१६२ वर्षपर्यन्तं दीर्घमायुः। एका फ्रांसीसी महिला द्वादशवर्षपर्यन्त तदानीं गर्भं दधार। यदा २०० वर्षपर्यन्तं तस्या दीर्घमायुः। कश्चिच् चीनदेशीयस्तदानीं सप्तविंश विवाहं सम्पादितवान्। यदा तस्य २५० वर्ष पयन्त दीर्घमायुरासीत्। एवमादीनि बहूनि उदाहरणानि प्रसिद्धानि।

तथाहि—कविरश्वघोषो बुद्धचरिते—

'यद्राजशास्त्रं भृगुरङ्गिरा वा न चक्रतुर्वंशकरावृषी तौ।
तयोः सुतौ सौम्य ससर्जतुस्तत् कालेन शुक्रश्च बृहस्पतिश्च ॥'

तत्रैव—'सारस्वतश्चैव जगाद नष्टं वेदं पुनर्यद् ददृशुर्न पूर्वे।
व्यासस्तथैनं बहुधा चकार नष्टं वशिष्ठः कृतवान्न शक्तिः।
वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः।
चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद ॥'

गोतमो न्यायसूत्रकृत्गौतमः पुराणे—

'गौर्वाक्तयैवतमयन् परान् गोतम उच्यते।
गोतमान्वयजन्मेति गौतमोऽपि स चाक्षपात् ॥'

चार्वाकेण नैषधे (१७।७५)

'मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम्।
गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा वित्थ तथैव सः ॥'

अक्षमिन्द्रियं लक्षणया ज्ञानशक्तिः पादे यस्य सः, अक्षे चक्षुषि ज्ञाने वा गमनं यस्य सोक्षपादः। तेन हि स्वमतदूषकस्य व्यासदेवस्य मुखदर्शनं चक्षुषा न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञातं पश्चात् व्यासदेवेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं ददर्शेति पुराणम्। वीरमित्रोदयस्य लक्षणप्रकाशे गौतमस्यायुर्वेदकर्त्तृत्वमपि स्पष्टम्।

'गौतमश्च महाभागः अगस्त्यः कश्यपस्तथा।'

इति वृद्धत्रय्याम्।

काशिकावृत्तिकृतो वामनाचार्य्यस्य पुत्रेण मस्करिणा ख्रीष्टीयाष्टमशत्यां गौतमीयधर्मसूत्रस्यैकं भाष्यं निर्मितम्। १२ ई. शत्यां हरदत्त मिश्रेण पदमञ्जरीकृता तत्रैव मिताक्षरा च टीका कृता। उभाभ्यामेताभ्यां

मस्करिहरदत्ताभ्यां गौतमधर्मसूत्रस्य बहून्यपाणिनीयानि पदजातानि दर्शितानि। तस्माद् गौतमः पाणिनेः पूर्ववर्ती। आपाणिनीयानि बहूनि पदानि गौतमेन प्रयुक्तानि। लाट्यायन-डाह्यायण-गोभिलैरपि गौतमस्य नामोल्लेखः कृत इति तेभ्योऽपि गौतमः पूर्ववर्ती। गौतमधर्मसूत्रं पुरा सामगानामेवासीत्। 'पुरा सामगानां गौतमधर्मसूत्र'मिति तन्त्रवार्तिकम्। कैश्चित्तु औद्दालकिः श्वेतकेतुः गौतमधर्मसूत्रकारः। अन्यैस्तु तन्नाद्रियते। तेन गौतमेनायुर्वेदबद्धेदानां प्रामाण्यमुक्तमित्युक्तमेव।

'सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते।
हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः॥ (म.भा.शा.प. ३४९।६५)

चरकोप्याह—'हिमवत्प्रदेशस्थितायां मुनिसभायां सांख्य आजगाम' सांख्यप्रवक्ता इत्यर्थः।

श्वेताश्वतरे 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति।' 'सिद्धानां कपिलो मुनिः' गीता। 'कपिलः कपिरप्ययः' विष्णुसहस्रनामसु।

'ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः।'?

श्रीभागवते कपिलः पञ्चमोऽवतारः। सगरवंशध्वंसकृदेव कपिलः सांख्यप्रवक्ता।

शङ्कराचार्यैस्तु व्याससूत्रानुसारेण प्रकृतिकारणवादिनोऽनीश्वरस्य कपिलसाङ्ख्यस्य पक्षः प्रतिक्षिप्तः। कपिलसूत्राणां कपिलनिर्मितत्वे विप्रतिपत्तिः, श्रीशङ्कराचार्यादिभिस्तदनुल्लेखात्, सांख्यकारिकाया एवोल्लेखाच्च।

कपिलशिष्य आसुरिः। तस्य शिष्यः पञ्चशिखः पञ्चशिखमुद्दिश्य शिष्टा आहुः—

'यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम्।
स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम्॥ ९॥
आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम्।
पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम्॥ १०॥
पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः।
पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत्॥ १२॥

सर्वेऽप्येते वेदप्रामाण्यवादिनः। पञ्चशिखाचार्यस्यैव 'एकमेव दर्शनं' 'ख्यातिरेव दर्शनम् (योगसूत्र १।४ भाष्ये) रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुद्धचन्ते' (योगसूत्र ३।१३ भाष्ये) 'स्वल्पः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः'। कुशलस्य नापकर्षायालम् संकरः इत्यादीनि वाक्यानि।

'ललाटमध्यादसृजान्नरदं प्रियदर्शनम्' हरिवंशे।

कश्यपान्नारदश्चैव पार्बतोऽरुन्धती तथा॥ (अग्निपुराणे)

पाश्चात्त्यैस्तु प्रथमखृष्टशतीये नारदस्याविर्भावः। किन्तु शास्त्रप्रातिकूल्येन तत्प्रतिक्षेपः। अगस्त्यो मित्रावरुणपुत्रः।

बुद्धचरितेऽश्वघोषः—

अगस्त्यः प्रार्थयामास सोमभार्य्यां च रोहिणीम्।
तस्मात्तत्सदृशीं लेभे लोपामुद्रामिति श्रुतिः॥

लोपामुद्रा विदर्भाधिपतेः कन्या। 'लोपमुद्रे महाभागे राजपुत्रिपतिव्रते।' मार्कण्डेयः पुराणप्रवक्ता। दुर्गासाप्तशती तत्रैव। आश्वलायनः श्रौत्रसूत्रनिर्माता। गृत्समदः शौनकवंशीयो महाशालकः। चन्द्रमा शुनासीरस्य प्रथमो मनुष्यशिष्यो भरद्वाजः। विश्वामित्रो वाल्मीकिरामायणे प्रसिद्धः।

अश्वघोषोऽपि—

'यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तद्गाधिनः सूनुरवाप राजन्।
वेलां समुद्रे संगरश्च दध्रे नेक्ष्वाकवो यां प्रथमं बबन्धुः॥

विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्रः। 'मित्रे चर्षौ' इति दैर्घ्यं' पूर्वपदस्य।

अथर्ववेदस्य कौशिकसूत्रप्रणेता आश्मरथ्यस्तु वादरायणपूर्ववर्ती। च्यवनः शर्य्यातिपुत्रीं सुकन्यामुपयेमे। एतदुपाख्यानं ऋग्वेदे।

युवं च्यवनमश्विना जरन्तं पुनर्युवान च चक्रः। शचीभिः युवोरथं दुहिता सूर्यस्य सहश्रिया नासत्या वृणीत (ऋ. सं. १ मे. ११७ सू. १३)।

महाभारतेऽपि—

'अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रक्षः प्रजहारताम्।
ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा॥१॥

तत: स गर्भो निवसन् कुक्षौ कुरुकुलोद्वह।
रोषान्मातुश्च्युत: कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत्॥२॥
तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्च्युतमादित्यवर्चसम।
तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिमुच्यताम्॥३॥
(म०भा०आ०प०६)

गार्ग्यमुनिरथर्ववेदस्य नानामन्त्राणां द्रष्टा। गार्ग्यसंहिता वैद्यकग्रन्थ:। शाण्डिल्यमुनि: गोत्रप्रवर्तक: भक्तिसूत्रंकार:। वाचक्नवी गार्गी मुने: पितृष्वसासीत्। कौडिन्यो विष्णुगुप्तो विष्णुना गुप्तत्वात्। स च पाणिने: पूर्ववर्ती। अगस्त्यकौडिन्ययो··· (२।४ ७० पा० सू०)। देवल: रम्भाशापेन मुनेरलकस्य सुजातानाम्न्यां कन्यायामष्टावक्ररूपेण जन्म लेभे। कहोलमुनिरस्य जनक आसीत्। गालव: विश्वामित्रस्य शिष्य:।

'विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य गालवस्य तपस्विन:।'
(म०भा० उद्यो०प० १०६।१६)

अश्वघोष:

'ययातिश्चैव राजर्षिर्वयस्यपि विनिर्गते।
विश्वाच्याप्सरसा सार्धं रेमे चैत्ररथे वने॥'

प्रतिसंस्कृते सुश्रुते बौद्धप्रभावो न मनागपि प्रविष्ट:। यत: कात्यायनवात्स्यायनादीनां पन्थानमनुसृत्य शबरस्वामी मीमांसाभाष्यं प्रणयन् वेदबाह्यधर्ममतस्य तीव्र: प्रतिवाद: व्यधत्त। सुश्रुतप्रतिसंस्करणकालेऽपि सनातनधर्मस्य दृढत्वसंपादनाय बोधायनद्रुमिडाचार्यादय: आप्रागपातमन्वेषन्त। सुश्रुतसंस्कारात् प्राक् कनिष्कसभ्य: कपिलबल: योगस्थलेषु पातञ्जलवार्तिकस्यापि संनिवेशेन तां संहितां संचस्कार। तेनैव स चरक इत्युपाधिं लेभे। स एव नवीनश्चरक:। मूलपाठस्तु प्राचीन एव। कपिलबलस्य सूनु: कापिलबल: तेनापि सुश्रुतचरकौ संस्कृतौ। स च ई० द्वितीयशत्यां जात:। दृढबलोऽपि चरकं संस्कार। तदानीमेव नागार्जुन-दिङ्नाग-धातुसेन-वसुबन्धु-कुमारजीवादीनां सनातनधर्मप्रतिपक्षतया बौद्धधर्मस्य प्रचारो बलवानभूत्।

दृढबलस्यापि तत्प्रभावोपहतत्वात्तत्संस्कृते बौद्धप्रभावोऽनुप्रविष्ट:। चरकमते

सांख्यीयतत्त्वं यद्यप्यादृतं तथापि मोक्षस्वरूपं सांख्यवेदान्तसमन्वितमेव। 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इति श्रुतेः।

प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत्।
अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते।

अग्निपुराणीयवचनाच्च।

द्वौ सुश्रुतौ हयायुर्वेदवित् नरायुर्वेदविच्च। प्रथमो राजर्षेः शालिहोत्रस्य तनयः। शालिहोत्रश्च महर्षेरात्रेयस्य शिष्यः। भगवान् धन्वन्तरिः स्ववैद्यः काशीराजवंशे दिवोदासरूपेण वाराणस्यां जनिरभूत्।

'भीतेभ्यश्चाभयं देयं व्याधितेभ्यस्तथौषधम्।
देया विद्यार्थिने विद्या देयमन्नं क्षुधातुरे॥'

प्रथमद्वितीयखृष्टशत्यां सुश्रुतप्रतिसंस्कारेण सुश्रुतसंहिता। नावनीतके बैम्बसारिजीवकस्य बुद्धसमकालिकस्य वचनानि समुद्धृतानि। वृद्धजीवकस्तु कश्यपशिष्यः बुद्धात्प्राचीनतमः। महावग्गतिब्बतीयकथायां बौद्धस्य जीवकस्य वृत्तम्।

केचित्तु कनिष्कमेव नागार्जुनमाहुः। नागार्जुनो विदर्भेषु ब्राह्मणवंशे जातस्तक्षशिलायां शिक्षां लेभे। तन्मतावलम्बिनो बौद्धा 'महायान' इत्याख्यया प्रसिद्धाः। राहुलभद्रसमीपे बौद्धदर्शनमधीत्य बोधिकनिष्कसभायां द्वौ सनातनधर्मावलम्बिनौ चरकः सुश्रुतश्च महावैद्यौ, तावेदानीं नवीनचरक-सुश्रुतरूपेण प्रसिद्धौ। नागार्जुनस्य चरकप्रतिसंस्कर्तृत्वं प्रतिसंस्कारप्रेरकत्वादेव। सुश्रुततन्त्रस्य प्रतिसंस्कर्ताऽपि सनातनधर्मपरायण एव, तत्र बुद्धस्य बौद्धवस्तूनाञ्चानुल्लेखात्।

बौद्धमतावलम्बिनी विज्ञानकौमुदी परिव्राजिका चाह—

'यावत्स्वस्थमिदं वर्ष्म यावन्नेन्द्रियविप्लवः।
यावज्जरा च दूरेऽस्ति तावत्सौख्यं प्रसाधयेत्॥
अस्वास्थ्येन्द्रियवैकल्ये वार्धक्ये वा कुतः सुखम्।
शरीरमपि दातव्यमर्थिभ्योऽतः सुखेप्सुभिः॥
सत्वरो गत्वरो देहः सञ्चयाः सपरिक्षयाः।
इति विज्ञाय विज्ञाता देहैः सौख्यं प्रसाधयेत॥

परमेतत् बौद्धैरेव प्रतिक्षिप्तम्। यथा—अश्वघोषः—

'अग्नेर्यथा ह्यौष्ण्यमपां द्रवत्वं तद्वत् प्रवृत्तौ प्रकृतिं वदन्ति।
केचित्स्वभावात् ... ... ॥
कः कण्टकस्य प्रकरोति तैक्ष्ण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां वा।
स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामकारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः।'–बुद्धचरिते।

'नाशीविषेभ्यो हि तथा बिभेमि नैवाशनिभ्यो गगनाच्च्युतेभ्यः।
न पावकेभ्योऽनिलसंहितेभ्यो यथा भयं मे विषयेभ्य एव॥
देवेन वृष्टेऽपि हिरण्यवर्षे द्वीपान्समग्रांश्चतुरोऽपि जित्वा।
शक्रस्य अर्द्धासनमप्यवाप्य मान्धातुरासीद्विषयेष्ववतृप्तिः॥
ऐलश्च राजा त्रिदिवं विगाह्य नीत्वापि देवीं वशमुर्वशीं ताम्।
लोभादृषिभ्यश्च करं जिहीर्षुर्जगाम नाशं विषयेष्ववतृप्तः॥'

पुनश्च –

'कामाभिभूता हि नयन्ति शर्म त्रिविष्टपं किं बत मर्त्यलोके।
कामैः सतृष्णस्य हि नास्ति तृप्तिर्यथेन्धनैर्वातसखस्य वह्नेः।
समुद्रवस्त्रामपि गामवाप्य पारं जिगीषन्ति महार्णवस्य।
लोकस्य कामैर्न वितृप्तिरस्ति पतद्भिरम्भोभिरिवार्णवस्य॥'
'रागादिरोगाः सहजाः समूलाः येनाशु सर्वे जगतोऽप्यपास्ताः।
तमेव वैद्यं शिरसा नमामि वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन्॥'

अत्रैव वैद्यः शिवः।

चीनपरिव्राट् इचिं महोदयेन ६९१ खृष्टाब्दे भारतभ्रमणपुस्तकं लिखितम्। तत्र लिखितं यदितश्चत्वारिंद्वर्षेभ्यः पूर्वं भर्तृहरिरुपरतः।

ज्योतिर्विदाभरणकारः त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्दीयः। तत्र तेन विक्रमस्य सभायां नवरत्नानि प्रोक्तानि।

धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥'

अयं वररुचिः कालनादन्यो विज्ञायते। तथैव धन्वन्तरिरपि प्राचीनोऽन्यः। गोविन्दभगवत्पादस्य रसहृदयमष्टमखृष्टशताब्दीयो ग्रन्थः। तद्गुरो गौडपादस्य

त्याय माण्डूक्यकारिकासप्तमखृतशतीया। पञ्चदशशतोयेनानन्दगिरिणा तत्र टीका कृता।

'रसरत्न' प्रणेता वाग्भटः सिंहसूनुः त्रयोदशखृष्टशताब्दीयो ग्रन्थेऽनुमीयते। अष्टाङ्गसंग्रहकारस्तु नवमखृष्टशत्याः पूर्वः, यतोऽस्य ग्रन्थस्य बहवो व्याख्याकाराः नवमशतीतः प्रारभ्य लभ्यन्ते। रसतन्त्रसमुच्चये रसहृदयस्य २७ श्लोका उद्धृताः। १३ खृष्टशतीयस्य सिङ्नस्य समकालिकः खर्पणनामा लोकनाथः रससिद्ध आसीत्। तस्य नाम रसरत्नसमुच्चये।

सरसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने।
अथ हिरवर्पणाख्येन लोकनाथेन कीर्त्तितः'।

१३ शतोयसोमदेवप्रणीतरसेन्द्रचूड़ामणिनाम्नो ग्रन्थस्य रसरत्नसमुच्चये-उद्धृताः श्लोकाः।

रौप्येग सह संयुक्तं ध्मातं रौप्येण चेल्लगेत्।
तदा निरुत्थमित्युक्तं लोहं तदपुनर्भवम्।
अतोऽस्य प्रणेता चतुर्थो वाग्भट्टो नत्यनाथो वा।
नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योर्मुनीश्वरः।
वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले॥

अत्र केचित् रसतन्त्रसमुच्चायकारं सिंहसूनुं वाग्भट्टमेव मन्यन्ते। तत एव तस्य रसवाग्भट्ट इति नाम्ना प्रसिद्धिः। संक्षिप्तत्वात्स ग्रन्थो प्रसिद्धिं न लेभे। ततो महति काले रसेन्द्रचूडामणि-रसेन्द्रपरिभाषयोर्निर्मात्रा सोमदेवेन कालोपयोगिनां प्रतिसंस्कृत्य वाग्भट्टनाम्नैव प्रचारितः।

अश्वघोषः—

ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतं तथैव स्त्रीष्वपण्डितम्।
उपायैर्विविधैः शान्ता जग्राह च जहार च॥
करालजनकश्चैव हृत्वा ब्राह्मणकन्यकाम्।
अवाप भृशमप्येवं न तु सेवेत मन्मथम्॥

गोमुखो नरवाहनस्य नर्मसचिवः। गोविन्दभगवत्पादस्तु रससिद्धः। रसहृदये गोविन्देन लिखितम्—

नन्त्रामङ्गलविष्णोः सुमनो विष्णोः सुतेन तन्त्रोऽयम्।
श्रीगोविन्देन कृतस्तथागतश्रेयसे भूयात्॥

अस्यैव बालः ष शवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः ।
परवहजातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमवाप्नुयान्मुक्तिं ।
बालस्तावत्क्रीडासक्तः तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः ॥

एतेन शङ्करभगवत्पादगुरुरयम् । परं कैश्चन बौद्धोऽयमिति तथागत-नाम्ना प्रोच्यते ।

रसहृदयाख्यं तन्त्रं विरचितवान् भिक्षुगोविन्दः तस्मात् किरात-नृपतेर्बहुमानमवाप्य रसकर्मनिरतः किराताधिपतिकामदेवापरनामा मदनदेवः तस्य गुरुः भिक्षुः संन्यासी—

यथा गतास्ते मुनयः शिवां गतिं तथा गतिं सोऽपि तथागतो गतः ।

इत्युक्तेः । तथागतो बुद्ध एव यद्यपि तथापि बौद्धानां संतोषार्थं तथोक्तिरिति गम्यते । कलापस्य चैत्रकुटीवृत्तेर्नमस्कारपादे मुनिकल्पो वररुचिरपि पञ्चमखृष्टशत्यामाह—

देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।
कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं सार्ववर्मिकम् ॥

बौद्धानां श्रेयः प्रार्थनया न बौद्धत्वं किन्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्ध-बौद्धचारवशादेव बौद्धत्वम् । रसहृदये तु वेदान्तवेद्यं ब्रह्माभ्युपेतम् ।

परमे ब्रह्मणि लीनः प्रशान्तचित्तः समत्वमापन्नः आश्वासयंस्त्रिवर्गं विजित्य रसानन्दतृप्तः । श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणां श्रेयस्त्वमुद्घुष्यते । यज्ञाद्दानात् तपसो वेदाध्ययनात् यमात् सदाचारात् अत्यन्तं श्रेयः किल ।

म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।
ऋषिवत्तेऽपि पूज्यन्ते किं पुनस्त्वदविद्विजाः ॥

अतो नायं बौद्धः तत एवास्य शिष्यः शङ्कराचार्य्यः गोविन्द-भगवत्पादउक्तः ।

'कस्त्वं शिशो कस्य कुतोऽसि गन्ता ।
किं नाम ते त्वं कुत आगतोसि ॥

शङ्करोक्तिः—

स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजः
न वायवो न गगनं न च तद्गुणा वा ।

नापीन्द्रियाणि तु विद्धि ततो विशिष्टो
यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि ॥

कालञ्जरदुर्गनिर्माता चन्देलवंशप्रतिष्ठापकः महाराजश्चन्द्रः चन्द्रसेनः तृतीयचतुर्थखृष्टशतीयः चन्द्रगुप्तस्य समकालिकः, दिल्लीस्थितसुप्रसिद्धलोहस्तम्भेऽस्य नाम उत्कीर्णम् ।

आगतं शिववक्त्राच्च गतञ्च गिरिजाश्रुतौ ।
मतञ्च वासुदेवस्य तेनागम……॥

निर्मलवारिणा वक्त्रागतं शिवमुखेषु यत नरवाहनः खृष्टपूर्वषष्ठ्यां शत्यां वत्सदेशीयः सम्राडुदयनेन वासवदत्तायां नरवाहनो जातः अत्र नकारो णो न भवति । कलापस्य ण्युट्कव्यहव्यप्ररीष्येषु । चैत्रकुटीवृत्तौ वररुचिराह—नरो वाहनो यस्य स नरवाहनः विहीनसनरवाहन बोधिरिति सम्पूर्णं नाम बौद्धग्रन्थे दृश्यते । अयं बुद्धस्य साक्षात् शिष्यः बोधिरिति तद्दत्तं नाम । पाणिनिः वार्तिककारः कात्यायनश्च एतं कुमारं वहीनरं व्याहरति ७।३।१। अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ।

कुणरवाडवस्तु विहिनरः आह । विहीनो नरः कामक्रोधाभ्यामिति विहीनरः पृषोदरादित्वान्नलोपः

पञ्चशतीयवृहत्कथातो ज्ञायते विहीनर इत्यपि बुद्धदत्तं नाम । नागार्जुनो नागबोधि कैश्चिदुभयोरभेदग्रहणात्तस्य तृतीयचतुर्थशतीयत्वम् । गीतगोविन्दप्रणेता जयदेवस्ततोऽष्टशतवर्षैः प्राचीनः ।

आदित्यदेवताश्चेष्ट्वा धन्वन्तरिपतञ्जली ।
दद्याद् वलिं च सर्वेभ्यो नानाभक्ष्योपचारतः ॥
तस्मिन्नवसरे बौद्धदेशे प्रव्रजतां ययुः ।
नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालितः ॥

स च बौद्धदर्शनमधीत्य वटयक्षिणीं चोपास्य रससिद्धिमवाप । तथाहि—तदीयरसरत्नाकरे वटयक्षिणी उवाच—

'साधुसिद्ध महासिद्ध………।'
किञ्चित्प्रार्थय मे सिद्ध तत्सर्वं प्रवदाम्यहम् ॥

नागार्जुन उवाच—

यदि तुष्टासि मे देवि सर्वदा भक्तवत्सले ।
दुर्लभं त्रिषु लोकेषु रसबन्धं वदस्व मे ॥

माध्यमिकसूत्रादिकं तेन निर्मितम् । कनिष्कसभ्यः सः तत्पक्षमष्टखृष्टशत्यां शङ्कराचार्यः शारीरकभाष्ये समूलमुन्मूलयमास । प्रथमद्वितीयखृष्टशतीयौ कनिष्कनागार्जुनौ, अश्वघोषोऽपि तदानीमेवासीत् । तदापि नागार्जुनस्य प्रतिष्ठाबाहुल्यमासीत् । एतदध्यक्षतायामेव काश्मीरे चतुर्थसंगीते राह्वाजम् । 'तदानीमेव हीनयान—महायानत्रिभागद्वयमासीत् । नागार्जुनसिद्धान्त-रसेन्द्रमङ्गल-तारातन्त्रादिकं च तेन निर्मितम् ।

बुद्धखृष्टजन्मनः प्राक् चतुःषष्टयत्रिकपञ्चशततमे वर्षे शाक्यकन्या मायादेवी सिद्धार्थं हूणपुत्रं शुद्धोदनादजीजनत् । प्रसूत्यनन्तरमेव सोपरता । तस्या भगिनी सपत्नी च महाप्रजावती गौतमी त सद्यो जातं शिशुं ततः प्रभृति पालयाञ्चकार । सिद्धार्थ इति बुद्धस्य नाम ।

शुद्धोदनः कपिलवस्तुराजस्य सिंहहूणस्य पुत्रः, 'मायादेवी देहदहजनपदस्थितशाक्यराजस्य सुभूतेः कन्या । हूणजातीयपुरुषेण शकजातीयस्त्रियामुत्पन्नस्य तोकस्य संकरवर्णत्वात् सिद्धार्थः सर्वैरुपहसित आसीत् । एतन्यक्कारमसहमानः कुमारो वैराग्यात् संसारमपहाय तपश्चोग्रं चकार । ततः सिद्धिमवाप । बुद्धनाम्ना विश्रुतः । सनातनधर्मप्रातिकूल्येन बौद्धधर्मस्य प्रचारमारब्धवान् । उदयनराज्ञा सह तस्य सख्यमासीत् । खृष्टजन्मनः प्राक् सप्ताशीत्यधिकचतुःशततमे वर्षे निर्वाणं लेभे ।

ततो गुरूपदिष्टधर्मस्य गुप्तये संगीतिमेकामाहूय तच्छिष्याः सूत्रविनयादिधर्मग्रन्थं त्रिपिटकं प्राहुः । किन्तु प्रतिपत्तिभेदात्ते त्रिधा विभक्ता आसन् । महाकश्यपभिक्षोराध्यक्ष्येण बौद्धधर्मो यथा कथञ्चित्प्रचारयोग्य आसीत् ।

ततो भगवानुपवर्षो वेदादिशास्त्ररक्षार्थं पूर्वोत्तरमीमांसयोर्वृत्तिं प्रणयन् वेदबाह्यमतखण्डनं कृतवान् । ततः वात्स्यायनभाष्यादावस्य बौद्धधर्मस्य सारहीनत्वमाचार्य्याः प्रतिपादितवन्तः । तदनन्तरमशोकस्य राजत्वकाले मुद्गलीपुत्रस्तिष्यपादो विजयसमुत्कर्षादि बौद्धग्रन्थान् प्रणीतवान् तथापि बौद्धधर्मस्य प्रतिष्ठा नासीत् ।

अशोकेन बहुद्रव्यव्ययैः बौद्धानां सुस्थता संपादिता। अशोकात्परं शबरस्वामी पूर्वमीमांसाभाष्ये तिष्यपादस्य युक्तिजालं निरस्य बौद्धान् हीनबलान् विदधे। ततो नागार्जुनेन न्यायद्वारतारकादिशास्त्रे शाश्वत-वादप्रतिवादमुपादाय बौद्धशास्त्रस्य दर्शनपदवाच्यता संपादिता। ततः प्रभृति सौत्रान्तिकवैभाषिकौ हीनयाननाम्ना, योगाचारमाध्यमिकौ महायाननाम्ना प्रसिद्धिं लेभिरे। पुनः कियतिचित्काले नागार्जुनस्यापि युक्तिजालं कुमारिलशङ्कराचार्य्यादिभिरभीक्ष्णं खण्डितम्।

पुराणतन्त्रयोरपि बुद्धः—

'मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः।
रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश॥

नवमावतारत्वेन प्रसिद्धः।

ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम्।
बुद्धो नाम्नाऽजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति॥

कीकटेषु मगधदेशेषु। तारातन्त्रे कीकटो दक्षिणमगधः।

मुण्डमालायाम्—

'प्रकृतिर्विष्णुरूपा च पुंरूपश्च महेश्वरः।
एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश॥

दश— दशावतारा इत्यर्थः।

कृष्णरूपा कालिका स्याद्रामरूपा च तारिणी।
बगला कूर्ममूर्तिः स्यान्मीनो धूमावती भवेत्॥
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद्वराहश्चैव भैरवी।
सुन्दरी जामदग्न्यः स्याद्वामनो भुवनेश्वरी॥
कमला बुद्धरूपा स्यान्मातङ्गी कल्किरूपिणी।
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्॥
स्वयं च भगवान्कृष्णः काली रूपोऽभवद् व्रजे।
'निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुति जातम्॥
सदयहृदयदर्शितपशुघातम्।
केशवधृतबुद्धशरीर जय जयदेव हरे॥

इत्यादिषु बौद्धमतानां हेयत्वेऽपि बुद्धदेवस्तु नारायणत्वेन निरूपितः।

(१) माघप्रणीते शिशुपालवधाख्ये महाकाव्ये टीकाप्रणेत्रा संवत् ६७७ काले वर्तमानेन वल्लभदेवेन महाभारतस्य श्लोकानां संख्या सपादलक्ष-परिमिता निरूपिता। वल्लभदेवस्य पुत्रश्चन्द्रादित्यः पौत्रश्च कैय्यटाभिध आसीत्। देवीशतकविवृतौ कैय्यटेन स्वसमयः कलिसंवत् ४०७८ अर्थात् विक्रमसंवत् १०३४ लिखितः। 'सपादलक्षं श्रीमहाभारतम्' (का. २।३८)। मन्येऽत्र हरिवंशसंख्याऽपि सम्मिलिता भवेत्।

(२) संवत् ६५७ काले वर्तमानो राजशेखरः स्वीयकाव्यमीमांसायां भारत-संहितां शतसाहस्रीमभिष्टौति।

(३) विक्रमनवमशताब्द्यां वर्तमान आनन्दवर्धनाचार्यो ध्वन्यालोकवृत्तौ (३।१५) महाभारतशान्तिपर्वस्थं (अध्याय १५३) गृध्रगोमायुसंवादं प्रस्तौति। अनुक्रमणिकाध्यायं हरिवंशं च महाभारतस्य भागमेव सम्मनुते। यथा 'न तु महाभारते यावान् विवक्षाविषयः-सोऽनुक्रमण्यां सर्व एवानुक्रान्तो …महाभरतावसाने हरिवंशवर्णनेन तेनैव कविवेधसा कृष्णद्वैपायनेन सम्यक् स्फुटीकृतः॥' (ध्वन्यालोक ४।५)

(४) सप्तमशताब्द्यां विद्यमान आचार्यः कविर्दण्डी स्वकीयावन्तिसुन्दरी-ग्रन्थे महाभारतं तन्निर्मातारं श्रीवेदव्यासं च स्मरति। तथा च तत्रत्यः श्लोकः—

'मर्त्ययन्त्रेषु चैतन्यं महाभारतविद्यया।
अर्पयामास तत्पूर्वं यस्तस्मै मुनये नमः॥

(५) सप्तम्यामेव शताब्द्यां दण्डिनः पूर्वभावी बाणभट्टः स्वीये कादम्बर्या-ख्ये हर्षचरिताख्ये च निबन्धे नैकधा महाभारतमुल्लिलेख, तद्रचायितारं च व्यासम्। यथा—

पार्थरथपताकेव वानराक्रान्ता, विराटनगरीव कीचकशतावृता, (पृ० ६७ भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुम्, पराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम् (पृ० १०७ तथा १०८) महाभारते शकुनिवधः, (पृष्ठ १४३) महाभारत-पुराण रामायणानुरागिणा, (पृष्ठ १७६) आस्तीकतनुरिवानन्दितभुजङ्गलोका (पृ० १८८) महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनम् (पृ० १६६) महाभारत-

पुराणेतिहासरामायणेषु (पृष्ठ २६३) महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, (पृ० ३१४) इतिकादम्बरीपूर्वभागे-हरिदासकृतकलिकाता संस्करणे शक १८५७)

'एकाकी तपस्वी वनमृगै-सह संवर्धितः सहजब्राह्मणमार्दवसुकुमारमनाः कृतनिश्चयः चण्डचापवनाटनिटङ्कारनादनिर्मदीकृतदिग्गजं गुञ्जज्ज्यारवजनितगजज्वरं समग्रमृग्यतमेकविंशतिकृत्वः कृत्तवंशमुत्खातवान् राजन्यकं रामः (षष्ठ उच्छ्वासः पृष्ठ० २६१) हिडिम्बामुखचुम्बनास्वादितमिव रिपुरुधिरामृतमपायि पवनात्मजेन' (पृष्ठ उ० पृ० २६२) जामदग्न्येन च शाम्यन्मन्युशिखिशिखासञ्ज्वरसुखायमानस्पर्शशीतलेषु क्षत्रियक्षतजमहाह्लदेषु अस्नायि' (षष्ठ उ० पृ० २६२) (हर्षचरितकेरल विश्वविद्यालयसंस्करणे सन् १६५८)

'नमः सर्वविदे तस्मै व्यासाय कविवेधसे।
चक्रे पुण्यं सरस्वत्या यो वर्षमिव भारतम् ॥ ४॥'
'किं कवेस्तस्य काव्येन सर्ववृत्तान्तगामिनी।
कथेव भारती यस्य न व्याप्नोति जगत्त्रयम् ॥ १०॥

इतिहर्षचरिते उपोद्घाते—

(६) प्रायो बाणस्य समकालिको व्याकरणकाशिकाकारो जयादित्यः द्रोण-पर्वत-जीवन्तादन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४।१।१०३) इति सूत्रे लिखति 'नैवात्र महाभारतद्रोणो गृह्यते' इति।

(७) इतोऽपि प्राचीनः मीमांसाशास्त्रव्याख्याता भट्टपादः कुमारिलः स्वीये औत्पत्तिकसूत्रवार्तिके उदाजहार—

'प्रसिद्धौ हि तथा चाह पाराशर्योऽत्र वस्तुनि ॥
इदं पुण्यमिदं पापम्·········· ॥ २॥

(८) एतत्समकालिको दिग्गजो बौद्धविद्वान् धर्मकीर्तिः स्वीये प्रमाणवार्तिके लिखति- 'भारतादिष्वपि इदानींतनानामशक्तावपि कस्यचित् शक्तिसिद्धेः (प्र० वा० ४४७-४४८)

(९) एतस्मादपि प्राचीनेन शब्दब्रह्मवादिना वाक्यपदीयकर्त्रा महावैयाकरणेन भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रथमकाण्डे 'तथेतिहासेषु निदर्शनान्युपलभ्यन्ते

इत्युक्त्वा 'वैखर्या मध्यमायाश्च (१ - १४२) इतिकारिकावृत्तौ - 'गौरिव प्रक्षरत्येका' इत्यादि श्लोका उदाहृताः। ते च किञ्चिद् व्यतिक्रमेण महाभारते आश्वमेधिके पर्वणि २१ अध्याये उपलभ्यन्ते।

(१०) उद्योतकरस्य न्यायवार्तिके पातञ्जलयोगसूत्रे विहितस्य व्यासभाष्यस्य उद्धरणं लभ्यते। योगभाष्ये 'निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः' (१।४७) इतिसूत्रे वचनमेकमुद्धृतं विद्यते—

'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान्।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान् प्राज्ञोऽनुपश्यति॥

एतच्च महाभारते एवंरूपेण, वनपर्वणि २०७ अध्याये—

'प्रज्ञाप्रसादमारुह्य मुच्यन्ते महतो भयात्।
प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम॥ ६८॥

तथा शान्तिपर्वणि १७ अध्याये एवंरूपेण,—

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यान् शोचतो जनान्।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थो मन्दबुद्धिर्न चेक्षते॥ २०॥

तथा शान्ति पर्वणि १५१ अध्याये—

'प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोकः शोचतो जनान्।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः प्रज्ञया प्रतिपत्स्यति॥ ११॥

इत्येवंरूपेण साम्प्रतं लभ्यते।

अपरं चैकं वचनं 'सन्तोषादनुत्तमः सुखलाभः' (पा. यो. सू. २।४२) इत्यत्र व्यासभाष्य उद्धृतं विद्यते। यथा—

'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम्।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥' इति

तदेतत् महाभारते शान्तिपर्वणि १७४ अध्याये ४६ तमे, १७७ अध्याये ५१ तमे तथा २७६ अध्याये षष्ठे स्थाने लभ्यते।

(१२) इतोऽपि पूर्वकालिकः मीमांसाभाष्यकारः शबरस्वामी स्वीये मीमांसाभाष्ये 'यस्य लिङ्गमर्थसंयोगादभिधानवत्' (मी. द. ८।१।२) इतिसूत्रे अमुं श्लोकमुद्धरति—

'वितीर्य हि महज्जालमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत्।
इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्॥

तदयं श्रीमन्महाभारते आदिपर्वणि प्रथमेऽध्याये ५१ तमे स्थाने अधो लिखितरूपेण साम्प्रतमुपलभ्यते। यथा—

'विस्तीर्यैतन्महज्ज्ञानमृषिः संक्षिप्य चाब्रवीत्।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम् ॥ (म. मा. १।१।५१)

एतेनोद्धरणेन ज्ञायते यत् अनुक्रमणिकाध्यायोपि श्रीमन्महाभारतवत् ऋषिव्यासकर्तृक एव शबरस्वामिनोऽभिमत इति।

(१३) अपि च महाराजधर्मराजयुधिष्ठिरप्रपौत्रस्य श्रीमहाराजजनमेजयस्य ताम्रशासनं महत्प्रमाणम्। तस्य प्रतिलिपिः सन् १८७५ नवम्बर मास मुद्रिते इण्डियन् अंटिक्योरी पुस्तके एवरूपा वर्तते। यथा—

"श्रीगणाधिपतये नमः।

पान्तु वो जलदश्यामाः शार्ङ्गज्याघातकर्कशाः।

त्रैलोक्यमण्डपस्तम्भाश्चत्वारो हरिबाहवः ॥

स्वतिश्रीजयाभ्युदये युधिष्टिरशके प्लवङ्गाख्ये एकोननवतिवत्सरे सहस्यमासे अमावस्यायां सौम्यवासरे श्रीमन्महाराजाधिराजपरमेश्वरो प्रतापशस्त्रो कुरुकुलोद्भवो वैताघ्रपादगोत्रजः श्रीजन्मेजयभूपः किष्किन्धानगर्यां सिंहासनस्थः सकलवर्णाश्रमधर्मप्रतिपालकः पश्चिमदेशस्थसीतापुरवटोदरक्षेत्रे तत्रत्यमुनिवृन्दमठस्य गरुडवाहनतीर्थं श्रीमदभिष्यकैकयनाथैराराधितसीतारामस्य पूजार्थं कृतभूदानसाधनमस्य प्रपितामहयुधिष्ठिराधिष्ठितमुनिवन्द्यक्षेत्रेऽस्य चतुःसीमापरिमितिक्रमः पूर्वभागे उत्तरवाहिन्याः तुङ्गभद्रायाः पश्चिमे, दक्षिणभागे अगस्त्याश्रमसङ्गमादुत्तरेपश्चिमे, पाषाणनद्याः पूर्वे, उत्तरभागे भिन्ननद्याः दक्षिणे एतन्मध्यस्थमुनिवृन्दक्षेत्रं भवच्छिष्यपरम्परया आचन्द्रार्कपर्यन्तं निधिनिक्षेपजलपाषाणअक्षिणी? आगामि सिद्धसाध्यतेजःस्वाम्यसहितं स्वबुद्धयनुकूलेन अस्मन्मातापित्रोः विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं हरिहरसन्निधौ उपरागसमये सहिरण्येन तुंगभद्राजलधारापूर्वकक्षेत्रं यतिहस्ते दत्तवानस्मि एतद्धर्मसाधनस्य साक्षिणः—

आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।

अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य कृत्यम् ॥

दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छ्रेयोऽनुपालनम्।

दानात्स्वर्गमवाप्नोति पालयन्नच्युतं पदं ॥

स्वदत्ताद्द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम् ।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ।
स्वदत्ता पुत्रिका ज्ञेया पितृदत्ता सहोदरा ।
अन्यदत्ता तु जननी दत्तां भूमि परित्यजेत् ।
अन्यैस्तु च्छर्दितं क्षुद्रैः श्वभिश्च च्छर्दितं न तु ।
ततः कष्टस्ततो नीचः स्वयंदत्तापहारकः ।
स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेत्तु यः ।
षष्टिवर्षसहस्राणि विष्ठायाँ जायते क्रिमिः । " इति ।

केचित्तु एतस्मिन् ताम्रशासने उक्ताः प्लवङ्गसंवत्सरसहस्यमासकृष्णपक्षामावास्या सौम्यवासरोपरागादियोगा इतः पूर्वं त्रयोदशशताब्द्यां सम्भवन्तीति स एव समयो महाभारतस्येति वदन्ति ।

परन्तु वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानगणिताध्यापकेन महामहोपाध्यायश्रीबापूदेवशास्त्रि-सी-आई-ई महाशयेन तु पूर्वोक्तकुकल्पनानिरासपूर्वकं तत्ताम्रशासनं गणितेन तदुक्तकालिकमेव व्यवस्थापितम् इति ।

(१४) अपि च विक्रमाब्दारम्भात् ४७० वर्षेभ्यः पूर्वं निर्वाणपदवीं गतानां जैन २४तमतीर्थङ्कराणां महावीरस्वामिनां कौटलीयशास्त्रस्य मिथ्याशास्त्रनिरुक्त्या उक्तसमयादनल्पपूर्वकालावस्थायित्वं कौटल्यस्य सङ्गच्छते । तेन पौराणिकस्य सूतस्य सङ्करजातेः सूताद्भेदः स्वीयेऽर्थशास्त्रे निरूपित इति महाभारतं पुराणं च अतिप्राचीनं सिद्ध्यति ।

आधुनिकास्तु दूरदेशस्थैरत्युग्रबुद्धिभिर्महासामर्थ्यवद्भिश्चिरस्थैरपि दुरधिगमान् विषयान् तस्मिन् समयेऽल्पायासेनाल्पेन कालेन राजदूतेन येन केनचित् मेगस्थनीजनाम्ना याथातथ्येनावगतान् समाकलय्य पुस्तकाभावेऽपि तन्नाम्ना पत्रादिना सङ्कलिते पुस्तके 'सेन्द्राकोत्तस' 'सेन्द्राकोत्तस' 'जन्द्रमस' इत्याकारकैः पदैः स्वविद्याबुद्धिमहिम्ना चन्द्रगुप्तं परिकल्प्य तत्प्रकरणे चाणक्यस्य चर्चाया अभावेऽपि बलात्कारेण तत्र चाणक्यं सन्निवेश्य अशोकवर्धनस्य चन्द्रगुप्तपौत्रस्य चर्चाया अभावेऽपि यं कञ्चिदशोकं सन्निवेश्य तज्जीवनचरितादिकं यथोक्तशिलाशासनादिभ्यो यथोक्तरीत्या परिकल्प्येदानीं महाभारतं विष्णुपुराणं वायुपुराणं मत्स्यपुराणादिकं च समन्वेतुमिच्छन्ति । यदि न पारयन्ति तदा तान्येवावज्ञायोपहसन्ति (सब गप्प है)। 'भाँग गाँजा पीकर लिखा है' इति प्रलपन्ति, तदेतत् महद्दुःखास्पदम् ।

आर्याभियानम्

सर्वप्राचीने ऋग्वेदेऽन्येषु च वेदेषु ब्राह्मणादिषु स्मृतिषु च बहिर्देशाद्दार्य्याणामागमं नोक्तम्' कीथः।

वर्षशतात्पूर्वंभाषातत्त्वज्ञेन मैक्समूलरेण भारते आर्य्याभियानवादो वर्णितः। स चात्यन्तं निराधारोऽपि निर्विवादसिद्धान्तरूपेण प्रतिष्ठितः। तद्रीत्या आर्य्या इण्डो यूरोपीया ईसवीयपूर्व २५००। १५०० वा वर्षेभ्यः प्राक् भारताद्बहिः क्वचिद्भूखण्डे निवसन्त आसन् ते च विभिन्न समूहैः भारत ग्रीस रोम जर्मनी स्केण्डि नेविया प्रभृतिदेशेषु प्रसृताः। पूर्वेषां मतेन तात्कालिकैरसभ्यैः भारतीयैरादिमाः सिल्हणा दस्यवाः पराजिताः।

परन्तु व्यूनवी-पिगटप्रभृतिलेखकानां रीत्या आर्य्या निम्नस्तरीया असभ्यजातीयाश्चासन्। तदपेक्षया हड़प्पा मोहन्जोदड़ों निवासिनः सुसभ्या आसन्। असभ्यैरार्य्यैर्विजितानां सिन्धूपत्यकानिवासिनां सभ्यतातो बहवो गुणा गृहीताः। तस्माद्वैदिकसभ्यतामिश्रितसभ्यतायाः परिणाममात्रमभ्युपेयते। परं सर्वमेतदशुद्धम्, यतो निम्नोक्तैः प्रमाणैः वैदिकसभ्यता ईसवीय पूर्व ३००० वर्षेभ्यः प्रागेव वितताासीत्। भारतीयज्यौतिषरीत्या कुरुक्षेत्रयुद्धात् युधिष्ठिराब्दनाम्ना कल्यब्दनाम्ना च कालगणना ईसवीयपूर्व ३१०२ वर्षेभ्यः प्राक्प्रवृत्ताः। तस्मादीसवीपूर्व २५००-१५०० वर्षेभ्यः प्रागार्य्याभियानकल्पनापास्ता भवति। पूर्वोक्तरीत्या ततः पूर्वमेवार्य्याणां वैदिकानां भारतनिवासित्वसिद्धेः।

किञ्च वेली - वालेस - प्रभृतिभिः पाश्चात्त्यैरपि गणितद्वारा साधितमेतद्यत्भारतीयज्योतिषसारिणी ज्यामितिसाहाय्येन भारते ईसवी पूर्व ३००० वर्षेभ्यः पूर्वमेव निर्णीता लिपिबद्धा च जाता। तत एव वैदिकसभ्यता ततोऽपि बहुप्राचीना।

देवशुन्या सरमया गवामन्वेषणं कृतम्। बलादयो असुरास्तेषु मान्या आसन्। ते व्यापारप्रसङ्गेन सर्वत्र भ्रामन्ति स्म। आर्यसभ्यताया वस्तारेऽपि तेषां योगः।

वस्तुतस्तु- 'शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः।
वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥
पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविणाः कम्बोजायवनाःशकाः।
पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः।
मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः।
म्लेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः॥'
(म० स्मृ० १०।४३-४५)

एवमादिभिर्वचनैर्ये सुमेर - मोहज्जोदरो - आदिसभ्यतास्रष्टारस्ते वेदोक्ता दस्यव एव। तेभ्य एव केचिद्यूरोपं गताः। वैदिकसभ्यताया वेदानाञ्चातिप्राचीनत्वात्।

दीनानाथचुलैटस्य वेदकालनिर्णयपुस्तके वेदमन्त्रा लक्षत्रयवर्षेभ्योऽपि प्राचीनाः साधिताः।

'वसन्तो अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः॥ (भा, सं. १०।९०।६) अत्र सायणः अस्य यज्ञस्य बसन्तः बसन्तर्तुरेव। आज्यम् आसीत् अभूत्, तमेवाज्यत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। एवं ग्रीष्मः आसीत् तमेवेध्मत्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः। तथा शरद्धविः आसीत्। तामेव पुरोडाशादि हविष्ट्वेन सङ्कल्पितवन्त इत्यर्थः।

'शतं जीव शरदो वर्धमानः शतं हेमन्तान्।' शतमुवसन्तान् (भा. सं. १०।१६२।४) अत्र सायणः–हे यक्ष्माद्विमुक्त वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवंस्त्वं। शतं। शरदः शतसंख्याकान् शरदृतून् जीव प्राणान् धारय। शतं हेमन्तर्तूंश्च जीव। शतं वसन्तान् च।

'वि ये दधुः शरदं मासमादहर्यज्ञमक्तुँ चाहचम्। (भा० सं. ७।६६।११) ये मित्रादयः। शरदं संवत्सरम् वि। दधुः अकुर्वन्। आत् अनन्तरमेव। मासम्। अनन्तरम् अहः अहः साध्ययज्ञम् आत् अनन्तरम् अक्तुं रात्रिं। च ऋचं मन्त्रांश्च क्रमोऽनिवक्षितः।

'वसन्त ऋतुः' (मा. सं. १०।१०) 'ग्रीष्म ऋतुः' (मा. सं. १०।११
'वर्षा ऋतुः' (मा. सं. १०।१२) 'शरदृतुः' (मा. सं. १०।१३)
'हेमन्तशिशिरावृतू' (मा.सं.१०।१३) 'वसन्तः प्राणायनः (मा.सं.१३।५४

'वसन्तमृतुं प्राणान्निरमिमीत' (श० ब्रा० ८।१।१।५)
'ग्रीष्मो मानसः' (मा. सं. १३।५५)
'ग्रीष्ममृतुं मनसो निरमिमीत' (श. ब्रा. ८।१।१।८)
'वर्षाश्चाक्षुष्यः (मा. सं. १३।५७)
'वर्षाऋतुं चक्षुषो निरमिमीत' (श. ब्रा. ८।१।२।२)
'शरच्छ्रौत्री, (मा. सं. १३।५७)
'हेमन्तो वाच्यः' (मा. सं. १३।५८)
'शरदमृतुं श्रोत्रान्निरमिमीत (श. ब्रा. ८।१।२।५)
'हेमन्तमृतुं वाचोनिरमिमीत' (श. ब्रा. ८।१।२।८)
'द्वादशमासाः संवत्सरः (श. ब्रा. ७।३।१।४७)
'वसन्तः प्राणायनः, 'ग्रीष्मो मानसः, (वै. सं ४।३।२।१)
'वर्षाणि चाक्षुषाणि, 'शरच्छ्रौत्री, (वै, सं. ४।३।२।२)
'हेमन्तो वाच्यायनः' (तै. सं. ४।३।२।३)
'वसन्त ऋतूनाम्' 'ग्रीष्मऋतूनाम्' 'वर्षा ऋतूनाम् (वै.सं. ४।३।३।२)
'शरदृतूनाम्' 'हेमन्तशिशिरावृतूनाम्' 'वै. सं. ४।३।३।१)
'सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि । (मा. सं. ३२।२)

सर्वे निमेषा जज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि ।
कला मुहूर्ताः काष्ठाश्चाहोरात्राश्च सर्वशः ॥

अर्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्ताम् । (वै. आ० १०।१।२]
इत्यादिषु परःशतासु श्रुतिषु कालस्योत्पत्तिसावयवत्वयोरुपलभ्यमानत्वात् । 'उक्तो वेषो वासांसि च कालावयवानामितः प्रतीच्येषु' (तै. आ. १।१२।५) इत्यस्यां इतोऽस्मादनुवाकात्प्रतीच्येषु' कालावयवानामृतूनां ध्यातव्यो वेष उक्तः, वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थिकायां श्रुतौ कालस्य सावयवोक्त्या कालतत्त्वं सिद्ध्यति ।

एतेषां पूर्वोक्तानां पितामहस्य दिव्यां सभामुपवर्णयता देवर्षिणा नारदेन प्रत्यक्षदर्शनं युधिष्ठिरायोपदिष्टम्—

'क्षणालवा मुहूर्ताश्च दिवारात्रिस्तथैव च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च ऋतवः षट् च भारत ॥ ३७ ॥

संवत्सराः पञ्चयुगमहोरात्रश्चतुर्विधः ।
कालचक्रं च तद्दिव्यं नित्यमक्षयमव्ययम् ॥ ३८ ॥
(महा० सभापर्व ११)

प्रभावादिषष्टिसंवत्सराणां द्वादशयुगं भवति । यतो हि पञ्चसंवत्सरा युगपदब्यपदेश्याः । मानुषः पैत्र्यः (मासात्मकः) दैवः (संवत्सरात्मकः) ब्राह्मः (कल्पात्मकश्च) एष चतुर्विधोऽहोरात्रः ।

एतद्दिव्यं कालचक्रं मूर्तिमत् ब्रह्मलोके देवर्षिणा दृष्टम् । व्यवहारेऽपि एतेषामुपयोगो दर्शितो महाभारते—

'कला काष्ठाश्च युज्यन्ते मुहूर्ताश्च दिनानि च ।
अर्धमासाश्च मासाश्च नक्षत्राणि ग्रहस्तथा ॥ १ ॥
ऋतवश्चापि युज्यन्ते तथा संवत्सरा अपि ।
एवं कालविभागेन कालचक्रं प्रवर्तते ॥ २ ॥
(विराट पर्व ५२)

व्यवहारे कालगणनायामेतेषां योगोभवतीत्यर्थः ।

स्मृतिरपिकालस्योत्पत्तिमाह—

'कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
सरितः सागरान् शैलान् समयनिविषमाणि च ॥'
(मनुस्मृति १।२४)

तत्र यः सामान्यकालः सविशेषानुगतत्वात् प्रत्यक्षः । तदपेक्षयानित्यो-ग्रहमत्यादिभिरनुमेयो भूतोत्पत्तिनिमित्तकारणम् इतितार्किकज्यौतिषिकादयः प्रतिपेदिरे ।

तत्र पौराणिका आहुः—

'युग - वर्ष - मास - दिवसाः समं प्रवृत्तास्तु चैत्रशुक्लादेः ।
कालोऽयमनाद्यन्तो ग्रहभैरनुमीयते क्षेत्रे ॥'

कालविशेषे तु संवत्सरः प्रधानभूतः । अन्ये तु सर्वे गुणभूताः । तथा चारुणकेतुना समाम्नायते ।

"नदीव प्रभवा काचिदक्षय्या स्यन्दते यथा ।
तां नद्योऽभिसमायान्ति सोरुः सती न निवर्तते ॥
एवं नाना समुत्थानाः कालाः संवत्सरं श्रिताः :

अणशश्च महच्छश्च सर्वे समवयन्ति तम् ॥ (तै.आ. १।२।१)

कालविभागे भगवान् मनुः—

'निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा, त्रिंशत्तु ताः कलाः।
त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रं तु तावतः ॥ ६४ ॥
अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके।
रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५ ॥
पित्र्ये रात्र्यहनी मासः, प्रविभागस्तु पक्षयोः।
कर्म चेष्टास्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्नाय शर्वरी ॥ ६६ ॥
दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः।
अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ ६७ ॥
ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः।
एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तान्निबोधत ॥ ६८ ॥
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम्।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ ६९ ॥
इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु।
एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७० ॥
यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्।
एतद्द्वादशसाहस्रं देवानां युग उच्यते ॥ ७१ ॥
दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया।
ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती रात्रिरेव च ॥ ७२ ॥
'अयने विषुवे चैव षडशीतिमुखेषु च।
चन्द्रसूर्योपरागे च दत्तमक्षयमुच्यते ॥

(म. भा. व. प. २००।२५)

ऋतुषु दशगुणं वदन्ति दत्तम्, शतगुणमृत्वयनादिषु ध्रुवम्।
भवति सहस्रगुणं दिनस्य राहोर्विषुवति चाक्षयमश्नुते फलम् ॥

(म. भा. व. प. २००।२६)

हेमाद्रौ दानखण्डे तृतीये प्रकरणे दानाङ्गकालनिरूपणावसरे महाभारतनाम्नावस्तनं वचनमुद्धृतम्। तद्यथा—

'अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत्।
तत्पर्व पुष्करं नाम सूर्यपर्वशताधिकम्॥ इति।

यजुर्वेदीयशतपथब्राह्मणान्तर्गतबृहदारण्यकोपनिषदिह देशे ई. पू० ३१०० वर्षेभ्यः प्राचीना प्रसिद्धा। तत्र मधुविद्याया वंशब्राह्मणे गुरुशिष्य-पारम्पर्य्यमुपवर्णितम्।

तत्र प्रथमो दध्यङ् अथर्वाऽन्तिमश्च सप्तचत्वारिंशत्तमः पौतिमाष्यो मुनिः। तत्रैकस्य पुरुषस्य पञ्चाशद्वर्षसमयेऽभ्युपगम्यमाने पौतिमाष्यस्य ई.पू. ३५०० वर्षं प्राचीनकाले स्वीकृते दधीचस्ततः पूर्वं २३५० वर्षप्राचीनता सिद्धयति। तस्मात् ई.पू. ५००० वर्षं पूर्वमिह देशे वैदिकसभ्यतासत्त्वमपि-सिद्धयत्येव।

मोहन्दोदड़ों—हड़प्पाप्रभृतिस्थानेषु प्राचीनध्वंसावशेषेषु लब्धवस्तूनां ई०पू० २५०० वर्षेभ्येऽपि प्राचीनता सिद्धयति। सिन्धूपत्यकायाः सा सभ्यता वर्णाश्रमसभ्यतैव। यतस्तत्र नासाग्रदृष्टयो बद्धासनाश्च मूर्तयो लब्धाः। योगासनासीनता भारतीयपद्धतिरेव। चीनजापानादिदेशेष्वपि सा पद्धति-रित एव प्रस्थिता। मनसश्चैकाग्र्यान्तर्मुखत्वार्थमेव नासाग्रदृष्टिता प्रशस्ता। तेन सा वैदिकी सभ्यतैव।

तत्र एकस्यां मुद्रायां कलशीकाष्ठादिभिः सार्धश्मशानदृश्यञ्चाङ्कितम्। तदपि वैदिकसनातनधर्मस्यैव लिङ्गम्। प्रस्तरमयानि शिवलिङ्गानि च तत्रो-पलब्धानि वैदिकसनातनधर्मादन्यत्र शिवलिङ्गपूजनं च न दृश्यते। ध्वंसावशे-षूपलब्धमुद्रासु या लिपिः सा पाश्चात्त्यानामद्यापि दुःखगमा। सिलचरनि-वासिना महेन्द्रचन्द्रपण्डितेन काव्यतीर्थेन सांख्यार्णवेन कासाञ्चिन्मुद्राणां पाठोद्धारः कृतः। तत्रैकस्यां मुद्रायां—चित्रेऽधिवृक्षं द्वौ पक्षिणौ चित्रितौ तयोरेकः फलं खादति अन्योऽखादन् पश्यति केवलम्।

तत्र चित्रे—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति॥

मन्त्रार्थ एव चित्रितो भाति। सांख्यार्णवस्य महेन्द्रस्य रीत्या तत्र मुद्रायां द्वा सुपर्णा इत्यनेन सदृशं सुवर्णध्वनिद्वयमङ्कितम्। तेन

सिन्धूपत्यकायां वैदिकधर्मविततिरेव सिद्धयति। अन्यास्वपि मुद्रासु धरणनवनिष्कगुणचरणरजतद(दी)नारपलमानद्योतकान्यक्षराणि तेन पठितानि। भारते प्राचीनयुगे मुद्राणामेतासां व्यवहारः प्रचलित आसीत्। तद्रीत्या व्यवसायिनां वस्त्रादिक्रयविक्रयादिव्यवहारेषु द्रव्येषु पूर्वोक्तमुद्राङ्कनप्रचलनमासीत्।

पिगटमहाशयेनापि तदनुगुणमेव स्वमतं प्रकाशितम्। उभयत्र नगरे पक्वेष्टकबद्धकूपानां परितो भग्नमृन्मयशरावादिपात्रराशय उपलब्धाः। तैरपि वैदिकसभ्यता परिचीयते। जलादिपानानन्तरं मृत्पात्रत्यागस्तत्रैव प्रचलितो नान्यत्र। स्पर्शास्पर्शविवेक आहारशुद्धिप्रथा च वैदिकसनातनधर्म एव दृश्यते। तेन ई० पू० ५००० वर्षेभ्यः प्रागिह वर्णाश्रमिणामावासः सिद्धयति।

किञ्च ग्रीकसम्राजः सेल्यूकसस्य दूतेन मेगस्थनीजेन मौर्यराज्यसभायां ई० पू० चतुर्थशत्यां बहूनि वर्षाणि यापितानि। तदीयनिबन्धाश्च महत्त्वपूर्णा इति सर्वैः स्वीक्रियते। तेन लिखितं यत् भारते बह्वो लोका जातयश्च सन्ति, परन्तु न कोऽपि बहिर्देशादागतो विदेशीयो वा वास्तव्योऽत्रास्ति।' एतेनापि ई० पू० १५०० वर्षेषु भारते आर्य्याभियानं न सिद्धयति यदि ततो १००० वर्षेषु विदेशादार्य्याभियानं संवृत्तं भवेत्तदा तत्कथं न स्मर्य्येत्? तेनार्य्याभियानकथा मिथ्याकल्पनामूलिकैव।

वर्णाश्रमप्रभावादेवातिप्राचीनापीयं सभ्यताऽद्यापि जागर्ति। तत्समक्षमेव सुमेरियन वैविलोनियन चंल्डियन असीरियन कासायित हिण्डाइत ईसानियन रोमनक चीनी वाइमण्डीय इस्लामी यूरोपियन अमेरिकन मेक्सिकन भायापेरू अनेकाः सभ्यता बुद्बुदा इवोद्भूय विलीनाः। भारतीयैव सभ्यता अतिप्राचीनापि जीवति।

ननु आर्य्याणाँ दासभावः कौटलीयेऽर्थशास्त्रे वर्णितः। भारतीयशास्त्रदृष्ट्या वैदिकानां पराधीनता पराजयो वा घुणाक्षर न्यायेनापि नावगम्यते। आर्य्या आवर्त्तन्ते पुनः पुनरुद्भवन्ति आक्रम्याक्रम्यापि म्लेच्छनरस्थातारो भवन्ति अत्र स आर्य्यावर्त्तः। कीथ मतम्—

It is, however, certain that the Rigveda offers no assistance in determining the mode in which the Vedic Indians entered India. If, as may be the case, the Aryan invaders entered by the passes of the Hinduksh and proceeded thence through the Punjab to the east, still that advance is not reflected in Rigveda. (Keith Cambridge History of India vol 1 page 78—9) Piggot

हड़प्पा मोहनजोदड़ों निवासिनः सभ्याः, किन्तु तैः पराजिताः ।

"This method of interpretation, however, is one which grew up at a time when the Harrapa civilization was still undiscovered and when it was assumed that the Aryan invaders of India encountered only a rabble of aboriginal savages who could have contributed little save a few primitive animistic beliefs to vedic thought, nothing to the structure of later Indo—Aryan Society. With such an assumption it was safe to regard the whole Vedic corpus as representing in the main an Aryan evolution owing practically nothing to older vanquished people of the Punjab. But as the preceding chapters of this book have shown the Aryan advent in India was, in fact, the arrival of barbarians into a region already highly organized into an empire based on a long established tradition of listerate urban culture. The situation is, in fact, almost reversed, for the conquerors are seen to be less civilized than the conquered. (Piggot, Prehistoric India Pangum pp. 257-58)

बेली वालेस आदिभिर्गणितद्वारा प्रमाणितम्

Astronomical tables in India must have been constructed by the principles of Geometery. × × Some are of opinion that they have been framed from observation made at a very remote period, not less than 3000 years before the christian era. (This has been conclusively proved by Bailley) Prof. Wallance. in the Edinburg Encyclopaedic Geometry (P. 191)

प्रस्तरमयानि शिवलिङ्गानि

" certain large, smooth, cohesive stones under earthed at Mohenjodaro and Harrappa were undoubtedly the Lings of these days. This association (with the worship of Siva) however, seems more probable "

Mackey, the Indians civilization P (77-8)

श्रीमहेन्द्रचन्द्रकाव्यतीर्थसांख्यार्णवेन मुद्राणां पाठोद्धारः कृतः ।

(M.C. Kavyatirtha Sankhyarnava Mohanjodaro's seal deciphered P. 9) (Piggot).

पिगटमहाशयस्य मतम्

Harrapa tradess by about 2300 B. C. must have had their resident representatives in Ur and Lagesh and other centres of trade using the characterstic seals on merchandise and documents"

(Piggot, Prehistoric India) P. 210)

जलं पीत्वा पात्राणि भग्नानि

Round such well-heads have been found inumerable fragments of mass produced little clay cups. suggesting that as in contemporary Hinduism, there was a ritual taboo on drinking twice from the same cup and that each

cup was thrown away or amashed after it has been used.

(I bid p. 171)

मेगस्थनीजरीत्या भारते विदेशीया नासन्

It is said that India, being of enormous size, when taken as a whole is peopled by races both numerous and diveres of which not even one was originally of foreign descent but all were evident by indigenous and moreover that India neither recevied a colony from abroad, nor sent out away to any other nation.

Mac Crinale "Ancient India"

Megasthenes (p. 31-34)

सृष्टेर्मूलस्थानम्

इतः पूर्वं द्वितीयशत्यामेव विलियमजोन्समहोदयेन कलिकातायां संस्कृताध्ययनावसरे इदमनुभूतं यत् संस्कृता वाक् ग्रीक, लैटिन, जर्मन केल्टिक, भाषाभिः साम्यमावहति। पश्चादनेकासां भाषाणां साम्यं विद्वद्भिर्दृष्टम्। पितृ पिदर फादर, मातृ मादर मदर, भ्रातृ विरादर ब्रदर दुहितृ दुख्तर डाटर पद पा फुट, गो गाव काऊ, भ्रू अब्रू ब्राल भ्रूवी इत्यादि संस्कृत, इरानी इंगलिश भाषागतेषु शब्देषु साम्यं स्पष्टं दृश्यते। तत्र मैक्समूलरप्रभृतिभिरेवं निर्धारितं यत्। कस्मिंश्चित् समये भारतीयानां इरानीयानां यूनानीयानां रोमनानां रूसीयानां केल्टानां जर्मनानाञ्च पूर्वजा न केवलमेकस्मिन्नेव देशे किन्त्वेकस्यैव प्रावरणस्य हर्म्यस्य वाधस्तात् निवसन्तिस्म। तेषां दृढो विश्वासो जातो यत् गौराङ्गस्याङ्गलसैनिकस्याङ्गे तदेव रक्तं वहति यच्छ्यामलस्य वंगस्यास्यांगे। ततो

लम्बगौरदेहा विशालाक्षाः सुनसा आर्य्या भवन्तीति प्राचीनमूर्तीनां दर्शनात्, वैदिककालिकार्य्यस्वरूपवर्णनाच्च विज्ञायते। तेन भारत-यूनान रोम यूरोप वासिन आर्य्या सभ्या इति निर्णीतम्। अस्या उपजातेर्नामकरणमपि भाषामाश्रित्यैव इण्डोयूरोपियन इण्डोजर्मन इति जातम्। अन्ते च आर्य (आर्य्यन) इति नामकरणं निश्चितम्।

भारतीयशास्त्रदृष्ट्या अनादिकालादेव भारतवर्षमेव तत्रापि हिमालयविन्ध्ययोः पूर्वपश्चिमसमुद्रयोश्च मध्यभाग एव मानवोत्पत्तिस्थानम्।

यद्यपि कैश्चित् यूरोपप्रदेशे मानवोत्पत्तिरङ्गीकृता।
तथापि तन्मतं प्रायेण सर्वजनीनं न संपन्नम्॥

यद्यपि च समानभाषाभाषित्वेन तेषां पूर्वजानां कदाचिदेकभाषाभाषित्वं, तेन च तेषामेककुलोत्पन्नत्वादिकसाधनं कठिनमेव। अद्यत्वे विभिन्नदेशस्थानां विभिन्नजातीयानाञ्चाङ्गलभाषाभाषित्वेऽप्येककुलोत्पन्नत्वाभावस्य प्रत्यक्षत्वात्। संसर्गविशेषाद् भाषासंस्कृतिसभ्यतावेषविन्यासभोजनपानादिपरिवर्त्तनसंभवाच्च।

तथाप्यत्यन्तविकासदशायामेतत्संभवति। सृष्टेरारम्भकाले यद्येकस्मादीश्वराद्धिरण्यगर्भात प्रजायते। मनोर्वा सकाशादेकत्रैव सृष्टिरारब्धा, तदा तु तदुत्पन्नानां तत्पुत्रपौत्रप्रपौत्राणां समानैव भाषा युक्ता। श्रेणीबद्धानां तेषां यथा यथा विप्रकर्षः सञ्जातस्तथा तथा परिस्थितिसंसर्गादिभेदैरेकस्या एव भाषाया भेदाः सम्भवन्ति। तस्मात्पूर्वजानामेकभाषाभाषित्वं संभवत्येव। मानवत्वादिरूपेणैकजातीयत्वेऽपि तेषामनेकजातीयत्वं तु वेदादिषूक्तमेव। मुखजत्वेन ब्राह्मणत्वं, बाह्वादिजत्वेन क्षत्रियत्वादिकञ्च आधुनिकभाषया संख्यावृद्ध्या फलमूलपशुभूमिप्रभृतिभोजनसाधनगवेषणाय व्यापाराय विजयाय चैकप्रदेशोत्पन्नानामप्यनेकत्र विस्तारः संभवति।

आर्य्याणां मूलनिवाससम्बन्धे मध्येशियावादः' सर्वत्र स्वीकृतप्रायः। शासकीयरीत्या [प्राप्तमान्यताकशिक्षणालयेष्वपि स एव वाद आद्रियते। तत्कारणमिदम् वेदादवेस्ताग्रन्थाच्चार्य्यसंस्कृतेः परिचयो लभ्यते।

येषामुभावेतौ धर्मग्रन्थौ तेषां बहुकालं सहवासः समानश्चेतिहास आसीत्। तेषां संस्कृतजेन्दभाषाभाषिणां समीपे यो देशो भवेत्तस्मादेवस्थानादेका शाखा भारतमागता अन्या ईरानदेशं गता। तृतीया शाखा पश्चिमस्यां दिशि गच्छन्ती यूरोपदेशं गता।

कोऽयं स तादृशो देश इति जिज्ञासायां प्राचीनानामार्य्याणां गवादिपशुपालकत्वात्कृष्यादिकार्यनिष्ठता वेदेभ्योऽवगम्यते। यो विशालो दीर्घायामः शीतप्रधानश्च स्यात्स एवादिमस्थानं भवितुं युक्तम्। वैदिकवर्षव्यवहारो हिमशब्देन भवति स्म। यथाऽद्य 'शरत्' शब्देन जीवेम शरदः शतम् तथैव 'यस्य तरेम तरसा शतं हिमाः' (ऋ. सं. ५।५४।१५)। अत्र शतं हिमास्तरेम शतं संवत्सरं जीवेम इति तद्भाष्यम्। तेन तदानीमेकस्माच्छीतकालाद् द्वितीयशीतकालं यावदेकवर्षरूपेण गण्यते स्म। तेन शतं हिमाः इत्यस्य शतं वर्षाणीत्यर्थो गृह्यते पश्चाच्छीतस्य ह्रासाच्छरत्पदेन वर्षव्यपदेशः प्रचलितः।

वेदे नावां वर्णनात् जलबाहुल्यमपि तत्र परिकल्पनीयम्। अश्वरथादिवर्णनात् अश्वरथतदुपयोगिविस्तृतमार्गादिसत्त्वमपि तत्रासीत्।

सर्वाण्येतानि यत्र भवेयुस्तादृशो देश एशियाद्वीपस्य मध्यभाग एव भवति। हिन्दुकुशपर्वतस्य परस्तात् काश्यिपयनसमुद्रस्याधस्तात् पामीरपर्वतस्योपत्यकायां शीताधिक्यमपि भवति। गवाश्वादयः पशवोऽपि भवन्ति। इत एव शकादिजातयो निःसृत्य देशान्तरेष्वाक्रमणं कृतवत्यः। ततो भारतमीरानञ्च गन्तुं सौविध्यमप्यस्ति। ततो यूरोपस्थानमपि गन्तुं शक्यम्। तेन तदेव स्थानमार्य्याणां मूलस्थानमिति निर्णीतम्।

पारसीकाणां धर्मग्रन्थे बाह्लीकदेशे मानवसृष्टिरुक्ता। बाह्लीकदेशश्च इदानींतन वैक्ट्रियाप्रान्तो वक्षुनद्यास्तटीयः फरातनदीपर्यन्तं प्रततः प्रदेशः। सोऽपि मध्येशिया क्षेत्र एवापतति। पूर्वोक्तकल्पनायामेतदुक्तिरनुकूला भवति। परमवेस्तापेक्षयाऽपि वेदस्यातीव प्राचीनता सर्वसम्मता। अवेस्ताग्रन्थस्य तदनुयायिमतरीत्या मूलरूपं नष्टम्। ईरानस्य पह्लवीभाषायामवेस्ताग्रन्थस्योल्लेखो नासीत्।

जेन्दभाषा तत्सदृशी सती तद्भिन्नैवासीत्। पारम्पर्येणेदं तत्र प्रचलितं

यन्मगजातीयैर्मगधर्मस्य संस्कृतरूपं प्रसारितम्। ईरानप्रदेशस्योत्तर-पश्चिमस्थमीडियाप्रदेशस्थास्ते आसन्।

इस्कन्दरूमी (सिकन्दर) इन्यस्याक्रमणसमये अवेस्ताग्रन्थस्य प्रतयो दग्धाः। पश्चात् येषां केषाञ्चिद्यावत्स्मरणमासीत् तावद् बहुभिः संयोज्य तस्य पुनरुल्लेखः कृतः। ततोऽनेकांशस्य परिलोपोऽपि जातः। वेदस्य तु सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वेनैवापौरुषेयत्वनित्य-त्वादिकं प्रसिद्धम्। आनुश्रविकत्वेन गुरुमुखोच्चारणानूच्चारणादिभिः कण्ठस्थीकरणपारम्पर्यात् दाहादौ जातेऽपि न वेदविलोपः।

अतएव वाल्मीकीये– 'हृदयेष्वेव तिष्ठन्ति ये वेदा नः परं धनम्।' इत्युक्तम्। तत्र वेदे मध्येशिया क्षेत्रस्य संकेतो नोपलभ्यते। तत्र तु सप्तसिन्धूनां महिमा गीयते सिन्धुमारभ्य सरस्वतीं यावत् सप्तसिन्धुदेशः। तत्र कश्मीर-पञ्चनददेशः समापतति। कुभानद्या अपि चर्चा आयाति 'तेन काबुल अफगानिस्तान प्रदेशोऽप्यत्रैव सन्निविशते। "सर्वाहमस्मि रोमशा गन्धारी-णामिवाविका" (ऋः सं. १।१२६।७) सूक्तानुसारेण गन्धारदेशस्यापि चर्चा लभ्यते। लम्बमानोर्णावतीनां मेषीणां बालैः कम्बलादिनिर्माणमार्य्यैः क्रियते स्मेति संकेतो लभ्यते। अन्य देशस्य चर्चा नास्ति।

यद्यपि नैतावता तेषां तदज्ञानं ज्ञातुं शक्यते। सर्वतन्त्रसिद्धान्त-सिद्धस्यावर्णनेऽपि तत्सिद्धौ बाधाभावात्। क्वचित्पुस्तके उदरस्यावर्ण-नेऽपि कस्याश्चनानुदरीत्वोक्तावप्युदरराहित्यस्य वर्णयितुमशक्यत्वात्। यद्यपि 'भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति। (म. स्मृ १२।९७) इतिरीत्या मन्त्रब्राह्मणात्मकैर्वेदैः सर्वमेव वस्तु केनचिद्रूपेण गम्यत एव, तथापि समुलब्धेषु वेदेषु यस्याः ऋक्संहितायाः सर्वप्राचीनता पाश्चात्यैर-प्यभ्युपगम्यते तामाश्रित्य मूलस्थाने निर्णेतव्ये प्राधान्येन यस्य स्थानस्य वर्णनं तदपहाय यत्र क्वापि तदन्वेषणमनर्थकमेव। वेदेष्वार्य्याणां कुतश्चि-द्बहिर्देशादागमनं न वर्णितं किन्तु मानवसृष्टिरपि भारत एव वर्णिता। मनोः सकाशान्मानवानामुत्पत्तिर्मानवशब्दव्युत्पत्त्यैव ज्ञायते। मनोश्च हिमालये ब्रह्मावर्त्ते च निवासो वेदे वेदव्याख्यानभूते पुराणादौ स्पष्टं ज्ञायते। तथा च नावेस्तागाथानुसारेण मध्येशियामूलस्थानमभ्युपगन्तुं युक्तम्।

किञ्च बाह्लीकदेशस्तु भारते समायाति, न मध्येशियास्थाने। तथाहि 'पञ्चानां सिन्धुषष्ठानां नदीनां येन्तरा स्थिताः। तान् धर्मबाह्यानशुचीन् वाल्हीकानपि वर्जयेत् ॥' (म. भा. क. प. ४४।७)

किञ्च कुतस्तस्मात्स्थानादार्य्यास्ततो बहिर्गताः? महामारीप्रभृतिरोगाद्युपद्रवात्खाद्यान्नाद्यभावाद्वा। किमपि कारणं प्रामाणिकं नोपलभ्यते। जनसंख्यावृद्ध्या गमनेऽपि तत्रावशिष्टानां निवासोऽवश्यमवशिष्येत। आर्य्याणां यन्मूलस्थानं तत्सर्वथा आर्य्यशून्यं स्याद्यार्य्याणां मूलभाषा सा सर्वथा लुप्येतेति युक्तिशून्यमेतत्। तस्माद्भारतमेवार्य्याणां मूलस्थानं संस्कृतमेव च मूलभाषेति मन्तव्यम्।

संसारे सर्वप्राचीनो वेदग्रन्थस्तमनाश्रित्यार्य्यमूलस्थानसम्बन्धिनिर्णयो न कथमपि युज्यते।

वेदेषु सप्तसिन्धूनामिन्द्रस्तुतिप्रसङ्गेन वर्णनं दृश्यते। 'दासपत्नीरहिगोपा अतिष्ठन्निरुद्धा आपः पणिनेव गावः। अपाम् बिलमपिहितं यदासीद् वृत्रं जघन्वाँ अपतद्ववार ॥' ११ ॥ 'अश्व्यो वारो अभवस्तदिन्द्र सृके यत्त्वा प्रत्यहन्देव एकः। अजयो गा अजयः शूर सोममवासृजः सर्तवे सप्तसिन्धून् ॥ १२॥' (ऋ. १।३२)

दासो लोकस्योपक्षयकर्ता वृत्रः पतिर्यासां अपां ता दासपत्नीः। अतएव अहिर्वृत्रः गोपा रक्षको (अवरोद्धा) यासां ताः गोपनं स्वच्छन्देन यथा न प्रवहन्ति तथारोधनम् आपः पणिना तन्नामकेनासुरेण या अपहृत्य बिले स्थापयित्वा बिलद्वारमाच्छाद्य गावो निरुद्धाः। अपां यद्बिलं प्रवहणद्वारम् अपिहितं वृत्रेण निरुद्धमासीत्। तद्बिलं प्रवहणद्वारं वृत्र जघन्वान् इन्द्रः अपववार अपवृत्तमकरोत्। वृत्रकृतमपां निरोधं परिहृतवान्। सृके वज्रे देवः दीप्यमानः सर्वायुधकुशलः एकः अद्वितीयो वृत्रः। यत् यदा त्वा त्वां प्रत्यहन् प्रतिकूलत्वेन प्रहृतवान् तत् तदानीं त्वं अश्व्यो वारः अश्वसम्बन्धी बालः अभवः। यथाश्वस्य वालः (पुच्छगतः) अनायासेन मक्षिकादीन्निवारयति तद्वत् वृत्रमगणयित्वा निराकृतवान्।

किञ्च गाः पणिनापहृताः त्वं अजयः जितवान्। हे शूर इन्द्र! सोमम्! अजयः जितवान्! सप्तसिन्धून् इमं मे गङ्गे यमुने इत्याद्याम्नाताः सप्त

संख्याका नदीः। सर्त्तवे सर्त्तुं प्रवाहरूपेण गन्तुं अवासृजः व्यक्तवान् वृत्रकृतं प्रवाहनिरोधं निराकृतवान्।

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि स्तोमं सचता परुष्ण्या।
असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयार्जीकीये शृणुह्या सुषोमया ॥५॥
तृष्टा मया प्रथमं यातवे सजूः सुसर्त्वा रसया श्वेत्या त्या।
त्वं सिन्धो कुभया गोमतीं क्रमुं मेहत्न्वा सरथं याभिरीयसे ॥६॥
(ऋक् सं० १०।७५)

इत्यादि मन्त्रेषु, अवयवभूताभिरन्यनदीभिः सार्धं प्रधानभूताः सप्तनद्यः स्तुताः। हे गङ्गे! हे यमुने! हे सरस्वति! हे शुतुद्रि! (सतलज) हे परुष्णि (रावी) असिक्न्या (चिनाव) सहिते मरुद्वृधे। वितस्तया (झेलम) सुषोमया च सहिते। आर्जीकीये सिन्धो यूयं मे स्तोमं स्तोत्रम्। आसचत आसेवध्वम् शृणुहि शृणुत च।

'हे सिन्धो, त्वं, क्रमुं क्रमणशीलां गोमतीं नदीं यातवे प्रयातुं पर्वतादवरूढा। प्रथमं तृष्टा मया नद्या सजूः सङ्गतासि। पश्चात् सुसर्त्वा रसया श्वेत्या च त्या कुभया। मेहत्न्वा च सह सजूर्भव। याभिः त्वं सरथं समानं रथमारुह्य ईयसे गच्छसि, इत्याद्यनेकैर्मन्त्रैः सिन्धुस्तवनं दृश्यते।

चोदयित्री सूनृतानां चेतन्ती सुमतीनाम् यज्ञं दधे सरस्वती।
(ऋ.सं. १।३।११)

सेयं सरस्वती यज्ञं दधे धारितवती। कीदृशी सूनृतानां प्रियाणां सत्यवाक्यानां चोदयित्री प्रेरयित्री। सुमतीनां शोभनबुद्धीनामनुष्ठातॄणाम्। चेतन्ती तदीयमनुष्ठेयं ज्ञापयन्ती चोदयित्री वा।

'पावका नः सरस्वती, वाजेभिर्वाजिनीवती यज्ञं वष्टु धिया वसुः।
(ऋ. सं. १।३।१०)

सरस्वती देवी वाजेभिः हविर्लक्षणैरन्नैर्निमित्तभूतैः। यद्वा यजमानेभ्यो दातव्यैरन्नैर्निमित्तभूतैः। नः अस्मदीयं यज्ञं वष्टु कामयताम्। कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः। कीदृशी सा पावका शोधयित्री वाजिनीवती अन्नवत्क्रियावती धिया वसुः कर्मप्राप्यधननिमित्तभूता।

'वाग्वैधियावसु' रिति (ऐ० आ० १।१।४) श्रुतेः।

पूर्वोक्ताभ्यामृग्भ्यां विग्रहवद् देवता स्तुता, नदीरूपा चेदानीं स्तूयते ।

'महो अर्णः सरस्वती प्रचेतयति केतुना धियो विश्वाविराजति ॥१२॥

(ऋ. सं. १।३।१२)

तादृशी सरस्वती केतुना कर्मणा प्रवाहरूपेण । महो अर्णः प्रभूतमुदकम् । प्रचेतयति प्रकर्षेण ज्ञापयति । किञ्च स्वकीयेन देवतारूपेण विश्वाधियः सर्वाण्यनुष्ठातृप्रज्ञानानि विराजति विशेषेण दीपयति । अनुष्ठानविषया बुद्धीः सर्वदोत्पादयति ।

'तत्र सरस्वतीत्येतस्य नदीवद् देवतावच्च निगमा भवन्ति' (२।३२) इतिनिरुक्तवचनादुभयरूपता तस्या विज्ञायते ।

कैश्चिदुच्यते 'वैदिकमन्त्रद्रष्टृभिर्ऋषिभिः समुद्रो न दृष्टः' तत्तुच्छम्, 'सिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम्' (ऋ. सं. ५।८५,६) इत्यादिषु समुद्रवर्णनदर्शनात् ।

'आयद्रुहाव वरुणश्च नावं प्रयत्समुद्रमीरयावमध्यम् ।(ऋ. सं. ७।८८-३)

अस्मिन् मन्त्रे वशिष्ठस्य वरुणेन सार्द्धं नावा समुद्रे गमनम् । तत्रानेकाभिर्नौभिः सह विहरणमुक्तम् ।

'तुग्रोहभुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन्ममृवाँ अवाहाः ।
तमूहथुर्नौभिरात्मन्वतीभिरन्तरिक्षप्रुद्भिरपोदकाभिः ॥३॥
तिस्रः क्षपस्त्रिरहानि व्रजद्भिर्नासत्या भुज्युमूहथुः पतङ्गैः ।
समुद्रस्य धन्वन्नार्दस्य पारे त्रिभीरथैः शतपद्भिः षडश्वैः ॥४॥

(ऋ. सं १।११६)

इत्यादिमन्त्रेष्वपि स्तुतिप्रसङ्गे तुग्राख्यानं वर्णितम् ।

कश्चित्तुग्रो नामाश्विनोः प्रियो राजर्षिरासीत् । स च द्वीपान्तरवर्तिभिः शत्रुभिरुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्र भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत् । सा च नौः मध्ये समुद्रमतिदूरं गत्वा वायुवशेन भिन्ना आसीत् । तदानीं स भुज्युः शीघ्रमश्विनौ तुष्टाव । तौ स्तुतौ सेनया सहितमात्मीयासु नौषु आरोप्य पितुस्तुग्रस्य समीपं त्रिभिरहोरात्रैः प्रापयामासतुरित्युक्तम् ।

तथाहि—तुग्रः उदमेघे उदकैर्मिह्यते सिच्यते इत्युदमेघः समुद्रस्तस्मिन् समुद्रे भुज्युं प्रियं पुत्रं अवाहाः नावा गन्तुं पर्य्यत्याक्षीत्। तत्र दृष्टान्तः ममृवान् म्रियमाणः सन् धनलोभी कश्चिन्मनुष्यः रयिं न यथाधनं परित्यजति तद्वत्। हे अश्विनौ तञ्च भुग्युं मध्येसमुद्रं मग्नं नौभिः पितृसमीपम् ऊहथुः युवां प्रापितवन्तौ। कीदृशीभिः आत्मन्वतीभिः आत्मीयाभिः अन्तरिक्षप्रुद्भिः अतिस्वच्छत्वात् अन्तरिक्षे जलस्योपरिष्टादेव गन्त्रीभिः। अपोदकाभिः अप्रविष्टोदकाभिः।

हे नासत्यौ सेनया सह उदके निमग्नं भुज्युं। तिस्रः क्षपः त्रिसंख्याका रात्रीः। त्रिरहा त्रिवारमावृत्तान्यहानि च अति व्रजद्भिरतिक्रम्य गच्छद्भिरेतावत्कालं व्याप्य वर्त्तमानैः पतङ्गैः पतद्भिः त्रिभिः त्रिसंख्याकैः। रथैः ऊहथुः युवामूढवन्तौ। समुद्रस्य मध्ये धन्वनि जलवर्जिते प्रदेशे आर्द्रस्योदके नार्द्रीभूतस्य समुद्रस्य पारे तीरदेशे च। कथं भूतैः रथैः शतं पद्भिः शतसंख्याकैश्चक्रलक्षणैः पादैरुपेतैः। षड्भिरश्वैर्युक्तैः।

अनारम्भणे तदवीरयेथा मनास्थाने अग्रभणे समुद्रे।
यदश्विना ऊहथुर्भुज्युमात्तं शतारित्रां नावमातस्थिवांसम्॥
(ऋ. सं. ११६।५)

हे अश्विनौ! अनारम्भणे आलम्बनरहिते समुद्रे, तत्कर्म, अवीरयेथाम् विक्रान्तं कृतवन्तौ युवाम्। अनास्थाने भूप्रदेशरहिते स्थातुमशक्ये जले। अग्रभणे हस्तेन ग्राह्यं शाखादिकमपि यत्र नास्ति तस्मिन् समुद्रे मग्नं भुज्युं। शतारित्रां बहुवरित्रां, नावं आतस्थिवांसमारूढं कृत्वा अस्तं गृहं प्रति यत् ऊहथुः, तत्प्रापणमन्यैर्दुशकं युवां समुद्रमध्ये कृतवन्तौ।

सहोवाच इन्द्रेण वा उक्तोऽस्मि एतच्चेदन्यस्मै अनु ब्रूयास्तत एव ते शिरश्छिन्द्यामिति तस्माद्वै बिभेमि यद्वै स शिरोच्छिन्द्यात् तद्वामुपनेष्य इति (बृ. उ. २।५।१६ शां भा०)

अत्र समुद्रमहाजलपोतशतचक्रोपेतषडश्ववाह्यरथादिवर्णनदर्शनात् 'आर्य्या अर्धवन्या आसन्नि' त्यादि कल्पना मौर्ख्यविजृम्भणमात्रम्। एवमेव शतद्वारे पीडायन्त्रगृहे प्रवेश्य तुषाग्निनोत्पीड्यमानमत्रिमश्विनौ हिमेनाग्निमुपशमय्य तस्मात् अविकलेन्द्रियवर्गं सन्तं निरगमयताम्।

तद्वां नरा सनयेदंस उग्रमाविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् ।
दध्यङ् ह्यन् मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्रपदीमुवाच ॥
(ऋ. सं. १।११६।१२)

इन्द्रो दधीचः सकाशात् प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्याञ्च गृहीत्वा यदि इमां अन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामीत्युवाच। ततोऽश्विनौ अश्वस्य शिरश्छित्वा दधीचः शिरः प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्र अश्व्यां शिरः प्रत्यधत्ताम्। तेन दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति। तदेतत् शाट्यायन-वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम्। तदेवोच्यते, हे नरौ! वां युवयोः सम्बन्धि, उग्रमन्यैः दुःशकम। दंसः कर्म, युवाभ्यां पुराकृतं तत् कर्म सनये धनलाभार्थम्। आविष्कृणोमि, तत्र दृष्टान्तः तन्यतुः न यथा मेघस्थः शब्दः वृष्टिं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं प्रवर्षणेन सर्वत्र प्रकटयति तद्वत्। किं तत्कर्मेत्याह-अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् संज्ञः ऋषिः अश्वस्य शीर्ष्णा युस्मत्सामर्थ्येन प्रतिष्ठितेन शिरसा। वां युवाभ्याम् ईं इमां मधुविद्याम्। यत् ह्यदा खलु, प्र उवाच, तदानीमाश्वस्य शिरसः संधानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसंधानलक्षणञ्च यत् भवदीयं कर्मं तत् आविष्कृणोमि। पूर्वं शिरश्छित्वा शिरोऽन्तरयोजनेन कार्यसम्पादनं तस्मिश्छिन्ने पुनः पूर्वशिरः प्रतिसंधानं किमद्यापि वैज्ञानिकैः कर्त्तुं शिक्षितम्? तादृग्विज्ञानं येषामासीत्ते किमर्धवन्या भवितुमर्हन्ति? षोडशे मन्त्रे नेत्रहीनस्य नेत्रदानमुक्तम्। (ऋ. सं. १।११७।२) मन्त्रे मनसो जवीयान् रथो वर्णितः।

'रायः समुद्रांश्चतुरोऽस्मभ्यं सोमविश्वतः, आपवस्य सहस्रिणः।' (ऋ. सं. ९।३३।६) अत्र समुद्रचतुष्टयस्य वर्णनम्।

ध्रुवा एव वः पितरो युगे युगे क्षेमकामासः सदसो न युञ्जते।
अजुर्यासो हरिषाचो हरिद्रव आद्यां रवेण पृथिवीमशुश्रवुः॥
(ऋ. सं. १०।९४।१२)

अत्र सोमाभिषवसाधनीभूतानां ग्राब्णां स्तुतिः। हे ग्रावणः युगे युगे सर्वेषु युगेषु। ध्रुवा निश्चला एव युष्माकं पितरः पर्वताः क्षेमकामासः

क्षेमकामाः सदसः सदांसि। आत्मना न युञ्जते न संयोजयन्ति। अनुर्यासः जरारहिताः। हरिषाचः सोमस्य संभक्तारः। हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः। द्यां पृथिवीञ्च रवेण अभिषवशब्देन अशुश्रवुः श्रावयन्ति।

इन्द्रस्तवप्रसङ्गे—

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्यः पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्णात्।
यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो योद्यामस्तभ्नात् स जनास इन्द्रः॥
(ऋ. सं. २।१२।२)

हे जना य इन्द्रः व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीं अदृंहत् शर्करादिभिर्दृढामकरोत्, यश्च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयक्तान पर्वतान् अरम्णात् नियमितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान्। यश्व वरीयः उरुतमम् अन्तरिक्षं विममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः। यश्च द्यां दिवञ्च अस्तभ्नात् तस्तम्भ निरुद्धामकरोत् स इन्द्रः नाहमिति गृत्समद ऋषिरसुरान् ब्रूते।

'यो हत्वा हि मरिणात् सप्तसिन्धून्योगा उदाजदपधा बलस्य।
यो अश्मनोऽन्तरग्निं जजान सवृक् समत्सु स जनास इन्द्रः। (ऋ.सं. २।१२।३)

यः अहिं मेघं हत्वा सप्तसर्पणशीलान् सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरिणात् प्रैरयत्। यद्वा सप्त गङ्गा यमुनाद्या मुख्या नदीररिणात् स्रावयामास। बलस्य तन्नामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकानिरोधान्निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत्। यश्च अश्मनोर्मेघयोरन्तः मध्ये वैद्युतमग्नि जजान उत्पादयासास। यश्च समत्सु संग्रामेषु संवृक् घातको भवति स इन्द्रः।

'येनेमा विश्वाच्यवना कृतानि (ऋ. सं. २।१२।४)
यस्या श्वासः प्रदिशि यस्य गावो (ऋ. सं.२।१२।७)

प्रदिशि आदेश सर्वं अश्वा गावो ग्रामा रथाः। यश्च सूर्यं उषस च। जजान स अपां नेता इन्द्रः।

'यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः। समानं चिद्रथ मातस्थिवांसा नानाहवेते स जनास इन्द्रः॥' (ऋ.सं. २।१२।८)

यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ यमिन्द्र विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः परे

उत्कृष्टाः, अवरे अधमाश्च उभयविधा अमित्राः यम् आह्वयन्ति। समानमिन्द्ररथसदृशम्। रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ तमेवेन्द्रम्। नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते। यद्वा समानरथारूढाविन्द्राग्नी यज्ञार्थं यजमानैः पृथक् पृथक् आहूयेते तयोरन्यतरः स इन्द्रः।

सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् (ऋ. सं. १०।१९०) मन्त्रेणानेककल्पीयसृष्टिप्रक्रिया स्पष्टं वर्णिता नासदीयसूक्ते इत्युक्तमेव।

'सत्य ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्युक्तसत्यज्ञानानन्तरूपाद् ब्रह्मणः आकाशादिप्रपञ्चोत्पत्तिरुक्ता। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथ्वी पृथिव्या ओषधयः ओषधिभ्योऽन्नम्' (तै० उ० २।१।१) 'असद्वा इदमग्र आसीत्' (तै० उ० २।७) यथाग्नेर्ज्वलतः क्षुद्राः विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा इत्यादिभिः श्रौतैर्वाक्यैः सत्यज्ञानादिलक्षणः परमेश्वरः महदादिक्रमेणाकाशादीनि भूतानि सृष्ट्वाऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतमयं बुद्धिप्राणप्रधानं समष्टिसूक्ष्मशरीरं तदभिमानिनं हिरण्यगर्भञ्च सृष्टवान्। पश्चात्तद्वारैव पञ्चीकृतभूतमयं ब्रह्माण्डं तदभिमानिनं महाविराजञ्चोत्पादितवान्। विराड्भावापन्नात्तस्मात्परमात्मन एव वेदाः ब्राह्मणादयो वर्णाः, गवादयः पशवश्चोत्पन्ना इति वर्णितम्।

'तस्माद्यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि यज्ञिरे।
तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।
गावो ह यज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः'॥

इत्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः। पुराणानि तु वेदानां भाष्यभूतान्येव। तत्रत्येन 'ब्रह्मावर्त्तं योऽधिवसन् शास्ति सप्तार्णवां महीम्' 'श्रीमद्भागवते ३।२१।२५) इतिवचनेन ब्रह्मावर्तएवार्याणां मूलस्थानं सिद्ध्यति।

आधुनिकैः जेन्दावेस्ता ग्रन्थस्यापि प्राचीनता अङ्गीक्रियते जेन्दभाषायाः ऋग्वेदभाषयाऽपेक्षाकृततुल्यता चाङ्गीक्रियते, तदनुयायिन ईरानीयाः पारसीकाः आर्य्या एवासन् बहुभिरंशैर्हिन्दूधर्मेण तद्धर्मतुल्यता तस्य वेन्दिदादस्य द्वितीये फर्गर्दे जरथुस्त्र-अहुरमज्दयोः संवादेनेदमुक्तम्। विवनह्यत पुत्राय यिमाय (विवस्वत्पुत्राय यमाय) प्रथमं धर्मोपदेशो दत्तः। बहोः-

कालादनन्तरं तस्मै यिमाय अहुर्मज्देनोक्तमत्र भीषणशीतहिमपातादिना शीघ्रमेव सर्वनाशो भविष्यति। त्वया त्वेकं वाटं निर्माय सर्वप्राणिनामेकैकं स्त्रीपुंसयुगलमादाय तत्र स्थातव्यम्। तेन तथा कृतम्। तत्र वाटे चन्द्रसूर्य्यनक्षत्राणि प्रतिवर्षमेकवारमेवोद्यन्ति। सकृदेवास्तं यन्ति। प्रति चत्वारिंशद्वर्षानन्तरं तत्रत्यानां स्त्रीपुरुषयमजाः सन्ततय उत्पद्यन्ते। तां कथामाश्रित्य लोकमान्यतिलकः आर्य्याणां निवासस्थानं ध्रुवप्रदेश आसीदिति साधयति।

यद्यपि यत्र वाटे वर्षमयं दिनं भवति स यिमस्य प्रथममूलस्थानाद्भिन्नं गम्यते। तत्र च स्वाभाविकं शीताधिक्यं नोक्तम्। मूलस्थाने दीर्घदिनस्य चर्चा नास्ति। यद्यपि प्रति सार्द्धदशसहस्राब्दं तत्र भीषणहिमपातेन सर्वविप्लवो जायते, तथापि हिमाच्छादनद्वयस्य मध्यकाले तत्र वसन्तसदृशः समयो भवति। तत्र दक्षिणभागे सप्तमासानौष्ण्याव्याप्तिः, पञ्चमासान् शैत्यं भवति। तदानीमेवोत्तरभागे माससप्तकं शैत्यकालः मासपञ्चकश्चौष्ण्यकालो भवति। आङ्ग्रमन्युकृतोत्पातेन हिमपाताधिक्यात् मासदशकं शैत्यं, मासद्वयमौष्ण्यं भवति। यद्यपि वाटस्थानं क्वासीदिति नोक्तं मूले तथापि हिमपातभयादपसरणात्ततोऽन्यत्रैव तेन भवितव्यम्।

लोकमान्यस्याशयस्त्वेवं भाति यत्तत्रैव क्वचिद्वाटोप्यासीत्। परं वाटनिर्माणमात्रात्कथं तादृक् हिमपातोपद्रववारणमिति दुर्वचमेव। तत्र प्रकाशः कथं भवतीति जरथुस्त्रप्रश्नेनापि बीजस्थानाद्भिन्नमेव तत्स्थानं भाति। अत एवान्यरीत्या ईरानस्य सविध एव क्वचिद्बीजस्थानमासीत्। तत्र हिमपातसूचनात्ततो ध्रुवदेशगमनमनया कथया ज्ञायते। तेन तत्रैव वाटोऽपि स्यात्। ततोपि हिमपातोपद्रवादागत्य पुनः ईराने न्यूषुरिति कल्पयितुं शक्यते। तेन ध्रुवप्रदेशस्य मूलस्थानत्वं 'ऐर्यन वेइजो' न सिद्ध्यति।

किञ्च पूर्वोक्तरीत्या अवेस्ताग्रन्थस्य मूलरूपमन्यदासीत्। सिकन्दरस्याक्रमणकाले तस्य दग्धत्वात् कण्ठस्थाः केचिदेवांशाः पुनः पुस्तकरूपेण संकलिताः। तेन बहूनामंशानां लोपसंभवात् वाटस्य सम्बन्धेऽधिकं ज्ञानं न संभवति। परं वीजस्थाने वर्षोपमदिनस्य वर्णनं नास्ति। बीजस्थाने जर-

थस्त्रो गतवान् । तेन तत्र वर्षोपमं दिनं नानुभूतम् ।

किञ्च शतपथब्राह्मणे तथा श्रीमद्भागवतादिपुराणेषु मत्स्यावतार-कथाप्रसङ्गे खण्डप्रलयवर्णनं दृश्यते । जलप्लावनेन पृथिवीस्थसर्वप्राणि-नामोषधिवनस्पत्यादीनां विप्लवो जातः । मत्स्यावतारवता विष्णुना मनुः सुरक्षितः । सच पृथिवीरूपायां नावि सर्वभूतानां सर्ववनस्पत्यादीनां बीजानि निधाय ताञ्च मत्स्यशृङ्गे निबद्धय स्वयं सप्तर्षिभिः सार्धं तत्र स्थितः मत्स्य-रूपाद् भगवद्वत आध्यात्मिकीं कथां शृण्वन् कालं निनाय । मिश्र-यूनान वैब-लिनामेरिकादिप्रदेशेष्वपीयं कथा प्रख्याता । बाइबिलानुसारेण परमेश्व-रेण 'हजरत नूह' नामकाय महापुरुषाय पूर्वमेव तत्सूचितम् । तेन च महान्तं जलपोतं निर्माय तत्रैव सर्वप्राणिनामेकैकं युगलानि निधाय चत्वारिंशदहो-रात्राणि सर्वविप्लवकारिण्यां महावृष्टौ परिभ्रान्तमितस्ततः । तदानीं पृथिवीसमुद्राकाशानामेकरूपतैव जाता । जलमयमेव सर्वं जातम् । महा-वर्षोपरमे अरारतपर्वतस्य शिखरे नूहजलपोतस्यावरोधो जातः । सुरक्षि-तेभ्यो युगलेभ्यो पुनः सृष्टिर्जाता । पारसीकाणां भीषणहिमपातकथा-पि प्रोक्तैव ।

यद्यपि ऋग्वेदेऽस्य संकेतो नोपलभ्यते तथापि शतपथे पुराणेषु च जलौघेन सर्वप्रजानाशः उक्तः । 'औघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्वोढा ततस्त्वा-पारयितास्मीति' (श.ब्रा. काण्ड १ अध्याय ८ ब्राह्मण२) लघुमत्स्यरूप-धारिणा सूर्य्यार्घ्यप्रसङ्गेनाञ्जलिगतेन हरिणा सर्वनाशके भाविनि जलप्ला-वने त्वां रक्षिष्यामीत्युक्तम् । समागते तस्मिन्नोघे नावि यावदादेयमादा-यारूढो मनुः महामत्स्यभूतस्य तस्यैव भगवतः शृङ्गे नावमाबद्धय स्थितः । सच नावमादायोत्तरगिरिं जगाम । 'तेनैतमुत्तरं गिरिमतिदुद्राव' (श.ब्रा.-का. १ अध्याया० ८ ब्रा. ५) तत्रैव मनोरवसर्पणस्थानम् । तत्र 'मनुरे-वैकः परिशिशिषे, (श.ब्रा.का. १ अध्याय ८ ब्रा. ६) तत्रैव किञ्चित्का-लान्तरमुत्पन्नया श्रद्धानाम्न्या पत्न्या सह मनुः प्रजाः ससर्ज ।

शतपथे प्रथमकाण्डे अष्टमाध्याये । ऋग्वेदे तस्याः संकेताभावात् कैश्चित्ततः प्राक् ऋक्संहिताया निर्माणमभिप्रेयते । तच्च न युक्तं सर्वस्यैव मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्य नित्यत्वेन तदनुपपत्तेः । 'शब्द इति चेन्नातः

प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्या' मिति ब्रह्मसूत्रे वेदशब्देभ्य एव विश्वसृष्टिर्निर्णीता। नहि सर्वं वस्त्वेकत्रैव सन्निवेशनीयम्, ग्रन्थान्तरस्य वैयर्थ्यापत्तेः। नहि वेदान् पर्य्यनुयोक्तुं प्रभवामः, तदनुसारमर्थन्तु ज्ञातुं प्रभवामः।

तिलकरीत्या शतपथकथाया अवेस्ताकथायाश्चैक्यमेव। हिमार्थस्य प्रालेयशब्दस्य प्रलयशब्दप्रकृतिकत्वेन शतपथकथाया अपि हिमपातवर्णने तात्पर्य्यम् मन्तव्यम्।

अन्यैस्तु तन्नाद्रियते। हिमपाते जलपोतानुपयोगात्। श्रौतार्थबाधे हेत्वभावाच्च। ध्रुवप्रदेशादुत्तरदिशि कश्चिद्गिरिर्नास्त्येव,यस्य शृङ्गे नौबन्धनमुक्तं श्लिष्येत्। तेन न कथात्रयस्यैक्यम्, भिन्नकालिकानां भिन्नरूपाणां तासां भिन्नत्वमेव। न च ताभिरार्य्याणां ध्रुवप्रदेशो मूलस्थानमिति सिद्धयति।

ऐतिहासिकदृष्ट्यापि वन्येभ्योऽर्द्धवन्येभ्यश्च वैदिका आर्य्या भिन्ना एव। नगरेषु ग्रामेषु तेषामावासो दृश्यते। ऋग्वेदे मनुष्याणां वन्यावस्था न वर्णिता। नग्ना अर्द्धनग्नाः पाषाणायुधा अस्थ्यायुधाश्च असंस्कृता आमपक्वपशुमत्स्यमांसादिभक्षणपरायणा अग्निज्ञानशून्या मानवा वेदेषु न सन्त्येव। वैदिका आर्य्यास्तु कृषिव्यापारादिनिष्ठाः परिमार्जितकर्मोपासनादिविधयः सुसम्पन्नसामाजिकव्यवस्थाना धातुविज्ञानसम्पन्नाः, कौशेयकम्बलशालकार्पासादिनिर्माणकुशलाः। शतचक्ररथशतारित्रजलपोतादिप्रयोगकुशलाः, ऋग्वेदीयपद्यप्रायसुसंस्कृतभाषापटवः। तेषां कुतश्चनागमनं वेदेषु न श्रूयते। नवा स्मृतीतिहासपुराणादिषु स्मर्यते।

अवेस्तानुसारेण काचिदार्य्याणां शाखा सप्तसिन्धुभ्यः पृथग्भूत्वा ऐर्य्यंन् वेइगो स्थाने कञ्चित्कालं स्थित्वा परिस्थितिवशात् ध्रुवप्रदेशं गत्वा तत्रोवास। एतावदेव कथञ्चित् सिद्धयति। अवेस्तानिर्दिष्टेषु षोडशप्रदेशेषु सप्तसिन्धुप्रदेशस्यापि चर्चास्त्येव।

वेदेषु तादृशी स्पष्टचर्चा न दृश्यते। येन वैदिकार्य्याणां काचित्तादृशी यात्रा सिद्धयति, यत आर्य्याणामन्यत आगमनं सिद्धयेत्।

तिलकप्रभृतीनां गणनारीत्या उत्तरीध्रुवप्रदेशाद्धिमापसरणकालो दशसहस्रवर्षेभ्योऽप्यतिप्राचीनः। तदानीमेवार्य्याणां सभ्यता पूर्णविकास-

मुपगतासीत्। परमाश्चर्य्यमिदं यत्तेषामेव शाखा यूरोपं गता चेत्तदा तस्याः कथं न तादृग्विकासो जातः? यतस्तदानीं ते नग्ना असभ्याः सर्वथा वन्या एवासन्।

किञ्च सप्तसिन्धुमागतानां वैदिकानाम् उत्तरध्रुवप्रदेशीयः चिरवसन्तकालः कथं विस्मृतः? कथं न वेदे तदुल्लेखः? षण्मासा उत्तरायणम्, षण्मासा दक्षिणायनम् देवानामहोरात्रं भवति। 'द्वादशमासाः संवत्सरः, षड्ऋतवः 'त्रयोदशमासाः संवत्सरः, अधिकमासोऽपि भवति। तेन सौरचान्द्रमाससामञ्जस्यं सम्पद्यते। एवमनेकधा कालसंख्यानेऽपि उत्तरध्रुवप्रदेशीयचिरवसन्तकालवर्णनं वेदे न दृश्यते।

मेरोर्मेषादिचक्रार्धे देवाः पश्यन्ति भास्करम्।
सकृदेवोदितं तद्वत् असुराश्च तुलादिगम्।

मेष संक्रमणाच्चक्रार्धं यावन्मेरोरुत्तरीयध्रुवे स्थितं देवा भास्करं पश्यन्ति। तुलादिगं दक्षिणध्रुवस्थितमसुराः पश्यन्ति। तथा च देवानां षण्मासं दिनं षण्मासं नक्तं भवतीति-

षट्षष्टिभागाभ्यधिकाः पलांशा।
यत्राथ तत्रास्त्यपरो विशेषः॥६॥
लम्बाधिका क्रान्तिरुदक् च यावत्तावद्दिनं संततमेव तत्र।
यावच्च याम्या सततं तमिस्रा ततश्च मेरौ सततं समार्धम्॥७॥

सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्याये त्रिप्रश्नाधिकारे उक्तम्।

'दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः।
अहस्तत्रोदगयनम् रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्॥

वैदिकार्य्याणामग्निहोत्रादिकर्माणि कालसापेक्षाणि। तेनैव तिथि-मास-संवत्सरपर्य्यन्तमेव समाप्यते तेषां कालगणना।

किन्तु कर्मणामारम्भात्प्राक् क्रियमाणे संकल्पे द्विपरार्धायुषो ब्रह्मणः सृष्टिमारभ्येदानीं यावत् कालस्मरणं प्रत्यहं क्रियते। द्वादशमासैर्मानवो वर्षो भवति। ४३२००० वर्षैः कलिः। ८६४००० वर्षैः द्वापरः। १२९६००० वर्षैस्त्रेता। १७२८००० वर्षैः कृतम्। एवं ४३२०००० वर्षैरेकं महायुगम्। सहस्रमहायुगैर्ब्रह्मण एकं दिनम्। तदेव कल्पपदेन व्यपदिश्यते। तावत्येव रात्रिः।

'सहस्रयुगपर्य्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्रान्ते तेऽहोरात्रविदो जनाः॥' गीतोक्तेः।

एकस्मिन्कल्पे चतुर्दशमन्वन्तराणि भवन्ति। एवं ४३२०००००० द्वात्रिंशकोट्युत्तरचतुरर्बदमानववर्षैः ब्रह्मणो दिनम्। रात्रिरपि तावत्येव। १५५५२०००००००० मानववर्षैर्ब्रह्मणः वर्षः। शतवर्षीयस्य द्विपरार्धायुषो ब्रह्मणः पञ्चाशद्वर्षाणि व्यतीतानि। तानि च ७७७६०००००००००० मानववर्षैः। ब्रह्मणो दिनान्तेऽपि भूर्भुवःस्वरिति लोकत्रयस्य नाशो भवति। रात्र्यन्ते पुनरुत्पत्तिर्भवति। अयं कालः ब्रह्मणो द्वितीयपरार्द्धस्य वाराहाख्यः प्रथमः कल्पः।

तत्र षण्मन्वन्तराणि व्यतीतानि। सप्तमे मन्वन्तरे अष्टविंशतितमः कलिः किञ्चिदधिक एकसप्ततिमहायुगकालः एकमन्वन्तरकालो भवति। तदर्थमेव साधिकेति पदम्।

'स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकां ह्येकसप्ततिम्'

तेन १९५५८८५०६ मानववर्षाणि कल्पगताब्दाः। वर्तमानकलेश्च ५०६७ गताब्दाः। शतब्रह्मकालैर्विष्णोरेका घटिका। षष्टिघटिकाभिस्तदहोरात्रम्। द्वादशलक्षविष्णुकालैः रुद्रस्यैककला कालः। ४५० निमेषैरेका कला। रुद्रार्बुदैः ब्रह्माक्षरं भवेत्। तदेतदुच्यते पञ्चाङ्गेषु

'चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्मणो दिनमुच्यते।
निजेनैव तु मानेनाऽयुर्वर्षशतं स्मृतम्।
पितामहसहस्रेण रुद्रस्य घटिकाः स्मृताः।
विष्णोर्द्वादशलक्षाणि कलार्द्धं रौद्रमुच्यते।
रुद्रस्यार्बुदसंख्याभिस्ततो ब्रह्माक्षरं भवेत्।'

यद्यपि वेदानामनादित्वात् सर्वकालो वैदिकः कालस्तथापि कल्पादौ भूर्भुवः स्वर्लोकसृष्ट्यनन्तरमेव पृथिव्यां तत्सम्प्रदायप्रवृत्त्या वर्तमानकल्पगताब्दकालो वैदिकः काल इत्येव वक्तुं शक्यम्। महाभारते वनपर्वणि ततोऽपि स्पष्टतरं १६२-१६४ अध्याये मेरोर्वर्णनमर्जुनयात्राप्रसङ्गे उक्तम्।

'एवं त्वहरहः मेरुं सूर्य्याचन्द्रमसौ ध्रुवम्।
प्रदक्षिणमुपावृत्य कुरुतः कुरुनन्दन।'

ज्योतींषि चाप्यशेषेण सर्वाण्यनघ सर्वतः।
परियान्ति महाराज गिरिराजं प्रदक्षिणम् ॥'
(म.१.प.१६३।२७।२८)

'स्वतेजसा तस्य नगोत्तमस्य महौषधीनां च तथा प्रभावात्।
विभक्तभावो न बभूव कश्चिदहोनिशानां पुरुषप्रवीर ॥८॥
'बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां संवत्सरेणैव समानरूपः' ॥१३॥
(म.भा.व.प.१६४)

यदुक्तम् 'मेरौ पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः प्राक्कालादेव हिमाच्छादनं विद्यते। तस्मात्तत्रौषधीनां सत्त्वासंभवात् पर्वतशिखराद्यभावाच्च कल्पनामात्रमेतन्न वस्तुभूतवर्णन' मिति तन्न, दिव्यौषधीनां हिमाच्छादनेऽपि प्रकाशे बाधाभावात्। उत्तरध्रुवप्रदेशस्यैव मेरुत्वेन तस्यैव नगोत्तमत्वाद्युपपत्तेः। अनेक ऋङ्मन्त्रास्तिलकेनोद्ध्रियन्ते तत्र ध्रुवप्रदेशवर्णनप्रदर्शनाय।

अन्यैस्तु ततोऽन्यत्रापि तादृग्दृश्यं संभवतीति तत्प्रतिक्षिप्यते। यदि ध्रुववर्णनं भवेदपि तथापि यत्रार्याणां निवासस्तदेव स्थानं तेषां मूलस्थानमिति तु न सिद्धयति। कुरुक्षेत्रगङ्गासिन्ध्वादिवर्णनं तत्र यज्ञानुष्ठानादिकं तु तत्रावस्थानं सूचयति। तत्रान्यत आगमनन्तु नोच्यते। तेन भारतमेवार्य्याणां मूलस्थानं ज्ञायते। तेन उत्तरध्रुववर्णनेऽपि तन्मूलस्थानमिति न निश्चेतुं शक्यते। तेन—

'अमी ऋक्षा निहितास उच्चा नक्तं दहश्रे कुहचिद्दिवेयुः।
अदब्धानि वरुणस्य व्रतानि विचाकशश्चन्द्रमा नक्तमेति ॥'
(ऋ.सं.१।२४।१०)

अमी सप्तर्षिरूपाः उच्चा उच्चैः द्युप्रदेशे निहितासः स्थापिता नक्तं दिवा कुहचिद् गच्छन्ति वरुणस्य अबाधितैः संकल्पैः चन्द्रमा नक्तं दृश्यते।

तिलकमहाशयस्य दृष्ट्या उच्चानि इति शिरःस्थानि ज्ञेयानि। तथाविधा च नक्षत्राणां स्थितिर्ध्रुवप्रदेश एव भवति।

अन्ये तु तन्न रोचयन्ते। उच्चा उच्चैः स्थिता इत्येवार्थः। तथाविधावस्थितिः सप्तसिन्ध्वादिप्रदेशेऽपि भवत्येव। भूमध्यरेखाया दक्षिण एव ऋक्षाण्यदृश्यानि भवन्ति। तत उत्तरस्यां दिशि तु क्रमेणोच्चस्थान्येव दृश्यन्ते।

एवमेव 'द्वे स्रुती अशृणवं पितॄणामहं देवानामुत मर्त्यानाम्' (ऋ.सं. १०।८८।१५) इत्यादि मन्त्रेषु देवयान-पितृयानशब्दैस्तिलकमते-नोत्तरध्रुवप्रदेशस्य रात्र्यहनी प्रोच्येते। 'वसन्तो ग्रीष्मो वर्षाः ते देवा ऋतवः शरद्धेमन्तः शिशिरस्ते पितरो य एवापूर्य्यन्तेऽर्धमासः स देवा योऽप-क्षीयते स पितरोऽहरेव देवा रात्रिः पितरः पुनरह्नः पूर्वाह्णो देवा अपराह्णः पितरः।'

अत्र वसन्तग्रीष्मवर्षा देवऋतवः, शरद्धेमन्तशिशिराः पितृऋतवः, शुक्ल-पक्षो देवपक्षः। कृष्णपक्षः पितृपक्षः। दिनं देवाः। रात्रिःपितरः। पूर्वाह्णो देवाः अपराह्णःपितरः इत्याद्युक्तैर्ब्राह्मणवचनैश्च ध्रुवदेशस्थाहोरात्रसूचना मन्यन्ते तेन।

अन्यैस्तु तदपि नाद्रियते। पूर्वाह्णापराह्णाहोरात्रादिवत् दक्षि-णायनोत्तरायणयोरपि देवपितृत्वोक्त्यापि ध्रुवप्रदेशस्थाहोरात्रवर्णनसत्त्वे प्रमाणाभावात्।

'एकं वा एतद्देवानामहः यत्संवत्सर' इति तैत्तरीयब्राह्मणवचनमपि तादृगर्थबोधकमेव।

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः।
धूमो रात्रिस्तथा कृष्णःषण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते।

इत्यादिष्वपि दक्षिणायनोत्तरायणचर्चाविद्यते। यद्यपि ब्रह्मविदा-मुक्तौ देशकालापेक्षा नास्ति, तत्त्वज्ञानस्याव्यभिचरितमुक्तिफलत्वात्, देहपा-तस्य च प्रारब्धाधीनत्वेनानियतकालत्वात्, तथापि कर्मिणामुपासकानाञ्च कर्मोपासनफलप्राप्तये मार्गसाधनापेक्षासंभवः। तत्रापि नहि दक्षिणायनादि-मरणमात्रेण पितृलोकादिप्राप्तिः संभवति। कर्मोपासनहीनानामप्युत्तरा-यणमरणसंभवात्। तद्वतामप्यन्यत्र मरणदर्शनाच्च कर्मोपासनादिफलमपि नियतमेव मरणत्वनियतमित्युक्तमेव। तस्मात्तत्र तत्तत्कालाभिमानिन्यो देवता एवातिवाहिकत्वेन विवक्ष्यन्ते। ता एव फलप्राप्तये तन्निष्ठान् देशवि-शेषान् प्रापयन्ति। ताश्च दक्षिणायानाद्यभिमानिन्यो देवताः कर्मनिष्ठानुत्त-

रायणे मृतानपि पितृलोकमेव प्रापयन्ति। उत्तरायणाभिमानिन्यस्तु दक्षिणायनादिकालेऽपि मृतान् देवलोकमेव नयन्त्युपासकान्। तदेव ब्रह्मसूत्रस्य चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादीयसूत्रेषु स्पष्टम्। रश्म्यनुसारी १८ सूत्रे 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म' (छा० ८।१।१) इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वा—'अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' (छा. ८।६।५) 'तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' (छा. ८।६।६) शताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्मम्यनुसारी निष्क्रामतीत्युक्तम्। तत्र किमहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्याविशेषेणैव रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशयेऽविशेषश्रवणादविशेषेणैव रश्म्यनुसारीत्याशङ्क्य पूर्वपक्षिणा अहनि नाडीरश्मिसम्बन्धसत्त्वात् विशेषो रात्रौ तु मृतस्य नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादित्युक्तम्।

सिद्धांते तु—तत्प्रतिक्षिप्तम्। नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वोक्तेः।

तथाहि—'अमुष्मादादित्यात् प्रतापयन्ते, ता आसु नाडीसु सृप्ता भवन्ति। आभ्यो नाडीभ्यः प्रतापयन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः' (छा. ६।६।२) इति श्रुत्या यावद्देहभावी नाडीरश्मिसम्बन्धः प्रतीयते। निदाघे रात्रावपि किरणानुवृत्तिश्च दृश्यते। स्तोकानुवृत्तिस्तु ऋत्वन्तररात्रिष्वपि शैशिरेषु दुर्दिनेष्वपि। न चैतद्विशिष्योक्तं दिवारश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमते रात्रौ तदनपेक्ष्यैव। न च रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्द्ध्वमाक्रामेत्, विद्यायाः पाक्षिकफलत्वापत्त्याऽनाश्वासप्रसङ्गात्। न चाहरागमनप्रतीक्षा युक्ता, 'यावदाक्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' (छा० ८।६।५) इति श्रुतेरनुदीक्षादर्शनात्।

तस्मादविशेषेणैव रात्रिंदिवं रश्म्यनुसारित्वम्। निशि नेति चेन्न, संबंधस्य यावद्देहभावित्वात् दर्शयति च, १९। अत एव दक्षिणायने म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम्, उदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च, विद्यायाः अनियतकालत्वाच्च मृत्योः। उत्तरायणमरणस्य प्राशस्त्यप्रसिद्धे भीष्मस्य तत्प्रतीक्षा प्राशस्त्यप्रसिद्धिश्च विद्वद्विषया। भीष्मस्य तु पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युता ख्यापनार्था प्रतीक्षा। 'आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात्' (ब्र० सु० ४।३।४) इतिसूत्रेण आतिवाहिका देवता एव।

आपूर्य्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासान् (६)०६।१५।५ अग्न्यहःशुक्लपक्षोत्तरायणादिशब्दैः श्रुतिस्मृतिषूक्ताः, न लोकप्रसिद्धा एव अग्न्यादयः। सर्वथाऽपि देवानामहोरात्रवर्णनेऽपि तैर्ध्रुवप्रदेशवर्णनं न शोभते। एवमेव ऋक्संहितायामुषसो वर्णनप्रसङ्गो ज्ञेयः, उत्तरायणदक्षिणायनभेदस्य सर्वत्र प्रसिद्धत्वात्। कैश्चिद् बहुवचनप्रयोगेण च दीर्घकालिकस्योषसोनुमानं क्रियते। तादृगुषःकालो मोहको दीर्घश्च ध्रुवप्रदेशीय एव। तदप्यन्यैर्नानुमन्यते विषुवद्रेखाया अन्यत्र सर्वत्रैव प्रभातस्य मोहकत्वदर्शनात्

वेदे तु उषःकालस्याश्विकालत्वेनाश्विनोः प्रशंसनप्रसङ्गे तद्विशेषप्रशंसोपपत्तेश्च। तयोःकाल ऊर्ध्वमर्धरात्रात्प्रकाशीभावस्यानुविष्टम्भम् यावत्। 'अचेतिकेतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रये दिवो दुहितुर्जायमानः (ऋ. सं. ७।६७।२) वचनेन च अर्धरात्रादूर्ध्वमन्धकारनिरसनप्रथमप्रकाशविततिकालउषःकालः। तत्र गवामयनाख्ये यज्ञे उषःकाले होत्राऽश्विनशास्त्रं पठनीयम्। तत्र सहस्रमन्त्रा पठनीया भवन्ति, नतु भारतदेशस्थे उषसि तच्छक्यम्। अत्रोषःकालस्याल्पत्वात् तस्माद्ध्रुवप्रदेशस्थ उषस्येव तच्छक्यम्। तेनार्य्याणां तत्र निवासः कल्प्यते। आश्वलायनसूत्रे (६।५।८) सहस्रपाठेऽपि सूर्योदये विलम्बश्चेत्तदपि मन्त्रानपरानपि शंसेदेव। आपस्तम्बे तु 'सर्वा अपि दाशतयीरनुब्रूयात्' इत्युक्तम्। सर्वमेतद्ध्रुवप्रदेशीये प्रलम्बमान उषःकाल एवोपपद्यते।

तदप्यन्येनाभ्युपगच्छन्ति। अर्धरात्रादूर्ध्वकालमारभ्य सूर्योदयकालं यावदुषःकालाभ्युपगमे तदुपपत्तेः। ध्रुवप्रदेशीयस्तु मासपरिमित उषःकालो भवति। सहस्रमन्त्रपाठेन संहितापाठेन वा तत्कालस्य समापयितुमशक्यत्वात्। अतोऽयं यदि सहस्रमन्त्रपाठेऽपि सूर्योदयो न भवेत्तदान्यान् मन्त्रान् शंसेरितकथनं व्यर्थमेव स्यात्। तस्मान्नानेन दीर्घोषःकालवर्णनं संगच्छते।

एवमुषसे स्वाहा व्युष्ट्यै स्वाहोदेष्यते स्वहोद्यते स्वाहोदिताय स्वाहा सुवर्गाय स्वाहा लोकाय स्वाहेत्युषसः सप्तविभागवर्णनेनापि दीर्घप्रभातस्य सत्त्वमनुमीयते। तदपि निःसारम्। उक्तवचनैः उषसःसप्तभेदासिद्धेः। नहि सुवर्गो लोकश्च उषसो भेदौ। एवमुदेष्यदुदितशब्दैरपि नोषस उल्लेखस्तयोः सूर्य्यपरत्वोपपत्तेः। एवमेव 'शश्वत् पुरोषा व्यवासदेव्यथो अद्येदं व्यावो मघोनी अथेव्युच्छादुत्तरां अनुघूनजरामृता चरति स्वधाभिः (ऋ. सं. १।

११३।१३) इति मन्त्रे शश्वत् प्रकाशत्वेनाजरामरत्वेन चोषसो दीर्घकालिकत्ववर्णनमपि कुशकाशावलम्बनमेव। प्रतिदिनमवश्यम्भावित्वेनैवोषसः शाश्वतत्वाद्युपपत्तेः। एवमेव 'कियात्या यत्समया भवाति या व्यूषुर्याश्च नूनं व्युच्छान्। अनु पूर्वाः कृपते वावशाना प्रदीध्याना जोषमन्याभिरेति॥ (ऋ. सं. १।११३।१०)

कियात्या उषाः समया समीपस्था भवाति यत् तदेतत् कियति काले प्रवृत्तं परिसमाप्तं वा इति आकारः प्रश्नार्थः। उषा येन कालेन संयुक्ता स कालः कियान् किं परिमाणं तस्येत्यर्थः। अनेनोषस आनन्त्यमुक्तम्। पुरा या उषसः व्यूषुः सञ्जाता नूनमितः परं याश्च उषसः व्युच्छन् व्युच्छन्ति व्युष्टा भविष्यन्ति। तत्र पूर्वाः अतीताः वावशाना कामयमाना इदानीं वर्तमाना उषाः अनुकृपते अनुकल्पते समर्था भवति। अतीता यथा प्रकाशमकुर्वन् तद्वदेषापि प्रकाशं करोति प्रदीध्याना प्रकर्षेण दीप्यमाना उषा अन्याभिः आगामिनीभिः उषोभिः जोषं सह एति संगच्छते आगामिन्योऽप्येतादोयं प्रकाशमनुकुर्वन्ति।

तिलकादिरीत्या अत्र प्रलम्बमानप्रभातो वर्णितः। उषसोऽनन्तरमुषा आयाति तेन लम्बमानप्रभा तेनोद्विग्नानामियमुक्तिः। तच्चायुक्तम्। सर्वानुभवसिद्धप्रभातस्यैव प्रश्नविषयत्वोपपत्तौ लम्बमानप्रभातकल्पनानुपपत्तेः। अत्र तु कियन्तं कालमारभ्योषसः प्रवृत्तिरासीत् कियन्तं कालं यावदुषसो भविष्यन्तीत्युक्त्या यथा रात्रेः पूर्वं दिनम् परस्ताच्चाहोरात्रानन्तरमहोरात्रान्तर भविष्यति तथैवोषसः पूर्वमप्युषास्ततः 'पूर्वमप्युषा' आसीदेवं परस्तादपि तेनानन्त्यमेव बोध्यते।

'क्षत्राय त्वं श्रवसे त्वं महीया इष्टये त्वमर्थमिव त्वमित्यै विसदृशा जीविताभिप्रचक्ष उषा अजीगर्भुवनानि विश्वा' (ऋ. सं. १।११३।६) इति मन्त्रे उषाः विश्वानि भूतानि तमसा निगीर्णानि प्रकाशेनोद्गोर्णानीवाकरोत् प्रसुप्तान् प्राणिनः प्रबोधयति। कीदृशी सा त्वं एकं प्रति क्षत्राय धनाय, एकं प्रति श्रवसे अन्नाय, एकं प्रति महीयै महत्यै अग्निष्टोमादियज्ञार्थम्, त्वमेकं प्रति अपेक्षितार्थप्राप्तये विसदृशानि जीवनोपायभूतानि कृषिवाणिज्यादीनि आभिमुख्येन प्रकाशयितुं व्युच्छन्ती रात्रौ निद्रानिगीर्णान् जनान् उषाः

स्वस्य प्रकाशेन प्रबोधयति, नहि लम्बमानप्रभातस्थलीयैषोक्तिः संभवति। यत्र मासचतुष्टयस्य रात्रिर्भवति, मासस्य सन्ध्या मासस्य, प्रातर्भवति। तत्रोषसा प्रबोधो न युज्यते। मासचतुष्टयरात्रिव्यापिन्या निद्राया असंभवात्। तेन नोषसा तत्कार्यंकरणार्थं प्राणिप्रबोधनं संभवति।

एवमेव 'तानीदहानि बहुलान्यासन्या प्राचीनमुदिता सूर्य्यस्य यतः परिजार इवाचरन्त्युषो ददृक्षे न पुनर्यतीव' (ऋ.सं. ७।७६।३)

तिलकरीत्या मन्त्रार्थस्तु—हे उषः बहूनि अहानि आसन् सूर्य्योदयात् प्राक् यैर्युक्ता उषस आसन् तैः सह त्वं सूर्य्यं प्रति जारे पत्याविव त्वं दृश्यसे न पुनर्यतीव पतिं परित्यज्येतस्ततः चरन्ती व्यभिचारिणीव। एवं सूर्य्योदयात्प्रागनेन दिनव्यापिप्रभातकालः सिद्धयति। उषसोऽनेकदिनसंसर्ग-दर्शनात्।

परं सायणरीत्या अहानि इत्यस्य तेजांसि अर्थस्तानीत् तान्येव तव बहुलानि बहून्यहानि तेजांसि आसन्। उषः प्रकाशयुक्तस्य कालस्याहःशब्द-व्यवहारात्। यानि सूर्य्यस्य उदिताः उदितौ उदये सति प्राचीनं तस्य प्राग्देशमुदयन्ति। यद्वा सूर्य्यस्य प्राचीने देशे यानि उदितानि तानि हे उषः यत् यैः तेजोभिः परिददृशे दृश्यसे त्वम् जार इव पत्याविव चरन्ती समीपे सञ्चरन्ती साध्वी नारीव रात्रेर्जरयितरि जारे सूर्य्ये सञ्चरन्ती त्वं दृश्यसे न यतीव व्यभिचारिणीव।

अन्ये तु तत 'प्राक्तने केतुरुषसः पुरस्तात् प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः' (ऋ. सं. ७।७६।२) इति मन्त्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उषसः केतुः प्रज्ञापकं तेजः अभूत् अत्रेति ज्ञायते। सोषाश्च प्रतीची प्रत्यगञ्चनादस्मदभिमुखी हर्म्येभ्य उन्नतप्रदेशेभ्य आगात् आगच्छति। यद्ययमुषः कालो ध्रुवप्रदेशस्थो भवेत्तदा तस्योदयो न पूर्वस्यां भवितुमर्हति किन्तु दक्षिणस्यामेव दिशि। तेन नात्र लम्बमानप्रभातवर्णनं, साधारणप्रभातस्यैव वर्णनसंभवात्।

एवमेव 'अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषासः (ऋ. सं. २।२८।६) इत्यादि मन्त्रेष्वपि अव्युष्टा इत्यनेन न लम्बप्रभातसूचनं किन्तु भाविजीवनसम्बन्धि-नीनामुषसामेवाव्युष्टता असमाप्ततोच्यतेः। एवमेव यत् उषस इति बहुव-चनप्रयोगेणापि लम्बप्रभातवर्णनं कल्प्यते तदपि न, क्वचिदादरार्थं बहुवचनं,

क्वचित्तत्सम्बन्धिदेवतादिसूचनार्थं, क्वचिच्च बहुदिनसम्बन्धित्वेन बहुवचनं युज्यते।

एवमेव तैत्तरीयसंहितायाश्चतुर्थकाण्डे तृतीयप्रपाठके एकादशानुवाके व्युष्टिसंज्ञकानामिष्टकानां सम्बन्धिषु मन्त्रेषु 'इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदन्तरस्यां चरति प्रविष्टा वधूर्जजान नवगञ्जनित्री त्रय एनां महिमानः सचन्ते' ॥१॥

सेयमेवोषाया पूर्वं द्योतते या चास्यां प्रविष्टा क्षितिजे उपोन्तरेषु वा प्रविष्टा नवागतवधूरिव जनित्रीव च जायते। अग्निवायुसूर्य्यास्त्रयो वा अग्नय एनां सचन्ते अनुगच्छन्ति। गायत्र्यादिछन्दोयुक्ते शृङ्गारिते एकस्मिन्नेव गृहे अजरे सूर्य्यस्य पत्न्यौ रेतः पूर्णे केतुं दर्शयन्त्यौ विजानन्त्यौ चलतः।

'छन्दस्वतीं उषसा पेपिशाने समानं योनिमनुसञ्चरन्ती। सूर्य्यपत्नी विचरतः केतुं कृण्वाने अजरे भूरि रेतसा' ॥२॥

पेपिशाने समानं योनिमनुसञ्चरन्ती ऋतस्य पन्थामनुतिस्र आगुस्त्रयो घर्मासो अनुज्योतिषागुः। प्रजामेकां रक्षत्यूर्जमेका व्रतमेका रक्षति देवयूनाम्' ॥३॥

तिस्रः कुमार्य्यः ऋतस्य पन्थानमागच्छन्ति त्रयो धर्मास्ता अनुगच्छन्ति। एका प्रजां रक्षति, एका ऊर्जमेका व्रतं रक्षति चतुष्टोमोऽनवद्या तुरीया यज्ञस्य पक्षा वृषयो भवन्ती। गायत्रीं त्रिष्टुभं जगतीमनुष्टुभं बृहदर्कं युञ्जानाः सुवरामरन्निदम् ॥४॥

पञ्चभिर्धाता विदधाविदं यत्तासां स्वसॄरजनयत् पञ्च पञ्च। तासामुयन्ति प्रयवेण पञ्च नानारूपाणि क्रतवो वसानाः ॥५॥

त्रिंशत् स्वसार उपयन्ति निष्कृतं समानं केतुं प्रतिमुञ्चमानाः। ऋतूँस्तन्वते कवयः प्रजानतीर्मध्ये छन्दसः परियन्ति भास्वतीः ॥६॥

ऋतस्य गर्भः प्रथमा व्यूषुष्यपामेका महिमानं बिभर्त्ति। सूर्यस्यैका चरति निष्कृतेषु घर्मस्यैका सवितैका नियच्छति ॥१३॥

ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागा दह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम्। एका सती बहुधोषो व्युच्छस्य जीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत् ॥१५॥

न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा एताव्युष्टीरपश्यन्ता

उपादधत्, ततो वां इदं व्यौच्छद्यस्यैता उपधीयन्ते व्येवास्मा उच्छत्यथो तम एवापहते (तै. सं. का. ५ प्र. ३ अनु ४ वर्ग ७)

तदव्यावृत्तं न दिनं न नक्तं देवै व्युष्टयो इष्टकाः विकसिताः प्रभाताश्च दृष्टा ता उपादधत् तत उषाः प्रकाशमागता। तेन यस्मै इमा इष्टका उपधीयन्ते तस्मै उषा द्योतते अन्धकारमपनयति। एतैरपि मन्त्रैः ध्रुवप्रदेशीयदीर्घप्रभातवर्णनं मन्यन्ते। परं वस्तुतोऽत्राग्निचयनप्रसङ्गे व्युष्टिसञ्ज्ञिकानामिष्टकानामेव प्रशंसनम्। तास्वेवोषसामभेदारोपेण तासां स्तवनम्।

'इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत् त्रिंशत्पदान्यक्रमीत्। 'ऋ. सं. ६।५९।६)

हे इन्द्राग्नी अपात् पादरहितेयमुषाः पद्वतीभ्यः पादयुक्ताभ्यः सुप्ताभ्यः प्रजाभ्यः पूर्वा प्रथमभाविनी सती आगात् आगच्छति। प्राणिनां शिरः हित्वी प्रेरयित्री।

यद्वा शिरो हित्वा स्वयमशिरस्का सती जिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण वावदत् भृशं शब्दं कुर्वती चरत चरन्ती उषा त्रिंशत्पदानि अवयवभूतान् त्रिंशन्मुहूर्तान् न्यक्रमीदेकेन दिवसेनातिक्रामति। एतच्च युवयोः कर्म को जानीयात्।

तिलकरीत्या ध्रुवप्रदेशीया ऋषयः इमान् मन्त्रान् दृष्टवन्तः। त्रिंशद्दिवसीयप्रभातकालस्य तत्रत्यस्यैवात्र संकेतः। त्रिंशत्स्वसार उषसस्तत्रत्या एव तत्रैव तासां भ्रमणमुक्तम्।

सायणरीत्या मासस्य त्रिंशत्संख्याका उषसोऽत्र वर्णिताः। उषसो यज्ञसम्बन्धित्वेन तत्र पठनीयमन्त्रसम्बन्धाच्च छन्दोवत्त्वं तासां सम्पद्यते। द्वादशमासानन्तरं सूर्यपृथिव्योः पुनस्तत्रैवागमनादुषसां परिभ्राम्य तत्रैवागमनमपि युक्तमेव, उषसां सूर्यपत्नीत्वात्, ऋतुसर्जयितृत्वात्, ऋतुपत्नीत्वाच्च, न केवलं मासस्यैव। किन्तु संवत्सरीयसूर्यानुगामिनीत्वात् संवत्सरेणापि सम्बन्धः। मासेनैव ऋतुसम्बन्ध इति त्रिंशत्संख्यासम्बन्धो युज्यत एव। चैत्रमासप्रतिपदमारभ्य ऋतुषु भ्राम्यतीनामुषसां पुनश्चैत्रप्रतिपदि तत्रैवागमनं भवति। प्रतीच्यभिमुखीनामुषसां पुरस्तादुदयः पूर्वमुक्तः। स च ध्रुवप्रदेशे न संभवति। 'ऊर्ध्वा तिष्ठसि' (ऋ. ३।६१।३) उषस ऊर्ध्वाकाशस्थात्व-

मूवाम्। तेन परियन्ति इत्यनेन ध्रुवप्रदेशीयक्षितिज उषसां परिभ्रमणं भवतीति कल्पनं न युक्तम्।

'सदृशीरद्यसदृशी (ऋ. १।१२३-८) मन्त्रे उषसामद्यश्वश्च सादृश्यमुक्तम्। न च ध्रुवप्रदेशे तत्संभवति। तत्र प्रतिदिनं प्रकाशोत्कर्षतारतम्येन त्रिंशत्तमे दिवसे प्रकाशबाहुल्येन तत्समाप्तिः।

तथाहि 'सदृशीरद्यसदृशीरिदुश्वो दीर्घं सचन्ते वरुणस्य धाम। अनवद्यास्त्रिंशतं योजनान्येकैका क्रतुं परियन्ति सद्यः (ऋ.सं.१।१२३।८) अद्य सदृशीः परस्परं सदृश्य तथाश्वः परस्मिन्न्यहनि सदृशीः परस्परं सदृश्य एव उ अप्यर्थः इत् एवार्थकः अद्यतन्योऽपि श्वस्तनीभिः सदृश्यः श्वस्तन्यश्च अद्यतनीभिः। एवमहरन्तरेण सादृश्यम्। यदा नक्षत्राणि न दृश्यन्ते सूर्यंश्च नोदेति स उषः कालः। स चैकविंशतिघटिकाभिः षड्विंशतिपराभिश्च संमितः। सूर्य्यो हि प्रतिदिनं एकोनषष्ट्यधिकपञ्चसहस्रयोजनानि मेरुं प्रादक्षिण्येन परिभ्रमति। तथासति यत्र यत्र लङ्कादिभूप्रदेशे सूर्य्यो गच्छति तस्य तस्य पुरस्तात् त्रिंशत्योजनं उषाः अपि गच्छति। सूर्य्यो यत्र देशे याति तत्र त्रिंशद्योजनं पुरस्ताद्देशस्थितानामुदितो दृश्यते। एवं सर्वत्र। तथा उषाः अपि यत्र गच्छति ततः पुरस्तात् त्रिंशद्योजनभूभागवर्तिनामुदिता दृश्यते। एवं लङ्कादिसर्वप्रदेशस्थितानामप्युषसः उदयोऽवगन्तव्यः। एवञ्च एकस्मिन् भूभागे यावत्कालं यथोषाः प्रकाशयति। एवमेकस्मिन्नेव दिवसे सर्वप्रदेशवर्तिनामप्युषसः सदृश्यः।

किञ्च आसां मध्ये एकैका प्रत्येकं उषसा लङ्काद्येकैकभूभागवर्तिनां क्रतुं गमनागमनादिकं तद्विषयां वा प्रज्ञां सद्यः इदानीमेव स्वोदयकाले परियन्ति निर्वहन्ति। ज्योतिःशास्त्रे सूर्य्योदयकालभेद उक्तः।

उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे।

मध्याह्नो यवकोट्यां रोमकविषयेऽर्धरात्रः स्यात्॥ (आर्य ४।३)

'समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व'। (ऋ.सं. ३।६१।३ मन्त्रे चक्रमिवोषसो भ्रमणमुक्तम्। नव्यसिपदेन प्रत्युदयं नूतनता जायते।

तिलकरीत्या तु ध्रुवप्रदेशीयाया उषसः प्रलम्बमानाया एकत्वेऽपि प्रतिदिनदृष्ट्या नव्यसीत्वोपपत्तिः। सूर्यस्य पुरस्तादुषसो गमनं भवति। स एव

सर्वासां समानो भागः। परं तिलकरीत्या ध्रुवप्रदेशीयाया उषसः क्षितिजे परिभ्रमणम्। चक्रपदेन रथचक्रः कुलालचक्रश्च गृह्यते। तीलकरीत्या रथचक्रवदुषसोभ्रमणादर्शनात् क्षितिजे कुलालचक्रवदेव भ्रमणं युक्तम्। भवेदेतदेव यदि ऊर्ध्वा तिष्ठसीतिवचनेन तस्या ऊर्ध्वदेशस्थत्वोक्तिर्न स्यात्। तेन नात्र ध्रुवप्रदेशीयाया उषसो वर्णनम्, तस्या ऊर्ध्वत्वानुपपत्तेः। अत एव न कुलालचक्रवद् भ्रमणम् किन्तु 'ववृत्याद्रथ्येव चक्रा' (ऋ.सं.१०।८९।२) मन्त्रे सूर्य्येण तारकाणां रथचक्रवद् भ्रमणमुक्तम्। तारकाणामिव सूर्य्यस्यापि भ्रमणम्। तद्वदेव तत्पुरोगामिन्या उषसोऽपि रथचक्रवदेव भ्रमणं युक्तम्। सूर्य्यस्य भ्रमणमिव तत्पुरस्था उषसोऽपि भ्रमणं प्रत्यक्षमेव।

यद्यपि उषा अपात्तथापि इन्द्राग्नि कृपया त्रिंशत्पदानि अक्रमीत्। अहोरात्रव्यापि त्रिंशन्मुहूर्तं चलति त्रिंशतं योजनान्यकैका ऋतुं परियन्ति (ऋ. सं. १।१२३।८)

अत्र सायणरीत्या मेरुपरिक्रमणे सूर्य्यः ५०५९ योजनानि प्रतिदिनं चलति उषा ततः त्रिंशद्योजनानि पुरस्ताच्चलति। यत्र सूर्य्योदयस्तत्र तत्र पूर्वमुषा दृश्यते। स्थानभेदाभिप्रायेणोषसामिति बहुवचनम्।

प्रदेशबाहुल्यमपेक्ष्य उषसां बहुत्वात् बहुवचनम्। एवमेकरूपा उषस अनवद्याः शुद्धाः तासामुदयात् सर्वे भावा अनवद्याः भवन्ति। किमु वक्तव्यं तासामनवद्यत्वे? दीर्घमुक्तरीत्या अत्यन्तमायतं वरुणस्य तमोनिवारकस्य कियद्दूरमिति तदुच्यते। त्रिंशत्योजनानि प्रातः सूर्यस्य धाम स्थानम्। मेरुवलये सचन्ते सदा सेवन्ते। कियद्दूरमिति तदुच्यते त्रिंशतं योजनानि पुरतः सूर्य्यो यत्र यत्रोदेति ततः त्रिंशद्योजनं पुरस्तादुद्यन्ति।

एवमेव 'मानो दीर्घा अभिनशत्तमिस्राः' (ऋ.सं. २।२७।१४) इति मन्त्रे दीर्घाभ्यस्तमिस्राभ्य उद्वेगो दृश्यते। ता ध्रुवप्रदेशीया एवेति मन्यन्ते। तदपि न, शिशिररात्रीणां कृतेऽपि तादृक् प्रयोगसंभवात्। 'तमसो मा ज्योतिर्गमये'तिवदन्धकारनिवारणे विदुषां स्वाभाविकप्रवृत्तिदर्शनेन तथोद्वेगस्य युक्तत्वात्।

यदुक्तमारण्यका अपि जानन्ति कतिचित्प्रहरानन्तरं रात्र्यपगमोऽवश्यंभावीति कुत उद्वेगावसर इति तन्न, ध्रुवप्रदेशीयानामपि तादृग् ज्ञानस्या-

वश्यं भावित्वेन पर्य्यनुयोगतुल्यत्वात् ।

सर्वे प्रसुप्ताः सपादा गवाश्वादयः पक्षिणः शीघ्रगामिनः श्येनाः शेरते वृकचौरादोनपसारयेति स्थितेर्ध्रुवप्रदेशीयरात्रिष्वसंभवात् । नहि सर्वे तत्र षण्मासान् शेरते । तस्मादत्र साधारणरात्रीणामेव वर्णनप्रसङ्गेन रात्र्यधिष्ठात्र्याः परदेवताया एव वर्णनम् ।

एवमेव 'रात्रिर्वै चित्रवसुरव्युष्ट्यैवा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैषुः' (तै. सं. १।५।७।५) इत्यत्रापि न ध्रुवप्रदेशीयदीर्घरात्रिनिमित्तकभयवर्णनम् । सायणरीत्या हेमन्तर्तौ रात्रेर्दीर्घत्वेन प्रभातं न भविष्यत्येवेति कदाचिद् ब्राह्मणा भीताः ।

वस्तुतस्तु यथा साधारणरात्रेर्भयं न युज्यते तथैव ध्रुवप्रदेशीयाया अपि, उभयोरप्यन्तस्यावश्यंभावित्वज्ञानात् । ब्राह्मणा एव कुतो भीता इति विचारे तु ब्राह्मणानां यज्ञादिकर्मनिष्ठत्वेन तदर्थमेव तेषां जागरूकतया कर्मलोपभयात् तेषां भयसंभवात् ।

एवमेव चतुर्विंशतिघण्टामयोऽहोरात्रोऽन्यः द्वादशमासाहोरात्रोऽन्य इति नानाविधाहोरात्रवर्णनम् । 'नाना चक्राते यम्या वपूंषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् । श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ।' (ऋ. सं. ३।५५।११) इति मन्त्रे दृश्यत इत्यपि निर्मूलम् । मन्त्रे तादृगर्थस्याप्रतिपादनात् । एवं 'उषा सा नक्ता' (ऋक्सं. ४।५५।३) पदस्यापि अहोरात्रमेवार्थो न विलक्षणाहोरात्रम्, मानाभावात् ।

एवमेव 'वि सूर्य्यो मध्ये अमुचद्रथं दिवो विदद्दासाय प्रतिमानमार्य्यः । दृढ्हानि पिप्रोरसुरस्य मायिन इन्द्रो व्यास्यच्चकृवाँ ऋजिश्वना ।' (ऋ. सं १०।१३८।३) इत्यत्र सूर्य्यो दिवो मध्ये रथममुञ्चत् । आर्य्यो दासाया प्रतिमानं विदत् पिप्रोर्मायिनोऽसुरस्य दृढानि दुर्गाणि ऋजिश्वना सह भेदयामास ।

अत्र तिलकरीत्या दिवो मध्ये रथमुक्त्या दीर्घषण्मासमितं दिनं जातम् । परं सायणरीत्या अश्वप्रग्रहशिथिलीकरणमेव रथमोकः, ध्रुवप्रदेशेऽपि सूर्य्यस्य गतिमत्त्वे नात्यन्तरथमोकासम्भवात् ।

यत्तु 'भिनद्वलमङ्गिरोभिर्गृणानो वि पर्वतस्य दृंहितान्यैरत् । रिणग्रो-

धांसि कृत्रिमाण्येषां सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥' (ऋ. सं. २।१५।८)

अंगिरोभिर्गृणानः स्तूयमान इन्द्रः। बले तन्नामकमसुरं भिनत् अभिनत्। तथा गवां निरोधकस्य पर्वतस्य दृंहितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि वि ऐरत् उद्घाटितवान्। एषा पर्वतानां कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृतानि रोधांसि रुद्धानि द्वाराणि रिणक् उद्घाटयत्।

'अहन् वृत्तमृचीषमं और्णवाभमहीशुवम्। हिमेनाविध्यदर्बुदम्' ॥ (ऋ.सं. ८।३२।२६) ऋचा दीप्त्या समः इन्द्रः वृत्रं शत्रुं अहन् जघान। तथा और्णवाभ तन्नामकम् अहीशवञ्च शत्रुमहन्। तथा हिमेन तुषारेणोदकेन वा अर्वुदं मेघमविध्यत्।

'यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत्। ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ (ऋ. सं २।१२।११) यः पर्वतेषु क्षियन्तमिन्द्रभिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरं तन्नामकं मायिनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि वर्षे अन्वविन्दत् लब्ध्वा च यः ओजायमानं वलमाचरन्तं अहिं आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान स इन्द्रः नाहम्। इत्यादिमन्त्रेषु नैरुक्तपद्धत्या पर्वतस्य मेघ एवार्थः। तथा च मेघेषु चत्वारिंशद्वर्षाणि शम्बरो गुप्तः आसीत्। परं तावत्कालं मेघस्थितिस्तु न संभाव्यते।

तिलकरीत्या तु भारतीया यूरोपियनाश्च विद्वांसः ध्रुवप्रदेश आर्य्याणां निवास आसीदिति न ज्ञातवन्तस्तेनैव यास्कप्रभृतयो निरुक्तकारा अपि तन्न जानन्तिस्म। ध्रुवप्रदेशीयदृश्या एव इन्द्रवृत्रादिकथा विषयः। तज्ज्ञानेनैव मन्त्रार्थज्ञानं संम्भवति। ध्रुवप्रदेशीया अन्धकारा बहुमासव्यापिनो भवन्ति। तस्य वधेन उषसः सूर्यस्य प्रकाशस्य च मुक्तयो भवन्ति। इदञ्च दृश्यमद्यापि दृश्यते। दीर्घाया ध्रुवनिशाया अन्ते सत्येवोषसो व्यक्तिः। तत्रैव हिमेनार्बुदवधोऽपि संभवति। तत्र बृहत्यां शीततमिस्रायामनेकमासव्यापिन्यां तुषारपातो भवति। तत्रैव हिमेनार्बुदस्य वधः संभवति। शम्बरस्य चत्वारिंश्यां शरदृतोश्चत्वरिंश्यां शरदि चत्वारिंशत्तमे दिने प्राप्तिः संगच्छते। वर्षारम्भो वसन्तकालादेव। वर्षे षड् ऋतवः। शरच्चतुर्थी। तथा च वर्षारम्भात् सप्तमासदशदिनानन्तरं मिलितः। तदानीं दिनान्तेऽन्धकार-

व्याप्तिः स्वमासमयं दिनं तत्रैव भवति। जलानां मुक्तिसम्बन्धेऽपि तिलकदृष्ट्या न भौतिकजलोल्लेखः, किन्तु भूगोलस्य चतुर्दिक्षु सूक्ष्मजलकणमण्डलस्योल्लेखः। तेनैव सूर्य्यादिगतयो भवन्ति। वृत्रशम्बरादिभिस्तस्यैवावरोधः। तद्गत्यवरोधेन सूर्य्यादिगतिरोधः। सूर्य्यस्य न बहून् मासान् यावद् दर्शनं तदानीं भवति। इन्द्रेण वृत्रे हते तादृग् जलगतौ प्रवृत्तायां सूर्य्योदयो भवति स्म। एतत्सम्बन्धे अवेस्तादिग्रन्थे प्रमाणमुपलभ्यते।

वेदेऽपि 'या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयञ्जाः। समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ताः आपो देवीरिह मामवन्तु ॥' (ऋ. सं. ७।४९।२)

अत्र दिव्या आपोऽन्यजलेभ्यो भिन्नत्वेन निर्दिष्टाः 'गर्भं प्रथमं दध्र आपः' (ऋ. सं. १०।८२।५) नदीनां प्रवाहाः सप्तसिन्धूनां प्रवाहाश्चोन्मुक्ता इत्याद्युक्तिरपि तादृक् सूक्ष्मदिव्यजलप्रवाहविषयिण्येव।

अन्ये तु तादृशी स्थितिः सप्तसिन्धोरप्यासीत् इतो दशसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् समुद्रत्रयस्य संनिधानात् वर्षारम्भादेव शरत् पर्य्यन्तं मेघाच्छन्नं भवति स्म। षष्टिदिनानि शरदि च चत्वारिंशद्दिनानि आहत्य शतं दिनानि भवन्ति। रात्रिसत्रमविच्छिन्नं तत्र चलति। वर्षारम्भादेव युद्धमारभ्यते। शतदिनैः शतपुरभेदनं भवति। शरद्येव अवश्यायकणैर्हिमकणैश्च मेघनिवृत्तिर्भवति। अश्वनीमारभ्य नक्षत्रगणनया शरदमारभ्य वर्षगणनं युक्तम्। आश्विनपूर्णिमाया अश्विनीसम्बन्धात्। वाष्पप्रायसूक्ष्मजलकणैः सृष्टिरन्येषां मतेन संभवति।

भारतीयरीत्या तु 'आपः' इति प्राणिकर्मविशिष्टमव्याकृतं ब्रह्मैव निर्दिष्टम्। अप्समवायित्वेन कर्मणामेवाप्शब्दवाच्यत्वात्। सर्य्यचन्द्रादिगतिस्तु परिवहवायुसापेक्षा, न तु जलकणगतिसापेक्षा। तथा च महाकविप्रयोगः-

'त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतींषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मि।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमस्कं
वायोरिमं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ॥ (अभि.शा. ७।६)

किञ्च कयाचिच्छक्त्या वाष्पप्रवाहरोधेऽपि चन्द्रतारकादिगतिस्तु न रुद्धा दृश्यते। ध्रुवप्रदेशेऽपि चन्द्रवृद्धि-ह्रासयोरन्यत्रेव दर्शनात्। यदि चन्द्राद्यर्थं जलचलनं संभवति तर्हि सूर्याद्यर्थमपि तत्संभवत्येव।

'सोदञ्चं सिन्धुमरिणान्महित्वा' (ऋ. सं. २।१५।६) इत्यत्रापि सिन्धोर्गतिरुत्तराभिमुखी कृतेत्येवार्थः। अद्यापि तथा प्रत्यक्षदर्शनात्। 'सर्वं वेदात् प्रसिद्धयती'ति न्यायेन मेरौ सप्तसिंधुषु वा यत्र क्वापि तादृशी व्यवस्था यदा कदा वा भवेत्तामाश्रित्य नैरुक्तपद्धत्या तथार्थलापनं संगतं भवति। प्रकाशान्धकारयोर्युद्धस्यापीन्द्रवृत्रयुद्धरूपेण वर्णनं संगच्छते। अज्ञानरूपवृत्रहननेन ज्ञानमिन्द्रियरूपा गा मोचयति विषयपारवश्यात्। प्रकाशकिरणा अपि गोशब्दव्यपदेश्या भवन्ति। ज्ञानेनाविद्यानाशात् स्वयं ज्योतिरात्मसूर्य्यं उन्मुक्तो भवति। धर्मेणाधर्मविजये सत्येनासत्यविजये वेदवाचां गवामुद्धारः।

देवराजेनेन्द्रेण वृत्राख्यस्य वधस्तु पुराणेतिहासादिषु स्पष्ट एव।

मीमांसकनये तु 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानामि'ति रीत्या अक्रियार्थस्य मन्त्रार्थवादस्याप्रामाण्यप्रसक्त्या 'विधिना चैकवाक्यत्वात्, स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि'ति न्यायादर्थवादानां विध्यर्थस्तावकत्ववत् मन्त्राणां द्रव्यदेवता स्मारकत्वमेवोक्तम्। स्तोत्रशस्त्रादिषु देवतास्तावकत्वमपि सम्मत-मेव। प्रकृतमन्त्रेष्विन्द्रस्य वीर्य्यपराक्रमादिवर्णनेन स्तुतिरेव सम्पद्यते। यागाद्यनुष्ठानेनैहिकामुष्मिकफलप्राप्तिर्भवति। तावतैव वेदानां प्रामाण्यं साफल्यञ्च, प्राकृतभौतिकमात्रनिरूपणस्य निरर्थकत्वात्।

'ध्रुवप्रदेशमूलस्थानत्ववादिनाम् यथा मासमितायाः उषसः साधनाय प्रयासस्तथैव ते सप्तमासमितस्य दिनस्यापि साधनाय प्रयतन्ते। 'सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देवसूर्य। शोचिष्केशं विचक्षण। (ऋ.सं.१।५०।८) सूर्यरथे सप्ताश्वा भवन्तीत्युक्तम्। तत्रैव नवमे मन्त्रे सप्त बडवा उक्ताः। सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेकोऽश्वो वहति सप्तनामा (ऋ. सं. १।१६४।२) इति मन्त्रे सूर्य्यस्यैकचक्रे रथे सप्ताश्वा युज्यन्ते। सप्तनामा एक एवाश्वो युज्यत इत्युक्तम्।

यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकरूपत्वादेकचक्रमुक्तम्। एको

वायुः सप्तरूपाणि कृत्वा वहति, वायत्रीनत्वादन्तरिक्षसञ्चारस्य । 'सप्त-दिशो नाना सूर्य्याः सप्त होतार ऋत्विजः । देवा आदित्या ये सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष न इन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ (ऋ. सं ९।११४।३) इत्यत्र सप्त आदित्या उक्ता सोमदिव्यतिरिक्ताः । सप्तदिशः नानालिङ्गत्वादृतूनां नानासूर्यत्वम् (तै. आ. १।७।८) तत्सम्बन्धान्नाना सूर्य्याः । सप्त ऋत्विजः वषट्कर्त्तारः । 'अष्टौ पुत्रासो अदितेर्ये जातास्तन्वस्परि । देवां उपप्रै-त्सप्तभिः परा मार्तण्डमास्यत् ॥ (ऋ. सं. १०।७२।८)

अदितेः अष्टौ पुत्रास्तैत्तिरीयारण्यके उक्ताः । मित्रश्च वरुणश्च धाता-चार्यमा चांशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्च (तै. आ. १।१३।३)

तत्र विवस्वानेव मार्तण्डः । अदितिं प्रस्तुत्यान्यत्रोक्तम् 'तस्या उच्छेषण-मददुस्तत्प्राशनात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै चत्वार आदित्या अजायन्त । सा द्वितीयमपचत् । (तै. सं. ६।५।६।१) इत्यादिनाष्टादित्यानामुत्पत्तय उक्ताः । सा सप्तभिः पुत्रैः देवानुपप्रैत् उपागच्छतु । अष्टमं मार्त्ताण्डं उपरि आस्यत् प्राक्षिपत् । मृतादण्डाज्जातत्वात्स मार्तण्डः प्रजायै प्राणिना-मुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्तण्डः पुनः आभरत् द्युलोकेऽधारयत् । सूर्य्योदयास्तमयाद्यायत्तया प्राणिजननमरणादीनां स्फुटैव । 'सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत् पूर्व्यं युगम् । प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्तण्डमाभरत्' ॥ (ऋ. क् सं १०।७२।९)

तत्र ध्रुवप्रदेशे सप्तमासमितदिनत्वादेव सप्त आदित्या गणिताः । तेषां प्रकाशे यज्ञयागादिप्रवृत्तेः । तेषां देवसामीप्यप्राप्तिः । अन्धकारसमयाधिष्ठा-तृत्वादष्टमः देवसमाजाद्दूरे क्षिप्तः सप्तमासदृष्ट्यैव सूर्यस्य सप्ताश्वा उक्ताः ।

न्यूटनेन सप्तरश्मयो विश्लिष्टाः । सप्तानां योगादेव श्वेतरङ्गनिष्पत्तिः । न्यूटनात्पूर्वमार्य्याणामेतद्विज्ञानस्य कारणं न दृश्यते । अद्यापि द्वादशमासा-धारेण द्वादशादित्या व्यवह्रियन्ते । द्वादशमासा संवत्सरस्यैव आदित्याः (श. ब्रा. ११।६। ३।८) नवममण्डलस्य त्रिषष्टितमसूक्तस्य नवमे मन्त्रे दशाश्वा वर्णिताः । तेन कस्यचिदन्यदेशस्य स्मृतेः सूचना यत्र दशमासात्मकं दिनं भवतिस्मेति तदपि न, सायणभाष्यरीत्या सप्तानामश्वानां सप्तर-

श्मीनां हरित्पदव्यपदेश्यत्वेन तेषां सप्तमासात्मकदिनबोधकत्वे माना-भावात्। अतएव न्यूटनात् प्रागपि योगादिबलेन ऋषीणां सप्तरश्मि-विज्ञानमासीदित्यपि मन्तव्यम्।

एस. सी. दास महाशयेनापि रश्मिज्ञानमृषीणामासीदित्येवाङ्गीकृतम्। किञ्चाहोरात्रादिगणना सूर्य्येणैवासीदिति मार्तण्डस्वरूपनिरूपणावस-रेऽनुपदमेवोक्तम्। सूर्य्य एव ऋतुहेतुत्वादृतुलिङ्गभेदान्नानात्वेनोक्तः। अन्ये देवा मित्रवरुणधात्रादयः आदित्याः।

ते तस्माद्येन मार्तण्डेन दिनव्यवस्था स तु एक एव, न सप्त। ये चादित्याः सप्त, न तैर्दिनव्यवस्था। तस्मात्सर्वमेतद्विरुद्धाभिधानम्। एकस्मिन्नेव मन्त्रे नाना सूर्य्याः सप्त आदित्या इति ज्ञायते।

'चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ. सं. १।११५।१) इति मन्त्रे सूर्य्यस्य रश्मीनां समूहत्वं देवजनानीकत्वं वा उक्तम्। मित्रस्य वरुणस्या-ग्नेश्च चक्षूरूपत्वं प्रकाशकत्वं वोक्तम्।

'तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्य्यो रूपं कृणते द्योरुपस्थे। (ऋ. सं. १।११५।५) 'यदद्य सूर्य्य ब्रवोऽनागाऽद्यम्मित्राय वरुणाय सत्यम्' (ऋ. सं. ७।६०।१) एभिर्मन्त्रैः सूर्य्यादित्यभेद एव प्रतीयते।

किञ्च 'उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरासूर्य्यो अरुहच्छुक्रमर्णः। यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्य्यमा वरुणः सजोषाः (ऋ. सं. ७।६०।४) इह आदित्यानां सूर्य्यमार्गनिर्मातृत्वमुक्तम्। तथाहि—हे मित्रावरुणौ वां युवयोरर्थाय पृक्षास अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि मधुमन्तः माधुर्य्ये तानि संपादितानि सूर्य्यश्चान्तरिक्षमारोहति। यस्मै सूर्य्याय आदित्या अदितेः पुत्रा देवा अध्वनः मार्गान् रदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति। के ते मित्रः अर्य्यमा वरुणः त्रयोऽपि सजोषाः समानप्रीतयः। तत्रैव पञ्चमे षष्ठे च मन्त्रे आदि-त्यानां मित्रादीनां माहात्म्यमुक्तम्। एते अनृतस्य हन्तारः ऋतस्य यज्ञस्य गृहे वर्धन्ते। अदब्धा अहिंसिताः इमे दलमासः अनभिभाव्याः। अचेतसं अज्ञानिनमपि सामर्थ्यैर्ये जयन्ति। सुचेतसं कर्मानुष्ठानवन्तं तद्दुष्कृतं नाशयन्तः सुपथा स्वर्गादिकं नयन्ति। प्रजायै मृत्यवे च मार्तण्डस्यापि

विधारणमुक्तम्। तेनैव तत्पुत्रो वैवस्वतो मनुः प्रजाः सृजति। अपरश्च वैवस्वतो यमः प्रजा संहरति। एवं दृश्यसूर्य्यादादित्यानां भेदसद्भैर्न सप्तसङ्ख्यया सप्तमासात्मकदिनानुमानं संगच्छते। किन्तु सप्तदिग्भिः सप्तलोकैर्वा सम्बन्धादादित्यानां सप्त सङ्ख्या युज्यते।

'उतत्या हरितो दश सूरो अयुक्त यातवे इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन्॥' (ऋ.सं ९।६३।८) इति मन्त्रे दश दिश एव दश हरितो गृहीताः नाश्वाः षड्भिः ऋतुभिः एकेनाधिकमासेन च सम्बन्धात् सप्तसङ्ख्या युज्यते। सूर्य्यस्याप्यदितेः पुत्रत्वादादित्यत्वमव्याहतमेव। तस्य द्वादशराशिभिर्द्वादशमासैश्च सम्बन्धाद् द्वादशादित्या इति व्यपदेशोऽपि नासंगतः।

यत्तु 'नवग्व-दशग्व-सप्तग्वादिवैदिकैः शब्दैः नवदशादिमाससमाप्ययज्ञैः नवदशमासमितदिनस्य साधनायोक्तम्। याज्ञिकैरनुष्ठीयमानसत्राणामुषसोषोभिः सम्बन्ध आसीत्। याज्ञिकैर्वर्षान्ते गवामुद्धाराय बलवधायेन्द्रस्य साहाय्यं क्रियतेस्म। गवामन्वेषणाय गतस्येन्द्रस्यान्धकारे सूर्य्योपलब्धिर्जाता। सर्वैरेतैस्तिलकेनेदं कल्प्यते यत् 'ध्रुवप्रदेशे क्वचित् सप्तमाससमाप्यानि, क्वचिन्नवमाससमाप्यानि, क्वचिद्दशमाससमाप्यानि दिनानि भवन्तिस्म। तावत्कालमेव तत्र तत्र सत्रानुष्ठानं भवति स्म। यत्र सप्तमासमितं दिनं तत्र सप्तमासरात्रम्, यत्र दशमासमितं तत्र दशाधिमाससत्रं भवतिस्म। अतएव कश्चित् सप्तगुः, कश्चिन्नवगुरन्यो दशगुर्भवतिस्म। क्वचिद्यत्र षाण्मासिकं दिनं भवतिस्म। तेनैव विरूपा अङ्गिरसः इत्युक्त्या नाना प्रकारा इत्युक्तम्।

निरुक्तानुसारेण क्वचित्सूर्यकिरणा गाव उक्ताः, क्वचिज्जलधारा उक्ताः। तेन मेघाडम्बरेण किरणानां, तिरोधानं वर्षणात्प्राग्जलधारावरोधश्च भवति। अयमेव गवामवरोधः अन्धकारमयो मेघ एव वृत्रवलाहिप्रभृति शब्दैरुच्यते। इन्द्रो वज्रप्रहारेण महारावेण गर्जनेन तुमुलघोषेणासुरं हन्ति। प्रतिवर्षं तथैव प्रयत्नो भवति। एतत्सत्रप्रभावेणेन्द्रो बलवान् भवति। तदैव वृत्रं हन्ति, गां मोचयति। सूर्य्योऽपि मेघानां परस्ताद् गूढो लम्बते। अतः परिवत्सरान्ते बलवध उक्तः। परिवत्सरसत्रस्य वर्षस्यान्ते तद्वधो जायते। 'ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्वन्तूषसो व्युष्टिषु-उषा

नरामीररुणैरपोर्णते महो ज्योतिषा शुचतागोअर्णसा। (ऋ.सं. २।३४।१२)

ते दशग्वा मरुद्गणाः प्रथमं यज्ञं कृतवन्तः ते प्रभातेषु नो बुद्धिं प्रेरयन्तु। यथा उषसोऽन्धकारमपनयन्ति तथा सूर्य्यात्तरकान् वृत्रादोनसुरानपसार्य्य जगत्प्रकाशयन्ति।

परं वस्तुतः नैतैर्मन्त्रैः ध्रुवसम्बन्धीनि प्रलम्बमानदिनानि बोध्यन्ते। अङ्गिरसांस्तवपाठेनेन्द्रो वज्रेण हत्वा वघ्ने गा उद्धार। उषसः प्रकाशः प्रकीर्णस्तमोऽपसृतं सूर्य्येण मनुष्याणां द्वाराण्युन्मुक्तानि। 'विदाविदो विदयन्नाद्रिमुक्थैरायत्या उषसो अर्चिनांशु। अवावृत व्रजिनीरुत्स्वर्गाद्विदुरो मानुषोर्देव आवः'। (ऋ. सं. ५।४५।१) इतिमन्त्रेऽयमर्थः प्रकाशितः। सूर्य्येण स्वीयः प्रकाशः सान्द्रपदार्थवत् प्रसारितः। किरणजनन्योषसा सूर्य्यस्यागमनं ज्ञात्वा विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे समुदीयते। नद्यः कूलान्युत्साद्य प्रवहन्ति। द्यौः स्तम्भ इव दृढा। नवग्व दशग्व शब्दयोरर्थं। सायणेन 'ये अग्ने' रिति मन्त्रे प्रदर्शितः।

तथाहि—'ये अग्ने परिजज्ञिरे विरूपासो दिवस्परि। नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः सचा देवेषु मंहते। (ऋ. सं. १०।६२।६) विरूपासः विविधरूपा अङ्गिरसः द्युलोकात् अग्नेः परिजाताः। यद्वा स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः। तेषां च मध्ये नवग्वो दशग्वश्च अङ्गिरसां वरिष्ठः सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु मास्सु कर्म कृत्वोदतिष्ठन, केचन दशसु मास्तु इत्येवमाङ्गिरसामयनमुक्तम्। तेषामग्निः नवग्वो दशग्वश्चोक्तः। तादृशो देवेषु सहावस्थितोऽग्निः मंहते मह्यं धनं प्रयच्छति। ध्रुवप्रदेशोयदिनसम्बन्धेन तथात्वे षड्ग्वष्टगुचर्चापि स्यात्। तस्मान्निराधारैव तादृशी कल्पना।

वस्तुतः सर्वमेव वर्षासु इन्द्रोऽशनिना मेघ भिनत्ति। जलधारा मोचयति। मेघानां परस्तात्सूर्य्यं पश्यति। प्रकाशं विस्तारयति।

एवमेव 'दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे। अपामर्थंयतीनां ब्रह्मा भवति सारथिः। (ऋ. सं. १।१५८।६) दशमे युगे दशमे मास इत्यर्थं कृत्वा ध्रुवप्रदेशीयलम्बमानदिवसस्मृतिं मन्यते दीर्घतमा। अयमप्यर्थः परस्परविरुद्धः। प्रकरणासम्बद्धश्च। सूर्य्यः दशमासान् प्रकाशं कृत्वा वृद्धो जातः। पश्चात् अन्तरिक्षस्थजलाधारया सार्धं समुद्रं गतः। पुनरुदयसमयेऽग्निना

तस्मै दृष्टिर्दत्ता । क्षितिजस्याधस्तात् सूर्य्यास्तमयः प्रसिद्ध एव । सर्वञ्चैतत्क्लिष्टकल्पनमेव ।

सायणरीत्या स्वयमर्थः—दीर्घतमा एतन्नामा महर्षिः । स च मामतेयः ममतायाः पुत्रः । दशमे युगे जुजुर्वान् जीर्णो जातः, दशयुगपर्य्यन्तं महानुभावयोरश्विनोः प्रभावात् सर्वदुःखमुक्तोऽत्यन्तं सुखी पुत्रभार्य्यादिसहितो जीवितवान् । अनन्तरं कर्मफलं स्वर्गं प्राप्नुवतीनां प्रजानां ब्रह्मसदृशः परिवृढो जातः ।

किञ्च सारथिः तद्वन्निर्वाहको देवो भवति । एवमस्य वृत्तान्तं मन्त्रोऽनुवदति । स्वयं वा स्वात्मानं पारोक्ष्येणाश्विनोर्माहात्म्यं प्रकटयितुं ब्रवीति ।

एवमेव गवामयनसत्रसम्बन्धिब्राह्मणेन तिलकरीत्याऽऽर्य्याणां ध्रुवनिवासः सूच्यते । 'गावो वै सत्रमासत । शफां छृङ्गाणि सिषासत्यस्तासां दशमे मासि शफाः शृङ्गाण्यजायन्त । ता अब्रुवन् यस्मै कामाया दीक्षामह्यापाम तमुत्तिष्ठामेति । ता या उदतिष्ठंस्ता एता शृङ्गिण्योऽथ याः समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्तन्त । ता एतास्तूपरा ऊर्जंस्त्वसुन्वंस्तस्मादुताः सर्वान् ऋतून् प्रापोत्तरमुत्तिष्ठन्त्यूर्जं ह्यसुन्वन् सर्वस्यप्तो वै गावः प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गताः । सर्वस्य प्रेमाणं सर्वस्य चारुतां गच्छति य एवं वेद । (ऐ.ब्रा. ४।१७)

तद्रीत्या ध्रुवप्रदेशे दशमासान् दिनं भवति स्म । तेन तत्र दशमासान् सत्रानुष्ठानम् । सप्तसिन्ध्वादिप्रदेशे द्वादशमासान् सत्रानुष्ठानम् । सप्तसिन्ध्वादिप्रदेशे द्वादशमासान् सत्रानुष्ठानमिति । अत्र गाव इति दशमासव्यापिनोऽहोरात्रा दशमासानन्तरं दिनसमाप्तौ सत्रसमाप्तिर्भवति । एतदपि कल्पनामात्रम्, श्रुत्यक्षरविरुद्धत्वात् । गवा सत्रानुष्ठानं किञ्चिदुद्दिश्य जातम् । शृङ्गाणि शफाश्च तत्राहोरात्रेषु कानीत्येतत्सर्वं दुःसमाधानमेव । मासद्वयं यावद् घोरान्धकाराभिभूतिः सत्रफलमिति तु न युक्तम ।

वस्तुतस्तु गवामयनसत्रार्थवादवाक्यमिदम् । पशवोऽपि सत्रं कृत्वाभीष्टं प्राप्नुवन्तः, किमुत मनुष्याः । तस्मात्सत्रमवश्यमनुष्ठेयम् । गवामिव

चारुताप्राप्तिः। सर्वप्रेमास्पदता च फलम्। सत्रानुष्ठातॄणामृतम्। शृङ्गादिप्राप्तिकामनया सत्रानुष्ठानेन दशमासानन्तरमिष्टसिद्धिर्जाता। ये तु तदनन्तरमपि संवत्सरपर्य्यन्तं कृतवन्तस्तेषां शृङ्गादिनिवृत्तावपि ऊर्ज-(बल) प्राप्तिः फलम्।

एवमेव रात्रिसत्रेण दिनं कल्प्यते। सर्वाधिकं शतरात्रात्मकं रात्रिसत्रं भवति। तत्र तिलकरीत्या सप्तमासमितदिनस्य मासमिताया उषसश्च समाप्तौ ततः परम् किञ्चिदूना त्रिमासमिता रात्रिर्भवति। पञ्चषष्टयुत्तरशतत्रयाहोरात्रयाहोरात्रैः संवत्सरः पूर्यते इति मतेन पञ्चनवति दिनानि रात्रिर्भवति। तदेव शतरात्रात्मकं रात्रिसत्रं भवति। इन्द्रार्थं शतरात्रानुष्ठानादेव तस्य शतक्रतुत्वमपि। युद्धयमानस्येन्द्रस्य प्रोत्साहनाय सोमसमर्पणं स्तवनञ्च युक्तमेवेति तदपि यत्किञ्चित् श्रौतसूत्रकाराणां याज्ञिकानाम् मीमांमकानाञ्च रीत्या रात्रिशब्दोऽपि दिनपरः।

'समाप्ते वा संवत्सरे रात्रिसत्रेषु राजानं क्रणीयुः' इति लाट्यायनश्रौतसूत्रानुसारेणापि वर्षासु तेषामनुष्ठानम्, तदानीमेव सोमक्रयणम्। ऋक्संहितायामाश्विनसम्बन्धीन्याख्यानानि दृश्यन्ते। अश्विभ्यां वृद्धाय च्यवनाय यौवनं दत्तम्। वृद्धाय कलये यौवनं दत्तम्। विमदाय रथेन तत्पत्नी प्रेषिता। शमोर्गौः दोग्ध्री कृता। वृद्धायै कुमार्यै घोषायै वरोऽन्विष्य दत्तः। कस्यचिन्नपुंसकस्य पत्न्यै हिरण्यहस्ताख्यः पुत्रो दत्तः। भग्नपादाय विष्पालाय लौहमयः पादो निर्मितः। परावृजस्यान्ध्यं खञ्जता च दूरीकृता। कस्यश्चित् वर्तिकायाः प्रार्थनया वृकस्य मुखात्सा रक्षिता। ऋज्राश्वस्यान्ध्यं नाशितम्। केनचिद्दैत्येन प्रज्वलितकुण्डे निःक्षिप्तोऽत्रिस्तत उद्धतः। वन्दनाय चाकचिक्योपेतं स्वर्णं दत्तम्। दुष्टैर्बद्धहस्तपादस्य दशदिनानानि यावज्जले पतितस्य रेभस्य दुःखं नाशितम्। समुद्रमग्नस्य तुग्रपुत्रस्य भुज्योः शतारित्रया नावा समुद्धरणम् कृतम्। अन्तरिक्षगामिन्या नौकया सहस्रचक्रिकया षडश्वया गन्त्र्या तत्पितृसन्निधौ प्रेषणं कृतम्। दीर्घतमसे नेत्रं दत्तम्।

प्रायेणैतत्कथानकानामयमर्थः क्रियते यत् 'शीततौ सूर्य्यस्य शक्तिः क्षीयते, वसन्ते चीयते। तेन वसन्तोऽश्विनौ। शीतं वृकम्। सूर्य्यः एव च्यवनः। सूर्य्यः शीततौ वृद्धो भवति, वसन्तेन तस्मै यौवनम् दत्तम्।

तिलकेनोच्यते-अश्विनौ स्वकृपापात्रभूतानन्धकारादुद्धरतः । प्रकाशञ्च प्रयच्छतः । भुज्युरपि अनारम्भणे तमसि निमग्न आसीत्। वसन्तपक्षे नायं घटते । शीतेन सूर्यशक्तिः क्षीयते, प्रकाशः क्षीयते । तनैव स खञ्जः काणः रुग्णोऽपि भवति । परमन्धः स न वक्तुं शक्यते । आन्ध्यन्तु पूर्णान्धकारेण सार्धमेव तिष्ठति । यदि चाहोरात्रगतान्धकारप्रकाशावेव विवक्षितौ सायंकालं यावद्वृद्धो भूत्वा सूर्य्यो रात्रावन्धो जातः । प्रातः पुनः स्वस्थो जायते । तदा त्वहोरात्रमितमेवैतत् सर्वं स्यात् । दिनत्रयं भुज्युर्जलनिमग्नः, विपन्नरेभस्य दशरात्रयो नवदिनानि च व्यतीतानि । वसन्तपक्षे भुज्युरेकश्च सूर्य्य एव तत्र शीतकाले दक्षिणायनमार्गेण गच्छन् मकररेखां गत्वा तत उदीचीं प्रत्यावर्तते । तत्र मध्येऽतीव गतिमान्द्यं संपद्यते । तेन सूर्य्यस्तत्रावरुद्ध इव प्रतीयते । अतएव पञ्चाङ्गेषु द्वित्राणि पञ्चषाणि दिनानि यावत् दिनमानं समानमेव भवति ।

पाश्चात्यानामानुसारेण तदानीमार्य्याणां ज्यौतिषज्ञानमनुन्नतमिवासीत् । तत एव ते सूक्ष्मां गतिं द्रष्टुमसमर्था आसन् । तेनैव कश्चित् सूर्यस्य दिनत्रयमवरोधं, कश्चिद्दशदिनान्यवरोधं मन्यते । तत एव भुज्युर्दिनत्रयं विपन्नो, रेभो दशदिनानि विपन्न आसीदित्युच्यते । अस्मिन्पक्षेऽपि दीर्घतमसः कथा निरालम्बनैव स्यात् । यतस्तस्य दशमे युगे वार्धकम् । मासद्वयं सूर्य्योऽवरुद्ध इति न ग्रामीणोऽपि स्वीकर्तुं शक्नोति । मासत्रयेण सूर्य्यः मकररेखातो विषुवद्रेखामागच्छति ।

एवमेवाश्विनोः कृते 'सिन्धुमातरः' इति प्रयुक्तम् । तेन समुद्रोत्पन्नत्वं सूच्यते । भुज्योस्ताभ्यां जलादुद्धरणम् । 'परावतं नासत्या नुदेथा मुच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मवारम् । क्षरन्नापो पायनाय राये सहस्राय तृष्यते गोतमस्येति (ऋ. सं. १।११६।९) मन्त्रे

'गोतमस्य पिपासोपशान्तये नासत्याभ्यां दूरात्कूपमानीय तथान्युब्जं कृत्वा स्थापितं यथा तस्य जलसौलभ्यं स्यात् ।' (ऋ. सं. ८।४०।५) मन्त्रेऽपि सप्तबुध्नसमुद्रस्य जिह्मबारत्वमुक्तम् ।

एवमेव 'अबुध्ने राजा वरुणो (ऋ. सं. १।२४।७) इति मन्त्रेऽपि अबुध्नप्रदेशस्थितेन वरुणेन तेजःस्तूपस्यापरिधारणमुक्तम् । जलस्यान्ध-

कारमर्थं मत्वा तत्र रेभस्य भुज्योर्वा सूर्य्यस्यान्धकाराद्रक्षणमित्यर्थ-करणेऽपि न निर्वाहः। यतो अहोरात्रत्रयमहोरात्रदशकं वा कथमन्धकारेण सूर्य्यस्य प्रावरणमुपपद्यते।

एवमेव ऋज्राश्वकथायामपि यदि दिनं मेषः, रात्रिर्वृकी तदा शतं दिनानि रात्रिभावापन्नानीत्यर्थः संपद्यते। वृक्या भुक्ते शतम्मेष्यो निपतिताः। ऋज्राश्वोऽन्धः सञ्जातः इत्यस्य सूर्य्यस्तिरोहित इत्येवार्थः। अश्विभ्यां तस्मै दृष्टिर्दत्तेत्यस्य शतदिवसानन्तरं सूर्य्योदयो जात इत्यर्थः। परन्तु शतं दिनानि निरन्तरमन्धकारः कथं जातः?

एवमेवात्रेः 'हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथां पितुमतीमूर्जमस्मा अधत्तम्। ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति॥' (ऋ. सं. १।११६।८) इति मन्त्रवर्णितं शतद्वारपीडयन्त्रात्समुद्धरणं तस्य च तुषाग्नेर्दहनम् (ऋ. सं. ५।७८) सूक्ते तेनैवोच्यते। तदुद्धारः काष्ठमयेन पेटकेन कृतः।

यद्यत्र सूर्यस्य रात्रौ अन्धकारे वा क्वचित्प्रसञ्जनम् पुनः कालान्तरे तदुद्धारः। अत्र पक्षेऽपि कथमत्रेः सप्तवध्रित्वम्? रात्रौ पत्न्याः पृथक्स्थिति-कारणात्तत्त्वं चेत् तथा सप्तेति विशेषणं किमर्थम्? अन्यच्च 'यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः। एवाते गर्भ एजतु निरैतु दमामास्य॥' (ऋ. सं. ५।७८।७) इति गर्भस्राविण्या उपनिषदः कात्र संगतिः?

तिलकेन तु ध्रुवप्रदेशनिवासेनैवेषां मन्त्राणां संगतिर्योज्यते। तत्रैव सूर्य्यः क्वचिदेकमहोरात्रं, क्वचिदहोरात्रयं, क्वचिदहोरात्रनवकं, क्वचित्तद्दशकम्, क्वचित् शताहोरात्राणि निगूढस्तिष्ठति। सर्वा घटनास्तत्र घटन्ते। अन्तरिक्षस्थेन जलसमुद्रेण निमग्नत्वात्तद्दर्शनम्, तत एव तदुद्धारः अदर्शनकाले तदान्ध्यम् सूर्य्यस्यैव नाम-अत्रिरिति। सप्तकिरणा एव सूर्यस्य सप्ताश्वाः। सूर्यस्यैव वध्रिरूपकेण सप्तरश्मित्वात् सप्तविशेषणेन च सप्तवध्रित्वमपि संगच्छते। सप्तमासान्सूर्य्यो गर्भस्थो भवति। गर्भनिःसारणानन्तरं निर्ऋतेरङ्कं गच्छति। अदृश्यो भवति। ध्रुवप्रदेशे सर्वमेतद्भवति। दशमासास्तत्रैव प्रकाशः। द्वौ मासौ तमः। पृथिव्याकाशयोर्मध्येऽन्तरिक्षे मातृकुक्षौ सूर्य्यस्य गर्भरूपेणावस्थानम्। ततो निःसृत्यैवादृश्यो भवति। तेन ये तं जानन्ति न तेऽद्य पश्यन्ति। यैः सदृष्टस्तैरद्य न दृश्यते।

'य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात् ।
स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ ३२ ॥
द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवीमहीयम् ।
उत्तानयोश्चम्बोर्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥
(ऋ. सं. १।१६४)

युवतिर्माता आहृतं कुमारं तिरोधाय रक्षति जनाः तस्य क्षीयमाणं मुखं न पश्यन्ति । किन्तु तमरमणीयस्थानस्थितं पश्यन्ति ।

'कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहा बिभर्ति न ददाति पित्रे ।
अनीकमस्य न मिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥'
(ऋ. सं. ५।२।१)

वस्तुतस्तु सर्वमेतत्काल्पनिकमप्रामाणिकमेव । सुखावबोधायाख्यायिका भवति । अश्विमरुद्वरुणादिस्तुतिपराणां मन्त्राणां स्तवन एव तात्पर्य्यात् । प्रमाणान्तराविरोधे तत्तदाख्यायिकानुरोधिभ्यः पुराणादिसिद्धा भवन्त्यो घटना अपि न वार्य्यन्ते । तावताऽपि लौकिकेतिहासवन्न वैदिकोल्लेखस्य घटनापूर्वकत्वम् । अन्यत्र विशिष्टघटनानां शब्दपूर्वकत्वस्य साधितत्वात् । क्लिष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । लोके ये शब्दा येष्वर्थेषु प्रसिद्धाः प्रायेण वेदेष्वपि तेष्वेवार्थेषु ते प्रयुज्यन्ते । नच रेभ-भुज्यु-प्रभृतिशब्दाः प्रसिद्धाः । सूर्ये नचान्धकारेण सूर्य्यस्यावरोधः संभवति, अन्धकारस्य सूर्य्यनाश्यत्वात् । रात्रेरपि न सूर्यावरोधकत्वं संभवति, सूर्य्ये तदभावरूपाया रात्रेरसंभवात् । न चैतैरपि प्रमाणैरार्य्याणां ध्रुवप्रदेशनिवासस्ततो वा भारते समागमनं सिद्ध्यति ।

रेभभुज्युप्रभृतीनां जलनिमग्नत्वमश्विनोरनुग्रहेणोद्धारश्च नासंभवः । सर्वत्राख्यानानां रूपककल्पनयाऽर्थान्तरान्वेषणं नावश्यकम् । सप्तसिन्धुप्रदेशेऽपि समुद्रसान्निध्ये वर्षादिप्राचुर्य्यान्मेघान्धकाराच्छन्नताऽपि कतिचिद्दिनानि संभवत्येव । शतं दिनानि वर्षासमयः । तत्र शतदिनात्मकरात्रिसत्रानुष्ठनम् । तेन शम्बरस्य शतदुर्गविद्रावणम् । ध्रुवप्रदेशे दशमासमितं दिनं न भवत्येव । तत्रैव प्रातःसायसन्ध्ययोरप्यन्तर्भावात् । दशमास्यस्य सूर्य्यस्य मासद्वयं

वर्षास्वलक्ष्यता भवत्येव । अत्रेः कथावर्षायां सप्तसिन्धुष्वेव संगता भवति । न तिलकव्याख्यायाम् । यदि तद्रीत्यां दशमासीये दिनेऽन्तरिक्षे कुक्षौ स्थित्वा मुमुक्षया सूर्य्यस्य निर्ऋतिगमनेनादृश्यता, तमसावरणम् तदभीष्टं स्यात् । न तर्हि तद्युज्यते । संतमसप्रावरणस्य बन्धनरूपत्वात् ।

अत एवेन्द्रेण तदुद्धरणम् । तथा च कथमत्र स्वबन्धनस्यैव स्वमुक्तित्वाभिमतिः स्यात् ? वर्षापक्षे तु नायं दोषः दशमासान् वर्षाप्रतीक्षा । तदानीमेव गोभिस्तदनुसारिभिर्वा गवामयनानुष्ठानम् । दशग्वानां यज्ञानुष्ठानम् । मेघा आगताः । तैश्च प्रावृत्य सूर्य्यो निगृहीतः । स एव तस्य शतद्वारे पीडागृहे प्रविष्टः । कदा कदाचित्किरणदर्शनादस्माभिश्च ताप एव तुषदाहः । तत्रात्रिः सूर्य्योऽश्विनौ प्रार्थयते । दशमासेभ्यो या गर्भस्था वर्षा तां मोचय वृष्टिर्भवत्वित्यर्थः । वृष्टौ जातायां यत्र काष्ठमये पेटके गृहे वासोवरुध्द आसीत् । तस्य मुक्तिर्भवति । मेघक्षयात् तन्मुक्तिः । गर्भस्राविण्या उपनिषदोऽप्यर्थः संगतो भवति ।

वेदेषु उषा सूर्य्यपत्नी प्रोक्ता, क्वचिन्मातापि । रात्रौ वर्षायां सा पत्युर्दूरे भवति । तदानीं सूर्य्यो वध्रितुल्यो भवति । अश्विनोः कृपया वध्रिपत्न्याः पुत्रलाभो जायते । पुत्रोऽपि सूर्य्य एव उषसोऽङ्के सूर्य्योदयात् सूर्य्यस्यैव हिरण्यकिरणत्वेन हिरण्यहस्तत्वम् । गोतमरूपः सूर्य्यः पिपासुः सञ्जातः । अश्विव्यां कूपमानीय ऊर्ध्वबुध्नमधोमुखं कृत्वा तत्पिपासोपशमिता । अर्थात्तयोरनुग्रहेण मेघा आगताः । जलवृष्ट्या पिपासापगता ।

वस्तुतस्तु मेघस्योर्ध्वबुध्नत्वेऽपि न तेन सूर्यस्य पिपासोपशमः सम्भवति । तस्य मेघादुपरिस्थितत्वात् । सूर्यस्य पिपासापि केनापि न स्पष्टम् । कल्पनामयार्थापेक्षया स्तुत्यर्थास्वाख्यायिकासु तदनुसारिणीषु घटनासु च मन्त्राणामक्षराणि सुसंगतानि भवन्ति ।

किञ्च सर्वत्र प्रायेणेन्द्रः सूर्य्यमित्रत्वेन प्रसिध्दस्तेनैव वृत्रादीनसुरान् हत्वा सूर्य्यं रक्षति । परमेन्द्रेण सूर्यरथस्य चक्रमपहृतम् । सूर्य्यरथे सप्तचक्राण्युक्तानि । बहुत्रत्वेकमेव चक्रम् । क्वचिद् द्वे चक्रे अपि । तत्रैकस्य चक्रस्यापहारेण रथगतिरेव भज्येत । यद्येकमेव चक्रं स्यात्तदा तु तदपहारेण

गमनमेवावरुद्धयेत । सूर्य्यरथचक्रेणासुरान् हतवानिन्द्र इत्यप्यायाति (ऋ. सं. ४।३०।४)

'मुषाय इन्द्र सूर्यम् त्वं कुत्सेनाभिशुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुयवं गविष्ठौ दश प्रपित्वे अध सूर्य्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ (ऋ. सं. ६।३१।३)

हे इन्द्र ! त्वं कुत्सेन सह तत्सहायार्थम् अशुषं शोषयितुमशक्यं प्रबलं शुष्णं सर्वशोषकमसुरम् अभियुध्यः युध्दं कृतवानसि। तथा गविष्ठौ सङ्ग्रामे कुयवं तन्नामकमसुरम्। दश अदशः हिंसितवानासि। अध अपि च। प्रपित्वे प्रयतने युध्दे। सूर्य्यस्य चक्रं रथावयवम् मुषायः अमुष्णाः। तदा प्रभृति सूर्यरथ एकचक्रो जातः। सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम् (ऋ. सं. १।१६४।२)

इतिमन्त्रवर्णात् एतदाख्यस्य ऋषेः सूर्य्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्रः सूर्य्यस्य चक्रमपहृतवान्। रपांसि पापकारीणि रक्षःप्रभृतीनि। अविवेः अस्माल्लोकादगमयः अवधीः इति सायणः।

परं तिलकरीत्या इन्द्रः शुष्णाद्यसुरविरोधिनः कुत्सस्य साहाय्यं कृतवान्। सूर्य्यरथचक्रं मुषित्वा दशमासान्ते आपदोऽपहृतवान्। दशशब्दो दशमासप्रमितत्वमित्यस्य बोधकः। क्वचित्सूर्य्यः, क्वचिद्रथ इत्युक्तम्। तस्माद्दशमासान्ते इन्द्रः सूर्य्यमपहृतवान्। एषा घटना ध्रुवप्रदेशीया। सर्वमेतदसंगतम्। दशशब्दस्य दशमासपरत्वे मानाभावात्। 'प्रपित्वे' इत्यस्य प्रपतने संग्रामे इत्येवार्थः। प्रपूर्वस्य पततेच्छन्दसि तद्रूपनिष्पत्तेः। प्रपतन्ति योद्धारो यत्र तत्प्रपतनम्। गविष्टौ इत्यस्यापि गावो बाणा इष्यन्ति पतन्ति यत्र स संग्रामो गविष्टिः। नात्र गवां प्रसङ्गः 'ममत्त्वासूरः यम प्रपित्वे (ऋ. सं. ८।१।२९)

इत्यत्र तु दिवसस्यावसाने इत्यर्थः। संग्रामे जीवनस्यावसानसंभवात्। अपि च अत्र तु चक्रापहार उक्तो, न सूर्य्यस्य। न वा सूर्य्यापहारेण कुयवादिवधः आपन्निवृत्तिर्वा संभवति।

'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढमस्यपांसुरे ॥' (ऋ. सं. १।२२।१७)

'त्रीणि पदा विचक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः अतो धर्माणि धारयन् ॥' (ऋ सं. १।२२।१८)

विष्णुस्त्रिविक्रमावतारधारी। इदं प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य। विचक्रमे विशेषेण क्रमणं कृतवान्। त्रिभिःप्रकारैः पदं निदधे। स्वीयं पदं निदधे स्वीयं पादं निक्षिप्तवान्। अस्य पांसुरे धूलियुक्ते पादे समूढम् सम्यगन्तर्भूतम्। अदाभ्यः हिंसितुमशक्यः। गोपाःरक्षकः। विष्णुः त्रीणि पदानि विचक्रमे। पदानि पृथिव्यादिस्थानेषु त्रीणि पदानि विचक्रमे। किं कुर्वन् धर्माणि अग्निहोत्रादीनि धारयन् पोषयन्। तत्र कस्यचिन्मतेन पृथिव्यामन्तरिक्षे आकाशे त्रीणि पदानि रक्षितवान्। अन्यैस्तु प्रथममुदयाचले, द्वितीयं विष्णुपदे गयशिरसि, तृतीयमस्ताचले। अन्यैस्तु पृथिव्यामग्निरूपेणान्तरिक्षे, वायुरूपेणाकाशे, सूर्य्यरूपेण विष्णुः पदानि निदधे। सूर्य्य एव विष्णुः। पुराणेषु विष्णोर्द्वादशादित्येषु गणितत्वात्।

चतुर्भिः साकं नवतिं च नामभिश्चक्रं न वृत्तं व्यतीं रवीविपत्।' (ऋ. सं. १।१५५।६)

मन्त्रे विष्णोश्चक्रभ्रामणमुक्तम्। चतुरुत्तरनवतिनामभिर् एकेन संवत्सरेण द्वाभ्यामयनाभ्यां पञ्चभिर्ऋतुभिः द्वादशाभिर्मासैश्चतुर्विंशतिभिः पक्षैः त्रिंशदहोरात्रैरष्टयामैः द्वादशभी राशिभिः वर्षरूपं चक्रं भ्रमयति सूर्य्यः।

तिलकस्तु चतुर्भिर्नामभिर्युक्तैः नवतिसंख्याकैरश्वैः षष्ठ्युत्तरत्रिशतैरश्वैः चक्रं भ्रमयतीत्युक्तवान्। तन्न सूर्य्यस्य तावत्संख्याकाश्वानामप्रसिद्धेः। सप्ताश्वास्तु श्रूयन्ते। किञ्च कानि चत्वारि नामानि इत्यादि वक्तव्यम्। एकैकस्य नामचतुष्टयेन किं विवक्षितम्। तथात्वेऽपि नवतिसंख्याकानामेव चतुर्नामवत्वमायाति।

तिलकरीत्या विष्णोः एकं पदं तत्र निक्षिप्तं यत्रेन्द्रस्यासुरैः संग्रामः प्रवृत्तः।

सायणरीत्या तु नामभिः स्वकीयनमनप्रकारैः प्रेरणाविशेषैरित्यर्थः। अयञ्च संग्रामः तिलकरीत्या भूमण्डलस्याधस्तात् यत्र ध्रुवप्रदेशात् सूर्यो दृश्यो भूत्वा तिरोहितो भवति तत्रैवान्धकारस्थानम्। इदञ्च तृतीयं स्थानम्। वर्षस्य तृतीयो भागः। द्वे पदे अष्टौ मासाः पृथिव्या उपरि ध्रुवप्रदेशीयमष्टमासीयदिनम्। चतुर्मासीया रात्रिः। पुराणानुसारेण विष्णुः क्षीरसागरे शेषशय्यामधिशेते वेदेषु वृत्रोऽहिरुच्यते।

अन्येषां रीत्या पृथिव्या अधस्तात् इन्द्रवृत्रयोर्युद्धे प्रमाणाभावात् तृतीयं पदं वर्षायां पतितम्। आषाढ़े हरिशयनम्, कार्तिक्याञ्च विष्णुप्रबोधः। तिलकरीत्या हेमन्ते हरिशयनम्, वसन्ते प्रबोधः। तद्रीत्या सप्तसिन्धुप्रदेशागमनानन्तरं आषाढ़शुक्लैकादश्यां शयनं प्रबोधश्च वसन्तमपहाय शरदि प्रवृत्तः।

वस्तुतस्तु मन्त्रसूचिताख्यानानामेव पुराणे विवरणं दृश्यते। सायणीयं व्याख्यानमेव मन्त्राणां युक्तं पुराणसंगतत्वात्, अन्याः कल्पनास्तु कल्पना एव। मौर्य्यकालीनकलाया अतिप्रौढत्वान्नानुभवशून्यानां नूतनानां कलाकाराणां सा कृतिः संभवति, किन्त्वनेकसहस्रवर्षानुभवपरिणतिरेव सा। सिन्धुप्रदेशे महज्जोदरो निखातेषु क्रमेणैकैकस्याधस्तात् सप्तवसतयः प्राप्ताः। सर्वाधस्तादेकं नगरं प्राप्तं। तत्रेष्टकामयानि पक्वानि भवनानि, राजमार्गाः जलप्रवाहनलिकाश्चोपलभ्यन्ते। मन्दिराणि मूर्त्तयश्चोपलब्धाः। नामाङ्किताः मुद्राश्चोपलब्धाः शासकीयेषु व्यवहारपत्रेषु येषामुपयोगा भवन्ति स्म। हरप्पास्थानेऽपि खण्डगृहेषु तादृशान्येवातिप्राचीनानि वस्तून्युपलब्धानि। विशेषज्ञानां रीत्या सार्धपञ्चसहस्रवर्षेभ्योऽपि प्राचीना सा कला सहस्रवर्षप्राचीनानुभवपरिणतिरिति च वक्तुं शक्यते। मिश्रसभ्यताया अपि प्राचीना भारतीयसभ्यतेति स्पष्टं वक्तुं शक्यते।

सुमेर अक्काद सभ्यता प्राचीना। ततः चैल्डिया सभ्यता। ततो वैबलिमकालः समायाति। ततः यहूदीकालः, तत एव योरोपीयसभ्यता। सुमेरसभ्यता षट्सहस्रवर्षप्राचीना। सुमेरस्यैवेको भागः अक्कादः। महज्जोदरो स्थाने यानि चिह्नान्युपलभ्यन्ते तानि तानि सुमेरसभ्यतातुल्यान्येव। तादृशान्येव भवनानि, तादृश्य एव मूर्त्तयः, तादृश्यो मुद्रा अक्षराणि च, समाना भाषा, जनानां नामानि च समानि। केषाञ्चिन्मते द्राविड़ी भाषा सा। अन्येषां मते संस्कृतेनाधिकं साम्यम्न तस्याः। तेषामुपास्य, 'इन्दुरु' देवो वैदिकस्येन्द्रस्य रूपान्तरमेव। सूर्य्यश्चोपास्यः। सोऽपि 'रामस' नाम्ना ख्यातः। एवं मातृनामिकाया देव्यास्तत्र मूर्तय उपलभ्यन्ते। शिवमूर्तयश्च योनिमुद्रारूपेणोपलभ्यन्ते। पशुपतिनामान्वर्थतायै हस्तिव्याघ्रमहिषादयस्तत्सविधे दृश्यन्ते। शिवलिङ्गान्यपि दृश्यन्ते। तेन विज्ञायते भारतीया सभ्यतैव महज्जोदरो हरप्पा आदि स्थानेषु दृश्यते।

●

'यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगेऽभवत्।'

इति शान्तिपर्वणि ५९ अध्याये कृतयुग एव राज्योत्पत्तिरुक्ता। ततः पूर्वं—

'न वै राज्यं न राजासीत् न दण्डो न चदाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम्॥' १४॥

राजराज्यदण्डाद्यभावेऽपि धर्मेणैव परस्परपालनमुक्तम्। कालक्रमेण ते मनुष्याः खेदमापन्ना मोहमुपजग्मुः।

'पाल्यमानास्तथाऽन्योऽन्यं नरा धर्मेण भारत।
खेदं परमुपाजग्मुस्ततस्तान् मोह आविशत्॥' १५॥

'मोहवशमापन्नानां कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकशून्यत्वेन
तेषां धर्मो ह्यनीनशत्॥' १६॥

'नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा।
लोभस्य वशमापन्ना सर्वे भरतसत्तम॥' १७॥

मोहवशमापन्नानां विवेकशून्यनाञ्च लोभाधीनता जाता। तत एवाप्राप्तवस्तु प्राप्तये प्रयतमानानां कामः समागतः।

'अप्राप्तस्याभिमर्शं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः।
कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्यत वै प्रभो॥' १८॥

ततो रागो जातः, रक्ताश्च ते कार्य्याकार्य्ये अजानन्तः यथेष्टचेष्टा जाताः।

'तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नाम समस्पृशत्।
रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्य्याकार्य्ये युधिष्ठिर॥' १९॥

'आगम्यागमनञ्चैव वाच्यावाच्यं तथैव च।
भक्ष्याभक्ष्यञ्च राजेन्द्र दोषादोषं च नात्यजन्॥' २०॥

एतावतेदं स्पष्टं ज्ञायते यत्तेषां ततः पूर्वं कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकवदेव गम्यागम्यवाच्यावाच्यभक्ष्याभक्ष्यदोषादोषविवेकाः शास्त्रोक्ता आसन्नेव। अतएव धर्मेण परस्पररक्षणमपि पूर्वोक्तं संगच्छते। ततश्च कम्युनिस्टानां साम्यसंघे भक्ष्याभक्ष्यगम्यागम्यविवेको माभूत्। भीष्मवर्णितकृतयुगीय-

पुरुषेषु त्वगम्यागम्यादिविवेक आसीदेव। एतेन तदानीमनियतो यौनसम्बन्ध आसीत्, नरमांसादिभक्षणप्रथा चासीदित्यादिडाँगेमहाशयस्य जल्पनं निराधारमेव।

'विप्लुते नरलोके वै ब्रह्म चैव ननाश ह।
नाशाच्च ब्रह्मणो राजन् धर्मो नाशमथागमत्॥'

अत्र डाँगेरीत्या ब्रह्म ननाश इत्यस्य आदिमसाम्यसङ्घो ननाश इत्यर्थः। स च पूर्वापरविरुद्धोऽर्थः। पूर्वत्र सङ्घस्याप्रकृतत्वात्। नरा मनुजा इत्येव तु प्रकृतम्। सिद्धान्ते तु प्रकृते ब्रह्मपदस्य वेद एवार्थः। व्याख्यातृभिस्तथैवाङ्गीकृतत्वात्। अतएव ब्रह्मणो वेदस्य नाशात् धर्मनाशोक्तिः संगच्छते, धर्मस्य वेदमूलकत्वात्। तथा नरलोके धर्मह्रासाल्लोभरागादिविस्तारात् वेदाभ्यासलोपाद्वेदलोपो जातः। तन्नाशाच्च तन्मूलकस्य धर्मस्यापि नाशो जातः। ततश्च ब्रह्मणि धर्मे च नष्टे देवानामपि त्रासः संजातः।

'नष्टे ब्रह्मणि धर्मे च देवांस्त्रासः समाविशत्।
ते त्रस्ताः कुरुशार्दूल! ब्रह्माणं शरणं ययुः॥' २२॥

तैश्च प्रसाद्य ब्रह्मा उक्तः—

'भगवन्नरलोकस्थं ग्रस्तं ब्रह्मसनातनम्।
लोभमोहादिभिर्भावैस्ततो नो भयमाविशत्॥
ब्रह्मणश्च प्रणाशेन धर्मो व्यनशदीश्वर।
ततः स्म समतां याताः मर्त्यैस्त्रिभुवनेश्वर॥' २५॥

अत्र स्पष्टं वेदात्मब्रह्मनाशेन यज्ञादिरूपधर्मविनाशात् यज्ञैर्देवानां यजनाद्यसंभवात् देवानां महत्त्वनाशात् देवेष्वपि मनुष्यसाम्यमापद्यते। एतेन मनुष्येभ्यो भिन्ना देवा इत्यपि सिद्ध्यति। तदुक्तम्—

'अधो हि वर्षमस्माकं नरास्तूर्ध्वप्रवर्षिणः।
क्रियाव्युपरमात्तेषां ततो गच्छाम संशयम्॥'

यज्ञीयदुग्धाज्यसोमाद्याहुतिभिर्नरा ऊर्ध्ववर्षिणो भवन्ति, वयश्च वृष्टिभिरधोवर्षिणो भवामः। वेदयज्ञविलोपाच्चास्माकं जीवनमपि

संकटग्रस्तं जातम्। त्वत्प्रभावोत्थो दैवस्वभावोऽस्माकं यथा न नश्येत्तथा प्रयतितव्यमिति देवप्रार्थनया ब्रह्मणा—

'ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजम्।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवोपवर्णितः॥'
त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयंभुवा।

अत्र त्रिवर्गेऽपि गणपदप्रयोगान्न सर्वगणशासने गणपदप्रयोगः। चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः, पृथग्गुण इति चतुर्थो मोक्षोऽपि तत्रैव वर्णितः। तत्र सत्वं रजस्तम इति मोक्षस्यापि त्रिवर्ग उक्तः। स्थानबृद्धिक्षयरूपेण दण्डजस्त्रिवर्ग उक्तः। दण्डेन धनिनां स्थितिः, धार्मिकाणां वृद्धिः, दुष्टानां क्षयो भवति। तत्रैव आत्मदेशकाला उपायाः कृत्यं सहायाः कारणञ्चेति षड्वर्गोऽपि निरूपितः। आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता दण्डनीतिश्चोपवर्णिता।

'त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ।
दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र प्रदर्शिताः॥' ३२ शा. प. ५९।

पुनश्च नीतिशास्त्रस्य कार्य्यान्वियनार्थं शासको विशिष्टो नरोऽपेक्षित इति देवप्रार्थनया भगवान् नारायणो विरजसं पुत्रं सृष्टवान्।

'अथ देवाः समागम्य विष्णमूचुः प्रजापतिम्।
एको योऽर्हति मर्त्येभ्यः श्रैष्ठ्यं वै तं समादिश॥ ८६॥
ततः संचिन्त्य भगवान् देवो नारायणः प्रभुः।
तैजसं वै विरजसं सोऽसृजन्मानसं सुतम्॥' ८८॥

विरजास्तु राज्यसिंहासनं नैच्छत्।

'विरजास्तु महाभागः प्रभुत्वं भुवि नैच्छत्।
न्यासायैवाभवद् बुद्धिः प्रणीता तस्य पाण्डव॥' ८९॥

तत्पुत्रोऽपि मोक्षाभिमुखो जातस्तत्पुत्रः कर्दमः त्वनङ्गो नाम वै सुतः दण्डनीतिविशारदः प्रजापालको जातः। अनङ्गपुत्रोऽतिबलो राज्यं प्रतिपेदे। स चेन्द्रियवशो जातः।

'अनङ्गपुत्रोऽतिबलो नीतिमानभिगम्य वै ।
प्रतिपेदे महाराज्यमथेन्द्रियवशोऽभवत् ॥' ९२ ॥

मृत्योस्तु मानसी दुहिता सुनीथा तस्य पत्नी जाता । सैव च वेनमजीजनत् ।

'तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम् ।
मन्त्रपूतैः कुशैर्जघ्नुः ऋषयो ब्रह्मवादिनः ॥' ९४ ॥

तस्य दक्षिणोरुमथनान्निषादविशेषो जातः । दक्षिणपाणिमथनात्पृथुर्जज्ञे ।

'भूयोऽस्य दक्षिणं पाणि ममन्थुस्ते महर्षयः ।
ततः पुरुष उत्पन्नो रूपेणेन्द्र इवापरः ॥ ९८ ॥
बद्धनिस्त्रिंशः सशरः सशरासनः ।
वेदवेदाङ्गविच्चैव धनुर्वेदे च पारगः ॥
तं दण्डनीतिं सकला श्रिता राजन्नरोत्तमम् ।
ततस्तु प्राञ्जलिर्वैन्यो महर्षीस्तानुवाच ह ॥
सुसूक्ष्मा मे समुत्पन्ना बुद्धिर्धर्मार्थदर्शिनी ।
अनया किं मया कार्य्यं तन्मे तत्त्वेन शंसत ॥
यन्मां भवन्तो वक्ष्यन्ति कार्यमर्थसमन्वितम् ।
तदहं वै करिष्यामि नात्र कार्य्या विचारणा ॥'

एवं महर्षीणां प्रभावेणाविर्भूय वेदवेदान्तविचक्षणो नीतिनिपुणो वैन्यः पृथुः तदाज्ञापालनाय सन्नद्धो जात इति युक्तमेव ।

'तमूचुस्तत्र देवास्ते ते चैव परमर्षयः ।
नियतो यत्र धर्मो वै तमशंकः समाचर ।
प्रियाप्रिये परित्यज्य समः सर्वेषु जन्तुषु ।
कामं क्रोधं च लोभं च मानं चोत्सृज्य दूरतः ॥ १०४ ॥
यश्च धर्मात्प्रविचलेल्लोके कश्चन मानवः ।
निग्राह्यस्ते स्वबाहूभ्यां शश्वद् धर्ममवेक्षता ॥'

किमतः परं सुन्दरम् । शश्वद्धर्मदृष्टश्चैव रागरोषशून्यस्य स्वार्थरहितस्य शासकस्य सर्वाः प्रवृत्तयः, प्रतिज्ञा च कारिता ।

'प्रतिज्ञाञ्चाधिरोहस्व मनसा कर्मणा गिरा ।
पालयिष्याम्यहं भौमं ब्रह्म इत्येव चासकृत् ॥'

अत्र भूतलवर्त्तिनो ब्रह्मणो वेदस्य मनसा वाचा कर्मणा पालनं करिष्यामीति त्रिःप्रतिज्ञा कारिता ।

'यश्चात्र धर्मो नित्योक्तो दण्डनीतिव्यपाश्रयः ।
तमशंकः करिष्यामि स्ववशो न कदाचन ।' १०७ ।

पुनश्च—'अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो ।
लोकञ्च संकरात्कृत्स्नं त्रातास्मीति परंतप ॥ १०८ ॥
वैन्यस्ततस्तानुवाच देवानृषिपुरोगमान् ।
ब्राह्मणा मे महाभागा नमस्याः पुरुषर्षभाः ॥' १०९ ॥

बालखिल्यादीन्नृषीन् मन्त्रिणः कृत्वा सांवत्सरं कृत्वा शशास । तेनैव च राज्ञा कृषियोग्या वसुधा चक्रे । समतां वसुधायाश्च स समुदपादयत् ।

'वैषम्यं हि परं भूमेरासीदिति च नः श्रुतम् ।
मन्वन्तरेषु सर्वेषु विषमा जायते मही ॥
उज्जहार ततो वैन्यः शिलाजालान् सहस्रशः ।
धनुष्कोट्या महाराज तेन शैला विवर्धिता ॥
स विष्णुना च देवेन शक्रेण विविधैः सह ।
ऋषिभिश्च प्रजापालैः ब्राह्मणैश्चाभिषेचितः ॥ ११६ ॥
तं साक्षात्पृथिवी भेजे रत्नान्यादाय पाण्डव ।
सागरः सरितां भर्त्ता हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥
शक्रश्च धनमक्षय्यं प्रादात्तस्मै युधिष्ठिर ।
रुक्मं चापि महामेरुः स्वयं कनकपर्वतः ॥
धर्मे चार्थे च कामे च समर्थं प्रददौ धनम् ।
हया रथाश्च नागाश्च कोटिशः पुरुषास्तथा ॥

प्रादुर्बभूवुः वैन्यस्य चिन्तनादेव पाण्डव।
तस्य प्रभावातिशयान्न क्वापि कस्यचित्कुतश्चिद्भयम् ॥
न जरा न च दुर्भिक्षं नाधयो व्याधयस्तथा।
सरीसृपेभ्यः स्तेनेभ्यः न चान्योऽन्यात्कदाचन ॥
भयमुत्पद्यते तत्र तस्य राज्ञोऽभिरक्षणात्।
आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमुपयास्यतः ॥
पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत्।
तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि दश सप्त च ॥
यक्षराक्षसनागैश्चाभीप्सितं यस्य यस्य तत्।
तेन धर्मोत्तरश्चायं कृती लोको महात्मना ॥
रञ्जिताश्च प्रजाः सर्वास्तेन राजेति शब्द्यते।'
(१२५ शा. प. ५९)

'स्थापनं चाकरोद्विष्णुः स्वयमेव सनातनः।
नातिवर्त्तिष्यते कश्चिद्राजंस्त्वामिति भारत ॥
तपसा भगवान् विष्णुराविवेश च भूमिपम्।
देववन्नरदेवानां नमतेऽयं जगन्नृप ॥' १२८ ॥

तत्रैव शान्तिपर्वणि ६७ अध्याये प्रकारान्तरेण राज्यव्यवस्थोक्ता। तथाहि—

'अनिन्द्रमबलं राज्यं दस्यवोऽभिभवन्त्युत।'

इत्यादिभिः शान्तिपर्वणि ६७ अध्याये अराजकतानिन्दापूर्वकं राज्यव्यवस्थापनमुक्तम्।

'अराजकाणि राष्ट्राणि हतवीर्य्याणि वा पुनः।
नहि पापात्परतरमस्ति किञ्चिदराजकात् ॥ ७ ॥
अराजकाः प्रजाः पूर्वं विनेशुरिति न श्रुतम्।
परस्परं भक्षयन्तो मत्स्या इव जले कृशान् ॥' १७।

मात्स्यन्यायपीडितैर्मनुष्यैः संघीभूय सदाचारसम्बन्धिनः केचिन्नियमा निर्धारिताः।

"वाक्शूरो दण्डपुरुषः यश्च स्यात्पारजायिकः।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तादृशा इति।
समेत्य तास्ततः चक्रुः समयानिति नः श्रुतम् ॥'

भीष्मवर्णितमिदं समाजनिर्माणं सामाजिकानुबन्धाधृतम्। परन्तु नियामकाभावान्नियमपालनमशक्यं जातम्। यथेच्छं नियमोल्लंघनेन पुनरपि मात्स्यन्यायप्रवृत्तिर्जाता। ततः शासकप्राप्त्यर्थं ब्रह्माणमुपजग्मुः।

'सहितास्तास्तदा जग्मुरसुखार्त्ताः पितामहम्।
अनीश्वरा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दिश॥
यं पूजयेम सम्भूय यश्च नः प्रतिपालयेत् ॥' ६७।२०-२१

ब्रह्मणा च प्रजापालनाय राजत्वेनाष्टलोकपालशक्तिनिर्मितो मनुर्नियुक्तः। स चोक्तवान्—

'बिभेमि कर्मणः पापाद्राज्यं हि भृशदुस्तरम्।
विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यावृत्तेषु नित्यशः। २२।
तमब्रुवन् प्रजाः मा भैः कर्तृनेनो गमिष्यति।
पशूनामधिपञ्चाशद्धिरण्यस्य तथैव च॥
धान्यस्य दशमं भागं दास्यामः कोशवर्धनम्।
कन्यां शुल्के चारुरूपां विवाहेषूद्यतासु च॥ २३-२४
मुखेन शतपत्रेण ये मनुष्याः प्रधानतः।
भवन्तं तेऽनुयास्यन्ति महेन्द्रमिव देवताः॥
यं च धर्मं चरिष्यन्ति प्रजा राज्ञा सुरक्षिताः।
चतुर्थं तस्य धर्मस्य त्वत्संस्थं वै भविष्यति। २७।
विजयाय हि निर्याहि प्रतपन् रश्मिवानिव।
मानं विधम शत्रूणां जयोऽस्तु तव सर्वदा॥'

(२९ शान्तिपर्वणि ६७ अध्याये)

अत्रोभयोः समन्वयेनेदमेव निर्णेतुं शक्यते यत्पूर्वं कृतयुगे सत्त्वप्रधानाः प्रजा ज्ञानविज्ञानसम्पन्नधर्मनिष्ठा आसन्। धर्मप्रभावादेव परस्परपोषका एवासन्निति राज्यराजादिव्यवस्था नापेक्षितासीत्। कालक्रमेण सत्त्वह्रा-

सात्तमसो रजसश्चोद्भवे प्रतिपत्तिविमोहात् कामरागादिविस्ताराद्वेद-धर्मविनाशान्मात्स्यन्यायप्रवृत्तिस्ततः सामाजिकानुवन्धेन नियम-निर्माणम्। नियामकाभावान्नियमोल्लङ्घनम्। ततश्च ब्रह्मोपसदन तदनुग्रहेण मनुराजप्राप्तिः। तस्मिन्नेव मनुवंशे वैन्यपृथोराविर्भावः। विरजा अपि मनुरेव। ततोऽपि पूर्वतनः कश्चिदिति वा वेदितव्यम्।

यदपि—आर्याणां प्राचीनसाम्यसङ्घो असन्चेयैरात्मविरोधैः तीव्रगत्या छिन्नभिन्नतया भज्यते स्म। प्राच्योत्पादनपद्धत्यनुसारेण प्राच्यधर्मस्था-पनम्, प्राच्यकालिकाया उत्पादनपद्धत्या भङ्गेन तद्भङ्गोप्यनिवार्यः, उत्पादनसाधनविकासेनोत्पादनस्यानेकानि साधनान्यागतानि। प्राचीनेषु च येषु गणगोत्रेषु विरोधेन संघर्षः उदेतिस्म। स्वाधीनतां समाता चाधृत्य स्थिताः सामूहिकसम्पत्तयः दासव्यवस्थाघटितप्रातिस्विकसम्पत्ति-भिर्नाशयितुमिष्यन्ते स्म। परस्परं हिंसात्मकयुद्धेन गणभेदः प्रारब्धः। यत्सामूहिकयज्ञपरिश्रमेण साम्यसंघेन रचितम्। तस्याप्यायनम्, ततस्तद्-विभजनम्, यदेकं तदनेकतां गतम्। यत्पूर्वं लघु तद्विशालम्, प्रजापति-कामनया पशुभिरग्निप्राकट्येन तत्सम्पन्नम्। बहुभिः सह कथमेकः सम्बद्धः स्यादिति प्रश्नेनैवानेकसमस्यानामुत्पत्तिः। कृते स्थानात् स्थाना-न्तरेषु परिभ्रमणेन दुराद्दूरं तत्प्रसारः। त्रेतायां गणगोत्ररूपेण तद्-विकासः। उत्पादनैः संख्यावृद्धया अग्निकेन्द्रेण यज्ञात्मकैः सामूहिक-परिश्रमैः सामूहिकोपभोगैश्च प्राकृतिकनियमपालनैश्च गणगोत्रसाम्य-सङ्घस्य समस्या समाहिता। परिश्रमस्य धनस्य च वृद्धया श्रमविभाजन-स्यावश्यकतोद्भूता। गृहोद्योगैः खनिजधातुद्रावणैः कृषिकर्मभिश्च नूतन-समस्यानामुत्पतिः। गणसाम्यसङ्घेषु वर्णविभाजनं, वर्णानां वैविध्येन समूहस्यान्तरिकविभाजनम्।

एवं अखण्डस्य प्राचीनगणस्यार्थिकव्यवस्थाया गर्भात् खण्डशो विभक्तवर्णानामर्थव्यवस्था प्रवृत्ता। ततो गणाधिकारेण वर्णाधि-काराणां संघर्षः प्रारब्धः। केषुचिद् गणेषु विशिष्टप्राकृतिक-वस्तुभिर्विशिष्टरूपाणि च धनानि उत्पद्यन्ते, तद्द्वारा अन्यगणानां सम्बन्धः, तेषां चासाधारणानि स्वीयानि वस्तूनि धनानि चासन्। तेन

विनिमयः प्रारब्धः, तेन उपभोगोत्पादनापेक्षया विनिमयोत्पादनस्य महत्त्वं बृद्धिं गतम्, हवनार्थोत्पादनं पश्चात्पदं यातम्। हिरण्योत्पादनं च पुरस्कृतं सद् बृद्धिं गतम्, विनिमयाद्धेतोः सामूहिकोत्पादनं सामूहिकाधिकारश्च नष्टौ, ततो वैयक्तिकसम्पत्तिविस्तारः। तदानीमज्ञातचरा नूतना विभागा विरोधा गोत्राणां गणना च गर्भेष्वभिव्यक्ताः, धनिकानां निर्धनानां शोषकाणां शोषितानां चोत्पत्त्या गणो दुर्दशामुपगतः, भागान्तराप्राप्त्या धर्मनीतिप्रचारैः समस्या समाधानाय चेष्टितम्।

'तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।'

'जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित्।

समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत्॥'(म० ८।४१)

इत्यादि रीत्या स्वार्थत्यागपरोपकारादिप्रोत्साहनमिति, तत्सर्वं पिष्टपेषणमेव, कृतसमाधानत्वात्। सामूहिकसम्पत्तेः प्रागेव वैयक्तिकसम्पत्तेः समर्थनात्। कृतसोमानामेव सत्रेष्वधिकार उक्तः। सत्रैरेव सामूहिकोत्पादनवितरणमयो यज्ञः सिषाधयिषितः आयुष्मता। तेन वैदिकमन्त्रब्राह्मणादि समाश्रेयणेन तत् साधनम् दुर्घटमेव। आदिमसाम्यसंघोऽपि खपुष्पायित एव, न हि ब्रह्मशब्देन तत्सिद्धिः सम्भवतीत्यप्युक्तमेव।

श्रुत्यैव 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' तैत्तिरीय (उ० ३।१) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति' (तैत्तिरिय उ० २।१) तत्स्वरूपस्य निर्णीतत्वात्। सर्वसम्मतमितिवृत्तामपि तादृङ् नोपलभ्यते, येन भवत्समीहितं सिद्ध्येत्।

प्रत्यक्षानुमानयोस्तु तथोक्तेषु विषयेषु व्यतीतत्वेन लिङ्गाभावाच्च, प्रवृत्त्यभावः सुतराम्। न च धर्मस्थापनमुत्पादनप्रणालीसमाश्रितम् धर्मस्य वैदिकचोदनालक्षणत्वात्। अतएव न तद्भङ्गेन तद्भङ्गाप्रसक्तिरपि। समस्यामये संसारे प्रतिक्षणमनेकास्ताः समुद्यन्त्यः वञ्चयन्तीति न तच्चित्रम्। कृते चरन्नित्यस्य समाधानं जातमेव।

यद्यपि "प्राचीनरीत्या हवनदानादिनियमपालनपूर्वकोत्पादनोपभोगव्यवस्था चलिता। पालयित्र्याः शक्तेरभावात् तस्या नैष्फल्यम्।

ब्रह्मक्षत्रयोरेव तन्नियमोल्लंघनेन हवनदानादीनामात्मसात् करणे प्रवृत्तत्वात्। वर्णविभागानुरोधेन सम्पत्तीनां एकत्रीकरणम्।

यद्यपि सर्ववर्णेषु निर्धनसधनसत्ता आसीत्। तथापि ब्रह्मक्षत्रयौ वर्णदासान् स्ववशान् कृत्वा सम्पत्तिशालिवर्गरूपेण परिणतौ। विट्शूद्राणां श्रमफलशोषकौ संवृत्तौ। एवं बर्गभेदो वर्णभेदरूपेण व्यक्तः। एवम् आत्मविरोधः उत्थितः। सम्पत्तिश्रमभेदेनैकस्मिन्नेव गणे हितभेदः। तेनैव तत् सदस्यानां विरोधोऽङ्कुरितः। एवं ब्रह्मक्षत्रसम्पत्तिः विट्शूद्रलोकतंत्रप्रातिकूल्यमागता।

विनिमयाद् मुद्रोत्पन्ना, मुद्रारूपेण तेषां धनसंचयसौकर्य्यं जातम्। पारम्पर्याधिकारणे यैः शक्तिः शस्त्राणि चाधिगतानि, युद्धसंचालननैपुण्यं वार्त्ता विद्या कोशलं च येषामासीत् तेषां प्राधान्येन, गणसम्पत्तिवर्णसम्पत्योः संघर्षः। तदानीं धनं यज्ञाय, संचयाय, भोगाय वा भवति स्म।

उत्पादनस्य धनस्य च वृद्धया निगृहीतानां मृत्योर्मुक्तिः तेषां श्रमिकदासरूपेण परिणतिश्च। एवं आर्याणां साम्यसङ्घे शूद्रदासानां प्रवेशात् दासतत्स्वामिभेदेन समाजस्य द्विधा भेदनम्। साक्षात् सम्बन्धिनां रक्तसम्बन्धिनां गणेषु उत्पादकानां शूद्राणामन्यगणव्यापारिणाम् तद्भिन्नानामपि सन्निवेशः। गणसङ्घस्य नियमे तेषामपरिचितानां शक्तीनां वर्गाणां सन्निवेशाय विधानं नासीत्। तेन तदर्थं नूतनानि विधानानि निर्मितानि। तैरेव तेषामार्थिकवैवाहिकसम्बन्धा निश्चिता संचालिताश्च। तेन प्राचीनगणनियमैर्नूत्ननियमानां विरोधः। नूत्ननियमानामाधारः विनिमयो वैयक्तिकसम्पत्तिश्च। प्राचीनानामाधारः सामूहिकता। गणगोत्रैः सह्धिमेव गणराष्ट्रस्याप्युत्पत्तिः। गोत्रानुसारेण रक्तसम्बन्धिनामेव मान्यता, राष्ट्रानुसारेण तत् प्रदेशनिवासिनामन्ये रक्तसम्बन्धिनामपि मान्यता भवति। वैयक्तिकसाम्यसङ्घस्य परिवारो गृहं च नाशितम्। तदन्तरेव तद्विरोधेन वैयक्तिकसम्पत्तिमुत्तराधिकारं चाधृत्य प्रातिस्विकपरिवारोत्पत्तिर्जाता। गणेन कुलस्य, प्रजापतिना गृहपतेश्च विरोधः। प्रातिस्विकपरिवारस्य गृह्याग्नेः समक्षं साम्यसङ्घस्य त्रेताग्निश्तुच्छः सन् पिङ्गलो बभूवे" ति,

तदपि तुच्छम्, निर्मूलत्वात् । तथाहि परमेशतच्छास्त्रतद्गम्यधर्माणामेव सर्वत्र नियामकत्वम्, तद्भिन्नानां तदसम्भवात् । सर्वनियामकं क्षत्रमपि-धर्मनियन्त्रितमेव भवति । अतएव धर्मस्य क्षत्रक्षत्रत्वश्रुतिः । 'क्षत्रस्यापि-क्षत्रम् यद्धर्मः, बृ० उ० १ । ४ १४ ।

अतएव धर्मनियन्त्रितं शासनमेव सुशासनं भवति । धर्मभीरुत्वाभावे शासकसंविधानयोरपि वञ्चनसम्भवात् । वर्णविभागश्च नागन्तुकः, चन्द्र-सूर्ययोरिव सृष्ट्यादावेव तदुत्पत्तिश्रवणात् । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी-दित्यादि (ऋ. सं. १०।९०।१२,) मन्त्रवर्णात् । सम्पत्तिशालिनस्तु प्राधान्येन वैदिकसंस्कृतौ वैश्या एवासन् ।

ब्राह्मणा ज्ञानविज्ञानयुक्तास्तपोनिष्ठाः, क्षत्रिया बलशालिनः, शूद्रा-स्तु शिल्पधनाः । शोषकत्वं वैयक्तिकदोषमूलकं नाब्राह्मणादिधर्ममूलकं तस्य निन्दितत्वात् । सम्पत्तिश्रमयोः पोष्य पोषकं भाव एव, न विरोधः । आत्मविरोधेन वर्गभेदकल्पनन्तु मार्क्सीयबुद्धिप्रसूतं, न तात्त्विकम् । सत्त्वेऽपि तस्य दोषत्वेन निराकरणीयत्वमेव ।

खलानां कृते सम्पत्तेर्मदादिहेतुत्वेऽपि सधनां कृते दानादिहेतुत्वेन तद-दोषत्वात् । विनिमयसौकर्य्याय मुद्रा व्यवहारो युक्त एव । साम्यवादि-भिरद्यत्वेऽपि तदङ्गीकारात् । धनसञ्चयशस्त्रशक्तियुद्धनैपुण्यादिकमपि न दोषः, रक्षणादिषु तदुपयोगात् । विरोधिनामाक्रामकाणामाक्रानान्तु नास्तिकानामनार्य्याणामेव शोभते । 'पद्भ्यां शूद्रोऽजायत' (ऋ०सं०१०।९०।१२) इति मन्त्रवर्णेन तदुत्पत्तिश्रवणात् । कर्मभेदेनैव जातिभेद इति प्रतिपा-दितत्वाच्च ।

अतएव न नूतनविधाननिर्माणकल्पनं युक्तम् । मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य वेदस्यैव नित्यविधानत्वाभ्युपगमात् । अतएव नाधारभेदो न वा तद्विरोधः ।

राष्ट्रस्य गोत्रापेक्षया व्यापकत्वादेव तत्रानेकगोत्राणामगोत्राणाञ्च समावेशो युक्त एव । त्वदीयगोत्रकल्पनन्तु निर्मूलमेव । अतएव गोत्रस्य कुलेन, प्रजापतिना गृहपतेश्च विरोधकल्पनमपि निर्मूलमेव । वैदिकरीत्या गृह्याग्नेस्त्रेताग्नेरुभयोरपि वैयक्तिकत्वमेव । ज्योतिष्टोमेषु चयनेषु वाज-

पेयादिषु गृह्याग्नेः पिङ्गलत्वम् निर्वीर्य्यत्वं च, तत्र त्रेताग्नीनामेव प्राधान्यात्। सत्राग्नीनामेव सामूहिकत्वम्। तेन न तत्रापि विरोधो, न वा गृह्याग्निना त्रेताग्नेर्विरोधः :। उत्तराधिकारोऽपि नागन्तुकः, दायादि-शब्देन वेदे निरुक्ते धर्मशास्त्रेषु च तत्प्रतिपादनात्।

यदुक्तम्—सार्वजनिके हवनस्थाने वैयक्तिकभोजनपाचनमारब्धम्। गणानां देवानां च संतोषार्थं विश्वासार्थञ्च पाकयज्ञनाम्ना तद्व्यवहारः प्रवृत्तः।

महतां यज्ञानां स्थाने काम्या इष्टयो धनिकगृहिणां कामनापूर्त्यर्थ-मनुष्ठीयन्तेस्म। साम्यसङ्घस्याग्नेः परितो गणसदस्यानाम् श्रमार्थं भोजनार्थं चैकीकरणप्रथा समापिता। देवबलिरूपेण तत् चिह्नमवशिष्टम्। अतिथिभिक्षुकेभ्योपि किञ्चिद्भागो दीयतेस्म। मरणासन्नसङ्घाय-प्रतिनिधित्वेनैतावदेवावशिष्टम्। मरणासन्नगणस्य भिक्षुकातिथय एव प्रतिनिधयः। अतिथिसेवित्वगौरवप्राप्तये गृहस्थैस्तदङ्गीकृतम्। पितृ-सतया मातृसत्ताभिभूता। शक्तिशाली पुरुषः नारीणां शासकः। पत्नीनां पतिभिर्विरोधो मातृभिश्च पुत्राणां विरोधः। सामूहिकसम्पत्यधिकार-स्थाने वैयक्तिकसम्पत्यधिकारः। वेदसूत्राणां स्थाने गृह्यसूत्राणां प्रचारः। विधिमात्रावशिष्टानां वेदानां प्रगतिरवरुद्धा। यद्यपि श्रुत्यविरोधेन सौत्रा धर्मा आचरणीया इति व्यवस्थासीत्। तथापि व्यवहारात् तदुच्छेद एव। तथाहि—

'त्रेतादौ केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे ॥ ४ ॥
द्वापरे विप्लवं यान्ति वेदाः कलियुगे तथा ॥' (शान्ति प० २३८)

नूतनशक्तयस्ततः शास्त्राणि प्राधान्यं लभन्ते। प्राचीनेषु गणेषु यानि पदानि चयनपद्धत्या निर्णीयन्ते स्म तानि पैतृकपारम्पर्येण निर्णीतानि। गणहितविरोधे व्यक्तिहितस्य प्राधान्यम्।

एङ्गेल्सरीत्या दासानां पुत्रा अपि दासाः। सम्पत्तिरेव सम्पत्त्युत-राधिकारिणी। दरिद्रतायै दरिद्रतैव प्राप्यतेस्म, तीव्रगत्या वर्द्धमानः संघर्षः तीव्रगत्या समाजं परिवर्तयतिस्म। शक्तिशालिवर्गस्येच्छया असंख्याः

कर्मठाः आम्यन्तोऽल्प-संख्यकस्वामिनां दासाः संजाताः । विट्-शूद्राः ब्रह्मक्षत्रयोः किङ्कराः संवृत्ताः । प्राचीनेषु गणेषु प्रजापशूनामेव महत्त्वमासीत् । परवर्तिकाले तु कृषिकर्मणामेव महत्त्वं प्रसृतम् । कृष्यर्थमरण्यानि छिन्नानि, तदर्थं लोहद्रावणेन कुठारादिनिर्माणपारम्पर्यं विततम् । विट्शूद्राणां साहाय्येन महत्या मात्रया कृषिकर्म प्रचलितम् । हस्तसाध्य-गृहोद्योगाः कृषिकर्मभ्यो विभक्ताः । ग्रामा नगरेभ्यो विभक्ताः । योद्धृदल-संघटनेन शस्त्रहीनविट्शूद्रकृषि-क्षेत्राण्यपि ब्रह्मक्षत्राभ्यामपहृतानि । गणसङ्घस्याङ्गभूताः सैनिकाः गणशासकाः सम्पन्नाः' इति । तदपि कल्पनामात्रं निष्प्रमाणत्वात् । श्रौतसोमादियागसमयेऽपि पाकयज्ञस्य विधानदर्शनात् । अतएवाष्टचत्वारिंशत् संस्कारेषु सप्तपाकसंस्थानामपि परिगणनम् । महतां लघूनाञ्च यज्ञानां कामनया परमेश्वराराधनबुध्द्या चानुष्ठानं वेदेनैव विहितम् । 'स्वर्ग कामः पशुकामः पारमेष्ठ्यकामः यजतै' 'यज्ञेन तपसाऽनाशकेन विविदिषन्ती' ति विधानभेददर्शनात् । न हि साम्यसंघस्याग्निर्भवति तस्य वैयक्तिकत्वात् । सत्रन्तु न साम्यसंघः सत्रस्य कादाचित्कत्वात् सत्रातिरिक्तकाले सत्रिणाम् प्रातिस्विकत्वमेवाग्नीनाम् । नवाग्नेः परितः श्रमो भोजनं वा भवति । न हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपो यज्ञ एव श्रमस्तस्य लौकिकोत्पादनानुपयोगित्वात् । न वा इडाभक्षणमेव भोजनम्, तस्य संस्कारार्थत्वेन नालौकिकत्वादतृप्ति-करत्वाच्च । देवबलिभिक्षुकातिथ्यादिसत्काराणामपि शाश्वतत्वमेव, तद्भान्त्या महतामपि कर्मणां नैष्फल्यश्रवणात् । अतएव खपुष्पायमाणस्य मरणासन्नस्य गणस्य न प्रतिनिधयो भिक्षुकादयः, विधानबलादेव तत्प्राप्तेः शाश्वतत्वात् । पितृसत्तया मातृसत्ता विरोधकल्पनमपि निर्मूलम् । वेदेनैव पतिपित्रनुवृत्तिविधानात् ।

'अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।

जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥' (अ०सं० ३।३०।२,)

इत्यादि मन्त्रेभ्यः । सूत्राणां वेदानुवर्त्तित्वमेव न तत्स्थानापन्नता वेदानामभ्यासपाटवमेव प्रगतिर्न नव्यमन्त्रनिर्माणम्पौरुषेयत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः ।

सत्रप्रवृत्तेः प्रागेव सोमादयो वैदिका यागा भवन्तिस्म। ते च प्रातिस्विका एव भवन्तिस्म, न सामूहिकाः। अतएव वैयक्तिकसम्पत्तेः सामूहिकसम्पत्तेरपि प्राचीनत्वेन पितृपारम्पर्य्यैणैव दायादिप्राप्तिः। तत एव राज्यासनमपि पितृपारम्पर्य्येणैव प्राप्यतेस्म। निर्वाचनेन तच्चयन प्रणाल्या एव नवीनत्वमिति मन्तव्यम्।

गणहितविरोधे व्यक्तिहितस्य प्राधान्यन्तु भारतीयसंस्कृतौ नास्त्येव, समष्टिहितबिरुद्धस्य वैयक्तिकहितस्य त्याज्यत्वोपदेशात्।

'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्।
ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्॥'

अत्रात्मशब्देन कार्यकारणातीतब्रह्मात्मा ग्राह्यः। तस्यैव सर्वशेषित्वात्, तदर्थे सर्वस्यैव त्याज्यत्वात्।

तथाकथितमार्क्सीयपरिकल्पितदासत्वप्रथा अन्या। आर्याणान्तु शूद्रो वर्णो धर्मबुद्धया ब्राह्मणादीनां दास्यं स्ववर्णधर्मरूपेण तथा स्वीकरोति। यथा शिष्या गुरोर्दास्यं,वैष्णवा वा हरेर्दास्यं मुदा कुर्वन्ति। तथा च दास्यस्य जातिधर्ममूलकत्वेन दासपुत्रा दासा भवन्ति इत्यत्र किमाश्चर्यम्? यथा ब्राह्मणपुत्रस्य ब्राह्मणत्वं तथैव तदपीति मन्तव्यम्। सम्पत्तिरेव सम्पत्युत्तराधिकारिणीत्येवमादिकन्तु निर्मूलम् पुत्रादीनामेवोत्तराधिकारित्वात्।

सम्पत्तिसत्त्वे विविधोद्योगसम्भवेन सम्पत्तिवृद्धिः भवति। दारिद्रये तदभावात्तदलाभाद् दारिद्रयमेव वर्धते। अतएव दारिद्रयविनाशाय व्यक्तिभिः समाजेन च सदैव यतनीयम्। 'अनिर्वेदः श्रियो मूलम्' (वा.रा.सु.का॰१२।१०)

नात्मानमवमन्येत, पूर्वाभिरसमृद्धिभिः।
आमृत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनांमन्येत दुर्लभाम्॥ (म. ४।१३७)

'उत्थातव्यं जागृतव्यं योक्तव्यं भूतिकर्मसु।' इति वचनेभ्यः।

यद्यपि संघर्षस्य प्रभावशालित्वे समाजः प्रभाव्यते तथापि वस्तुतत्त्वानुरोधिनो नियमाः स्थिरा एव भवन्ति। यथा चक्षुषा रूपग्रहः, घ्राणेन गन्धग्रहो वा। उद्योगपतीनां नव नव यन्त्रादिनिर्माणप्रयासात् बहुसंख्यकजनवर्गस्य निरुपयोगित्वनिर्जीविकत्वादिकं तु महायन्त्रप्रवर्तनफलम्। मन्वादिभिस्तु महायन्त्रप्रवर्तनस्योपपातकत्वेन

विरोध एवोक्तः। परं मार्क्सीयैस्तु तत्प्रोत्साहनमेव काम्यते।

निर्जीविकृत्वादिनिराकरणायैव मनुनाऽसाधुधनापहारेणापि समेषां सक्षमत्वसम्पादनं समर्थितम्।

'योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति।
स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥ (११।१९)

इति च तद्वचनात्। अतएव ब्रह्मक्षत्रयोः स्वामित्वं विट्शूद्रयोर्दासत्वमपि दूषणीयमेव। तस्य क्वाचित्कत्वेन निर्मूलनीयत्वात्। कृषिप्रवर्त्तनम् तदर्थमरण्यच्छेदः पशुपालनस्य गौणत्वं महता संरम्भेण कृषिविस्तारं लोहविद्रावणशिक्षणं नव-नवकृषियन्त्रादिनिर्माणञ्च यद्यपि सर्वसामञ्जस्येन सर्वहितबुध्यैव प्रवृत्तं तथापि केचित् दुरभिन्धिमूलकत्वमपि तस्य नासम्भावि, संसारस्य रजस्तमो बहुलत्वात्। तावतापि न तस्य समाजे वैधत्वम्। कार्य्यबाहुल्ये विभागो नियन्त्रणञ्च नास्वाभाविकम्। तत्र समष्टिहितवैमुख्यम् स्वार्थान्धाता च निन्द्य एव। गणसंघस्य सैनिका एव शासकाः संवृत्ता इति तु निर्मूलमेव।

यदपि—'जनसंख्या वृद्ध्या निविडासु वसतिषु सम्बन्धिगणानामेकसूत्रतयैकीकरणं आवश्यकं भवति। तेन गणानां विविधानि क्षेत्राणि एकीभूय राष्ट्रपदेन व्यपदिश्यन्ते। तदानीं जनतायाः कृते युद्धसचालनाय च राज्ञोऽप्यपेक्षा भवति। तमन्तरा प्रगतिरेव न सम्भवति। स युद्धसंचालकः स्थिराधिकारी भवति। यत्र यत्र जनसभानामभावस् तत्र तासामुत्पत्तिर्भवति। युद्धसंचालको राजा जनतायाः लोकसभादयो ये गणसमाजस्याङ्गभूता आसन् तेण् सैनिकलोकतंत्ररूपेण परिवर्त्तितस्य गणसङ्घस्य सेनाप्रामुख्येनाङ्गम्, यतो युद्धं प्रत्यहमनिर्वार्यं जातं, धनप्राप्तिस्तेषां सैनिकानाम जीवनलक्ष्यं, पार्श्ववर्त्तिनाम् धनमालोक्य लोभः प्रवृद्धः। परिश्रमोत्पादितधनापेक्षया शौर्यवीर्य्याभ्यां वजित्य धनाहरणस्यात्र वन्यानां बुद्धौ महत्त्वमासीत्। यानि युद्धानि पूर्वं वैरनिर्यातनार्थान्यासन् तानि इदानीं योगक्षेमविस्तारार्थानि संवृत्तानि। अन्ते परधनाहरणार्थान्येव युद्धानि प्रवर्तन्ते स्म। ब्रह्मक्षत्राणि धनसमृद्धानि स्वरक्षार्थं नगराणि दुर्गाणि च निर्ममुः। बाह्याक्रमणभयात् विद्रोहिश्रीमकगणभयाच्च

तदावश्यकमासीत्। ब्रह्मक्षत्रवर्गस्य विट्शूद्रवर्गाद् विरोधः प्रसृतः। दरिद्रा भूत्वा ते वैश्या अपि विजितशूद्राणां नैकट्यमुपगच्छन्ति स्म। ये पूर्वं त्रिवर्णांशा शूद्राणां पराजयेन प्रसीदन्तिस्म। कदाचिदयं दृप्तो वैश्यवर्गः ब्रह्मणः साम्यसङ्घस्य रूपमासीत्। ततो ब्रह्मक्षत्रोत्पत्तिः। स एव दरिद्रो भूत्वा निगडितः सन् विक्रीयते स्म। तस्य विजेतुरार्यसङ्घस्यांगत्वाच्च विवाहादिषु वैवाहादिकाः संस्काराः भवन्ति। तथापि व्यवहारतस्ते शूद्रकोटिमुपगताः।

ते विक्रयार्हाः संवृत्ताः। लोकान्निराशाः पारलौकिकस्वर्गप्राप्त्यर्थं प्रयतमानास्ततोऽपि न चिराद् भ्रश्यन्ति स्म। ब्राह्मणानां नेतृत्वे च लग्नाः क्षत्रियाः तेष्वप्याधिपत्यं स्थापयामासुः। प्रथमं वैश्यलोकतन्त्रस्य भूमेरन्तः, पश्चात् स्वर्गस्य।

एङ्गेल्सरीत्या अपहरणयुद्धानां बाहुल्यात् प्रमुखसंचालकानां अंगसंचालकानां च शक्तय आप्यायिताः। पूर्वं चयनिकयोत्तराधिकारनिर्णयपारम्पर्य्यमासीत्। तच्च पितृसत्तया पैतृकाधिकाररूपेण परिवृत्तम्। पश्चात् युद्धेन बलादधिकारप्राप्तिपारम्पर्यं प्रवृत्तम्। एवं पैतृकराजत्वं पैतृकमाभिजात्यं चाङ्कुरितम्। तेन गणविधानस्य यानि अंगमूलानि, जनसाधारणेषु, गणयूथेषु प्रसृतानि, तानि निर्भिद्य छिन्नानि। ततोऽसौ साम्यजनसङ्घस्यात्मविरोधिरूपेण परिवर्त्तितः।" इति

तदपि तुच्छम्, कपोलकल्पितत्वेन निर्मूलत्वात्। जनसंख्यावृद्धया वसतयो घनीभूता भवन्ति। ग्रामनगरपत्तनादिबाहुल्येन राज्यराष्ट्रादिनिर्माणन्तु स्वाभाविकम्। वेदेऽपि 'आराष्ट्रे राजन्य' (वा० सं० २२।२२।) इत्यादिरूपेण वर्णितमेव तत्। तत्तद्विविधानां वर्णानां जातिजानपदश्रेणीनां सन्निवेशोऽपि भवत्येव। व्यवस्थार्थं नियमास्तत्पालनार्थं नियन्तारोप्यपेक्ष्यन्त एव। न केवलं युद्धसञ्चालनार्थं किन्तु दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनादिना राष्ट्रसुव्यवस्थार्थमपि नृपोपयोग आसीत्। युद्धसञ्चालकस्तु ततो भिन्नः सेनापतिरिदानीमिव पुराऽपि भवति स्म। वेदादिषु तथैव वर्णनात्। अमात्यमण्डलजनप्रतिनिधिमण्डलादिरूपेण सभासमित्यादयस्तु लोकवृत्तविवित्सया लोकप्रिप्रीषयाऽपेक्षिता इति

वेदसम्मतमेव । परन्तु गणसंघस्य सैनिकलोकतन्त्ररूपेण परिणतिस्तु प्रमाणशून्यैव । राष्ट्रेन सेनायाः प्रामुख्यं किन्तु राज्ञ एव । वेदेषु धर्मशास्त्रेष राजधर्मविस्तरोपलम्भात् । युद्धस्य कदाचित् दैनन्दिनकार्य्यत्वेऽपि न तस्य सार्वकालिकत्वम् । धनप्राप्तिः परस्वापहारादिकं वा न युद्धोद्देश्यम् तस्य निन्दितत्वात्, शास्त्रनिषिद्धत्वाच्च ।

आक्रमणप्रतिरोधार्थं भीतजनत्राणायान्यायनिवारणार्थायैव युद्धानि वैधानि, वेदादिशास्त्रेषु तथैव विधानोपलम्भात् । अतथाविधानि युद्धान्यनार्य्यजुष्टान्येव । विद्रोहिश्रमिकगणकल्पना तु मार्क्सीयानां स्वसंस्कारसमुद्भूता । वैश्यशूद्रवर्गाभ्यां सह ब्रह्मक्षत्रयोर्विरोधकथनमपि कल्पनाप्रसूतमेव । वैश्यवर्गस्य साम्यसंघरूपता तस्य च ब्रह्मक्षत्रोत्पत्तिरिति कल्पनमपि निर्मूलमेव ।

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते ।

येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्ब्रह्म' (तै.उ.३।१)

'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै०उ०२।१) इत्यादि श्रुतिभिर्जगदुत्पत्तिस्थितिलयलीलस्य अनन्तसत्यज्ञानानन्दात्मकस्य वस्तुनो ब्रह्मत्वावधारणात् । एतेनैव सर्वस्यैव त्वत्कल्पनाप्रासादस्यावसादः । अतएव वैश्या दरिद्रा भूत्वा शूद्रकोटिमनुप्रविष्टा इत्यपि निरस्तम्, तेषां रमणीयचरणत्वेन वेदाधिकारसम्पन्नानामद्यापि त्रैवर्णिकत्वेन परिगणनीयत्वात् । ते च लोके स्वर्गे चाद्याप्युत्साहवन्तः सन्ति ।

अनादिकालादेव वेदादिशास्त्रानुसारि दायादिविधिरत्रासीत् । आभिजात्यस्य पैतृकराजत्वस्य वैशिष्ट्यं वैदिकविधानानुकूलमेव । वैदिकविधानस्य सर्वदैव नास्तिक्येन शैथिल्यमास्तिक्येन च दार्ढ्यं भवति ।

यदप्युक्तम्—प्रथमतोऽयं वर्गः गणानां यूथानामेकं सङ्घटनमासीत् स्वातंत्र्येण शास्तिस्म । पश्चात् तस्य पार्श्ववर्त्तिनां धनापहारकत्वे तदङ्गानां रूप विकृतम । तत एव स्वीयानेवाभिभूय प्रशास्य तान्यङ्गानि शासकानि जातानि । एवं ब्रह्मक्षत्रवर्गः शोषितैरिव स्वीयैरपि युयोध । पूर्वं रक्तमिश्रणात् साक्षात् रक्तसम्बन्धिसंसर्गजसंतानेभ्यो भयमासीत् । पश्चाद्

वर्णसांकर्याद् भयम्। कदाचिद् शूद्रा दरिद्रा वैश्याश्च संसृज्य शोषकाणां सम्पत्तीः पितृसत्ताः राजसत्ताश्च समूलमुन्मूल्य प्राचीनगणतंत्रं स्थापयेयुस्तदा महान् विप्लवः स्यादिति भयम् शासकवर्गस्यासीत्। वर्गयुद्धभयाच्छाशकाः कम्पन्तेस्म। समूहवादस्य प्रथा श्रमिकनिधिरूपेण तदापि वर्तमानासीत्। तदुन्मूलनाय शासकानां प्रलयः, शोषिताश्च वैयक्तिकैर्धनैरस्त्रशस्त्रैश्च राजसत्तया बहुसंख्यकानां श्रमिकाणां दास्यं बद्धमूलं न भवेदिति प्रयतमाना आसन्। महाभारतात् पूर्वमेव गणा विकसिताः देवानामिवासुराणामपि साम्यसङ्घ आसीत्। पूर्वं कृषिकर्मद्वारा व्रीहियवादिविकासः कृतः। देवा भयात् पलायिता इति देवासुरसंग्रामात् विज्ञायते। देवगणाः शिल्पादिषु, शस्त्रास्त्रनैपुण्येष्वसुरानपेक्ष्य पश्चात्पदा आसन्। असुरेभ्य एव सेनानेतृत्वं शिक्षितम्। मातृसत्तात्मकगणसाम्यसङ्घस्य यज्ञप्रणाली तैरसुरैरङ्गीकृता।" इति,

यदपि च—"आर्यैः खृस्तीयकालात् त्रिसहस्त्रवर्षेभ्यः प्राक् सिन्धोस्तटेषु मूलनिवासिषु विजयः, वर्णव्यवस्था दासप्रथा च समासादिता। तदनन्तरं सैनिकलोकतंत्रव्यवस्था। वर्गहीनसामाजिकविधानभङ्गः। राज्यव्यवस्था स्थापिता। परशुरामहैहयादिगणेषु वर्णयुद्धं च प्रवृत्तम्। ततो गङ्गातटम् यावत् क्षेत्रविस्तारः। तदानीमेव महाभारतयुद्धं प्रवृत्तम्। भीषणध्वंसात्मकभारतयुद्धानन्तरं गणानां पुनः प्रसरावसरः समागतः। तथापि सामन्तराज्यविस्तारैः तत्साफल्यमवरुद्धम्। वैराजगणस्य वर्णनमुपलभ्यते कौटलीयेऽर्थशास्त्रे। राजतंत्रीयप्रमुखपुरुषैर्निन्दित्वेन गणाश्चर्चिताः। अराजकतावादोपि तथैव प्रख्यापितः। गणसमाजे स्वपरेति प्रश्नो नोदेतिस्म। महाभारते उक्तं प्रथमं सर्वे अराजके गणे न्यूषुः। परस्परमुपघ्नन्तो नेशुः। ततः सावशिष्टाः पितामहं ब्रह्माणमुपजग्मुः। तत् सम्मत्या राजतत्र स्थापयामासुः।' इत्यादि

तदपि तुच्छम्, निर्मूलत्वादेव। सर्वत्रै वशास्त्रसदाचारसंस्कारशून्यानां शासनसविधाननियन्त्रणरहितानां परस्परापहारादौ प्रवृत्तिर्भवति। इह तु उत्तमाः शास्त्राचार्य्योपदेशसंस्कारनियन्त्रिता; मध्यमा राजनियन्त्रिताः, अधमा एव उच्छृङ्खलाचारत्वेन वैवस्वतयम-नियन्त्रिता भवन्ति।

'गुरुरात्मवतां शास्ता राजा शास्ता दुरात्मनाम्,
इह प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥' इत्युक्तेः।
(म. भा. उ. प. ३५/७१)

महाभारतानुसारेण सामाजिकानुबन्धेन राज्यव्यवस्था स्थापिता, न स्वीयाभिभवेन बलात्कारेण वा। सत्त्वाधिक्यात् कृतयुगे सर्वे ज्ञान-विज्ञाननिष्ठा ब्रह्मनिष्ठा सर्वभूतहितैषिणः राजराज्यधनपेक्षा धर्मेणैव नियन्त्रिता आसन्। सत्त्वाभिभवे रजस्तमसोरुद्भवे च मात्स्यन्याय-प्रवृत्तिर्जाता। ततो ब्रह्मप्रार्थनया तत्संमत्या च राज्यव्यवस्था—

"न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्तिस्म परस्परम् ॥"
(म. भा. शा. प. ५९।१४)

इत्यादि बचनेभ्यः। परस्परयुद्धादिकं तु मात्स्यन्यायं नातिशेते। सगोत्र-विवाहस्येवासवर्णविवाहस्यापि निषिद्धत्वादुभाभ्यां भीतिरपि युक्तैव, धर्महीनशासकानां सर्वतोभये सत्यपि धर्मनियन्त्रितानां पुत्रनिर्विशेषं प्रजापालनतत्पराणां न कुतोऽपि भीतिः। संघर्षे सति राज्ञां बद्धमूलकत्व-शक्तिशालित्वाभ्यां प्रजानां भीतिः, प्रजानां सैनिकानाञ्च संहतिभ्यो राज्ञां भीतिर्भवत्येव। तत एव राज्ञा न संहता नैव च भिन्नवृत्तयः प्रजाः सैनिकाश्च निर्मातव्याः। अनादौ संसारे महाभारतात्पूर्वं पश्चाच्च गणानां विकासो जातो भविष्यति च।

धर्मनियन्त्रितं राजतन्त्रं शासनं धर्मानुगुणम्, वेदादिशास्त्रसंमतं, धर्मार्थकाममोक्षफलकं सर्वत्र संसारे समादृतम्। अन्यानि शासनतन्त्राणि प्रयोगावस्थान्येव। कानिचित् परीक्षितानि वैफल्यमुपगतानि; कानिचिन्ना-चिराद्वैफल्यमुपयास्यन्ति। धर्मनियन्त्रितंराजतन्त्रं तु सृष्टिमारभ्य प्रलयं यावत् स्थाष्णु, धर्महीनन्तु तदन्यतन्त्रवदनेकदूषणोपप्लुतम्।

तेनैव शोषणोन्मूलकमपि तच्छोषणहेतुत्वं प्रतिपद्यते। रामराज्यन्तु तदादर्शभूतं शासनं यत्र रामचन्द्रेण प्रतिज्ञातं—

'स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा।' (उ०रा०च०१।१२)

राजतन्त्रविरुद्धानि कानिचिद् गणतन्त्रशासनानि कदाचिदमोघानि संभाव्यन्ते। परं न रामराज्यादिवत्तेषामुल्लेखनीयता।

एतेन 'कैश्चिद् गणैरेवमुक्तं यद् राजतंत्रव्यवस्था त्वया स्वान्तिके रक्षणीया। गणा अराजकतायां तुष्टाः सन्ति। जैनसूत्रेषु आर्याणी, गणाख्याणी, जुआर्याणी, दोरज्जणी, वीरज्जणी, विरुद्धरज्जणी षण्णां गणानां वर्णनम्। तत्र समाजव्यवस्थायां दासप्रथा शोषणादिकं नासीदेव। महाभारते कौटलीये चैते घृणास्पदत्वेन दृश्यन्ते। परमथर्ववेदे तत्समर्थनं लभ्यते। 'ज्यायस्वन्तश्चित्तिनो मावियौष्टसंराधयन्तः साधुराश्वस्तः अन्योऽन्यस्मै वल्गुवदन्तः,

'एत सध्रीचीनान् वः संमनसस्कृणोमि ॥

समानीप्रपा सह वोन्नभागः समाने योक्त्रे सह वो युनज्मि।

(अथर्व० ३।३०।५-६)

इति रीत्या यूयं अन्योन्योपोद्वलिता एकयष्टिश्रयेणाचलन्तोन्योन्यशुभमाचरथ। युष्माकं पेयं भोजनं च समानमस्तु। युष्मानेकस्मिन्नेव मार्गे युनज्मि। यणविधानमुपलभ्यते।

यूनानीलेखकैरपि गणाश्चर्चिताः। अन्यादृशेषु गणेषु वैराज्यविधानप्रचलनमासीत्। राजतंत्रविकासो नासीत् तथाप्यत्र वर्णरूपेण श्रमविभाजनं सम्पत्तिवैषम्यं पितृसत्ता दासता च विकासमुपगता। उत्तरभारते उत्तरकुरुमद्रहिमवन्नाम्ना प्रसिद्धाः गणाः। तत्र लोकतंत्रानुसारि शासनमासीत्। तत्र चतुर्थोऽपि वर्णो विकसितः। शासनवैभवेन ते विराट्पदं प्राप्ताः। पुरुषसूक्तं तदानीमार्यगीतमासीत्। शूद्राणां च स्वामिनः आर्याः। लोकसभया तत्र शासने व्यवस्था क्रियते स्म। परं तत्र शूद्राणां निवेशो नासीत्। पश्चात् तु दरिद्रा वैश्या अपि ततो निष्कासिताः। पश्चिमभारते स्वाराज्यसंघटनप्रणाल्या शासनमासीत्। कुलानां समूहस्तु गणः संपरि-कीर्तितः। वीरमित्रोये 'एतस्याम् प्रतीच्यां दिशि ये के च नीच्यानां राजानो येऽपच्यानां स्वाराज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते स्वरालित्येनान अभिषिक्तानाचक्षते।' (ऐ०ब्रा०३८।३) य एवं विद्वान् वाजपेयेन यजते गच्छति स्वाराज्यं। तिष्ठन्तेऽस्मै ज्येष्ठाय' (तै० ब्रा० १।३।२।२)

गणानां क्रियाशीलता संचालनार्थं येऽभिषिच्यन्ते ते ज्येष्ठशब्देनाख्यायन्ते स्म । लघुकायेषु गणेषु विश (वैश्या) एव व्यवस्थापकाः । युद्धसंचालनार्थं कश्चिन्नेता सर्वैर्व्रियतेस्म । अनन्तरं युद्धस्य जीविकार्थत्वेन तन्नेतृत्वं च स्थायीभावमुपगतं विशाम्भवनं पूर्वं समितिनरिष्ठं वासीत् । पश्चात् तत् स्थानापन्ना सभा जाता । तदानीं निर्वाचितनेतृत्वं पैतृकराजत्वं च विशेषाधिकारप्राप्ताभिजातीयतामुपागतम् ।' इत्यप्यमास्तम,

वचनच्छायैर्वचनाभासैस्तात्त्विकार्थासिद्धेः । महाभारतं कौटलीयार्थशास्त्रञ्च वेदमूलकं वेदानुप्राणितं तदनुगुणमेवार्थं प्रतिपादयतः । तस्मादथर्वोक्ता ऋग्वेदीयाश्च यादृशा मन्त्राः सांमनस्यसूक्तत्वेन प्रख्याताः सर्वत्र सामनस्यं सांमञ्जस्यञ्चोपदिशन्ति, जपानुष्ठानादिभिः सम्पादयन्ति च तत्, न गण एव सांमनस्यमपेक्षितम् । कुटुम्बेषु कुलेषु जातिषु ग्रामेषु राज्येषु किं बहुना विश्वस्मिन् जगत्यपि तदपेक्षितमेव । तेन सांमनस्यप्रतिपादकसूक्तेन गणतन्त्रशासनं समर्थ्यते इति निर्मूलमेव ।

किञ्च नहि गणसमूहादिशब्देन सर्वत्र पारिभाषिकगणशासनमेव विवक्षितं भवति । विश्वेदेवगणा मरुद्गणाः सुरगणा दैत्यगणा इत्यादौ समूहविशेषबोधनार्थमेव गणशब्दप्रयोगात् । एवमेव मातृनामसंकेतितदैत्यदानवकाद्रवेयमानववैनतेयादिनामभिः मातृसत्तात्मकं शासनं न विवक्ष्यते । सर्वेषां तेषां प्राजापत्यत्वेन परस्परव्यावृत्त्यर्थमेव मातृनामसंकेतसार्थक्यात् । प्राजापत्या अपि, दितेः पुत्रा दैतेया, कद्रवाः काद्रवेया, विनताया वैतनेया इत्यादिरूपैस्तेषां भिद्यमानत्वात् । त्वदभिमतेषु गणेष्वपि राजव्यवस्था दर्शनान्न सर्वत्र गणतन्त्रशासननिर्देशाभिप्रायेण गणनामोल्लेखः । तदभिप्रायेणैवोद्धृतैः ऐतरेयतैत्तिरीयवचनैस्तेषां तेषां समूहशासकानामभिषेकादिविधानं संगच्छते । तत्रापि वर्णविवेको भवत्येव त्रैवर्णिकानां वैदिकाभिषेकनिषेधात् । राजसूये क्षत्रियवर्णस्यैवाधिकाराच्च । उत्तर-कुरु-मद्र-हिमवदादिशब्दास्तु देशमूलकतन्निवासिजनसमूहमात्तद् बोधका न गणतन्त्रशासनबोधकाः । पुरुषसूक्तन्त्वपौरुषेयवेदान्तर्गतत्वादनाद्येव न कादाचित्कं केषाञ्चिदेव गीतम् । तत एव प्राक्तनकर्मानुसारेण जातिभेदो मन्त्रैर्ब्राह्मणैः पुराणेतिहासैश्च साधित

एव । राजतन्त्रे लोकसभायाः परामर्शविशेषेष्वेवोपयोगः न संविधान-निर्माणे, राजकीयनियमनिर्माणे वा, वेदादिशास्त्रलक्षणस्य विधानस्य नित्यसिद्धत्वात्। परामर्शसभासु तु न वैश्यशूद्राणामेव किन्तु सर्वेषां वर्णानां सर्वासाञ्च श्रेणीनां प्रवेशो वाल्मीकीयरामायणादौ स्पष्टम्। श्रीरामस्य यौवराज्यार्थं चक्रवर्त्तिना दशरथेन तत्प्रतिनिधींश्चाहूय तेभ्यः संमतिर्गृहीतैव।

अत एव लोकसभया शासनव्यवस्था क्रियते स्म। तत्र शूद्राणां प्रवेशो नासीत् वैश्याश्च तत्राश्च्याविता इति निरर्थकं वचः।

पश्चिमे भारतेऽपि वेदादिशास्त्रानुकूलमेव शासनमासीत्। नीच्यावाच्यशब्दैरपि तन्निवासिन एवाभिप्रेयन्ते। तेषाञ्च राजानः क्षत्रिया एवाभिषिच्यन्ते स्म। वैदिकाभिषेकेषु तन्नियमात् वाजपेयस्यापि ब्रह्मक्षत्रकर्तृकत्वेन तत्राप्यन्यनधिकारात्।

प्रजासु जातिषु गणेषु सर्वत्रैवाभिषकेण ज्यैष्ठ्यप्राप्तिर्न गणेष्वेवेति तेनापि न त्वदभिमतगणशासनसिद्धिः। युद्धसञ्चालनार्थं कश्चिन्नेता व्रियते। नेतृत्वस्य स्थायित्वं जातमित्यप्यनुमानमेव। तदपि सत्तर्कशून्यम विश्वभर्तुः परमेश्वरस्येव तत्तज्जातिषु देशेषु शासकस्य राज्ञः प्रमाण-सिद्धत्वात।

विशां भवनं समितिर्नरिष्ठं वासीत्। तत्स्थानापन्ना सभा जाता इत्यपि प्रमाणशून्यम। ब्राह्मणक्षत्रियाणामिव विशामपि भवनं प्रातिस्विकमेव भवतिस्म, न तु समितिरूपम्। समितिसभयोरेकार्थत्वमेव।

पैतृकराजत्वं तु पुराणेतिहासेषु स्पष्टं वर्णितम्। गणतन्त्रस्य परिणामभतं तदिति तु निराधारमेव। वेदपुराणेतिहासविरुद्धत्वात्। त्वत्कल्पितस्येतिहासस्य मिथ्यात्वेनाप्रमाणत्वाञ्च। विश्वोत्पादयितु-रीश्वरस्य स्वधर्मपालनबलेनानुग्रहमवाप्य शासनाधिकारप्राप्तिश्रवण-स्मरणेभ्यः।

देवेषु दैत्येषु च यज्ञसत्त्वं न चित्रम्, समष्टिव्यष्टि भावस्य सार्वत्रिक-त्वात्। वैधर्म्येण पार्थक्यम् साधर्म्येणैक्यं च सर्वत्रानुभूयते। मनुष्यविशेषा

एव देवा दैत्या वा इति युष्मदादीनां सुधारकाणां मतम्। मनुष्येभ्यो विशिष्ट-शाक्त्यैश्वर्यवीर्य्यशालित्वेन विलक्षणत्वात्तद्भिन्ना एव त इत्यास्तिकाः। तेष्वपि परस्परं वैलक्षण्यम्, सत्त्वबाहुल्येन देवत्वं रजोबाहुल्येनासुरत्वम् च। प्राजापत्यत्वेनोभयेषामपि यज्ञाधिकारात् यज्ञे प्रवृत्तिः। उभयेऽपि दानवा दैत्या आदित्या आदि शब्दैः मातृनाम्ना प्रसिद्धाः। तेन दैत्यैः मातृ-सत्तात्मकसाम्यसंघः स्थापित इति रिक्तं वचः। तत्रापि न तत्संघाना-मादिमसाम्यसंघत्वं न वा ब्रह्मत्वं, न वा तेषां यज्ञवत्त्वदभिमतसामूहिको-त्पादनवितरणप्रणालीरूपो वा। तेषां कालकल्पनमपि पाश्चात्य-मतानुसरणमेव। भारतीयदृष्ट्या तु किञ्चिदूनार्बुदद्वयकालकलिते-यं सृष्टिः। सृष्ट्यादावेव देवासुराविर्भावः। परशुरामादीनां दीर्घायु-ष्ट्वेन रामावतारपूर्वभावित्वेऽपि भीष्मकर्णकौरवसभा सम्बन्धो ज्ञायते। परशुरामेण स्वपितृहन्तुः कार्तवीर्य्यस्य तद्वंश्यानाञ्च वैरनिर्य्यात-नार्थमेव वधः कृतः, न सर्वक्षत्रियाणाम्। ते न न तद्वर्णयुद्धं वक्तुं शक्यम्। अन्ये ब्राह्मणास्तु क्षत्रियाणामनुग्रहीतार एवासन्। रक्षिताश्च तैरनेकाः क्षत्रियसन्ततयः। तेन तदप्यर्थहीनं वचः। ब्रह्मणोऽनुमत्या मात्स्यन्याय-पीडिताः प्रजाः राजतन्त्रं प्रतिष्ठापयामासुरिति तूक्तमेव।

"तदर्थमेव महाभारतं युद्धं प्रवृत्तम्। मनुरन्ये च हिन्दूशासनव्यवस्था-विधायकाः ब्रह्मावर्त्तार्य्यावर्त्तादिप्रदेशान् वर्णयन्ति। आधुनिकं भारतं त्वाधुनिकसभ्यताया एव फलम्।

सर्वैरेतदभ्युपगम्यते यद् महाभारतयुद्धमितिहासस्य तादशी घटना यया विकासमार्गः परिवर्त्तितः। अत एव महाभारतपूर्वस्येतिहासः महा-भारतस्येतिहासः इति विभागः प्रसिद्धः महाभारतयुद्धानन्तरं कलि-प्रारम्भ इति परम्परावादिनां मतम्। रामरावणयुद्धं महाभारत-युद्धात् पञ्चशतवर्षेभ्यः पूर्वं वृत्तम्, तथापि तस्य युगस्यैतिहासिक-तथ्यविवरणं तथा नोपलभ्यते महाभारते यथा स्पष्टं विवरणम्। वाल्मी-किरामायणरचना तस्याश्च काव्यशैली अर्वाचीना प्रतीयते। महाभारत परवर्त्तिकालस्य प्रतिनिधित्वं तत्र लक्ष्यते। मन्ये रामायणकवेः विचार-धारायाः प्रतिकूलो महाभारतनायकः, अतएव तेन तादृङ्नायको वृतः

यत्संबन्धे सर्वसाधारणस्मृतेरविषयत्वात् स्वेच्छया किमपि वक्तुं शक्यं स्यात्। अत एव वाल्मीकिना आदर्शवादिनायको राजा रामचन्द्रः परमेश्वररूपेण परिणमयितुमिष्टः। परन्तेन साफल्यं नाधिगतम्। किन्तु प्रियदर्शिरूपेणैव स्थितः। येन दमनद्वारा राज्यं स्थापितम्। छद्मना बालिवधेन तस्य सत्यप्रियता, शम्बूकबधेन च मानवता मिथ्यैव जाता। तस्यादर्शैकनिष्ठभावनाऽपि परम्परया साशंकं दृष्टा।

जैनसूत्रेषूक्तं-रामस्तस्मिन्नादिमयुगे प्रादुर्भूतो यदा भ्रातृभगिन्योर्विवाहपरम्परासीत्। सीताऽपि रामस्य भगिन्येवासीत्। वाल्मीकिनाऽपीदं तथ्यं रामायणे गोपयितुमशक्नुवताऽयोनिजा सीता गृहे नोत्पन्नेत्युक्तम्। दशरथस्य काले प्राचीनगणलोकतन्त्रस्यान्तो जातः। रामस्य यौवराज्याय रघूणां सम्मतिरपेक्षितासीत्। अस्मिन् विधौ पैतृकराजवंशस्य राजतन्त्रवादस्य चाभासः प्रास्फुरत्। रघूणां शासने शूद्रदासानां कठोरदमनमासीत्। गणानामान्तरिकविरोधमुपजीव्यैव रामस्य गणशासनविरुद्धं परितोऽभियानम्। रामस्य राज्यं महाभारतप्राक्कालिकेषु दासशासनतन्त्रेष्वन्यतममासीत्।

यद्यपि बहुकालं रामकुलपारम्पर्यं विततं, तथापि पुरूणां कुलवृद्धया धूमधूसरितं जातम्। तदा काशीमगधविदेहमथुरादिषु विख्यातानि राजकुलानि प्रसृतानि। निरंकुशं साम्राज्यं परिपक्तुमारब्धम्। कृष्णसनाथोऽन्धकवृष्णिसंघोऽपि युद्धक्षेत्रमवतीर्य्य पराजयम्प्राप्य समुद्रद्वीपेऽवसत्। प्राचीनगणतन्त्रदृष्टया जघन्यतमपातकं युद्धं राजकुलेषु सर्वत्र प्रसृतम्" इत्यादि जल्पितम्,

तदपि दुःसाहसम्। श्रीकृष्णानुप्राणितधर्मराजयुधिष्ठिरस्य धर्मदृष्टयैव वैधस्वस्वत्वप्रत्यावृत्तय एव महाभारतयुद्धं प्रवृत्तम् पञ्चग्रामाप्राप्त्याऽपि। डांगेमहाशस्य सर्वाऽपि कल्पना सन्निपातपरिभाषाग्रस्तत्वेनोपजीव्यविरुद्धा। महाभारतादि समाश्रिताऽपि कल्पना महाभारतविरुद्धा चेत् कथं सा श्रद्धेया स्यात्?

मन्वादयश्च 'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः।' (२।१३) 'वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ', (२।१०) इति मनुस्मृतिरीत्या वेदानुयायिन एव न

स्वातन्त्र्येण व्यवस्था विधायकाः। वर्त्तमानभारतादपि प्राचीनं भारतमति-विस्तृतमासीत्। दक्षिणसमुद्रं हिमाद्रिञ्चाभिव्याप्य पश्चिमपूर्वसमुद्रौ चाभिव्याप्य वर्त्तमानो देशो भारतमिति प्रमाणसिद्धम्। अतः आधुनिक-भारतमाधुनिकसभ्यतायाः फलमित्यप्यपास्तम्।

महाभारतानुसारेणैव महाभारतयुद्धस्यैतिहासिकत्वं वक्तुं शक्यते न तु त्वदभिमतप्रमाणैः। आधुनिकैस्तु खिस्तीयपूर्वं खिस्तीयोत्तरमित्येव विभागोऽभ्युपेयते। महाभारताभ्युपगमे तु महाभारतरीत्या वैदिक-सभ्यतायाः स्वरूपं गौरवञ्चाभ्युपतेव्यम्। न तत्रार्धजरतीयं युज्यते। राम-रावणकथा म. भा. वनपर्वणि वर्णिता। अन्यपद्मादिपुराणेष्वपि सा कथा वितता। अस्मिन् कल्पे चतुर्विंशे त्रेतायुगे रामस्य प्रादुर्भावः। विगत-त्रेतायुगेऽपि तदवताराभ्युगमे नवलक्षवर्षेभ्यः पूर्वं रामरावणं युद्धं प्रवृत्तम्। तस्मात् पञ्चशतवर्षेभ्यः पूर्वं तत्प्रवृत्तमित्युक्तिर्भ्रान्तिमूलिकैव। भारत-रामायणादिप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणां कृष्णयुधिष्ठिरादिचरितस्याप्यैति-हासिकतथ्यविवरणं नोपलब्धुं शक्यम्। वाल्मीकिरामायणस्यादि-काव्यत्वादेव तत्र विविधालङ्कारादिविशिष्टश्लोकसार्गादिव्यवस्था, तदनुसारेणाद्यापि काव्येषु सैव शैली समाद्रियते। महाभारतपुराणानि धर्मशास्त्राणि तु विशिष्टेतिवृतसर्गविसर्गादिवर्णनपराणि। अतस्तेषां भिन्ना शैली।

वस्तुतस्तु महाभारते रामायणे च स्पष्टमुक्तं यत् योगनिष्पन्नेन दिव्यचक्षुषा व्यासेन व्यासप्रसादात् सञ्जयेन च तथैव ब्रह्मवरेण तपसा च वाल्मीकिना करतलगतामलकवत् सर्वाणि चरित्राण्य-परोक्षीकृत्यैव लिखितमुक्तञ्च। आधुनिकन्त्विवतिवृत्तं भ्रमविप्रलिप्सादि-दोषदूषितमितीहैवान्यत्रोक्तमेव। रामायणकथायाः भारते दर्शनादेव ज्ञायते यत् रामायणं महाभारतरचनायाः बहोः कालात् पूर्वमेव रचितम्। तस्माद्रामायणं महाभारतादर्वाचीनमिति कल्पनं निष्प्रमाणं दुरभिसन्धि-फलकञ्च। महाभारतस्य नायको युधिष्ठरः श्रीकृष्णो वा रामायणा-नुगामिनावेवेति तव प्रातिकूल्यकथनमपि मूढजनजल्पितम्। अत एवाति प्राचीनायाः अपि रामकथाया महाभारतकथातोप्यधिकप्रसिद्धिः। रामो

यथा सर्वसाधारणस्मृतिगोचरस्तथा महाभारतकथानायको युधिष्ठिरस्तत्पूज्यः कृष्णोऽपि न सर्वसाधारणस्मृतिगोचरः। बहवो ग्राम्या वन्याश्च ये कृष्णं जानन्ति तेऽपि रामं जानन्तीति प्रत्यक्षमेव। त्वद्रीत्यापि पञ्शतवर्षेभ्यः पूर्वमेव रामस्याविर्भावः। न च सोऽधिकः कालो येन रामो विस्मर्य्येत। यदि विक्रमः यीशू मुहम्मद प्रभृतयो द्विसहस्रसार्द्धसहस्रकालव्यवहिता अपि स्मर्य्यन्ते। भारतकालीनः कृष्णोऽपि परमेश्वररूपेणैव वर्णितः। 'देवः कृष्णः प्रजापतिः'। (वा० रा० यु० का०) (११७।२७)

इति कृष्णेन रामाभेदोऽप्युक्तः। महाभारतकारेणाऽपि कृष्णः परमेश्वरत्वेनैव वर्णित :॥

गीता विष्णुसहस्रनामादिकं कृष्णमाहात्म्यपरमेव। समस्ते भारतेऽपि कृष्ण एव महातात्पर्यविषयत्वेन वर्णितः।

रामस्यामोघा कथाऽमोघं जीवनममोघास्तद्भक्ता काकभुशुण्यादयः सनकादयश्च यस्यानुग्रहेण खगा मृगा वानरा भल्लुकाः किराता भिल्लाः किं बहुना सर्वेऽपि तदानीन्तनाः प्राणिनस्तेन सार्धमेव साकेतधामभागिनो याताः।

'स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा।
कौशलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छन्ति योगिनः (श्री०मा० ९।११।२२)

इति महाभारतनिर्माता व्यासोऽपि वक्ति। तस्माद्रामेण सायुज्यं नाधिगतमिति मूढजनजल्पितमेव। दुर्वृत्तदमनं राज्ञां भूषणमेव न दूषणम्। 'विनाशाय च दुष्कृतामि'ति गीतयापि दुष्कृतिदमनाय परेशावतरणवर्णनात्। वालिवधो दण्डविधानं न युद्धम्। तेन तत्र युद्धन्यायानवतरणान्न परोक्षेण वधोऽपि दूषणम्। वालिनाऽपि तादृक् तथ्यस्यान्तेऽङ्गीकृतत्वात् किष्किन्धाकाण्डेऽष्टादशे सर्गे।

इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना।
मृगपक्षि-मनुष्याणां निग्रहानुग्रहेष्वपि॥ ६॥'

'तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः।
भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम्॥ १८॥

'अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
रुमायां वर्त्तसे कामात्स्नुषायां पापकर्मकृत् ।। १९ ।।
'दण्डोऽयं प्रतिपादितः ··· ··· ··· ।। २० ।।
'औरसीं भगिनीं वापि भार्य्यां वा अनुजस्य यः ।।२२।।
प्रचरेत नरः कामात् तस्य दण्डो वधः स्मृतः ।
'सुग्रीवेण च मे सख्यं ··· ··· ।।
दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसकरः स मे ।२६।
प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ ।
प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधो नानवेक्षितुम् ।।२७।।
सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ।२६।
राजभिः कृतदण्डाश्च कृत्वा पापानि मानवाः ।
निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ।।३१।।'

एतेन कल्याणकर एव दण्डः ।

'शासनाद्वापि मोक्षाद्वा स्तेनः पापत् प्रमुच्यते ।
राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्विषम् ।।३२।।'
'वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नरा ।।३७।'
'प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून् मृगान् ।
प्रधावितान् वा वित्रस्तान् विस्त्रब्धानतिविष्ठितान् ।।३८।।'
प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसाशिनो भृशम् ।
विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ।।३९।।
यान्ति राजर्षश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ।
तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर ।
अयुध्यन् प्रतियुध्यन् वा यास्माच्छाखामृगो ह्यसि ।।४०।।
'एवमुक्तस्तु रामेण बाली प्रव्यथितो भृशम् ।
न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः ।।४४।।

एतेनादर्शनपूर्वकं वधोऽधर्म इति यदुक्तं तदपास्तम् । शाखामृगत्वेऽपि छन्नवधे न दोषः, मृगयादौ तादृशवधस्यादोषत्वात् । धर्मबाधकनिग्रहार्थं शस्त्रसंन्धाननैपुण्याधिगमार्थं धर्मकोविदै नृपैरपि तदादृतत्वात् ।

ननु 'भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम्।

धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ अ* कि० का० ५५।३)

इति सुग्रीवस्यापि तथा दण्डयत्वापत्तिः स्यादि चेन्न, जीवतः सुग्रीवस्य पत्न्यां रुमायां वालिप्रवृत्तेः सुग्रीवप्रवृत्तिवैलक्षण्यात्।

सुग्रीवस्य तु वालिमरणनिश्चयात् तारायां प्राक् पश्चाच्च प्रवृत्तिः। तत एव 'अस्यत्वं धरमाणस्य (कि०का० १८।१९) इत्युक्तम्।

किञ्च त्रैवर्णिकेष्वपि देवरस्य मृतभ्रातृस्त्रियामपुत्रायां प्रवृत्तिदर्शनात् तिर्य्यग्योनिषु प्रजावत्यां [ज्येष्ठभातृवध्वां] वृत्तिर्न दोषः : अनुजवध्वां ज्येष्ठस्य तु वृत्तिर्दोषायैव। त्रैवर्णिकेतरस्त्रीणां मृतभर्तृकाणां तरुणीनां स्वजातीयपुरुषाङ्गीकारो नाधर्म इत्यपि सूचितम्। शूद्रजातौ व्यवहारदर्शनात्।

यदुक्तम् 'मनुष्याधिकारस्य निषेधशास्त्रस्य कुतस्तिर्य्यक्षु प्रवृत्ति-रिति, तन्मन्दम्। मनुष्यवद्राजादिव्यवहारदर्शनेन मनुष्यतुल्यज्ञान-बलेन च तत्प्रवृत्तौ वाधाभावात्। अत एवेन्द्रादीनां धर्मेऽनधिकारिणामपि वृत्रवधादौ ब्रह्महत्यादिदोषस्मरणेन निषेधेषु तदविक्रमप्रायश्चित्तादौ देवानामधिकारवदेषामप्यधिकारे वाधाभावात्। देवानामिन्द्रादिदेवतान्त-राभावान्न तदपेक्षि धर्माधिकारः। ब्रह्मविद्यायां दानादिधर्मेषु तेषामधि-कारोऽस्त्येव।

'रघूणां शासने शूद्रदासानां कठोरदमनमासी' दितिकथनं निष्प्र-माणत्वाद्दशहस्ताहरीतकी, इति-उक्तिमेवानुसरति। तथैव गणशासन-विरुद्धं श्रीरामस्य परितोऽभियानमित्यपि। सोमवंशीयाः पुरुवंशीया वा राजानोऽपि सूर्यवंशीयराज्ञां सम्बन्धिन एवेति कुतस्तद्वृद्ध्या रामकुलस्य धूमघूसरितत्वकल्पनापि। न चैषां शासनं निरङ्कुशं, धर्मनियन्त्रितत्वात्। धर्महीना एव तु निरङ्कुशा भवन्ति। श्रीकृष्णनेतृकस्य वृष्णिकुलस्य न क्वापि पराजयः। समुद्रद्वीपनिवासस्तु दुर्गरूपेण तेनोररीकृतः। दुर्गा-श्रयात् पराक्रमात् नीतिविशेषाच्च तेन सर्व एव विपक्षाः क्षपिताः। तदाश्रयेणैव पाण्डवा अपि दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं तीर्णाः। भारती-येषु वैदिकेषु केषुचिच्छासनेषु नियतं युद्धं धर्मयुद्धमेव, न पातकम्।

'धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ।'

इतिगीतावचनात् ।

स्वधर्मातिवृत्तस्य रावणस्य वधो यथा न दूषणं तथैव स्वधर्मविमुखस्य परधर्मपरायणस्य शम्बूकस्य वधोऽपि न दोषाय ।

'ये व्यपेताः स्वधर्माच्च परधर्मे व्यवस्थिताः ।

तेषां शास्तिकरो राजा स्वर्गे लोके महीयते ॥'

इति धर्मशास्त्रवचनात् ।

एवमेव रामस्य भगिनी सीतेति नास्तिकजनजल्पनम् दुरभिसन्धिमूलकमेव । श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणे सीतायाः सोमवंशीयविदेहतनयात्वप्रतिपादनात्, रामस्य सूर्यवंशीयदशरथतनयत्वप्रतिपादनाच्च । तस्या लक्ष्मीरूपाया लाङ्गलपद्धत्यां यज्ञप्रसङ्गे हलाग्रादाविर्भूतत्वादयोनिजात्वमपि नानुपपन्नम्, सीतोपनिषदादिभिस्तत्प्रतिपादितत्वात् ।

किञ्च यदि रामकथा जनसाधारणस्मृत्यगोचरी तर्हि सीतायास्तद्भगिनीत्वमपि नास्तिकैः कुतो ज्ञातम्? यदि रामायणस्य प्रामाण्यं नाभ्युपेयेत तर्हि जैनसूत्राणामेव प्रामाण्ये का विनिगमना? श्रीमहाराजदशरथकाले त्वभिप्रेततथाकथितगणाभावेऽपि समूहरूपेण भिन्नभिन्नगणानां स्थितिरासीदेव। अतएव चक्रवर्तिना नरेन्द्रेण दशरथेन सर्वा अपि प्रजानां श्रेणीराहूय तासामनुमतिर्गृहीता । रामयौवराज्याय न केवलं रघूणामेव सम्मतिस्तत्र गृहीतासीत् । तथाहि—

'नानानगरवास्तव्यान् पृथग्जानपदानपि ।

समानिनाय मेदिन्यां प्रधानान् पृथ्वीपतिः ॥'

(वा. रा. अ. का. १।४६)

न तु केकयराजानं जनकं वा नराधिपः ।

त्वरया चानयामास पश्चात्तौ श्रोष्यतः प्रियम् ॥'

(वा. अ. का. १।४८)

अतः श्रीरामयौवराज्यस्य प्रदाननिमित्तपरामर्शाय नानानगरवास्तव्यान् तत्राधिकृतान् जानपदान् जनपदस्वामिनश्च मन्त्रिद्वारा आनिनाय ।

'स लब्धमानैर्विनयान्वितैर्नृपैः पुरालयैः जानपदैश्च मानवैः ।
उपोपविष्टैर्नृपतिर्वृतो बभौ सहस्रचक्षुर्भगवानिवामरैः ॥'
(वा. रा. अ. का. १।५१)

अत्र नृपैः सार्द्धं पुरालयानां जानपदानाञ्चोपवेशनम् वर्णितम् । श्रीदशरथेन च स्पष्टमुक्तम्—

यद्यप्येषा मम प्रीतिर्हितमन्यद्विचिन्त्यताम् ।
अन्या मध्यस्थचिन्ता तु विमर्दाभ्यधिकोदया ॥ (अ.का.२।१६)

अत्र भयातङ्कनैरपेक्ष्येण जनतामतं जिज्ञासितम् । प्रजाभिश्च तथैव परामृश्य श्रीरामस्य यौवराज्यमभिनन्दितम् ।

'तस्य धर्मार्थविदुषो भावमाज्ञाय सर्वशः ।
ब्राह्मणा बलमुख्याश्च पौरजानपदैः सह ॥१९॥
समेत्य ते मन्त्रयितुं समतागतबुद्धयः ।
ऊचुश्च मनसा ज्ञात्वा वृद्धं दशरथं नृपम् ॥२०॥
इच्छामो हि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
राजेन महता व्याप्तं रामं छत्रावृताननम् ॥२२॥

पुनश्च भावयाथात्म्यजिज्ञासया राज्ञा पृष्टम्—

कथं नु मयि धर्मेण पृथिवीमनुशासति ।
भवन्तो द्रष्टुमिच्छन्ति युवराजं महाबलम् ॥२५॥

ततश्च पुनः रामस्य माहात्म्यातिशयमुक्त्वा यौवराज्यं समर्थितम् ।

रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः;
साक्षाद्रामाद्विनिर्वृत्तो धर्मश्चापि श्रिया सह ॥२९॥

यद्यपि 'मथुरायाः कंस,ः मगधस्य जरासन्धः, हस्तिनापुरस्य कौरवाः महत्साम्राज्यनिर्माणे संलग्ना आसन् । ते प्राचीनगणसैनिकलोकतंत्रचिह्नानि समूलमुन्मूल्य पैतृकपारम्पर्यव्यवस्थास्थापनाय विपुलधनभूमिदासप्राप्तिपर्य्यवसायिषु गृहयुद्धेषु प्रवृत्ताः । मूलनिवासिगणसंघानां, दासस्वामिकुलानां शूद्रवैश्यानाञ्च धनभूम्यादिसामग्रीप्राप्त्यर्थं गृहयुद्धानामन्ते महाभारतयुद्धे जातम् । कौरवेषु पूर्वमेव लोकतंत्रशासनं समाप्तमासीत् । पुरुषसुक्तवर्णिताः कुरवः पैतृकदासत्वप्रतिष्ठापकेष्वन्यतमाः । गण-

सदस्यानां लोकतन्त्रं धनिज्येष्ठकुलप्राधान्येन संकुचितम्। निरङ्कुशराज-तंत्रेण तन्नाश एव संभावितः। कौरवज्येष्ठसभायां श्रीकृष्णेन ज्येष्ठा नूतनशासकानां निरोधे शक्तीरप्रयुञ्जाना उपालब्धाः।

प्राचीनगणसंघीयलाकतन्त्रस्य तदानीं रक्षणमशक्यमसीत्। ते स्वयं धनदासभूम्यर्थमनुधावन्ति स्म। युद्धं तेषां जीविका जाता धन-सञ्चयप्रतिस्पर्द्धा वृद्धिमुपागता। युद्धविद्यायाः परमनिपुणो गुरुः द्रोणोऽतीव दरिद्रो जातः, तत्पुत्रोऽश्वत्थामा दुग्धाय रुदन्, तण्डुलपिष्टमयकल्पित-पयसा तोषितः। अतो यदि धनार्थं गुरुद्रोणः कस्यचिद्दासस्वामिनो हस्ते स्वात्मानं विक्रेतुं प्रस्तुतो भवेत्तदा किमाश्चर्य्यम्। दासस्वामिनो येभ्योऽ-पराजितगणेभ्यो दासाः प्राप्ता तेभ्यो बिभ्यति स्म। तत एव शस्त्रधार-णाय मानवोचिताधिकार प्राप्तयेऽपि प्रयतमानास्तीक्ष्णदण्डैदण्डयन्ते स्म।

यदि निषादपुत्र एकलव्यः स्वामिनां विचारधारानुसारिण्याः श्रद्धया आखेटो नाभविष्यत्तदा द्रोणो दक्षिणारूपेण तदङ्गुष्ठं छेत्तुं समर्थो ना-भविष्यत्। शूद्रः सन्नपि सोऽस्त्रविधायामर्जुनप्रतिद्वन्द्वी भवितुं समर्थ आसीत्। लोभग्रस्तत्वाद्दासस्वामिनः भीषणनरसंहारकादि महाभारतयुद्धं भावितवन्तः सिन्धुगंगादिक्षेत्रेष्वधिकारप्राप्त्यनन्तरं शासकानां तत् युद्ध-नैपुण्यं शौर्य्यञ्च शिथिलं जातम् यदधिकारप्राप्तिसमयेऽर्जितम्। गणसंघरूपेण तत्र तत्र स्थितानां मूलनिवासनां राक्षसनिषादनागद्रविणानां विजयाय अश्वा, आयशफलोपेता वाणाश्च तै प्रयुक्ताः। मूलनिवासिनां सविधे तानि युद्धसाधनानि नासन्। ते नैव ते योद्धुं न समर्था आसन्। लोभग्रस्ताः सर्वे दासस्वामिनः परस्परं युयुधुः। साम्यसंघस्यादिमयुगे कयाचिन्मात्रा न तादृक् सुन्दरः पुत्रस्त्यक्तो यथा कुन्त्या कानीनः कर्णस्त्यक्तः। तस्या अवैध-पुत्रस्य पालनं दासैः कृतम्। कर्णस्तेषु वैधेषु बन्धुष्वधिको वीर उदारश्चा-सीत्। पाण्डोरर्धवैधानिकः पुत्रोऽर्जुनो राजपितृकत्वाभिमानेन क्रीडायुद्धेषु विजयी जातः। पितृनामानभिज्ञत्वात् तत्प्रतिद्वन्द्वी कर्णोन्यग्भूतः। प्राचीन-गणसाम्यसङ्घस्य मानवता दासस्वामिनां धनगर्वलोभयोः समक्षं स्वात्म-समर्पणं कृतवती'। इति

तदपि तुच्छम्, विपरीतग्राहित्वात् सोमवंशीया राजानोऽपि

सूर्य्यवंशीयराजवदेव पारम्पर्य्येणैव राजानः तेषां तेषां तत्तत्प्रदेशेषु पैतृकाण्येव राज्यान्यासन्। चक्रवर्तिराज्ये राज्यानि नोन्मूल्यन्ते। राजसूये बहूनां राज्ञां सत्त्वमभ्युपेत्यैव तेषां सम्मानं क्रियते। नाममात्रबल्युपहारादिकमङ्गीकृत्य तेषां स्वातन्त्र्यमव्याहतमेवाभ्युपेयते। सामञ्जस्येन तेषामवस्थापनमेव चक्रवर्तिराज्यस्थापनादृश्यम्। पुरुषसूक्तनामोल्लेखस्तु व्यर्थ एव। तत्र कुरूणां पैतृकदासत्वप्रतिष्ठापकानामवर्णनात्। वस्तुस्थित्यनुरोधेन तु पुरुषसूक्ते ब्रह्मक्षत्रविशामित्र शूद्राणामपि वर्णनम्। तेन सृष्ट्यादावेव तत्सत्त्वं ज्ञायते। कौरवसभायां तु कृष्णेन कौरवपाण्डवसामञ्जस्याय कुरुवृद्धा भीष्मद्रोणधृतराष्ट्रादयः पुनः पुनः प्रोत्साहिताः, पर्यनुयुक्ताश्च। न तावतापि त्वत्पक्षसिद्धिः।

महाभारते श्रीकृष्णनेतृत्वे पाण्डवानां न्यायपूर्णस्वत्वप्राप्तये युद्धं प्रवृत्तम्। तत्र धर्मबुद्ध्यौ क्षत्रियाणां वीराणामप्रवृत्तिरासित्। भीष्मद्रोणादयो धर्मज्ञा हृदयेन पाण्डवानां जयमाकाङ्क्षमाणा अपि दुर्योधनसेवावशंवदत्वात् तदीयपक्षे युद्धं कृतवन्तः। उभयपक्षेषु जीविकाबुद्ध्या योद्धारो नासन्नेव।

युद्धनिपुणो गुरुद्रोणो महातपा ब्रह्मविदामग्रणीः वैराग्यवसादेव नैरपेक्ष्येण निर्धनः, अरण्यवासिनामृषीणां तद्भूषणत्वात्। पुत्रस्नेहकातराया अश्वत्थाममातुराग्रहेणैव स स्वमित्रस्य 'त्वं मम राज्यार्धभागी मित्रमि'ति प्रतिज्ञां स्मृत्वा मित्रदर्शनाय गोलोभाय च तत्पुरमुपगतस्ततोऽवमानितो विमनाः प्रत्यावृत्तः। मार्गे क्रीडमानानां राजपुत्राणां कूपे निपतितं कन्दुकं लीलयैव बाणविद्याकौशलेन निष्काश्य श्रद्धाकौतुहलास्पदतां गतः। भीष्मेण दृष्टः संमानितः पूजितश्चाग्रहेण तदाचार्य्यत्वमङ्गीकृतवान्। कौरवसभायां भीष्मवदेव निर्भयं निःसंकोचं धृतराष्ट्रदुर्योधनयोः समक्षं पाण्डवपक्षे स्वसम्मतिं दत्तवान्। सेवावशंवदतया सोऽपि तत्पक्षे युयोध। पाण्डवेभ्यश्चाशिषः प्रयुयोज।

अर्जुनः स्वस्मिन्नत्यनुरक्तो भवन्स्तद्वचनैः स वशीकृतोऽर्जुनेन धनादिना। स्वपुत्रायाश्वत्थाम्नेऽपि सोपसंहारं ब्रह्मास्त्रं यन्न दत्तवान् तदप्यर्जुनाय दत्तवान्। युद्धे त्वत्प्रतिभटो न कोऽपि भविष्यतीति वरदानञ्च

तस्मै दत्तवान्। तत्पूर्तिकामनयैव दक्षिणारूपेण स्वशिष्यभूतस्य एकलव्यस्याङ्गुष्ठं गृहीतवान्। तावतापि नैकलव्यस्य बाणविद्यावैकल्यम् योद्धणामग्रणीत्वेन तस्य प्रसिद्धेः।

अन्यत्तु यत्किञ्चित् ब्राह्मणाः, सोमसूर्य्यवंशीया राजानः क्षत्रियाः, वैश्याः, शूद्रा एव भारतीया मूलनिवासिनः तत्पार्थक्येन मूलनिवासकल्पनं तु डाङ्गेमहाशयस्य पाश्चात्यगुरूणां प्रभावजनितम्। सर्वत्रैव समेषां समानि बलानि शस्त्रादीनि च न भवन्ति, प्रकृतिवैचित्र्यविलोपापत्तेः। अश्वस्त्वश्वमेधप्रसङ्गे मुच्यते न केवलं युद्धार्थम्। युधिष्ठिरेण भारतसंग्रामान्ते प्रायश्चित्तरूपेण तस्यानुष्ठितत्वात्।

कुन्त्या तु दुर्वाससा दत्तस्य मन्त्रस्य परीक्षणार्थं भगवान् सूर्य आहूतस्तत्कृपया दिव्यः पुत्रो लब्धः। लोकमर्यादाविरुद्धत्वात् तं पालयितुं न शशाक। तथापि च तस्यास्तस्य वा निन्दितत्वं दिव्यत्वेन लोकन्यायमतिक्रान्तत्वात्। तथाकथितत्वदीयसाम्यसंघे तु पशूनामिव गम्यागम्यविवेकाभावादेव न तादृक् पुत्रत्यागावसरः सम्भवति। युधिष्ठिरादयोऽपि धर्मपवनेन्द्राश्विजातत्वेन दिव्या एव। पाण्डोरनुमत्या ते जातास्तेन तेषां लोकदृष्ट्यापि सर्वथा वैधत्वमेव।

धार्मिकलोकेषु कुलीनत्वाकुलीनत्वाभ्यां गौरवागौरवे भवत एव न तत्र चित्रम्। तेनैव कर्णस्य न्यग्भावो युक्तः। अन्ते कुन्त्या सूर्य्येण कृष्णेन च कर्णस्य कौन्तेयत्वं सूर्य्यप्रभवत्वञ्च विस्पष्टमेवोक्तम् इति न तिरोहितं महाभारताध्येतृणाम्। तत्र मानवतापराजयकल्पना दुष्कल्पनैव।

यत्तु— सर्वैरपीतिवृत्तज्ञैरिदं स्पष्टं दृश्यते यदर्जुनस्य खिन्नता न भोजनसम्बद्धा, न वा दर्शनविशेषचिचीषया जातजन्मा किन्तु तस्यायमेव साधारणः प्रश्नो यः समेषां मस्तिष्केष्वासीत्। गणसम्बन्धानां विचारे नैतिकतायां च श्रद्धावशिष्टासीत्। पाण्डवैः राज्ये स्वाधिकारो याचितः। पञ्च ग्रामप्राप्त्याऽपि संतोष्टुमुद्यतास्ते तस्याप्यनभ्युगमे योद्धुं प्रवृत्ताः। तत्राचार्य्याः पितरः पुत्रा भ्रातरः पितामहाः मातुलाः श्वसुरास्तथाऽन्येपि संबन्धिनो युद्धे हन्तव्याः, येषां वधो नैतिकताविरुद्धं पातकञ्च।

प्राचीने लोकतन्त्रे तदतीव निषिद्धम्। गणसंघविधानानुसारी मार्गः संन्यास एवावशिष्टः। सम्पत्त्यधिकारंलोभञ्च त्यक्त्वा सम्बधिघातनपातकादात्मरक्षणं कार्य्यम्। कात्र सा नैतिकता समाजिकप्रतिष्ठा च या सम्बन्धिहत्यां निष्पापां प्रमाणयितुं शक्नोति। गीतासिद्धान्तकारेणास्य प्रश्नस्य यदुत्तरं दत्तम् तेन समाजो दुःसमाधेयात्मविरोधे निषक्तः इति स्पष्टम्। तेनैव प्रारब्धमथवाभाग्यमिदं, वर्गकर्त्तव्यमिदम्, विश्वासं कुरु, आदेशं पालय नैतस्मादधिकं सुन्दरं उत्तरमुपलब्धम्। तर्काभावादेव नूतनवर्गस्य नूतननियमानां स्थापनाय विराट्स्वरूपप्रदर्शने न भयातङ्कादिसृष्टिः समुद्भाविता, या विराड्रूपे संपूर्णं प्रारब्धमेव प्रदर्शितम्। अर्जुनस्य मुखं पिहितम्। सन्तुष्टोऽस्मीत्युक्तमर्जुनेन वागाडम्बरे मानवताया मुखं मुद्रितम्। विमूढतातङ्किताेन्मत्ता मानवता तस्या हत्याया अपवित्रक्षेत्रेऽवतीर्णा, यस्याः नव्यैः सामाजिकसम्बन्धैर्दर्शनैर्नियमैः पावित्र्यमुद्घोषितम्।

यदपि च— हस्तिनापुरराज्यशासककुमाराणां स्वसम्बन्धिनां गृहयुद्धरूपेण महाभारतयुद्धं प्रारब्धम्। यज्ञगणतंत्रविरुद्धं तत्। तत्र सात्वतादिगणा अपि संसृष्ठा अनेकेऽन्यराजकुलकुमारश्च, अनेके राक्षसनागद्रविडा गणा राजतंत्रवादान्मुक्त्यर्थमस्मिन् गृहयुद्धे संसृष्टाः।

यद्यपि सा वैफल्यमुपगता मुक्त्याशा। यादवमुख्या बहुभिः संबद्धत्वात्ततः पृथगेव स्थिताः। कृष्णस्य नेतृत्वे मध्यस्थता कार्य्यं तैश्चिकीर्षितम्। कृष्णेन वैयक्तिकरूपेण पाण्डवानां पक्षो गृहीतः। सात्वतसेनाभिः कौरवाणां पक्षे युद्धं कृतम्।

एतेन वृष्ण्यन्धकगणेष्वपि मतभेदः आसीत्। एवं महाभारतसंग्रामस्य भयङ्करे नरसंहारे प्रायेणोत्तरभारतस्य सर्वे योद्धारः गणसंघस्य प्राचीनसंसारः सैनिकलोकतन्त्रमभिजातकुलसंघो दासराज्यमन्येपि विनाशमुपगताः। गणानां प्राचीनसंसारस्थाने लोभमयोमूलः संसारः तिष्ठासति स्म। यत्र दासस्वामिनां केन्द्रिता शक्तिः शूद्रान् वैश्यांश्च वशयितुं प्रयतमानासीत्

भगवद्गीतायामस्य भीषणसंकटस्याभासः प्रस्फुरति। गणानां सामूहिकसंबन्धान् सिद्धान्तांश्च स्वपदात् प्रच्याव्य तत्स्थाने मानवद्वेषिणी वैयक्तिकसंपत्तिनैतिकता वर्गसम्बन्धानामुच्चता स्थापिता।

वस्तुतस्तु नव्यसम्बन्धाः पूर्वमेव साकारतामागताः। गीतया तु तेभ्यः सिद्धान्तवाणी समर्पिता। प्राचीन-गणतन्त्रदृष्टचा नूतनयथार्थस्य समालोचकानाम्मुखमुद्रणाय च चेष्टितम्। नूतनावतारस्य कलेश्च नाम्ना तया गणानां सामूहिकलोकतन्त्रसमाप्तिः शोषणयुगस्य आगमनञ्चोद्घुष्टम्। गणानामाचारविचारापक्षेया वर्गसमाजस्याचारव्यवहाराणां नैनिकतायाश्च प्रतिष्ठा सर्वोत्कृष्टेत्यपि गीतया प्रतिपादितम्। अष्टादशाध्यायिनी कृष्णार्जुनसंवादरूपा गीता युद्धभूमौ नोद्भूता किन्तु महाभारतसिद्धान्तकारेण क्वचिदेकान्ते शान्तस्थाने समास्थाय सा रचिता। तथापि परवर्तिविचारात्सा नोत्पन्ना। तत्रैवान्येषामपि प्रश्नानां समाधानां कृतम्। महाभारतयुद्धे भागग्रहणार्थमागतानामन्येषाञ्च विचारकाणां मस्तिस्केषु समुत्थिता ये प्रश्नास्तेषां समाधानार्थं गीताकारेण यतितम्। संन्यासः कर्मयोगो वा न तत्संबद्धः। गीतादर्शनेन सत्तायाश्चेतनायाश्च संबन्धो विचारितः। भोजनविचाराचारसंबन्धोऽपि विचारित इत्यादि।

तदपि तुच्छम्, भारतगीतादितात्पर्यानवबोधात्, दुरभिसन्धिमूलकत्वाच्च। महाभारते बहूनां संहारो जात इति तु सत्यं, परन्तु राक्षसा नागाराजतन्त्रान्मुक्तचर्थं युयुधुरित्यपार्थकमेव वचनम्, निष्प्रमाणत्वात्। उभयपक्षेषु राजतन्त्रस्य समादृतत्वात्। यस्याशैव न स्यात्तत्राशावैफल्यकथनं वृथैव। वृष्णिसंघे श्रीकृष्णस्यैव सर्वार्थकारित्वमासीत्। श्रीकृष्णस्य धर्मपक्षपातित्वेन पाण्डवपक्षे निष्ठता। "यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः' इति भारतोक्तेः।

श्रीकृष्णस्यैव नारायणी सेना दुर्योधनाय प्रत्ता। दुर्योधनेनार्जुनेन च युद्धाय श्रीकृष्णो निमन्त्रितः। तेन चोभयोरामन्त्रणमूरीकृतम्। एकस्मै निःशस्त्रेण मया बुद्धिसाहाय्यं दास्यतेऽपरस्मै च नारायणी सेनेति स्वीयो निर्णयः श्रावितः। अर्जुनेन निःशस्त्रः कृष्णो याचितो दुर्योधनेन सेना ग्रहीता। शूद्रान् वैश्यांश्च वशयितुं केन्द्रिता शक्तिः प्रयतमानासीदिति त्वसकृत् खण्डितम्। प्राचीना गणाः सिद्धान्ता वैदिका एवासन्। तानपसार्य नवीनसिद्धान्तानां स्थापनकथाप्यपार्थैव, वैयक्तिकसम्पत्तिसिद्धान्तस्य पूर्वमेव समर्थितत्वात्। सर्वोऽपि प्रातिस्वि-

कैर्देहादिभिः विविधानि कर्माणि करोति। फलानि च प्रातिस्विकान्येवानुभवति। व्याधयो जन्मानि मरणानि च वैयक्तिकान्येव भवन्ति। गीता न कञ्चिन्नवीनं सिद्धान्तं समर्थयते, तस्या वेदसारभूतोपनिषन्मूलकत्वात्। तेनैव नूतनयाथार्थ्यं समालोचकानां मुखमुद्राणाम् गीतयैव कृतमित्यपि निरस्तम्। 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्य्याकार्य्ये व्यवस्थितौ' वेदादिशास्त्रप्रमाण्यस्यैव गीतया समर्थनात्।

गीता संग्रामावसरे न निर्मिता क्वचिदकान्ते निर्मितेति तु गीताविरुद्धमेव। 'प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते' 'सेनयोरुभयोर्मध्ये' 'विषीदन्निदमब्रवीत्' इत्यादि वचनेभ्योऽन्यथा तात्कालिकविचारधारामीमांसार्थं युद्धभूमिकानपेक्षणात्। शान्तिपर्वण्येव तत्स्थितिर्युक्ता स्यात्।

वस्तुतस्तु—वेदान्, उपनिषदः, महाभारतं, रामायणं, गीता, सूत्राणि चाश्रित्य वदन्नपि तत्सर्वविरुद्धमेवायं डाङ्गेमहाशयो वदति। अक्षराणि पदानि वाक्यानि वाक्यार्थं तात्पर्य्यार्थञ्चाननुरुद्धय वदन् तदीयैरेव ग्रन्थैः कश्चित्त्वादृशोऽधिनायकवादं, साम्राज्यवादं, पूञ्जीवादञ्च साधयेत्तदा तव किमुत्तरं स्यात्?

भगवदाराधनबुद्धया स्वधर्मानुष्ठानपरधर्मवर्जनाभ्यां विशुद्धस्वान्तः संसारादुद्विग्नस्य श्रवणमननिदिध्यासनादिभिः प्रत्यक्चैतन्याभिन्नपरात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्वानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दलक्षणां मुक्तिमवाप्नोति। शोकमोहाभिभूतविवेकविज्ञानोऽर्जुनो युद्धलक्षणात् स्वाधर्माद्विमुखो भूत्वा परधर्मं भिक्षुचर्य्यां चर्त्तुमियेष। शोकमोहनिवारणञ्च तत्त्वज्ञानमन्तरा न सम्भवतीति भगवता तत्त्वनिरूपणं कृतम्। तत्प्रसङ्गे नैव विचारकाणां बुद्धिस्थ'प्रश्न'समाधानमपि जातम्। न तत्त्वज्ञानमाचारमन्तरा शोभते। आचारोऽपि तत्त्वज्ञानहीनो निःसरो भवति। तत एव वेदादिशास्त्रनियन्त्रिता आचारा अप्यादरणीया इत्युक्तं गीतायाम्। गीतोक्ता आचारतत्त्वज्ञानसंबद्धा सर्वेऽपि सिद्धान्ता वैदिका एव। गणाश्च तदानीं सर्वे वैदिका एव। तेन प्राचीनश्रद्धाया नैतिकताया एव समर्थनं गीताशास्त्रे कृतम्। श्रीकृष्णरीत्या भीष्मदृष्टया अन्येषाञ्चर्षीणां विचारकाणाञ्च दृष्टया युधिष्ठिरस्य युद्धप्रवृत्तिर्धर्मैव। युद्धाकरणे—

'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि।'

इति गतीयैव प्रत्यवाय उक्तः। न किञ्चन प्रामाणिकगणसंघविधानं गणो वा प्रामाणिकः सिद्ध्यति, येन तस्यावस्थायां युद्धं भीष्मादिस्वजनवधश्च पातकं निषिद्धं वा सिद्ध्येत, संन्यासश्च कर्त्तव्यः स्यात्। न केवलया प्रतिज्ञया वस्तुसिद्धिः। वैदिकसिद्धान्ते यथा वेदविहितत्वात् वैदिकयागादिगताहिंसाप्यहिंसैव भवति। तथैव कर्त्तव्यपालनबुद्ध्या स्वस्थराष्ट्रस्य च स्वत्वरक्षणार्थं धर्मरक्षणार्थं स्त्रीसंमानरक्षणार्थञ्च युद्ध्यमानस्य निरहङ्कारस्य निर्लेपस्य सर्वलोकवधेऽपि न दोषः। 'हत्वापि स इमांल्लोकान् न हन्ति, न निबद्ध्यते।' इति गीतोक्तेः।

शास्त्रप्रामाण्यानभ्युगमे का च सा नैतिकता? किं प्रमाणिका च सा? त्वदीये साम्यसंघे सत्यमप्येकरूपं न भवति। न्यायो नैतिकता च शतधा परिवर्त्तते।

परान्नं परद्रव्यं वा वने वा यदि वा गृहे।
अदत्तं नैव गृह्णीयात्……………।……………॥

इति हि समेषां हिन्दूमुसलमानक्रिश्चियनबौद्धजैनानां नैतिकता। परं कम्युनिष्टानां तु सिद्धान्तस्थितिरेव परस्वापहारमूलिका। त्वदीये आदिमेऽपि साम्यसंघे भगिनीदुहित्रादिभिः यौनसम्बन्धः प्रवर्ततेस्म। इयमेव नैतिकता चेद्दीयतां जलाञ्जलिरस्यै।

किञ्च वेदानाधृत्यैव त्वयाऽदिमसाम्यसंघः, सामूहिकोत्पादनवितरणपद्धतिश्च ब्रह्मयज्ञशब्दाभ्यां सिषाधयिषिते। ये वैदिका स्वेषां वेदानामध्ययनाध्यापनतदर्थानुष्ठानेषु संल्लग्नास्तदभ्यासपरायणास्तैरेव नैतिकता धर्मो वा निर्धारयितुं शक्यते, न तदप्रामाण्यवादिना तद्वार्त्ताऽपि कर्त्तुं शक्या। किं संबन्धिहत्यैव पातकं, निरपराधपरकीयहत्या पातकम्? स्वैरस्थिमयैः पाषाणमयैश्च शस्त्रास्त्रैः साम्यसंघीया अपि त्वद्रीत्या युद्ध्यन्ते स्म, न वा? किं युद्धेन वधक्रमआसीन्नवा? न चेत्कथं भीष्मादिवधेऽपि पातकं स्यात्? आसीच्चेत् कथं तत्क्रियते स्म? स्वकीयत्वाद्भीष्मादिवधः पातकं चेत्, किं

स्वकीयं पुत्रं मित्रं वा परस्वापहरणहत्यादिकं कुर्वाणमपि पूजयेदित्ये-वादिमसाम्यसंघस्य नैतिकतासीत्? भारतीयसभ्यतायान्त्वनादि-कालादेव सन्मार्गस्थः शत्रुपुत्रोऽपि संवर्धनीयः, विमार्गस्थस्तु स्वपुत्रोऽपि दण्डनीयः। प्रारब्धभाग्यादिपुरस्कारेणान्धविश्वासमात्रेण वा त्वया योद्धव्यमिति भगवताऽर्जुनायोक्तम्। प्रमाणेषु विश्वासस्तु सर्वेऽपि क्रियते कर्तव्यश्च निर्दोषनेत्रेण रूपं इत्यादिवचनेभ्यः।

नूतनवर्गस्य तर्काभाव इत्युपहासास्पदमेव। वैदिकानां न तर्काभावो न वा नूतनत्वं, तेषामेव सर्वप्राचीनतमत्वात्।

विराट्स्वरूपप्रदर्शनमर्जुनस्य प्रार्थनया तदनुग्रहायैव कृतं भगवता। नातङ्कभयादिजननाय, नवार्जुनस्य मुखमुद्रणाय—

'मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम्।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम॥'
'द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम।
मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो॥'
'योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम्'॥

इति गीतावचनेभ्यः। त्वदुक्तिस्तु प्रमाणशून्या तद्विरुद्धा च। विश्वरूपदर्शनानन्तरमप्यर्जुनेनानेके प्रश्नाः समुत्थापिताः। वागाडम्बरेण मानवताया मुखं मुद्रितमिति त्वादृशस्यैव शोभते। विश्वविचारकास्तु गीतामृतमेव मन्यन्ते। त्वादृशास्तु—

'अशक्तास्तत्पदं गन्तुं ततो निन्दां प्रकुर्वते।'

अत एव गीताज्ञानाञ्जनशलाकया दिङ्मूढाया मानवताया नेत्र-मुन्मीलितमेव। यतो हि कार्पण्यपूर्णक्लैब्योपप्लुतमिथ्याऽहिंसाद्यधर्मस्य निःसारता विवृता। वस्तुभूता हिंसासत्यादिश्रुतिस्मृतिलक्षणस्य धर्मस्य रहस्यमुद्घाटितम्।

यत्तु 'धार्मिकपूर्वाग्रहमपहाय सर्वावस्थायां ऐतिहासिकनैतिकदृष्ट्या पर्य्यालोचने गीताया इदमेव सारतन्त्रम् यत् सामूहिकमुपभोगशीलेषु प्राचीनसाम्यसंघेषूत्पादनान्तक्रियाणाञ्च विभेदे विकासमुपगते श्रम-विभागमूलिका वर्णसृष्टिरुत्पन्ना, वर्णकर्तव्यानि निर्धारितानि।

तथापि तत्रोत्पादनं फलभागश्च सामाजिकावेव न प्रातिस्विकौ। साम्य-संघीयसदस्यस्य कस्यचिद् वर्णकर्त्तव्यं द्वारीकृत्य निश्चितपारितोषिकं फलं विशिष्टसम्पत्त्यधिकारो वा न प्राप्यते स्म। वर्णैः श्रमविशेष-नैपुण्याधिगमे नोत्पादनेषु गुणवृद्धिः सामाजिकसंघटनरूपेषून्नतिश्च क्रियेते। किन्तु विनिमयव्यापारप्रातिस्विकसम्पत्तिसिद्धान्तोत्पत्तौ वर्णस्थित्यनुसारेण तैः स्वैः परिवारैः वैयक्तिसम्पत्तितदधिकारौ निर्मितौ। येषां वर्णानां सम्बन्धो युद्धविनिमयोत्पादनसञ्चालनैरासीत्। ते समाजे आर्थिकदृष्ट्या प्रभुत्वशालिनो जाताः।' इति,

तदपि तुच्छम्, तादृक् राजतन्त्रस्य त्वन्मस्तिष्कविकारत्वात्। त्वद्रीत्यैव साम्यसंघस्तु मन्विक्ष्वाकुप्रभृतिसमाहितराजतन्त्रात्प्रागेव समूलमुन्मूलितः। 'ब्रह्म ननाश' इत्यत्र त्वया ब्रह्मपदेन साम्यसंघस्यैव विवक्षितत्वात्। वेनकाले कथञ्चित् स शिर उत्थापयितुमियेषापि परं तदानीमेव पृथुना पुनस्तस्य शिरस्त्रोटितम्। श्रीरामस्य पूरोश्च वंशीयैः तद्विरुद्धाभियानेन स नामशेषं नीतः। महाभारतकाले कुतस्तदवशेषः कल्पयितुं शक्यः ?

श्रमविभागस्तु वैदिकेषु यज्ञेषु सुतरां द्रष्टुं शक्यः। अध्वर्य्युगणानां, होतृ-गणानामुद्गातृगणानां, ब्रह्मगणानाञ्च श्रमविभागः। तेषु गणेषु अर्धिनः, पादिनः, अर्ध्यर्धिन इति रीत्या श्रमफलभेदोऽपि दृश्यते।

अयञ्च विभागो दक्षिणास्वेव न यज्ञफलेषु दक्षिणापरिक्रीतत्वेन तेषां तत्रानधिकारात्। यज्ञफले तु यजमानस्यैव, सत्रेष्वेव बहुयजमानकर्तृकत्वं समफलभागित्वञ्च। ततः पूर्वतनेषु सोमादिषु तदभावात्। वर्णभेदोऽपि सृष्ट्यादावेवोत्पन्न इत्युक्तमेव।

अतः श्रमविभागमूलिका वर्णसृष्टिरित्यादिकं सर्वमपि निष्प्रमाणं कपोलकल्पितमेव। प्रातिस्विकसम्पत्तिसिद्धान्तोऽपि पूर्वोक्तयुक्त्या सर्वकालोपलक्षितत्वदभिमतसाम्यसङ्घात् पूर्वमेवोत्पन्न इति दक्षिणाभि-ऋत्विक् क्रयणाद्दक्षिणासु विभागवैचित्र्याच्च स्पष्टं ज्ञायते।

अत एव युद्धविनिमयोत्पादनं सञ्चालनसम्बन्धेन ब्राह्मणक्षत्रियाणां प्रभुत्वशालित्वकल्पनापि निर्मूलैव। सति कुड्ये तत्र चित्रोल्लेखः। तदभावे तदभावस्य सुतरां सिद्धत्वात्।

दायस्यैवार्थागममूलेषु प्रधानत्वात्। 'दायो लाभः क्रयो जयः कर्मयोगश्चेति मनुना तथैव वर्णनात्। (म. १०।११५)

'मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्' इति श्रुतिः बौधायनधर्मसूत्रे (२।३।२) उद्धृता। उत्पादनसाधुनेषु भूमिखन्यादयश्च प्रधानभूताः। कौटिल्यदृष्टया 'मनुष्यवती भूमिः' एवार्थः। ईश्वरचेतनपूर्विकायां सृष्टावभ्युपगम्यमानायां परमेश्वर एव तत्प्रभुः। परमेशपुत्रो ब्रह्मा तदुत्तराधिकारी। ततो ब्रह्मपुत्रा दायादास्तेष्वेव मनुरपि। मनुपुत्राश्च तद्दायादाः। एवं पृथ्वादयः। जातिभेदेन दायेषु तारतम्यमपि। 'नानावर्णस्त्रीपुत्रसमवाये दायस्य दशांशान् कृत्वा चतुरस्त्रीन् द्वावेकमिति यथाक्रमं विभजेरन्' इति बौधायनधर्मसूत्रे (२।३।१) तथोपलम्भात्। अन्ये तु अमुख्या एव धनागमहेतवः।

यदपि क्षत्रियेष्वपि, ये दरिद्रा आसन्, ते श्रमिकवर्गेष्ववतार्य्यन्ते स्म। वर्णा एव वर्गाः संञ्जाताः। वर्णसम्बन्धश्रद्धाकर्त्तव्यपरिणतयो वर्गीयसम्बन्धादिरूपेण परिणताः। ब्राह्मणक्षत्रियौ शोषकौ, विट्शूद्रौ शोषितौ। शूद्रव्यतिरिक्ताः सर्वेऽपि वर्णा वर्गं परिवर्त्तयितुं शक्ताः। क्षत्रियाणां वर्णानुसारि धर्मः युद्धमासीत्, परं साम्यसंघेषु सदा बाह्यैः शत्रुभिर्युद्धमादृतम्। गणेषु वर्णविरोधाभावात् गणसदस्यैः साकं युद्धप्रसंग एव नासीत्। गणसदस्या रक्तसम्बद्धा भवन्ति स्म। तत्र वैयक्तिकसम्पत्तिदासत्वप्रवेशानन्तरमेव तत्र शोषकशोषितवर्गपरिणतिः। नव्यवर्गवर्णानुसारेण धनयशोभूमिदासराज्यादिप्राप्तिरक्षाद्यर्थं सम्बन्धिनामसम्बन्धिनाञ्च युद्धेन वधो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणाञ्च कर्त्तव्यो धर्मश्च संपन्नः। गीतयाऽयमेव पाठोऽर्जुनाय पाठितः। अस्याः शिक्षाधाराया वर्णवर्गविरोधोत्पन्ननव्येन समाजेन सम्बन्धो न प्राचीनधर्मोऽयम्। 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्' अयमेव शासकवर्गस्य सर्वोत्तम आदर्शः। वैश्यानां शूद्राणां शोषणार्थं गणान्तराणां दासत्वसंपादनार्थं क्षत्रियाणां शिरः पाणी च पणनीयान्येव।

सामूहिकजीवनधर्मान् कर्त्तव्यांश्च प्रविलाप्य वर्गान्तरहिंसाधृतवर्गशासनस्थापनात् सुसामञ्जस्यपूर्णवर्गसमाजस्थापनाऽऽश्वासनदाने साफल्यं

नाधिगतं गीतया । यत्र शोषणव्यवस्थायामपि शोषकशोषितयोः समन्वयात् जीवनजीविका विश्वासः स्यात्, यत्र च पौनःपुन्येन विप्लवो न स्यात् । यथा साम्यसंघे निर्धनतायां सत्यामपि सामूहिकोत्पादनात् समेषां स्वभागप्राप्तिविश्वास आसीत् । तत्र साम्यसंघे उपयोगार्थमुत्पादनप्रथासीन्न लाभार्थम् । उपयोगार्थं साम्यसंघः सर्वेभ्यो भागं प्रायच्छत् । वर्गसमाजे तूत्पादनं स्वरूपपरिवर्त्तनेन मुद्रा हिरण्यादिरूपेण समस्ते संसारे भ्राम्यति । य उपयोगार्थमानन्दोपभोगार्थं वस्तूनि निर्माति, सोऽपि रहस्यमयीं हिरण्यमुद्रामन्तरा नोपभोक्तुमर्हति । दासाः श्राम्यन्ति, स्वामिनो मोदन्ते । केचिद् व्यापारेण लाभमर्जयन्ति, केचिच्च रिक्ता भवन्ति । जीवनकाले मनुष्यस्य सविधे कश्चित्तादृशो नियम आसीद्येन जीवद्दशायामपि (न मरणप्राप्यस्वर्गे) निर्व्यलीकश्रमानन्तरं निर्व्यलीकफलमुपलभ्यते स्म । हा हन्त ! ईश्वरोऽपि मन्ये हिरण्यस्य गर्भादुत्पन्नः हिरण्यगर्भो जातः' इति, तदपि तुच्छम्, वैदिकशासनव्यवस्थानवबोधात् ।

तथाहि—

महाभारते सभापर्वणि त्रयोदशेऽध्याये—

'भूयश्चाद्भुतवीर्यौजा धर्ममेवानुचिन्तयन् ।
किं हितं सर्वलोकानां भवेदिति मनो दधे ॥ ६ ॥
एवं गते ततस्तस्मिन् पितरीवाश्वसन् जनाः ।
न तस्य विद्यते द्वेष्टा ततोऽस्याजातशत्रुता ॥ ६ ॥
वार्धुषी यज्ञसत्त्वानि गोरक्षं कर्षणं वणिक् ।
विशेषात् सर्वमेवैतत् संजज्ञे राजकर्मणा ॥ १२ ॥

वार्धुषी वृद्ध्युपजीविका, यज्ञसत्त्वानि क्रतूनां सामर्थ्यानि सद्यः पुष्कलफलप्रदत्वादिविषयाणि ।

'अनुकर्षञ्च निकर्षं व्याधिपावकमूर्छनम् ॥ १३ ॥
सर्वमेव न तत्रासीद् धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ।
दस्युभ्यो वञ्चकेभ्यश्च राज्ञः प्रति परस्परम् ॥१०॥
राजवल्लभतश्चैव नाश्रूयत मृषाकृतम् ।
प्रियं कर्तुमुपस्थातुं बलिकर्म स्वकर्मजम् ॥११॥

अभिहर्तुं नृपाः षट्सु पृथक्जात्यैश्च नैगमैः ।
ववृधे बिषयस्तत्र धर्मनित्ये युधिष्ठिरे ॥१२॥'

दारिद्र्यात् अतीतवर्षस्य राजकीयद्रव्यस्य ऋणत्वेन धारणम् अनुकर्षः । करार्थं प्रजापीडनं निकर्षः । मूर्छनं वृद्धिः ।

षट्सु सन्धिविग्रहादिषु यस्य प्रियादिकं कर्तुं नैगमैर्वणिग्भिः सह आसन् इति शेषः। इतरे नृपा वणिग्वत् येन करदीकृता इत्यर्थः। तत्र तस्मिन् इत्यादि-रीत्या युधिष्ठिरादिशासनानां सर्वकल्याणकारित्वमेव ज्ञायते। तथापि दारिद्र्यमैश्वर्य्यञ्च पापपुण्यहेतुके एव। केचिद् ब्रह्मणाः क्षत्रिया वैश्याश्च दरिद्रा अपि भवन्त्येव। श्रमं विना निर्वाहासम्भवात्तेषां श्रमोऽप्यनिवार्य्य एव भवति। ब्राह्मणक्षत्रियौ शोषकौ विट्शूद्रौ शोषितौ इति भेदस्तु-मार्क्सवादिमस्तिष्कविकार एव। भारतीयसंस्कृतौ विशां वाणिज्याश्रय-त्वेन शूद्राणाञ्च राष्ट्रधर्मस्वत्वादिरक्षणार्थं युद्धं धर्म इति तु शास्त्रसिद्धम्। गणेषु बाह्यैः शत्रुभिरेव युद्धं भवति स्म। गणसदस्यैः सार्द्धं युद्धप्रसङ्ग नासीदित्यपि, मृषैव। त्वदभिमतगणसदस्यानामिव पशूनां शुनाञ्चापि व्यक्तिगतसम्पत्तिदासप्रथादयो न सन्ति। तद्वदेव एव गम्यागम्यविचारोऽपि नास्ति तेषां मातृदुहितृभगिन्यादिगमनदर्शनात्, तथा परस्परं युद्धं तेषां भवति। तस्माद्विवेकविज्ञानाभावेन सत्त्वोद्रेकाभावे तमसउद्रेकेण काम-क्रोधादिवृद्ध्या आदिमसाम्यसंघेष्विव सर्वत्रैव संघर्षो युद्धञ्चानिवार्य्यमेव भवति। तस्माद् दुर्वृत्तानां सम्बन्धिनामसम्बन्धिनाञ्च समेषां युद्धे वधो धर्म एवेति नात्र तर्काभावः। प्रत्युत दुर्वृत्तानामपि स्वीयानामनुग्रहः सुवृत्तैरपि परकीयैर्युद्धे वध इत्यत्रैव समुचितस्तर्को नोपलभ्यते।

वैश्यानां शूद्राणां शोषणार्थं युद्धप्रवृत्तिरिति कल्पनन्तु मौढ्य-मूलकमेव, दुर्वृत्तवृत्तशमनादीनामेव युद्धोद्देश्यस्योक्तत्वात्। गीतया न किमपि नव्यधर्मस्थापनाय यतितम्। वेदादिशास्त्राणामेव तत्र सङ्कीर्तनाम-दर्शनात्। युधिष्ठिरस्य शासने शोषणकथापि नासीत्। सर्वजनसुखाय सर्वजनहितायैव तत्र प्रयासदर्शनात्। अत एव वैदिकानां—

"सर्वेऽपि सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत् ॥"

इत्युद्घोषः—

'अधनाः सधनाः सन्तु जोवन्तु शरदां शतम्'।

अत्र नास्तिकानामपि नानिष्टं काम्यते, तत एवोदयनाच्चार्येणोक्तं—

'इत्येवं श्रुतिनीतिसम्प्लवजलैर्भूयोभिराक्षालिते।
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः॥
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयाऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः।
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः'॥

प्रह्लादेन च—

'स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ध्यायन्तु भूतानि शिवं मिथो धिया'।

इति सर्वभूतसामञ्जस्यमेव कामितम्। गीतया च—

'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि'।

इति सर्वत्रैव ब्रह्मदृष्टिर्विहिता—

'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः'॥

इति सर्वभूतसाम्यदर्शनानुरोधेनैव धर्मस्य गौरवमुक्तम्।

'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्य्यताम्'। भारतीयदण्डविधानेऽपि न वैरनिर्यातनमुद्देश्यम् किन्तु दुर्वृत्तता निवृत्त्याऽपराधिपातकनिवृत्त्यात्मशुद्धिरेवोद्देश्यम्।

भोगार्थपर्य्याप्त्या विनिमयार्थमन्यलाभार्थमुत्पादनपारम्पर्य्यं नापराद्धः। तस्य सामान्यगृहस्थैरप्यादृत्वात्। हिरण्यरत्नादिकं परेशसृष्टौ विद्यमानं दुर्वृत्तानामनर्थकरमपि न सद्वृत्तानामनर्थकरम् एवं श्रमेऽपि नैकविधो भवति तदनुरोधेनैव फलवैविध्यमपि।

अत एवेष्टकावाहकानां विधिविशेषज्ञानम् न्यायवादिनां शिल्पादिविशेषज्ञानां (इञ्जीनियर प्रभृतीनाम्) श्रमिकाणां यथायोग्यं फलप्राप्तये तु वैदिकेषु वाङ्मयेषु विपुला व्यवस्था विद्यत एव। श्रम एव विनिमयमूल्यस्याधार इति तु मार्क्सीयानामेव मतं, न वैदिकानाम्। लिप्सा तत्पूर्त्तिश्च तदाधार इति रिकार्डो प्रभृतयः।

यस्य लोके लिप्साबाहुल्यं पूर्त्त्यल्पता च तस्य मूल्यं वर्धते, वैपरीत्ये ह्रसति। प्राकृतसाधनानि तद्गुणाः श्रमाश्चोभयसमुच्चय एव तदाधार इति वैदिकाः। यथा दातृग्रहीतॄणां परस्परसम्मत्या वस्तुमूल्यमापणे निश्चीयते, तथैव श्रममूल्यमपि परस्परसम्मत्यैव निर्धार्यते। अनिश्चये तु न्यायाधीशैः धर्मशास्त्रेषु निर्णीयते।

अत एव यागादिश्रममूल्यभूता दक्षिणा शास्त्रेणैव निर्णीयते। यद्यपि स्वायत्तेन केनचिच्छ्रमिकेण सूत्राणि क्रीत्वा वस्त्रं निर्माय तद्विक्रयेण यन्मूल्यं लभ्यते ततः सूत्रमूल्यातिरिक्तं सर्वं श्रमफलमेव तथापि यत्र श्रमो वेतनेन क्रीयते मुद्राभिर्यन्त्राणि प्रकृतिद्रव्याणि (कच्चा माल) च क्रीयन्ते तत्र संबद्धव्ययोपयुक्तमूल्यातिरिक्तं क्रेतुरेव फलं लभ्यते। साधनश्रम-समुच्चयेनैव वस्तूत्पादनसम्भवात्। यद्यपि चेतनश्रममन्तरा प्राकृतवस्तूनि-यन्त्राणि मुद्राश्च शवोपमान्येव। परमुपर्युक्तसाधनान्यन्तरा श्रमोऽपि निरर्थको भवति। तेनैव प्रजासु निरुद्योगत्वनिष्कार्य्यत्वनिरर्थकत्वादयो दोषा भवन्ति।

किञ्च यन्त्राणान्तूत्पादने माहात्म्यातिशयः सुतरां स्फुटः। लक्षसंख्याकैः श्रमिकैर्यदुत्पाद्यते तद्यन्त्रसाहाय्येन द्विसहस्र-संख्याकैरेवोत्पादयितुं शक्यते। यन्त्राणि च धनवद्भिरेव निर्माप्यन्ते क्रीयन्ते च। तथापि शेषाणां निष्कार्यत्वापत्त्या क्रयशक्तिहान्योत्पादित-वस्तूनामापणे विक्रयासम्भवेन नैरर्थक्येन गतिरोधसम्भावना भवति। तदर्थं शक्तिरक्षणाय निष्कार्य्यत्वावरोधाय कार्य्यसमयनियत्या प्राकृतो-त्पादनकेन्द्रेषु वस्त्वन्तरोत्पादनकेन्द्रेषु च बहूनां श्रमिकाणामुपयोगो युक्तः। 'अष्टागवं धर्महलम्' इति रीत्या यथा द्विगवेन दशघण्टानिर्वर्त्ये कार्य्ये अष्टानां गवामुपयोगस्तथैव प्रकृतेऽपि कर्त्तव्यम्। प्रत्यतिरिक्तायं पञ्चधा विभक्त्या ज्योतिष्टोमानुष्ठित्याऽसाधुसम्पत्तेः साधुषु वितरणेन चासंतुलित-वैषम्यनिवारणं सर्वथा सम्पद्यते।

यदुक्तं—'आदिमसाम्यसंघेषु नैवंविधाः प्रश्नाः, न वा विरोधिमानव-सम्बन्धसामञ्जस्याय कस्यचिद्दर्शनस्यापेक्षा। प्रचीनसाम्यसंघस्य वैदिक-साहित्ये स्तवननर्त्तनमन्त्रोच्चारणपरायणता ज्ञायते। गावः कथं प्रभूतं

क्षीरं दधुरिदं ते विचारयन्ति । हरिद्वर्णघासं जग्ध्वा कथं शशिवर्णधवलं दुग्धं स्रवन्ति गावः ! भूमावुप्तं बीजं कथमुपरोहति शुष्कनालस्कन्धपत्रादि-रूपेणेत्यालोच्य सातङ्कं चित्रीयन्ते । प्रकृतिः कथं चेष्टते, कथञ्च वस्तूनि गतिमन्ति करोति । वृक्षं छित्वा कथं शरनिर्मितिः ? कथं तेन हरिणं—मृग घ्नन्ति, हत्वा च खादन्ति । कथं कदाचिन्मृगो लभ्यते नान्यदा । एव प्रकृति-विज्ञाने तदधिकारसम्पादनादिना जीवनानन्दवृद्धिरेव तस्य संघस्य समस्याऽसीत् ।

अहं यज्ञभवनेऽग्नेः परितः शयानः स्वप्ने स्वात्मानमुत्पतन्तं विचित्रप्रदेशानामुपरि भ्राम्यन्तञ्च दृष्टवान्, किमेतेषु किञ्चित्तादृङ् नास्ति यत्सर्वातीतं स्यात् । विविधा योजना विचारयन् परितः प्रेतानात्म-नश्च कल्पितवान् । सूर्य-चन्द्र-भूमि-पर्जन्यादिषु सर्वत्र स्वसदृशं जीवनं पश्यन्ति स्म । विशेषणेभ्यः सामान्याभिमुखः । विश्वप्रक्रिया अधिजिगमिषुः तर्कप्रमाणचिन्ताभावनाभिश्चेतनानां सत्तासम्बन्धपरीक्षणे अन्तस्तलं प्रवेष्टुं प्रयतमान आसीत् । अस्यामवस्थायामेव दार्शनिकं नासदीय-सूक्तमुत्पन्नम् । ततः परं यज्ञसाम्यसंघस्य न प्रगतिः ।

एवमेवोपनिषदां दर्शनपन्थाः प्रादुर्बभूव । तदानीं मनुष्यो निज-निर्मिताभिः सामाजिकशक्तिभिर्योद्धुं न प्रवृत्तः । तदानीं तादृगात्मविरोधो नासीत् । अतएव तत्समाधानमपि नावश्यकमासीत् । स्वार्जितैर्भोजनै-र्बुभुक्षोपशान्त्या प्रससाद । तद्वस्त्रैस्तस्मै औष्ण्यं प्रत्तम्, तावतैव स तुतोष । आत्मविरोधप्रधाने शोषणसमाजे तदर्जितैर्भोजनैर्वस्त्रैश्च तमपहाय धनिनामुद्योगपतीनामुदरपूर्त्तिशीतापनयनयोर्व्यापृतम् । स स्वयं ? क्षुत्क्षामः शीतातुरोऽवेपत । कथमेवमिति तत् प्रश्ने तदादृतिः श्रमानभ्यु-पगमे समाजहिंसा तच्छिरस्याप्रतितोत्पादनश्रमाय तमबाधत । उत्पादनं तत्कर्त्तव्यमिति तस्मा उपदिष्टम् । ततो जीवितरक्षणार्थं यथेष्टभाग-प्रेप्सायां तल्लोभः सेत्स्यति । सदा नम्रेण भाव्यमिति रीत्या गीतोपनिषत्सिद्धान्तप्रसूतिः । त्वया तदेव कर्त्तव्यं यज्जीवनावस्थायाः पदस्य वानुसारेण निर्धारितम् । कर्मण्येवाधिकारस्ते फलेषु तव स्वाधीनताधिकारो वा नास्ति, फलमनुद्दिश्य सदैव कर्म कर्त्तव्यम् ।

विश्वविख्यातेयं शिक्षाऽर्जुनाय महाभारतयुद्धमारभ्यानेकशतीर्या-वदन्येभ्यो मनुष्येभ्यश्च दीयते। तस्य वर्गसमाजदर्शनस्येदं सारतत्त्वम्। यदात्मविरोधेषु अराजकतायां संकटपूर्णेषु व्यतिकीर्णम्। सामाजिक-जीवनार्थं योजनानुसरि फलदानाश्वासनं दातुमसमर्थमिति, तदपि, तुच्छम्, वेदगीताऽभिप्रायविरुद्धत्वात्।

तथाहि—वैदिकसाहित्यस्याभिप्रायबोधनार्थमेव षडङ्गानां पूर्वोत्तर-मीमांसयोश्च प्रवृत्तिः। वर्णाश्रमानुसारि धर्मेषु ब्रह्मणि वेदानां तात्पर्य्यं धर्मरूपेणैव स्तवनस्तोत्रशस्त्ररूपमन्त्रोच्चारणं भवति, न स्वैरितया आनुषङ्गिकरूपेण भोजनपानोपयोग्यन्नदुग्धादिवृद्धिचिन्तापि धर्माङ्गत्वे-नैवोपयुज्यते। हरिद्वर्णघासेन शशिधवलदुग्धोपभोगेण लोहितं रक्तं जायते। तादृशानां बहूनां प्रश्नोत्तराणामपि धर्मब्रह्मबोधनाभ्या-मेवोपयोगः, न केवलं तदानीमिदानीमपि जीवनानन्दवृद्धिरेव सर्वैरेव काम्यते। मन्त्रेषु ये विषयाः सूक्ष्मरूपेणोपदिष्टास्त एवोपनिषत्सु विवेचिताः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु सर्वत्र साक्षित्वेनावस्थितस्य शुद्ध-चिदात्मनोऽवगमनायानेकाः प्रक्रियास्तत्र कीर्तिताः। परं त्वया तु स्वगुरूणां पाश्चात्त्यानां वेदव्याख्यानां वेदव्याख्यातॄणामनुसारेण आरण्यानाम-संस्कृतानामसभ्यप्रायाणामार्य्याणां स्तवननर्त्तनगीतादिप्राकृतचेष्टानामेव वर्णनं वेदेष्वन्विष्यते। यथा नैष वेदार्थस्तथैहैवान्यत्र विशदमुक्तम्। संस्कारशून्या भीता बालाः प्रेतान् परितः पश्यन्ति। सूर्य्यचन्द्रपर्जन्या-दिषु वैदिकास्तु न स्वात्मसदृशमेव जीवनं पश्यन्ति। किन्तु तेषु तेष्वभिमानि-भूतान् जीवान् तत्तदन्तर्य्यामिभूतं परमेश्वरं तेषां प्रतिस्विकं भौतिकञ्च रूपं पश्यन्ति स्म। नासदीयसूक्तस्योपनिषदाञ्च तात्पर्य्याभिभूतं परमेश्वरं सर्वातीतं सर्वमयं ब्रह्मात्मतत्त्वञ्च सम्यक् पश्यति स्म। तस्मान्न तत्सत्यं यद्वेदेषु साम्यसंगस्येतिवृत्तवर्णनम्। मनूक्त्यनुसारेण तु 'भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात् प्रसिद्ध्यति'।

अतएव येऽप्याधुनिका वैज्ञानिका आविष्कारास्ते सर्वेऽपि वेदपरि-चिता एव सन्ति। अनादिकालिकस्य प्रपञ्चपारम्पर्य्यस्यानेकेषु पर्य्यायेषु नैकविधा घटना अविष्कारश्चावर्त्तन्त एव। शोषणन्तु

मात्स्यन्यायमूलकमेव। तदपाकरणमेव प्रधानतो राजकृत्यम्। स्वायत्तश्रमोपार्जितभोजनैर्वस्त्रैश्चाद्यापि श्रमिकायत्त एवोपयोगः कर्त्तुं शक्यते। वेतनक्रीतश्रमिकोपार्जितैर्वस्तुभिस्तु वेतनदातॄणामिच्छानुसारेणैवोपयोगो युक्तः। एवं पूर्वोक्तरीत्यायेषु पञ्चधा विभक्तिनियमैरसाधुसम्पत्तिवितरणैः सोमादियज्ञानुष्ठितिभिर्लघूद्योगादिभिरुत्पादनसाधनानां विकेन्द्रीकरणैः सर्वसामञ्जस्यं सम्पद्यते।

उत्पादनतदनुबन्धिव्ययादिसामञ्जस्यानुसारमेव श्रमिकवेतनादिनिर्धारणं युक्तं येन श्रमसाधनस्वामिनां समुचितं सामञ्जस्यं स्यात्। तदेतत् सर्वं शास्त्रानुसारेणैव युक्तं 'ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि'। इत्युक्त्यैव गीतया समाहितम्। 'अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः। या वृत्तिस्तां समास्थाय' (म. ४।२) इत्यादिवचनान्यत्रानुकूलानि। 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिरि'ति गीतया स्पष्टं निर्भयतोपदिश्यते। न केवलं स्वस्वत्वरक्षणायैव क्षत्रियैर्युद्ध्यते किन्तु प्रजायाः, येषां केषांञ्चिदपि स्वत्व-संस्कृति-धर्म-स्त्रीसम्मानरक्षणार्थं क्षत्रियेतरैरपि योद्धुं शक्यते। न्यायालयेषु च निष्पक्षाः न्यायाधीशा धार्मिकास्तिष्ठन्ति। सर्वथापि शोषणनिराकरणप्रकारानैकशः शास्त्रोक्ताः सन्ति।

यत्तु 'उत्पादनं श्रमिकाणां कर्त्तव्यम्। लाभलोभं त्यक्त्वा कर्तव्यबुद्ध्या चोत्पादनं कर्त्तव्यम्। फले तवाधिकारो नास्ति। फलमनुद्दिश्यैवोत्पादनं कर्तव्यमित्येव गीतया श्रमिकेभ्य उपदिष्ट' मिति जल्पितं तत्सर्वं मूढजनप्रतारणमेव, गीतातात्पर्यविरुद्धत्वात्।

तथाहि—लौकिकानि शास्त्रीयाणि च द्विविधानि कर्माणि। तत्र लोकप्रमाणगम्यानि लौकिकानि, शास्त्रैकगम्यानि शास्त्रीयाणि। यथा चाक्षुषं रूपं चक्षुषैव गम्यं न तदतिरिक्तश्रोत्रादिभिस्तथैव शास्त्रगम्यान्यग्निहोत्रादीनि शास्त्रेणैव ज्ञायन्ते न प्रत्यक्षादिभिः। भोजनं लौकिकमेव क्षुन्निवृत्तिकामनयैव तत्र समेषां प्रवृत्तिः। तत्प्रकारविशेषेषु तु विधिनिषेधावुपसङ्क्रामतः। शुचिना शुद्धस्थले शुद्धनिर्मित्तं शुद्धान्नं भोक्तव्यम् नाशुद्धमशुद्धपुरुषस्पृष्टञ्च। यथैतत् तथैव युद्धमपि स्वस्वत्वरक्षणाद्यर्थं लौकिकं भवति। तथापि नान्यार्थं योद्धव्यम्, अस्त्रहीनः

भग्नास्त्रः भीतः पलायमानो न हन्तव्यः, कक्षाधोभागे न हन्तव्यम् इत्येवमादिषु प्रकारांशेषु विधिनिषेधाः प्रवर्त्तन्ते। लौकिकप्रमाणैरेवं प्राप्तांशेष्वेव विधानम्, तदंशेष्वेव धर्मयोगः।

तत एवं धर्म्यं युद्धं, धर्म्यं भोजनमित्युच्यते। शास्त्रगम्येषु कर्मसु तत्फलेषु तेऽधिकारिणो भवन्ति ये 'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा' इति वेदवचनानुसारेण वैदिककामकर्मज्ञानलक्षणया अविद्यया पाशविककामकर्मज्ञानलक्षणं मृत्युं न ितरीतुमिच्छन्ति। 'विषमौषधं' 'कण्टकेन कण्कोद्धारः' इत्यादिन्यायैः वैदिककामकर्मज्ञानपरायणतायां दृढायाम् पाशविकलौकिककामकर्मज्ञानानि स्वतः प्रविलीयन्ते। ततोप्युच्चस्तरीयास्तुकामरहितानि (फलकामनारहितानि) कर्मज्ञानान्येवानुष्ठेयानि मन्यन्ते। ततोप्युच्चतमास्तु-ब्रह्मसमाध्यभ्यासप्रभावेण सर्वाणि कर्माणि ज्ञानानि च परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठा एव भवन्ति। ये धर्मविरुद्धैर्लौकिकैरन्याययुक्तैर्मार्गैरभीष्टधनरत्नादिभोगसाधनान्युपार्जयन्ति ते निन्द्या भवन्ति। ये तु शास्त्राविरुद्धैर्न्यायोपेतैर्मार्गैरभीष्टं साधयन्ति तेऽनिन्द्या भवन्ति। ये खलु शास्त्रोक्तैर्मार्गैरभीष्टं साधयन्ति ते प्रशस्ताः। निष्कामकर्मानुष्ठायिनोऽतिप्रशस्ताः। सर्वकर्म तत्फलत्यागिनो ब्रह्मनिष्ठास्तु प्रशस्ततमाः।

न च फलकामनाराहित्ये किमर्थं कर्मानुष्ठेयमिति वाच्यम्, तादृक्कर्मानुष्ठानस्य चित्तशुद्धिक्रमेण नैष्कर्म्यज्ञानहेतुत्वेन महाफलत्वात्।

यावानर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥

इति गीतावचनात्। न च प्रथमत एव कर्मत्यागेन तत्संभवति विकर्मगर्ते विनिपातसम्भवात्।

'नाचरेद्यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः।
विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः'॥

इत्युक्तेः। निष्कामकर्मानुष्ठानेन तु बुद्धिशुद्ध्या तत्त्वज्ञानं जायते।

'वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे।
नैष्कर्म्यसिद्धिं लभते रोचनार्था फलश्रुतिः'॥

इति वचनात् । 'कु कर्मैव तस्मात्त्वम्' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।' इत्याद्युपदेशो न श्रमिकाणां कर्मकराणां कृते, न वाऽविद्यया मृत्युमतितितीर्षूणां सकामानां कर्मिणाम् कृते, किन्तु अर्जुनस्तादृशोऽन्ये वा ये पाशविककामकर्मज्ञानमृत्युमविद्ययाऽतितीर्णास्तान् प्रति, ततोऽप्युच्चब्रह्मनिष्ठाप्राप्त्यर्थमयमुपदेशः ।

भो अर्जुन ? त्वं न ब्रह्मनिष्ठो, न वा पूर्णविरक्तोऽतः कर्मत्यागानधिकारित्वात् कर्मैव कुरु। पाशविककामकर्मातिक्रान्तत्वात् फलकामनैरपेक्ष्येण तव कर्मण्येवाधिकारो न कर्मफले। फलकामनाराहित्येऽपि ते अकर्मणि कर्माकरणे संगो मास्तु। तथात्वे पूर्णसंयम-तत्त्वज्ञानाप्राप्त्या विकर्मभ्रंशसम्भवात् । 'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि' इति वचनात् । धैर्येण विवेकेन समाजघटकानां समेषामपि स्वधर्मपरायणतायामन्याप्रतिरोधपूर्विका न्यायनिष्ठता जागर्ति । तत एव संकटपूर्णेषु सर्वेष्वपि क्षणेषु समाश्वासनं जायते। न सर्वापहारप्रचारेण तत्संभवति, संघर्षपारम्पर्य्यस्यैव ततो वृद्धिसम्भवात् ?

यदपि च—'उत्पादनाराजकता, उत्पादकस्योत्पादनानि यन्त्रणाद्दूरीकरणम्, वैयक्तिकसंपत्तिश्चेत्येवमादयोऽनर्था नासन् प्राचीने साम्यसंघे, भविष्यति च समाजवादिसमाजे न भविष्यन्ति। सर्वैरेतैः कारणैरुत्पादकस्य दासत्वापादनानुगुणस्य शासकवर्गकर्तृकशोषणदमनादेरौचित्यसिद्धये वर्गधर्मानुसारिणी शिक्षा तदनुगुणोद्घोषश्च तदानीमावश्यक आसीत्। कर्त्तव्यलोकसंग्रहसम्बन्धी विशालतर्कश्च बन्धुवधायार्जुनं प्रवर्त्तयितुं न शेकतुः। अर्जुनस्य मनसि भावना अनुभूतयश्च प्रबुद्धाः, सकृन्मरणानन्तरम् स स्वयमन्ये च सर्वे समाप्तिं यास्यन्ति। तादृगुत्थिततर्कशमनाय गीतया सर्वमानवानां साररूप आत्मा पृथक्कृतः। यद्यपि स आत्मा शरीरे गूढस्तथापि ततो भिन्नः ततः पृथग्भूतः स नानुभवति, न विचारयति, न जीवति, न म्रियते। चेतनाभावनादयः शरीरस्य क्षणिका गुणा यस्याः शक्तेः समुत्पद्यन्ते साधिकर्त्तुमशक्या, तत्राधिकारप्राप्तौ स्थितप्रज्ञता प्रथते। ततः कर्मलोपो न भवति। तस्यां दशायां हत्वापि न लिप्यंते, यतो हन्तुर्हतस्य चात्मा

तटस्थोऽमरश्च तादृगात्मवित् शीतोष्णसुखदुःखादिभिर्न संश्लिष्यते, जीवन्नपि मुच्यते, कर्मफलभोगार्थं पुनर्न जायते।

एवं महाभारतस्य भीषणसंहारो मायायां भ्रमे वा प्रविलापितः। भविष्येऽपि बहुकालं यावत् श्रमिकलोकस्य विद्रोहभावनां शमयितुं क्रोध-संघर्षादिकमपि भवितुमयमुपदेशः। प्रचलितप्रायमेव सिद्धान्तमाश्रित्य जनकस्य तत्सदृशानामन्येषामप्यनेकाः कथाः प्रकल्पिताः, यासु स्वादिष्टं भोजनं कुर्वाणा अपि राजानो न किञ्चित् खादन्ति, नानाविधानि सुखान्यनुभवन्तोऽपि नानुभवन्तीत्यादि प्रवादः। एवमेव श्रमिकदासस्येदं कर्त्तव्यम् यत् बुभुक्षायामपि सुखं मन्येरन्, स्वभावन्नियम्य निर्धारितानि कर्माणि कुर्य्युः, स्वशरीरं चेतनाशून्ययन्त्ररूपेण परिवर्त्तनीयम्। अस्यामवस्थायां दारिद्र्यकष्टे विलीयते। तथा सति धनादिभिर्न किञ्चित्प्रयोजनम्। एवं विचारकलाकौतुकेन सुखप्राप्तौ शोषणस्य, दासतायाः, यथायोग्योत्पादन-विभागस्य, शासनतन्त्रस्य, हिंसायश्च सम्बन्धे प्रश्ना एव नोत्थास्यन्ति।

एवं सत्यपि वर्गसमाजसिद्धान्तकाराणां तर्केण मानवबुद्धिः संतुष्यति। मानवाचारविचारव्यवहारेषु नेतृत्वञ्च स्थास्यतीति विश्वासो नासीत्, यतः मानवभावनाप्रतिकूलोऽयं तर्कः, तत एव जनताया बौद्धिक-व्यक्तित्वापहारेण शासकवर्गस्यान्धभक्तत्वसंपादनाय "सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज" इत्युपदिष्टवन्तः। तदर्थन्तु प्रत्येकं धर्मं,प्रत्येकमादर्शञ्च भाग्याश्रितं कृतं 'मां शरणं व्रज'। परमराजकतायाः संकटानाञ्चापसारण-संबन्धे गीतायाः लेखकः पाठकानां समक्षे कस्याश्चनाशायाः सकेतं न करोति। संकटनिवारणार्थं युगे युगे परमेश्वरोऽवतरतीति सान्त्वयित्वा केवलं त्यजति। एवं दुर्बलमानवताया हस्तादिमं विषयमनाच्छिद्य मानवेन योजनानिर्माणमशक्यम्। एवमार्य्याणां समाजो यदा स्वात्मविरोधैः संघर्षैः युद्धैश्च विच्छिन्नस्तस्मिन् युगे पूर्वोक्ता वेदान्तविचारधारोत्पन्ना, शासकवर्गैश्च सा स्वानुकूल्येन योज्यते।

इदमप्यवधेयम्—यत्तस्मिन् युगे सर्वाः सामाजिकचिन्ताः, सर्वे च नियमा धार्मिकसिद्धान्तेषु व्यक्तिगताः, तथैव शोषितवर्गस्य स्वातन्त्र्यप्राप्ति-चेष्टाऽपि तेषु तेषु धर्मेषु दार्शनिकविचारधारासु च व्यक्ता, तेन तत्त-

युगस्थवर्गसंघर्षपृष्ठभूमिपरिचयेनैव तत्तत्सम्प्रदायभूमिका शक्यावगमा। आदर्शवादिसिद्धान्तानुसारेणैव सिद्धान्तकारा शोषितसंबन्धेषु किञ्चिदपि परिवर्त्तनमकृत्वैव दासतायाः कटुतां कठोरताञ्च मधुरां कोमलां विधातुं प्रयतन्ते। तद्विषयिणी गीताया भक्तिवादविचारधारा' इत्यादिकं तदपि गीतावचनदुरुपयोगदुरभिसन्धिमूलकम्। श्रमिका अन्ये च सर्वत्र प्रायेणेश्वरवादिनोऽध्यात्मवादिनः शास्त्रप्रामाण्यवादिनश्च। बम्बई अहमदावादादि महोद्योगादिसंस्थानेषु श्रमिका अपि सत्यनारायण-कथाः शृण्वन्ति, हनुमत्पूजनादिकं कुर्वन्ति। तत एव मार्क्सीया अपि स्वीयं नास्तिक्यं सर्वापहारकत्वञ्च प्रच्छादयितुमध्यात्मवादस्य धर्मस्य चान्यथात्वमुपवर्ण्य भ्रान्तिमुत्पादयन्ति।

वस्तुतस्तु न वैदिकेषु धर्मेषूत्पादकाराजकता, न वा स्वतन्त्रोत्पाद-कानामुत्पादननियन्त्रणाद् दूरीकरणम्। सर्वव्यापाराणां धर्मनियन्त्रित्वात्।

वैयक्तिकसम्पत्तिस्तु दायमूलिका नापलापमर्हति। आदिमसाम्य-संघस्तु निष्प्रमाण एव। तत एव त्वत्कल्पिता व्यवहारा अपि निष्प्रमाणा एव। भाविसमाजवादिसमाजोऽपि भविष्यगर्भस्थ एव। शास्त्रं न शासक-वर्गस्य दमनादेरौचित्यसिद्धये प्रवर्तते। वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषनिर्मितत्वा-भावेन पुरुषाश्रितभ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिमूलकत्वासम्भवात्। त्वयाऽपि वैदिकसत्राश्रयेणैवादिमसाम्यसंघः सिषाधयिषितः। अर्जुनस्तु 'स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव' इतिरीत्या भगवदुपदेशेनैव स्वधर्मयुद्धं कर्तुं प्रवृत्तः। आत्मोपदेशस्तु शोकमोहापचिकीर्षयैवेति पूर्वमुक्तमेव। गीतोपदिष्ट आत्मा तु न केवलमुपनिषत्सिद्धः किन्तु मन्त्रसिद्धोऽपि। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'ईशावास्यमिदं सर्वं' इत्यादि मन्त्रैरपि स प्रतिपाद्यते। तज्ज्ञानेन मोक्षोऽपि भवति। यद्ययं सिद्धान्तः प्रामाणिकश्चेत् तदा कैश्चिद् दुरुपयोगे कृतेपि न स सिद्धान्तदोष, 'नत्वेष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति।' मरणा-नन्तरं सर्वे समास्यन्तीति यस्यापि निश्चयस्तस्य भ्रान्तिरेव। विस्तरो 'मार्क्सवाद और रामराज्य' पुस्तके द्रष्टव्यः।

भावनादयस्तु न शरीरस्थगुणाः, किन्तु मनोगुणाः। 'स्थितप्रज्ञतायां कर्मलोपो न भवति' इत्यपि सत्यमेव चित्तैकाग्र्येण निष्प्रपञ्चस्वप्रकाश-

चिदात्मब्रह्मसाक्षात्कारेण पुनर्जन्म न भवतीति युक्तमेव। परन्तु मार्क्सीयानां मते तु देहादिभिन्नोऽभौतिकः कश्चिदात्मैव न विद्यते। तेन तस्य जन्मापि न सिद्ध्यति। मोक्षकथा तु दूरापास्ता। तत एव तेषां शासकवर्गहितायैव शोषितानां विद्रोहशमनायैव वेदानां वादः प्रवृत्त इति भाति। न केवलं महाभारतस्य भीषणसंहार एव किन्तु सर्वमपि वस्तु मायिकमेव, तथापि भोजनपानादिवत्तत्समानसत्ताकं सर्वमपि व्यावहारिकमत एव व्यवहारे नापलापमर्हति।

जनकस्यान्येषां वा राज्ञां वसिष्ठादिमहर्षीणाञ्च निर्लेपत्वबोधिकाः कथा अपि युक्ता एव। ते यथा नानाविधानि सुखान्यनुभवन्तोऽपि नानुभवन्ति तथैव दुःखान्यनुभवन्तोपि नानुभवन्ति। चन्दनानुलेपनं कण्टकतोदनञ्चानुभवन्तोऽपि नानुभवन्ति।

दाम्भिकास्तु—सुखकाले निर्लेपत्वमात्मनो व्यञ्जयन्ति। दुःखकाले तु विलपन्ति रुदन्ति च।

वस्तुतस्तु यथा लोहितकुसुमादिसन्निधाने स्वच्छेऽपि स्फटिके लौहित्यमाभाति, तत्राज्ञः स्फटिकं लोहितं मनुते। विज्ञस्तु लौहित्यमतात्त्विकं मत्वा स्वच्छमेव स्फटिकं मन्यते, तथैव दर्शनस्पर्शनघ्राणादिव्यापारवतां देहेन्द्रियादीनां सन्निधानेन निर्व्यापारोप्यात्मा व्यापारवानिवाभाति। अज्ञस्त्वात्मानं दर्शनभोजनादिव्यापारवन्तं मनुते। तत्त्वज्ञस्तु निर्व्यापारमेवात्मानं मनुते। तदुक्तं गीतायाम्—

पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्।
प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि॥
नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।

तत्त्वसाधनवान्निर्धनो वा ज्ञानप्रभावात् शोकमोहातीतो निर्द्वन्द्वो भवति। मिथ्याज्ञानाभिमानस्तु सदित्येव तत्त्वज्ञो न तत्त्वज्ञत्वं ज्ञापयति, न कञ्चिन्मोहयति, नवा कर्तव्यं ध्यायति तेनैव तत्त्वज्ञोऽपि ब्रह्मा सृष्टिं रचयति, विष्णुः पालयति, संहरति च तत्त्वज्ञोऽपि शिवः, युद्ध्यन्ते च नल-राम युधिष्ठिरादयः। अत एवान्यायप्रतीकारायार्जुनोऽपि भगवता प्रोत्साहितः,

तथैव तत्त्वज्ञा अपि श्रमिका दारिद्र्यचक्रवारणाय शोषणस्य दास्यस्य च शासनतन्त्रस्य विरोधाय कथं नोत्थातुं शिक्षयन्ति ?

यथा रावणस्यात्याचाररोधार्थं श्रीरामस्य, दैत्यानामनयनिवारणार्थं देवानां, कौरवाणामन्यायशोषणादिप्रतीकाराय पाण्डवानां प्रवृत्तिर्जाता, तथैव श्रमिकाणां शोषकशोषणादिप्रतीकारार्थं प्रवृत्तिः सर्वथापि सम्भवत्येव। यो भगवानर्जुनाय 'साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते' इत्युपदिशति स एव।

'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्वधर्मं कीर्तिञ्च हित्वा पापमवाप्स्यसि॥'

इत्युपदिशति। तस्मात् गीतया ऽनुक्तब्रह्मात्मज्ञानेन न व्यमोहो, न वा कर्तव्यच्युतिर्न वा समुपस्थितसमस्याभ्यो वैराग्यं जन्यते इति मृषैव तद्विरुद्धारोपप्रयासः। 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' इत्यस्यापि न बौद्धिकव्यक्तित्वापहारेण शासकशरणागत्युपदेशे तात्पर्यं किन्तु सर्वव्यापारत्यागपूर्वकब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण ब्रह्मात्मनिष्ठायामेव तात्पर्य्यम्।

श्लोकार्थस्तु—सर्वधर्मान् देहादिव्यापारानपरित्यज्य ज्ञानदृष्ट्या मां प्रत्यक्चैतन्याभिन्नं परमात्मानम् एकं सजातीयादित्रिविधभेदशून्यम् शरणमाश्रयं रक्षितारं वा व्रज अवगच्छ।

'यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह।
बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः गतिम्॥'

इत्युपनिषद्वचनात् बौद्धविकासफलमिदं ज्ञानं न बोद्धव्यमुक्तित्वापहारमूलकम्। बुद्धिहीनैः संकुचितबुद्धिभिस्तदवगमासंभवात्। नहि गीतायां भाग्याश्रयं किञ्चिद्विधीयते तथात्वे—

'तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः।'

'मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।' 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इत्युपदेशानुपपत्तेः। नवात्र शासकशरणागतिविधिः, निर्गुणस्य सगुणस्य वा परमात्मन एव मां पदव्यपदेश्यत्वात्। नात्रार्जुनः शोषितो, न वा कृष्णस्तच्छाशकः तयोरभिन्नहृदयमित्रत्वात्। महाभारतपर्य्यालोचनया न तदानीं श्रमिकाणां साम्यसंधानां गणानां वा काचित् समस्यासीत्। राजकुलेष्वेव

स्वत्वापहारतद्रक्षणसंबन्धिविवादस्य दर्शनात्। प्रजासंतोषार्थन्तूभयपक्षीयाणामहमहमिकया प्रवृत्तिरासीत्। धार्मिकसिद्धान्तेष्वपि वर्गभेदवर्गसंघर्षवर्गविध्वसानां संकेतो नोपलभ्यते, न वा तेषु कटुताप्रसङ्गः। स्वाम्यूहितन्तु मार्क्सीयैस्तदारोप्यते। अत एव न कटुतां कोमलां मधुरां वा विधातुं भक्तियोगः, किन्तु 'भक्त्यामामभिजानाति' 'भक्तिं मयि परां कृत्वा' 'मामेवैष्यसि' इत्यादि वचनैर्भगवत्तत्त्वज्ञानार्थमेव। तत्प्राप्त्यर्थमेव तु भक्तिवादः प्रवृत्तः। भक्तौ च सर्वेषामविशेषं प्रवृत्ती राज्ञा प्रजानाञ्च अकिञ्चनानामन्येषां भक्तिपरायणता दृश्यते।

स्वयं विनाश्य पृथ्वीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम।

संघशोकपरायणः ॥ (म.भा. अश्वमेधपर्व)

एतेन शासकवर्गस्य शक्तिक्षयः कल्पयितुं शक्यः। अश्वमेधयज्ञरूपे विजयमहोत्सवे जनताया उत्साहो नासीत्। पाण्डवानामुत्सवभूमौ कश्चित्स्वर्णिमार्धकायां मूषकः प्रविष्ट इतस्ततो परिभ्राम्याघ्राय कस्मिंश्चित्पृच्छति जगाद—'केनचिद्दरिद्रेण यत्र क्षुधिताय सक्तुमात्र दत्तम्, तद्भूमिस्पर्शेन मम शरीरार्धं स्वर्णमयं जातम्, परमत्र दासस्वामिनां महति यज्ञे सर्वशरीरं स्वर्णमयं विधातुमहमागतः। परमत्र तादृशी शक्तिर्नास्ति। विजेतॄणां पुण्येष्विदं साधारणानां भाष्यम्। शासकवर्गीयवर्णा दारिद्र्याभिभूता हरिश्चन्द्रादयः कस्यापि हस्ते स्वात्मानं विक्रेतुं सन्नद्धाः। अनावृष्ट्याऽकालेन पीडिता ब्राह्मणाः विश्वामित्रादयः पलाय्यारण्येषु श्वमांसार्थं चाण्डालानां शरणं गताः। पराजितानां दास्यं गतानां तेषामयमवसरः प्राप्तः, यैर्विजयिनामार्य्याणां पुण्यतमाय विश्वामित्राय जीवनरक्षार्थं श्वमांसभक्षणं नोचितमित्युपदिष्टम्। महतां राज्यानामातङ्के दौर्बल्यमुपगते शासकवर्गस्य वैभवलोभः सर्वसमक्षमुपागतः।

तदप्युन्मादविलसितम्, विशृङ्खलत्वात्। पराजिता राजानो राजवश्या राजन्या वा क्षीणा इति सत्यं परं दासस्वामित्वादिकं तु निष्प्रमाणम् क्षितीशत्वतद्विशेषणवैयर्थ्यात्। दासाः कर्मकराश्चाल्पीयां स एव—तदपेक्षयाऽन्येषामाधिक्यात्। नागानां निषादानाञ्च सुखश्वासावसरो लब्ध इति तु दुरभिसंधिमूलिका कल्पना। नागनाम्ना प्रसिद्धस्य मनुष्यगणस्या-

प्रामाणिकत्वात् । काद्रवेया नागास्तु सर्पजातीया एव । दिव्यत्वात्तु ते स्वेच्छया मनुष्यरूपमपि निर्माय कदाचिद्व्यवहरन्ति स्म । तेषां राजकुलैराय्यैर्वा कश्चन संघर्षो नासीत् । मुनिशापवशात्तु तक्षकेण नागेन परीक्षिद्दष्टः । जनमेजयेन च सर्पसत्रयज्ञे बहवो नागाः सर्पाश्च दग्धाः । वासुकिभागिनेयेनास्तीकब्राह्मणेनैवावशिष्टा नागा सत्तावरोधेन रक्षिताः । न ततः प्राक् क्षत्रियैर्ब्राह्मणैरार्य्य-जातीयैर्वा तेषां संघर्ष इति तेषां सुखश्वासावसरलाभकथा मृषैव ।

एवं निषादैरपि न वा तेषाम् संघर्षो न कश्चिद् गणः प्रसिद्धः । जातिमात्रेण तु ब्राह्मणक्षत्रियादिगणा अपि भवन्त्येव । निषादेन केनचिद्भ्रान्त्या निर्याणकाले कृष्णाय बाणः प्रहित इति तैरपि न संघर्षः । तस्मात्कुशकाशापलम्बनमेव तत् । युद्धेन धनजनक्षयो भवतीत्यत्र को विप्रतिपद्यते ? अधार्मिकाणां निहतशत्रुसम्पत्तिलाभेन तत्पूर्तिर्भवति । धार्मिकाणान्तु तत्सर्वं तदुत्तराधिकारिणामेव भवति । तत्रैव श्रीकृष्णेन यज्ञोपयोगिधनलाभार्थमुपायोऽप्युक्तः । यज्ञश्च सम्पन्नः अश्वमेधस्तु न विजयमहोत्सवरूपेण कृतः, किन्तु प्रायश्चित्तरूपेणैव कृतः । 'तरति ब्रह्महत्याम्', तरति वीरहत्याम्, य उ अश्वमेधेन यजते, य उ चैनं वेद' इत्यादि वचनेभ्यः । तत्रैव अर्धस्वर्णिमकायस्य नकुलस्य (न मूषकस्य) नैराश्यं जातम्' । सर्वत्रैव च शास्त्रेषु अकिञ्चनानां माहात्म्यातिशयो भवतीति न विस्मर्त्तव्यम् । न्यायशीलानां राज्ञामपि धनाभावः स्मर्य्यते, यतस्तेषामायव्ययौ समावेव भवतः । यतो हि तावदेवादीयते धनं कररूपेण प्रजाभ्यो यावत्तासां पालन उपयुज्येत । शिलोञ्छवृत्तिलभ्यसक्तुदानापेक्षया कृषिवाणिज्यादिलभ्यधनस्य निकृष्टता सर्वविदितैव ।

तथाहि—भगवता व्यासेन पावनो वाजिमेधः क्रतुः प्रायश्चित्तरूपेण कर्त्तव्यतया उक्तः । तत्र युधिष्ठरो वक्ति धनसापेक्षः क्रतुः ।

दानमल्पं न शक्नोमि दातुं वित्तं च नास्ति मे ॥१२॥
न तु बालानिमान् दीनानुत्सहे वसु याचितुम् ।
तथैवार्द्रव्रणान् कृच्छ्रे वर्त्तमानान् नृपात्मजान् ॥१३॥

स्वयं विनाश्य पृथिवीं यज्ञार्थं द्विजसत्तम।
करमाहारयिष्यामि कथं शोकपरायणः॥ १४॥

एवमुक्तवचनै राज्ञो हृदयमार्दवम्, करादिग्रहणादिभिरपि यज्ञं कर्तुमनीहा च व्यज्यते। सामग्रीणामभावादवैधो यज्ञो भविष्यति इत्यादि तद्वचः श्रुत्वा भगवान् व्यासो धनप्राप्त्युपायमुक्तवान्।

कोशश्चापि विशीर्णोऽयं परिपूर्णो भविष्यति।
विद्यते द्रविणं पार्थ गिरौ हिमवति स्थितम्॥ २०॥
उत्सृष्टं ब्राह्मणैर्यज्ञे मरुत्तस्य महात्मनः।
तदानयस्व कौन्तेय पर्य्याप्तं तद् भविष्यति॥ २१॥

(अश्वमेध पर्व ३ अध्याये)

एतेन ब्राह्मणानां त्यागशालित्वं व्यज्यते। तैः केवलं यज्ञपूर्त्यर्थमेव स्वर्णादिदक्षिणा गृह्यते निरपेक्षत्वात्तु त्यज्यते। तत एव मरुत्तयज्ञे दक्षिणां गृहीत्वा यज्ञपूर्तिं विधाय स्वर्णराशिं त्यक्त्वा गता ब्राह्मणाः। महाभारतानुसारेण युधिष्ठिरस्याश्वमेधो यथाविधि साङ्गोपाङ्गः सम्पन्नः। राज्ञा च दक्षिणा अपि सम्यक् दत्ताः। धनं न प्रजानां राज्ञां वा परपीडया प्राप्तं किन्तु ऋषीणामाज्ञया शिवाराधनेनावाप्तम्। पृथिव्या जयेन पृथ्वीस्थितस्य सर्वस्यैव धनस्य राजा धर्मत ईश्वरो भवति।

युधिष्ठिरस्तु धनं सर्वां च पृथ्वीं दानरूपेण ब्राह्मणेभ्यो दत्तवान्।

'ततो युधिष्ठिरः प्रादात् ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि।
कोटीः सहस्रं निष्काणां व्यासाय तु वसुन्धराम्॥'

(अश्वमेध प. ८९ अ. ७)

व्यासेन धरां प्रतिगृह्य यज्ञपूर्तिं सम्पाद्य धरा प्रत्यार्वतिता।

प्रतिगृह्य धरां राजन् व्यासः सत्यवतीसुतः॥ ८॥
अब्रवीद् भरतश्रेष्ठं धर्मराजं युधिष्ठिरम्।
वसुधा भवतस्त्वेषा सन्यस्ता राजसत्तम॥ ९॥
निष्क्रयो दीयतां मह्यं ब्राह्मणा हि धनार्थिनः।

(अश्वमेध पर्व ८९)

युधिष्ठिरेणोक्तम्—

नाहमादातुमिच्छामि ब्रह्मस्वं द्विजसत्तमाः ॥ १३ ॥

वासुदेवाज्ञया व्यासाज्ञया चापारस्वर्णराशिं दत्त्वा युधिष्ठिरेण पृथ्वी स्वीकृता। तत्रैव यज्ञस्योत्कर्ष उक्तः।

'न करिष्यति तल्लोके कश्चिदन्यो नराधिपः।
यत्कृतं कुरुराजेन मरुत्तास्यानुकुर्वता ॥ २० ॥
(अश्व. ८९)

न केवलं ब्राह्मणेभ्योऽपि तु सर्वेषामेव तत्र महाधनलाभः।

'अनन्तरं द्विजातिभ्यः क्षत्रिया जह्निरे वसु।
तथा विट्शूद्रसंघाश्च तथान्ये म्लेच्छजातयः ॥ २६ ॥'
(अश्व. प. ८९)

तस्मात् डांगे महाशयस्य संग्रामोत्तरकालिकदारिद्र्यवर्णनमतिरञ्जितमेव।

'वर्षित्वा धनधाराभिः कामै रत्नैः रसैस्तथा।
विपाप्मा भरतश्रेष्ठः कृतार्थः प्राविशत् पुरीम् ॥ ४४ ॥
(अश्व. प. ८९)

इतिवचनचयविरुद्धत्वात्।

अर्धस्वर्णिमकायमूषककथापि डांगे महाशयेन सम्यङ् नाधीता। वस्तुतो नकुलकथास्ति, न मूषक कथा। तत्रैव अश्व. ९० अध्याये।

'तर्पितेषु द्विजाग्र्येषु ज्ञातिसंबन्धिबन्धुषु।
दीनान्धकृपणे वापि तदा भरतसत्तम ॥ ३ ॥
घुष्यमाणे महादाने दिक्षु सर्वासु भारत।
पतत्सु पुष्पवर्षेषु धर्मराजस्य मूर्धनि ॥ ४ ॥
नीलाक्षस्तत्र नकुलो रुक्मपार्श्वस्तदानघ।
वज्राशनिसमं नादममुञ्चद् वसुधाधिप ॥ ५ ॥
सकृदुत्सृज्य तन्नादं त्रासयानो मृगद्विजान्।
मानुषं वचनं प्राह धृष्टो विलशयो महान् ॥ ६ ॥
सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ ७ ॥

तद्वचनं श्रुत्वा विस्मिता ब्राह्मणाः पप्रच्छुः—

किं बलं परमं तुभ्यं किं श्रुतं किं परायणम् ।
भवन्तं कं च विद्यामो यो नो यज्ञं विगर्हसे ॥ १० ॥

अयं यज्ञो यथागमं यथान्यायं निर्वर्तितः ।

'अविलुप्यागमं कृत्स्नं विविधैर्यज्ञियैः कृतम् ।
यथागमं यथान्यायं कर्तव्यश्च तथा कृतम् ॥ ११ ॥

अत्र सर्वेऽपि संमानिताः ।

'पूजार्हाः पूजिताश्चात्र विधिवच्छास्त्रदर्शनात् ।
मन्त्राहुति हुतश्चाग्निर्दत्तं देयममत्सरम् ॥ १२ ॥
तुष्टा द्विजातयश्चात्र दानैर्बहुविधैरपि ।
क्षत्रियाश्च सुयुध्देन श्राद्धैश्चापि पितामहाः ॥ १३ ॥
पालनेन विशस्तुष्टाः कामैस्तुष्टाः वरस्त्रियः ।
अनुक्रोशैस्तथा शूद्रा दानशेषैः पृथग्जनाः ॥ १४ ॥
ज्ञातिसम्बन्धिनस्तुष्टाः शौचेन च नृपस्य नः ।
देवा हविर्भिः पुण्यैश्च रक्षणैः शरणागताः ॥ १५ ॥

नकुलेन च स्वानुभूता विप्राग्रयस्योञ्छवृत्तेः कथा कथिता। सोऽपि ब्राह्मण एव। त्वदीयदृष्ट्या तु ब्राह्मणक्षत्रियावुभावपि शोषकावेव ।

'हन्त वो वर्तयिष्यामि दानस्य फलमुत्तमम् ।
न्यायलब्धस्य सूक्ष्मस्य विप्रदत्तस्य च द्विजाः ॥ २३ ॥
उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित् कापोतिरभवत्तदा ॥ २४ ॥

कपोतवृत्त्याऽनिःस्वामिकानन्नकणानाचित्य कुटुम्बं पालयति स्म। स प्रतिदिनं षष्ठे काले भुंक्ते स्म। तदानीमाहारालाभे पुनः षष्ठे काले तृतीयेऽह्नि भुंक्ते स्म।

कदाचिद् दारुणे दुर्भिक्षे क्षीणौषधिसमावेशेऽन्नहीनो जातः। उञ्छाप्राप्त्या सकुटुम्बः क्षुत्क्षामः सञ्जातः।

कदाचिदुञ्छवृत्त्यैव प्रस्थमितं यवं प्राप्य सक्तून् निर्माय आह्निकं जपादिकं विधायाग्निं हुत्वा विभज्य सकुटुम्बो भोक्तुं प्रवृत्तस्तदानीमेव कश्चिदतिथिरागतः। तं दृष्ट्वा सर्वे प्रहृष्टमनसो विशुद्धमनसः

विक्रोधा वीतमत्सराः अतिथिमर्घ्यपाद्यादिभिः संपूज्य भोजयामासुः। यदैकांशभक्षणेनापि स न तृप्तस्तदा क्रमेण तस्य भार्य्या पुत्रः पुत्रवधूश्च निर्व्यलीकमतीव श्रद्धया स्वं स्वं भागं तस्मै ददुः। तृप्तः सन्नतिथिराह-स तु धर्म एव मनुष्यविग्रहो भूत्वा तस्य सकुटुम्बस्य धैर्य्यपरीक्षार्थमागत आसीत्।

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम्।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः॥ ८२॥
शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन धर्मतः।
यथाशक्ति विसृष्टेन प्रीतोस्मि द्विजसत्तम॥ ८३॥
अहो दानं घुष्यते ते स्वर्गे स्वर्गनिवासिभिः॥ ८४॥
श्रद्धया परया यस्त्वं तपश्चरसि सुव्रत॥ ८८॥
तस्मात् देवाश्च दानेन प्रीता ब्राह्मणसत्तम।
सर्वमेतद्धि यस्मात्ते दत्तं शुद्धेन चेतसा॥ ८९॥
कृच्छ्रकाले ततः स्वर्गो विजितः कर्मणा त्वया।
क्षुधा निर्णुदति प्रज्ञां धर्मबुद्धिं व्यपोहति॥ ९०॥
क्षुधा परिगतज्ञानो धृतिं त्यजति चैव ह।
"बुभुक्षां जयते यस्तु स स्वर्गं जयते ध्रुवम्"॥ ९१॥
"यदा दानरुचिः स्याद्वै तदा धर्मो न सीदति"।
अनवेक्ष्य सुतस्नेहं कलत्रस्नेहमेव च॥ ९२॥
धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा न तृष्णा गणिता त्वया।
"स्वर्गार्गलं लोभबीजं रागगुप्तं दुरासदम्।
तं तु पश्यन्ति पुरुषा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः॥ ९५॥
ब्राह्मणास्तपसा युक्ता यथाशक्ति प्रदायिनः"।
रन्तिदेवो हि नृपतिरपः प्रादादकिञ्चनः॥ ९७॥
शुद्धेन मनसा विप्र नाकपृष्ठं ततो गतः।
न धर्मः प्रीयते तात दानैर्दत्तैर्महाफलैः॥ ९८॥
न्यायलब्धैर्यथासूक्ष्मैः श्रद्धापूतैः स तुष्यति॥
गोप्रदानसहस्राणि द्विजेभ्योऽदान्नृगो नृपः॥ ९९॥

एकां दत्त्वा स पारक्यां नरकं समपद्यत ।
आत्ममांसप्रदानेन शिबिरौशीनरो नृपः ॥ १०० ॥
प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकान् मोदते दिवि सुव्रतः ।
न राजसूयैर्बहुभिरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः ॥ १०३ ॥
न चाश्वमेधैर्बहुभिः फलं समभिदं तव ।
सक्तुप्रस्थेन विजितो ब्रह्मलोकस्त्वयाक्षयः ॥ १०४ ॥
विरजो ब्रह्मसदनं गच्छ विप्र यथासुखम् ।
सर्वेषां वो द्विजश्रेष्ठ दिव्यं यानमुपस्थितम् ॥ १०५ ॥
आरोहत यथाकामं धर्मोऽस्मि द्विज पश्य माम् ।
तारितो हि त्वया देहो लोके कीर्तिः स्थिरा च ते ॥ १०६ ॥
ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च ॥ ९ ॥
दिव्यपुष्पविमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः ।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनी कृतम् ॥ ११० ॥
तस्य सत्याभिसन्धस्य सक्तुदानेन चैव ह ।
शरीरार्धं च मे विप्राः शातकुम्भमयं कृतम् ॥ १११ ॥
कथमेवंविधं स्याद्वै पार्श्वमन्यदिति द्विजाः ॥ ११२ ॥
तपोवनानि यज्ञांश्च हृष्टोऽभ्येमि पुनः पुनः ।
यज्ञं त्वहमिमं श्रुत्वा कुरुराजस्य धीमतः ॥ ११३ ॥
आशया परया प्राप्तो न चाहं काञ्चनीकृतः ।
ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य ब्राह्मणर्षभाः ॥ ११४ ॥
सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा ।

यज्ञैर्विना तपोभिरेव ऋषिकोटिसहस्राणि दिवं गतानि । यतः--

अद्रोहः सर्वभूतेषु संतोषः शीलमार्जवम् ।
तपो दमश्च सत्यञ्च प्रदानं चेति सम्मितम् ॥ १२० ॥

एतावता वैदिकशास्त्रं शोषकाणां धनिनां शासकानामेवोपकारकं-तैरेवादृतमित्याद्युक्तिस्तु द्वेषमूलिकैव; यज्ञैरपि धनवितरणादिना भूतहित-मेव सम्पद्यते । तत एव बहवो राजानो यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गं ययुः । यज्ञैरेव शतक्रतुपदं लभ्यते । तत्रैव जनमेजयस्य शंका—

'अथ कस्मात् स नकुलो गर्हयामास तं क्रतुम् ।
अश्वमेधं महायज्ञं राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ ६ ॥'

(अश्व प० ९१)

तत्र समाधानरूपेणोक्तं यत्-हिंसयाऽन्यायेन च लब्धैर्धनैः कृतो महानपि यज्ञो न धर्मो न वा महत्त्वमुपगच्छति। अगस्त्यस्य महर्षेर्यज्ञस्तु त्यागतपोमयत्वादतीव महत्त्वपूर्णः संवृत्तः। यदा तस्य द्वादशवार्षिके यज्ञे देवो न ववर्ष ऋषयश्चिन्तातुरा जाताः। अगस्त्येन तपोबलेन सर्वं समाहितम्। तेनोक्तम्—अहं चिन्तया स्पर्शेन ध्यानेन बीजैर्वा यज्ञं करिष्यामि। तथापीन्द्रो न वर्षिष्यति चेत्तदा स्वयमेव, इन्द्रो भूत्वा प्रजा जीवयिष्यामि। तत्संकल्पेनैव तदानीं स्वर्णरत्नादीनि दिव्यानि समुपागतानि। इन्द्रश्च समागत्य तं प्रसादयामास। नकुलस्तु शापग्रस्तो धर्म एवासीत्। पुरा भार्गवस्य जमदग्नेः श्राद्धकर्मणि होमधेनुर्दुग्धं दत्तवती। मुनिश्च तन्नवे सुदृढे भाण्डे दुग्धं स्थापितवान्। धर्मः क्रोधरूपेण तत्र प्रविष्टः मुनिं परीक्षितुम् स्पर्शेण दूषितवान्। मुनिश्च क्रोधरूपं तं विज्ञाय कोपं न चकार। ततः स ब्राह्मणो भूत्वा भृगुश्रेष्ठमाह-त्वयाहं जितः, 'भृगवो ह्यतिरोषणाः' इत्ययं प्रवादस्त्वया मिथ्याभूतो जातः।

'वशे स्थितोऽहं त्वय्यद्य क्षमावति महात्मनि।
बिभेमि तपसा साधो प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ४६ ॥

जमदग्निना प्रोक्तं त्वया मे नापकृतं विगतज्वरो गच्छ। अस्य दुग्धस्य स्वामिनस्तु पितरो भवन्ति, यानुद्दिश्येदं स्थापितम्। इत्युक्तस्ततो धर्मोऽन्तर्धानं गतः। पितृभिरेवोक्तम्—

'तैश्चाप्युक्तः क्षिपन् धर्मं शापस्यान्तमवाप्स्यसि ॥ ५० ॥
धर्मपुत्रमथाक्षिप्य सक्तुप्रस्थेन तेन सः।
मुक्तः शापात् ततः क्रोधो धर्मो ह्यासीद्युधिष्ठिर ॥ ५२ ॥

(अश्व प० ९२)

भारतीया राजानः कदाचिदपि शोषका नासन्। प्रजापालनापेक्षितधनातिरिक्तधनग्रहणनिरपेक्षा आसन्। तथाहि—

लोमश उवाच

ततो जगाम कौरव्य सोऽगस्त्यो भिक्षितुं वसु।
श्रुतर्वाणं महीपालं यं वेदाभ्यधिकं नृपैः॥ १॥

(म० भा० व० प० ९८)

अगस्त्य उवाच

वित्तार्थिनमनुप्राप्तं विद्धि मां पृथिवीपते।
यथाशक्त्यविहिंस्यान्यान् संविभागं प्रयच्छ मे॥ ४॥

लोमश उवाच

तत आयव्ययौ पूर्णौ तस्मै राजा न्यवेदयत्।
अतो विद्वन्नुपादत्स्व यदत्र वसु मन्यसे॥ ५॥
तत आयव्ययौ दृष्ट्वा समौ सममतिर्द्विजः।
सर्वथा प्राणिनां पीडामुपादानादमन्यत॥ ६॥
स श्रुतर्वाणमादाय ब्रध्नश्वमगमत्ततः।

(म० भा० व० प० ९८)

अत्र धर्मनिष्ठेषु सर्वेषु नृपेषु शोषणकथापि कल्पयितुं न शक्यते। मदालसया च स्वपुत्राय राज्ञे यदुपदिष्टं तेनापि राज्ञामपि त्यागप्रधानो धर्मो ज्ञायते—

'धरामरान् पर्वसु तर्पयेथाः समीहितं बन्धुषु पूरयेथाः।
हितं परस्मै धृतिचिन्तयेथाः मनःपरस्त्रीषु निवर्तयेथाः॥
सदा मुरारिं हृदि चिन्तयेथास्तद्ध्यानतोऽन्तःषडरीन् जयेथाः।
मायां प्रबोधेन निवारयेथा ह्यनित्यतामेव विचिन्तयेथाः॥
अर्थागमाय क्षितिपाञ्जयेथा यशोर्जनायार्थमपि व्ययेथाः।
परापवादश्रवणाद्बिभीथा विपत्समुद्राज्जनमुद्धरेथाः॥
राज्यं कुर्वन् सुहृदो नन्दयेथाः साधून् रक्षंस्तात यज्ञैर्यजेथाः।
दुष्टान्निघ्नन् वैरिणश्चाजिमध्ये गोविप्रार्थे वत्स मृत्युं भजेथाः॥'

हरिश्चन्द्रादयस्तु—भिन्नकालिका महाभारतसंग्रामकालात्तेषामनेकलक्षवर्षप्राचीनत्वात्। न च ते दारिद्र्याभिभूताः किन्तु स्वेच्छया समृद्धस्य राज्यस्य ब्राह्मणाय दाने कृते तत्साङ्गता सिद्ध्यर्थमपेक्षितधनलाभायैव स्वात्मा

चण्डालाय विक्रीतः। स्पृहणीयं खल्वेतादृशं दारिद्र्यं स्वात्मविक्रयणञ्च।

विश्वामित्रकथापि न महाभारतकालिकी। अनावृष्टिकृतं दारिद्र्यन्तु सर्वस्यैव कृते तदानीमासीन्न विश्वामित्रस्यैव। विपन्नानामापद्धर्मेण निर्वाहस्तु शास्त्रीयः पन्थाः। न तत्रार्य्यानार्य्यसंघर्षो न वा शोषितशोषक-संघर्षः।

पराजितानामेव दास्य—चण्डालत्वादिकमिति तु पाश्चात्यानां मतम्। भारतीयदृष्ट्या तु विजेतारोऽपि यवना आङ्ग्लाश्च तद्वदेवास्पृश्या भवन्ति। व्यभिचारविशेषजत्वेन तु चण्डालादयो भवन्ति। शूद्राद् ब्राह्मण्यां जातः, सगोत्रविवाहाज्जातः, परिव्राजकाज्जातश्च चण्डाला भवन्ति। तेन नात्रापि शोषितशोषकसंघर्षकल्पना।

महाभारतकालिके नेतिहासेन हरिश्चन्द्रविश्वामित्रादीनां सम्बन्धयोजनं नहुषस्यैव मार्क्सेन बलात्कारितमेव।

यदपि च—'नैतिकताया धर्मस्य च सर्वाः कथाः, अन्यश्रमोपार्जितभूमि-धनाद्यानन्दाहरणार्थम्। प्रावरणजवनिका प्रायाः। मुखरभौतिकवादस्तेषां समक्ष-मुपस्थितः। स्ववर्गहितम्प्रति सत्यनिष्ठाः पाण्डवा भौतिकवादिवधे प्रवृत्ताः, तथाप्युत्थानशीलानां जातीनां प्रगतिरशक्यप्रतीकारैवासीत्। जीवितगण-संघेष्वपि गृहयुद्धं प्रवृत्तम्। मौसलपर्वणि यादवानां गणसंघेऽपि संघर्षः प्राबल्यमुपागतः।

यद्यपि महाभारतयुद्धात् स तटस्थ एवासीत्। स च शिशुपाल-जरासन्धादि कृताक्रमणपरिक्रान्तः सौराष्ट्रे द्वारवतीं प्रस्थितः। तत्रापि प्रमुखधनिककुलेषु भीषणं वैमनस्यं प्रवृत्तम्। निर्वाचितगणपतिना श्रीकृष्णेन नारदम्प्रत्युक्तम्। यादवानां स्वपक्षे रक्षणं दुःशकं। नारदेन कृष्णे अनम्रकटुभाषित्वसहभोजोपहारादावव्ययित्वादिदोष आरोपितः।

वस्तुतो वर्गविभाजनभारेण गणसंघटनं छिन्नं भिन्नमासीत्। मौसलानुसारेण प्रभासे भुक्त्वा पीत्वा वादविवादानन्तरं युद्धमारब्धम्। अभिजातकुलेषु गूढं वैमनस्यं सार्वजनिकसंहाररूपेण व्यक्तम्। गृहयुद्ध-समये नागजातीयैः गणसंघनगरमाक्रान्तम्। तस्मिन्नेवाक्रमणे कृष्णोऽपि स्वधामोपगतः। सर्वेऽपि प्रमुखाः प्रायेण तत्र युद्धे हताः। परवर्त्तिकाले गृहयुद्धं यादवी नाम्ना प्रसिद्धम्, इत्यादि।

द्वाभ्यां निवारितो नित्यं वृणोम्येकतरं न च ॥ ९ ॥
स्यातां यस्याहुकाक्रूरौ किन्तु दुःखतरं ततः ।
यस्य चापि न तौ स्यातां किन्तु दुःखतरं ततः ॥ १० ॥
योऽहं कितव मातेव द्वयोरपि महामते ।
एकस्य जयमाशंसे द्वितीयस्य पराजयम् ॥ ११ ॥
ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ।
वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञानिनामात्मनस्तथा ॥ १२ ॥

एतेन गणेषु संघेषु काचित् समस्या न भवति तेषां परस्परयुद्धस्यावसर एव न भवति, बाह्यैरेव तत्र युद्धं भवति स्मेत्युक्तिरपास्ता ।

गणेषु संघर्षं मतभेदाभ्यां बहूनां शोषणं विनाशश्च भवतः, बहूनां पोषणञ्च जायते । गणमुख्यस्य कृष्णस्यापि कृते तच्छिरःशूलमेवासीत् गणशासनम् । नारदेन तु बाह्याभ्यन्तरापद्द्वैविध्येनास्याः स्ववंशप्रभवत्वादाभ्यन्तन्तरत्वं स्वकर्मजत्वञ्चोक्तम् ।

'सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत् कृच्छ्रा स्वकर्मजा ।
अक्रूरभोजप्रभवा सर्वे ह्येते त्वदन्वयाः ॥ १४ ॥

नात्र भगवानुपालभ्यते किन्तु भवतैव पूर्वमुग्रसेनः सिंहासनारूढः कृतः । बद्धमूलश्चेदानीं महान्तं धनक्षयं ज्ञातिक्षयं वाऽन्तराऽशक्योन्मूलनः तदेवोच्यते ।

'अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वाचा बीभत्सयाऽपि वा ।
आत्मना प्राप्तमैश्वर्य्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥
कृतमूलमिदानीं तज्ज्ञातिशब्दं सहायवान् ।
न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥' १४-१५-१६
बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं कथञ्चन ।
ज्ञातिभेदभयात् कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ।
तच्च सिद्ध्येत् प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
महाक्षोभोव्ययो वा स्यात् विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ १७-१८ ॥

तस्मात्—

'अनायासेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ।
जिह्वामुद्धर सर्वेषां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ १९ ॥

तदपि मन्दम् निर्मूलत्वात्। आर्य्येषु ब्राह्मणास्तपःपरायणाः शिलोञ्छवृत्तयः निर्व्यलीकधर्मनिष्ठा आसन्। राजर्षयश्च त्यागशीला प्रजाहिताय स्वात्मोत्सर्गाय सदैव सन्नद्धा आसन्निति नहुषययातिहरिश्चन्द्र-पृथुप्रभृतिकथाभिः स्पष्टम्। तस्य काल्पनिकत्वे त्वत्कल्पितानां गणसंघर्षादिकथानां सुतरां मस्तिष्कविकारमात्रत्वम्।

एङ्गेल्स मार्क्सादिविश्लेषणानामपि सैव गतिः। युधिष्ठिरस्याजातशत्रुत्वन्तु महाभारत एवोक्तम्। तस्याप्रामाण्ये तत्सत्त्वमपि कुतः सेत्स्यति? शिशुपाल-जरासन्धादयस्तु कृष्णेन पराजिता समूलघातं घातिताः। वृष्ण्यन्धकानां तु राजा उग्रसेन आसीत्। कृष्णस्तु भगवानेवासीद्यद्यपि तथापि तत्सहायक एवासीत्। नारदेन कृष्णे दोषा नारोपिताः किन्तु संघरक्षणाय भिन्नसंधानाय चोपाय एवोपदिष्टाः। यादवानां परस्परयुद्धेन संहारेणापीदमेव ज्ञायते यत् शास्त्रीयनियमपालननिष्ठाशैथिल्येन गणतन्त्रशासनेषु राजतन्त्रशासनेषु वा सर्वत्रैवानर्थपारम्पर्य्यमापद्यते। राज्यराजादिशून्ये कृतयुगीयसमाजेऽपि तत एवानर्थपारम्पर्य्यमायातम्। तस्माच्छास्त्रदृष्टिभिरेव भाव्यमिति तु सर्वसारः।

नागजातीयानामाक्रमणन्तु निष्प्रमाणमेव। वासुदेवनारदसंवादे गण-चर्चा स्पष्टमुपलभ्यते। श्रीकृष्णेनोक्तम्—

'नासुहृत्परमं मन्त्रं नारदार्हति वेदितुम्।
अपण्डितो वापि सुहृत् पण्डितो वाप्यनात्मवान्॥

(शान्तिपर्व राजधर्मानुशासने ८१ अध्याये ३)

'स ते सौहृदमास्थाय किञ्चिद्वक्ष्यामि नारद।
कृत्स्नं बुद्धिबलं प्रेक्ष्य सम्पृच्छे त्रिदिवङ्गमः॥ ४॥
दास्यमैश्वर्यवादेन ज्ञातीनां न करोम्यहम्।
अर्धं भोक्तास्मि भोगानां वाग्दुरुक्तानि च क्षमे॥ ५॥
बलं संकर्षणे नित्यं सौकुमार्य्यं पुनर्गदे।
रूपेण मत्तः प्रद्युम्नः सोऽसहायोस्मि नारद॥ ६॥
अन्ये च सुमहाभागाः बलवन्तो दुरुत्सहाः।
नित्योत्थानेन सम्पन्नाः नारदान्धकवृष्णयः॥ ८॥

यस्य न स्युर्न वै स स्यात् यस्य स्युः कृत्स्नमेव तत् ।
तत्रादाने न भिद्यन्ते गणाः संघातवृत्तयः ।
भिन्ना विमनसः सर्वे गच्छन्त्यरिवशं भयात् ॥ १३ ॥

तद्व्याख्यानञ्च तेनैव कृतम्—

'शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवम् ।
यथार्हं प्रतिपूजा च शस्त्रमतेदनायसम् ॥ २१ ॥
ज्ञातीनां वक्तुकामानां कटुकानि लघूनि च ।
गिरात्वं हृदयं वाचं शमयस्व मनांसि च ॥ २२ ॥

गणरक्षाधुरं भवानेव वोढुं शक्नोति ।

'नामहापुरुषः कश्चिन्नानात्मा नासहायवान् ।
महतीं धुरमाधत्ते वागुद्यम्य रसावहं ॥ २३ ॥
सर्व एव गुरुं भारमनड्वान् वहते स मे ।
दुर्गे प्रतीकः सुगवो भारं वहति दुर्वहम् ॥ २४ ॥
भेदाद्विनाशः संघानां संघमुख्योसि केशव ।
यथा त्वां प्राप्य नोत्सीदेदयं संघस्तथा कुरु ॥ २५ ॥
नान्यत्र बुद्धिक्षान्तिभ्यां नान्यत्रेन्द्रियनिग्रहात् ।
नान्यत्र धनसन्त्यागात् गणः प्राज्ञेऽवतिष्ठते ॥ २६ ॥

एतावता प्राज्ञस्य गणमुख्यस्यापि बुद्धिक्षान्तीन्द्रियनिग्रहधनसन्त्यागैरेव गणानुकूल्यं भवति ।

धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वपक्षोद्भावनं सदा ।
सतीनामविनाशः स्यात् यथा कृष्ण तथा कुरु ॥२७॥
आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ।
षाड्गुण्यस्य विधानेन यात्रायानविधौ तथा ॥ २८ ॥

श्रीकृष्णस्य तु लीलयैव प्रश्नः । स तु सर्वेश्वरः सर्वं कर्त्तुं समर्थ इत्यपि तत्रैव ।

यादवाः कुकुरा भोजाः सर्वे चान्धककृष्णयः ।
त्वय्यासक्ता महाबाहो लोकालोकेश्वराश्च ये ॥
उपासन्ते हि त्वद्बुद्धिमृषयश्चापि माधव ।

त्वं गुरुः सर्वभूतानां जानीषे त्वं गतागतम् ।
त्वामासाद्य यदुश्रेष्ठमेधन्ते यादवाः सुखम् ॥३१॥

शा० प० ८१ अध्यायेऽपि गणानां संबन्धे भीष्मेणोक्तम्—

गणानाञ्च कुलानाञ्च राज्ञां भरतसत्तम ।
वेरसंदीपनावेतौ लोभामर्षौ नराधिप ॥ १० ॥

लोभामर्षाभ्यां गणनाशो जायते ।

लोभमेको हि वृणुते ततोऽमर्षमनन्तरम् ।
तौ क्षयव्ययसंयुक्तावन्योऽन्यञ्च विनाशिनौ ॥ ११ ॥
चारमन्त्रबलादानैः सामदामविभेदनैः ।
क्षयव्ययभयोपायैः प्रकर्षन्तीतरेतरम् ॥ १२ ॥
तेषामन्योऽन्यभिन्नानां स्वशक्तिमनुतिष्ठताम् ॥२६॥
निग्रहः पण्डितैः कार्य्यः क्षिप्रमेव प्रधानतः ।
कुलेषु कुलहा जाताः कुलवृद्धैरुपेक्षिताः ॥ २७ ॥
गोत्रस्य नाशं कुर्वन्ति गणभेदस्य कारकम् ।
आभ्यन्तरं भयं रक्ष्यमसारं बाह्यतो भयम् ॥ २८ ॥
आभ्यन्तरं भयं राजन् सद्यो मूलानि कृन्तति ।
अकस्मात् क्रोधमोहाभ्यां लोभाद्वापि स्वभावतः ॥२९॥
अन्योऽन्यं नाभिभाषन्ते तत्पराभवलक्षणम् ।
जात्या च सदृशाः सर्वे कुलेन सदृशास्तथा ॥ ३० ॥
न चोद्योगेन बुद्धया वा रूपद्रव्येण वा पुनः ।
भेदाच्चैव प्रदानाच्च भिद्यन्ते रिपुभिर्गणाः ॥ ३१ ॥
तस्मात् संघातमेवाहुः गणानां शरणं महत् ॥ ३२ ॥

वस्तुतस्तु डांगे महाशयो अभिसन्धिवशात् कञ्चिदपि ग्रन्थं सम्यगधीत्य तदीयतात्पर्य्यमधिगन्तुं न प्रयतते। किन्तु ग्रन्थचुम्बको भूत्वा कुतश्चित् किञ्चित् गृहीत्वा विपरीतमेवावगच्छन्ति। गणाः श्रेणयो जातयः कुलानि च प्राचीनकालेप्यासन्, अर्वाचीनकालेपि सन्ति । सर्वत्र शास्त्राणि धर्मा अध्यात्मवादाश्च भवन्ति। सामान्येषु गणेषु मुख्या (मुखिया) विशिष्टेषु राजानो राज्यव्यवस्थाश्च भवन्ति स्म। गणा राजाश्रयाश्च भवन्ति स्म।

यथाकालं वेतनाद्यदानेन सैनिका अपि भिद्यन्ते विमनसश्च विपक्षं यान्ति—

भेदे गणा विनश्येयुर्भिन्नास्तु सुजयाः परैः ।
तस्मात् संघानयोगेन प्रयतेरन् गणाः सदा ॥ १४ ॥
अर्थाश्चैवाभिगम्यन्ते संघातबलपौरुषैः ।
बाह्याश्च मैत्रीं कुर्वन्ति तेषु संघातवृत्तिषु ॥ १५ ॥
ज्ञानवृद्धाः प्रशंसन्ति शुश्रूषन्तः परस्परम् ।
विनिवृत्ताभिसंधानाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १६ ॥

गणेष्वपि शास्त्रप्रामाण्यं वर्णाश्च मर्य्यादाश्च भवन्ति स्म । एतेन शास्त्रं राजतन्त्रोपकारकं तत्रैवोद्भूतमिति तदप्यपास्तम् । तदुक्तं तत्रैव ।

धर्मिष्ठान् व्यवहारांश्च स्थापयन्तश्च शास्त्रतः ।
यथावत् प्रतिपश्यन्तः विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १७ ॥

अतएव गणमुख्येनैव कृष्णेन गीतायां 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणन्ते कार्य्याकार्य्यव्यवस्थितौ ।' इत्युक्तम् । गणेष्वपि धनवन्तो भवन्ति तेष्वपि निग्रहानुग्रहावश्यकता भवति ।

पुत्रान् भ्रातॄन् निगृह्णन्तो विनयन्तश्च तान् सदा ।
विनीतांश्च प्रगृह्णन्तो विवर्धन्ते गणोत्तमाः ॥ १८ ॥

तेष्वपि चारमन्त्रादयोऽपेक्ष्यन्ते—

चारमन्त्रविधानेषु कोशसंन्निचयेषु च ।
नित्ययुक्ता महाबाहो वर्धन्ते सर्वतो गणाः ॥ १९ ॥
प्राज्ञान् शूरान् महोत्साहान् कर्मसु स्थिरपौरुषान् ।
मानयन्तः सदा युक्ता विवर्धन्ते गणा नृप ॥ २० ॥
द्रव्यवन्तश्च शूराश्च शस्त्रज्ञाः शास्त्रपारगाः ।
कृच्छ्रास्वापत्सु सम्मूढान् गणाः सन्तारयन्ति ते ॥ २१ ॥
क्रोधो भेदो भयं दण्डः कर्षणं निग्रहो वधः ।
नयत्यरिवशं सद्यो गणान् भरतसत्तम ॥ २२ ॥
गणमुख्यस्तु सम्भूय कार्यं गणहितं मिथः ।
पृथग्गणस्य भिन्नस्य विततस्य ततोऽन्यथा ॥ २५ ॥

अर्थाः प्रत्यवसीदन्ति तथानर्था भवन्ति च।

यत्तु—वृष्णीनां सहाय्यार्थं पाण्डवास्तत्र गताः। तथापि तेषां रक्षां कर्तुं न समर्था जाताः। गङ्गाक्षेत्रीयराज्यशक्तीनां कुरूणां पुरुषाणाञ्च सातङ्कमहत्त्वं समाप्तम्। अर्जुनस्तत् कथनानुसारेण नागैः सार्द्धं योद्धं तस्य विख्यातानि शस्त्रास्त्राणि हीनशक्तिकानि जातानि। नागैर्यदुस्त्रियोपहृताः अवशिष्टा हस्तिनापुरमानीता अर्जुनेन। हस्तिनापुरमपि नेदानीं शक्ति केन्द्रभूतमासीत्। किञ्चित् कालानन्तरं पाण्डवा स्वर्गं गताः। तत्पौत्रः परीक्षित् नागैर्निहतः। ब्राह्मणनेता कश्यपः परीक्षिदुपर्य्याक्रमणयोजनां ज्ञात्वापि नागजातीयप्रमुखेन तक्षकेण स्वर्णक्रीतत्वात् समर्थोऽपि न प्रतिचकार। पारीक्षितेन जनमेजयेन नागानामुपर्य्याक्रमणं कृत्वा सामञ्जस्यं कर्त्तुं नागा बाधिताः। ततः किञ्चिद्विश्रान्तिर्जाता।

महाभारतानन्तरं अन्धकारमयः शून्यप्रायो युगो लक्ष्यते। ततो नव्यराज्योदयो जातः। परं तदानीमाकर्षणबिन्दुः हस्तिनापुरं नासीत्। किन्तु मगधस्य पाटलिपुत्र आसीत्। दासताया ह्रासः प्रारब्धः। अर्धदासा नगरेषूद्योगवन्तो व्यापारिणश्च गतिशीला जाताः। सर्वेषामुपरि सर्वशक्तिमान् कश्चिद्राजा संवृत्तः। दासाःस्वामिनां गृहेस्वर्धस्वतन्त्राः सम्पन्नाः। भौमिकैर्व्यापारिभिश्च युवकैः सार्द्धं दर्शनलोकं प्रविष्टाः बुद्धस्य शिष्याः भक्ताश्च जाताः। यद्यपि दासस्वामिनां राज्यसंघटनं पुनरपि सम्पन्नं, तत्र वृद्धिरपि जाता। तथापि परस्परनिरोधान्नागानां निषादानाञ्च विद्रोहात् प्रगतिः शिथिलैवासीत्। दासप्रथायाः कठोरतमरूपस्य तदा स्थितिसंभावनापि नासीत्। पलायितानामसमर्थानाञ्च दासानां स्थानपूर्तिरशक्या जाता। विजितप्रदेशा अपि शक्तिक्षयादशक्यशासनाः स्वातन्त्र्यमुपजग्मुः। प्रजाः दारिद्र्याभिभूताः। उत्पादनविनिमयादिवृद्ध्याऽर्थव्यवस्थायामेकः स्वतन्त्रशक्तिरूपो व्यापारिवर्गः समायातः, येन पलायितदासेभ्यः प्रश्रयं दत्वा लघुहस्तोद्योगं प्रशिक्ष्य लाभोऽर्जितः। एते व्यापारिका हस्तोद्योगिनश्च सबलसक्षमशासने स्थिताः। ते च राजानः पौराणां जानपदानां कृषिकाराणां व्यापारिणाञ्च विरोधिहितसामञ्जस्यसम्पादनेन स्वार्थं पूरयन्ति स्म। विशालमात्रया कृषिविकासेन तत्र वैयक्तिकाधिकारप्रश्नोऽपि गंभीरो जातः। दासप्रथाधारेण कृषिकर्मचालने काठिन्यमप्या-

गतम्। औद्योगिकोत्पादनवृद्धावपीदमेव काठिन्यमासीत्। दासप्रथासमाप्ति-पूर्वकार्धदासप्रथा स्थापनस्यावस्था परिपाकमुपागता। महाभारतयुद्धेने-तत्सामजिकप्रक्रियावेगेन तीव्रतां गतम्। तस्यामेव दशायां शोषकवर्गीय-शास्त्रकारैर्दार्शनिकैश्च दासप्रथायामन्यादृष्टिरप्युपक्षिप्ता।

गीतायां कृष्णेनोक्तं—"स्त्रीवैश्यशूद्र दास्यार्थमेवोत्पन्नास्तथापि तेऽपि मद्भक्ता भवेयुस्तदा स्वर्गे तेषामपि स्वातन्त्र्यमुपलभ्यते।

एवं स्त्रियो वैश्या आर्य्या अपि तस्मिन् युगे दास्यभावं प्रापिताः। यद्यपि ते पूर्वगणसाम्यसंघस्य स्वाभिमानि विश आसन् दासस्वामिनां राज्येषु तेषां मोक्षः स्वर्गश्च दुर्लभ आसीत्। यद्यपि पितृसत्तात्मकदासत्वप्रारम्भ-काले दासस्वामिनो ब्राह्मणाः क्षत्रिया दासस्त्रीभिः विवाहं कुर्वन्ति स्म, तदुत्पन्नसंततयश्च समानाधिकारा भवन्ति स्म, तथापि दासानां स्वातन्त्र्यं कल्पनातीतमेव। आर्य्यगणेषु संपत्तिभेदेऽतितरां वृद्धिं गते वैश्येषु च दास-श्रेणीमुपगतेषु गृहयुद्धाय आह्वानं जातम्। विजयिदासस्वामिनां ऐकाधिप-त्यस्थापनेन दारिद्रान् वैश्यान् तत्सहकारिणो निषादान् नागांश्च चूर्णयित्वा महातङ्कपूर्णं राज्यं स्थापितम्। तदैव दासस्त्रीसम्बन्धस्तन्महत्त्वञ्च नष्टम्। पितृसत्ताकाले विद्यमानदासस्त्रीजातसन्ततीनां समानाधिकारः समाप्तः। मातृवर्णाधिकार एवावशिष्टः। तदपि पराजितानामर्धपराजितानां, संख्या-वृद्ध्या दासस्वामिना शान्तिर्दुर्लभा जाता। वर्णभेदतैक्ष्ण्यात् आर्य्या वैश्या अपि दासतायां निपतिताः। उत्पादने शक्तीनां वृद्धिरपि तीव्रगत्या प्रारब्धा। तेन नूतनसम्बन्धस्यापेक्षोत्थिता। विनिमयव्यापारहस्तोद्योगव्यापारि-वर्गैस्तदीयाभिनूतनाभिः सामाजिकशक्तिभिश्च दास्यापनयनापेक्षोत्थापिता। गीतायाः कृष्णस्य नाम्ना तथोद्घोषः कृतः। कृष्णस्य नाम तदर्थं सर्वोत्तम आसीत्। यत् सर्वश्रेष्ठगणसंघस्य स प्रियः प्रतिनिधिरासीत्। महाभारत-युद्धानन्तरमपि तन्नाम जीवितमासीत्। स्वर्गलोके स्वातन्त्र्यं प्राप्स्यते इत्युद्-घोषस्य वाहकत्वे स एव प्रकल्पयितुं शक्य आसीत्। येन शोषकवर्गस्य शान्तिभङ्गमन्तरा शोषिताः फल (पारिश्रमिक) नैरपेक्ष्येण स्वर्गे वा फल-प्राप्त्याशया तात्पर्य्येण श्रमलग्नाः सम्पादयितुं शक्यन्ते स्म। स्वर्गे स्वामिभिः समकक्षं स्वतन्त्रपदप्राप्तये तेभ्य आश्वासनं दत्तम्।

यद्यप्येतच्छ्रवणवैचित्र्यं प्रतीयते, परं वस्तुभूतमेतत्। अर्धदाससामन्तप्रथाभिमुखीभिः शक्तिभिः सार्द्धं दासस्वामिनामिदमेव सन्धानम्। प्रथमं दासताप्रथायाः शोषणकालः। मध्यकाले अर्धदासतायाः शोषणकालः। आधुनिककाले श्रमिकशोषणमिति दासताया रूपत्रयम्। त्रीण्येतानि प्रमुखानि रूपाणि।

प्राचीने काले निरावरणरूपेण दास्यमासीदिदानीं सावरणं तत्। एवमावश्यकतानुसारेण मनुष्यः प्रकृतिविकासक्रमेण विशालाभिरुत्पादशक्तिभिः आत्मानं वन्यावस्थातोऽर्धवन्यावस्थां ततः सभ्यावस्थाभिमुखं पुरश्चक्रे। युद्धशान्तिकलासाहित्यविकासप्रकृतिनियमरहस्याध्ययनविश्लेषणादिभिः कोटिकोटिभूतप्रेत देवीदेवताविचारक्रमेणाद्वैतब्रह्मविज्ञानं शिक्षितवान्। विशेषेभ्यः सामान्यं, व्यष्टेः समष्टिम्, बाह्यादन्तश्चिन्तयन् प्रगतिं कृतवान्। प्रगत्या सार्द्धमेव पतनं तत्प्रतिक्रिया वा।

अर्धवन्यानां प्राचीनेषु साम्यसंघेषु वर्गसंघर्षः दासतालोभः सम्पत्तिस्तथा सम्बन्धिनामन्योन्यहिंसा नासीत्। सभ्ययुगे तत्सर्वमति मात्रया विततम्। यतः एकवर्गस्य वर्गान्तरशोषणमेव सभ्यताया आधारः। अतएव सभ्यतायाः सर्वोऽपि विकास आत्मविरोधात्मैव उत्पादनस्य वर्धमानं प्रत्येकं पदं शोषितवर्गदशायाः पतनोन्मुखं पश्चाद्गामि पदमपि, तेनैव मुष्टिमेयशोषकाणां हितावहमपि बहुसंख्याकानां शोषितानां दुर्दशावहमेव। केषाञ्चित् लाभो भवति बहूनां हानिर्भवति। एकवर्गस्य स्वातन्त्र्यमन्यस्य वर्गस्य दमनहेतुर्भवति। यथा अर्धवन्येष्वधिकारकर्त्तव्ययोर्विभागरेखा नासीत्। सभ्यतायां तद्विभागो भेदश्च स्फुटतामुपागतौ। मन्दबुद्धिरप्येतत्स्पष्टं प्रत्येति यत् कस्यचिद्वर्गस्य सर्वोऽधिकारः कस्मैचित्सर्वकर्त्तव्यभारोऽर्पितः।

यच्छाशकवर्गस्य कल्याणकारि तेन सर्वसमाजहितकारिणाऽपि भाव्यमेव। येन तयोस्तादात्म्यम्। अत एव यथा यथा सभ्यता वर्धते तथा तथाऽनिवार्यरूपेणोपस्थितदोषप्रावरणार्थं प्रेमदानादि जवनिका स्थाप्यते।

शोषितवर्गस्य शोषणं तेषां कल्याणार्थं शोषितैस्तद्विरुद्धं विद्रोहः कृतः। उद्घोषः मिथ्याचारस्य पराकाष्ठा। राज्यादिव्यवस्थामन्तराऽपि प्राचीनसाम्यसंघीया व्यवस्थासीत्। आर्थिकविकासस्यैकविशेषावस्थाय समाजस्यावश्यकवर्गरूपेण समाजो विभक्तः। तत एव राजशक्तेरावश्यकता। इतः परमुत्पादनविकासस्यैतादृशीमेकामवस्थां तीव्रगत्याऽभिसरामो यत्र

वर्गविभागो नानुपयुक्त एव किन्तु उत्पादनवृद्धौ घातकोऽपि। तेन यथाऽनिवार्य्यरूपेण वर्गोत्पत्तिस्तथैव तन्नाशोऽप्यनिवार्यतावशादेव। तेन सार्द्धमेव राज्यव्यवस्थापि नंक्ष्यति। पुनश्च नूतनसमाजव्यवस्था स्थास्यति, यत्रो त्पादकानां स्वातन्त्र्यं साम्यञ्चाधृत्योत्पादनव्यवस्था चलिष्यति, इत्यादि।

अस्त्राणि मे प्रणष्टानि विविधानि महामुने॥ १८॥
गुणाश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः॥
(भौ० प० अ० ८)

व्यासेनोक्तम्—

ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः॥ २६॥
विनष्टाः कुरुशार्दूल न तान् शोचितुमर्हसि।
भवितव्यं तथा तच्च दिष्टमेतन्महात्मनाम्॥ २७॥
उपेक्षितञ्च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम्।
त्रैलोक्यमपि गोविन्दः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम्।
प्रसहेदन्यथा कर्तुं कुतः शापं महात्मनाम्॥ २८॥

परीक्षित्तु मुनिशापवशात्तक्षकेण दष्टो न तत्र नागानामाक्रमणं, न वा योजनाज्ञानं ब्राह्मणस्य किन्तु स ब्राह्मणः काश्यपस्तु विषवैद्यो गारुडिको नागदष्टं चिकित्सितुं समर्थ आसीत्। तक्षकेण दष्टं शुष्कं वृक्षमपि स्वमन्त्र-बलेन पुनः पल्लवितं फलितञ्च चकार। तस्य तादृक् सामर्थ्यातिशयं ज्ञात्वा स्वकीर्तिभङ्गभिया स्वर्णदानेन तं तोषयित्वा तक्षकः परावर्तितवान्। तस्य तद्दौरात्म्यश्रवणेनैव जनमेजयः सर्पसत्रेण नागकुलं नाशयितुमियेष। ऐतिहासिकं तथ्यं प्रच्छाद्य स्वभौतिकवादिकल्पितेतिहासे संगतिं योजयितुं यत्किञ्चिदालपति डांगे महाशयः।

तथाहि—तक्षकस्तत्रैकं वनस्पतिमदशत्—

स दष्टमात्रो नागेन भस्मीभूतो भवन्नगः।
कश्यपश्च ततो राजन्नजीवयत तं नगम्॥ २३॥
(आ० प० ५०)

तक्षकेन च बहु धनं दत्त्वा स निवर्तितः।
लब्ध्वा वित्तं निववृते तक्षकाद् यावदीप्सितम् ॥ २७ ॥
(आ० प० ५०)
'तस्मिन् प्रतिगते विप्रे छद्मनोपेत्य तक्षकः ॥ २८ ॥'
(आ० प० ५०)
प्रासादस्थं यत्तमपि दग्धवान् विषवह्निना ॥ २९ ॥
(आ० प० ५०)

एवं तक्षकस्य जिह्मतां ज्ञात्वैव तक्षकं तत्सम्बन्धिनश्च दग्धुं सर्पसत्रे जनमेजयो मतिं चक्रे।

अत्र न नागजातीया मनुष्या नागा नागगणा वा। स्पष्टं महाभारते सर्पदंदशूकनागादिनामभिस्तेषां निर्देशात्। तदपि तुच्छम् महाभारतादि ग्रन्थानामनुसारेण श्रीकृष्णस्य परमेश्वरावतारत्वेन भूभारावतारायैव वृष्णिकुले जातस्य तस्येच्छयैव दुर्वासःशापेन वृष्ण्यन्धकादिकुलसंहारो जातः। यस्यानुग्रहेणैवार्जुनो दुरत्ययकौरवसैन्यसागरं तीर्णः तस्य पाण्डव-कर्तृकसाहाय्यानपेक्षणात्। तदुक्तम्–परीक्षिता–दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः। भगवता संदिष्टोऽर्जुनः तत्रत्यसंहारलीलामालोक्य राजकुलाङ्गना आदाय हस्तिनापुरं प्रस्थितः। मध्येमार्गं तत्र पञ्चनदीयैराभीरैराक्रम्य ता हृताः। तत्र कालमहिम्ना श्रीकृष्णसाहचर्याभावाच्चार्जुनस्य पराजयो जातो न त्वाभीराणां पराक्रमात्। तदुक्तं भागवते तेनैव—

"तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते सोऽहं रथी नृपतयो यत आमनन्ति।
सर्वं क्षणेन तदभूदसदीशरिक्तं भस्मन् हुतं कुहकराद्धमिवोप्तमूष्याम्।

महाभारते तद्वर्णनं यथा—

ततो लोभः समभवद्दस्यूनां निहतेश्वराः।
दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४६ ॥
ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः।
आभीरा मन्त्रयामासुः सामात्याः शुभदर्शनाः ॥ ४७ ॥
(मौसल पर्व अ० ७)
ततो यष्टिप्रहरणाः दस्यवस्ते सहस्रशः।
अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ४९ ॥

चकार सज्जं कृच्छ्रेण संभ्रमे तुमुले सति।
चिन्तयामास शस्त्राणि न च सस्मार तान्यपि ॥ ५५ ॥
वैकृत्यं तन्महद् दृष्ट्वा भुजवीर्यं तथा युधि।
दिव्यानां च महास्त्राणां विनाशाद् व्रीडितोऽभवत् ॥ ५६ ॥

अर्जुनेन व्यासं प्रत्युक्तम्—

पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन् सहस्रशः ॥ १६ ॥
आभीरैरनुसृत्याजौ हृता पञ्चनदालयैः।

(मौ० प० अ० ८)

पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शंखचक्रगदाधरः ॥ १९ ॥
चतुर्भुजः पीतवासाः श्यामः पद्मदलेक्षणः।
यश्च याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युतिः ॥ २० ॥
प्रदहन् रिपुसैन्यानि न पश्याम्यहमच्युतम्।

(मौ० प० अ० ८)

यदुक्तम्-'महाभारतानन्तरमन्धकारमयं युगं लक्ष्यते' तन्मन्दम्, परीक्षिज्जनमेजयादीनां प्रभावशालिनां धार्मिकाणां शासनश्रवणात्। वर्तमान-युगमपेक्ष्योदयन-नवनन्द-विक्रम-चन्द्रगुप्ताशोकादीनामपि युगमुत्तममेवासीत्। दासार्धदासदारिद्र्यादिकथापि नाद्यत्वेऽप्यल्पीयसी। अस्मद्देशीया धनिका निर्धनाश्च दर्शनलोकं बहोः कालात् प्रविष्टाः। विदुरः शूद्रोऽपि धर्म-ब्रह्मविद्या-निष्णात आसीत्। सञ्जयस्यापि सैव स्थितिरासीत्। धर्मव्याधप्रभृतयोऽन्त्यजा अपि धर्मब्रह्मतत्त्वनिष्णाता आसन्। बुद्धयुगे तु नास्तिक्यमेव प्रवृत्तम्।

व्यापारिवर्गोऽपि न नव्यः। कृषि विकाशोऽपि नाधुनिकः, दुर्योधनादि-शासनकालेष्वपि कुल्यादिनिर्माणैः प्रजा अदेवमातृकाः सम्पन्ना आसन्। सम्भूयसमुत्थाननाम्ना कृषिव्यापाराणाञ्च सामूहिकोऽपि विकासो धर्मशास्त्रेषु वर्णितो व्यवहारे च प्रवृत्त आसीत्।

बृहस्पतिस्मृत्यादिषु भृतिनिर्णयादिभिः श्रमिकाणां कर्मकराणाञ्चाभ्युद-यानुगुणाः सुव्यवस्था विहिताः।

स्त्रियो वैश्याः शूद्राश्च दास्यभावार्थमेव सृष्टाः इत्येवं विधा तदानीं शिक्षासीदिति कथनमपि निर्मूलमेव। गीतायां तु भगवता शास्त्रीयमेव मतं

प्रकटितं न नवीनम्। वर्णाश्रमव्यवस्थानुसारेण वेदेषु धर्मशास्त्रेषु सर्वत्रैव व्यावहारिको भेद उत्कर्षापकर्षव्यवस्था च विद्यत एव। स्वर्गो मोक्षश्च न व्यक्तिविशेषसमाजस्वीकृतिलभ्यौ किन्तु कर्मोपासनज्ञानलभ्यौ। धर्मशास्त्रेषु तु स्वधर्मनिष्ठस्य शूद्रस्यापि स्वर्गप्राप्तिरुक्तैव।

'स्वधर्मे संस्थितः सम्यक् शूद्रोऽपि स्वर्गमश्नुते' [अत्रि० स्मृ०]

इति वचनात्। पारतन्त्र्यं स्वातन्त्र्यञ्च कस्यापि निरपेक्षं नास्ति। ब्राह्मणादयोऽपि शास्त्रानुसारेण पित्रोर्गुरोश्च पराधीना एव भवन्ति।

'जुह्वत्स्वृत्विक्ष्वथ तदा सर्पसत्रे महाक्रतौ।
अहयः प्रपतंस्तत्र घोराः प्राणिभयावहाः॥ ११ ॥
वसामेदोवहाः कुल्या नागानां संप्रवर्त्तिताः।
ववौ गन्धश्च तुमुलो दह्यतामनिशं तदा॥ १२ ॥
पततां चैव नागानां धिष्ठितानां तथाम्बरे।
अश्रूयतानिशं शब्दः पच्यतां चाग्निना भृशम्॥ १३ ॥

(म० भा० आ० प० ५३)

तक्षकस्तु महेन्द्रलोकं गत्वा महेन्द्रं शरणङ्गतः। महेन्द्रस्तस्मै रक्षणाय वचनं दत्तवान्। जनमेजयेन समहेन्द्रस्तक्षको होतव्यमित्युक्ते—

होता जुहाव तत्रस्थं तक्षकं पन्नगं तथा॥ १२ ॥
हूयमाने तथा चैव तक्षकः सपुरन्दरः।
आकाशे ददृशे चैव क्षणेन व्यथितस्तदा॥ १३ ॥
पुरन्दरस्तु तं यज्ञं दृष्ट्वोरुभयमाविशत्।
हित्वा तु तक्षकं त्रस्तः स्वमेव भवनं ययौ॥ १४॥
इन्द्रे गते तु नागेन्द्रस्तक्षको भयमोहितः।
मन्त्रशक्त्या पावकार्च्चिसमीपमवशो गतः॥ १५ ॥

नूनं मुक्तो वज्रभृता स नागो भ्रष्टो नाकान् मन्त्रविस्रस्तकायः।
घूर्णन्नाकाशे नष्टसंज्ञोऽभ्युपैति तीव्रान्निश्वासान् निःश्वसन् पन्नगेन्द्रः॥१९॥

(आ० प० ५६)

तदानीमेव आस्तीकेन वरो याचितः—

'सत्रं ते विरमत्वेतन्न पतेयुरिहोरगाः॥'

(आदिपर्व ५६।२१)

पूर्वं तु स्तुत्या राजा ऋत्विजश्च सर्वे ते संतुषिता। ततः सत्रविरामे शिष्टाः सर्पा मुक्ताः। तत्रैव ५७ अध्याये विस्तरेण विशिष्टनागानां दग्धानां नामानि चोक्तानि।

'सहस्राणि बहून्यस्मिन् प्रयुतान्यर्बुदानि च।
न शक्यं परिसंख्यातुं बहुत्वाद् द्विजसत्तम॥'(आ० प० ५७।२)

पतमान एव तक्षकः आस्तीकेन तिष्ठेत्युक्तो न पपात।

'तमिन्द्रहस्ताद् विस्रस्तं विसंज्ञं पन्नगोत्तमम्।
आस्तीकस्तिष्ठ तिष्ठेति वाचस्तिस्रोऽभ्युदैरयत्॥ ५॥
वितस्थे सोऽन्तरिक्षे च हृदयेन विदूयता।
यथा तिष्ठति वै कश्चित् खं च गाञ्चान्तरा नरः॥ ६॥'
(आ० प० ५८)

शूद्राश्चापि शास्त्रपरतन्त्रा एव द्विजशुश्रूषवो भवन्ति न सर्वे।

एवमेव गृहयुद्धादि कल्पनापि अभिसन्धिमूलिका। पितृसत्ता-मातृसत्तादि-भेदकल्पनापि सारशून्या। क्वचित् देशे समाजविशेषे चाद्यापि मातृप्राधान्येन मातृसत्ता विद्यते। तत्र तदपनोदनाय नास्ति कश्चित् संघर्षोऽपि। तथैव क्वचित् पुरापि मातृसत्ताप्राधान्यं नासंभाव्यम्। मात्स्यन्यायापनोदनसर्वहित-सामञ्जस्यसम्पादनमेव धर्मनियन्त्रितस्य शासनस्य कृत्यमिति तद्भूषणमेव।

कृष्णस्तु परमेश्वरावतारत्वेनाद्यापि पूज्यते। सर्वाधिपतेर्गणपतित्वमपि युक्तमेव। केवलं गणपतिः स्याच्चेत्तदा स्वर्गे स्वातन्त्र्यं लप्स्यते इति तद्घोषणायां कः श्रद्दध्यात्? अपि च स्वर्गे स्वामिभिः साम्यं प्राप्स्यते इत्याशया न-कोऽपि कार्य्यसंलग्नो भवन् दृश्यते।

वन्यावस्था-अर्धवन्यावस्था-नागरिकावस्थादिकल्पनमपि निर्मूलमेव। अनादिवेदेष्वेवाधुनिकतमावस्थाया दर्शनात्। आधुनिकधर्मनिरपेक्ष-शासनतन्त्रेष्वेव पक्षपातो वर्गविशेषस्य शोषणमन्यस्य च वर्गस्य पोषणं भवति। न हि दानं शोषणजवनिकारूपेणाद्रियते। मरुत्तस्य युधिष्ठिरस्य सक्तुप्रस्थदातुर्विप्रर्षेरौशीनरस्य शिवे रन्तिदेवस्य च विशुद्धदानानां तदसम्भवात्। विश्वस्य वैचित्र्यादेवात्र नानाविधानि परिवर्तनानि भवन्ति प्रकृतेर्गुणानां विमर्दवैचित्र्येण। सुस्थिरशास्त्रोक्तधर्म-

नियन्त्रितजीवनेषु श्रद्धाह्रासविकासतारतम्यो विकारभूतानां परिवर्त्तनानां सम्भवात् ।

यदपि च "निर्वाचनद्वारा तत्र राजसु शक्तिराधीयते। गणेनाभिषेकः गणेषु वैयक्तिकसम्पत्तिवर्णदासविकासेन राज्यं वृत्तम्। शासनाय वृतो राजशब्दवाच्यो जातः। अभिजातकुलानि राजकुलानि जातानि। समितौ गणसम्बन्धिसम्पूर्णलोकतन्त्रस्य क्रियाशीलतासीत् । सभायां लघुसमूहस्यैव क्रियाशीलता । तत्र च सम्पत्तिशालिकुलेष्वेव कश्चिद् व्रियते स्म । ग्रामनगरादि-विभागेनोत्पादनविनिमयादिवृद्धया जनपदपौरविभागः प्रवृत्तः । कृषि-सम्पत्तिकेन्द्रो जनपदः । उद्योगव्यापारप्रधानव्यापारिधनिकादिकेन्द्रो नगरपौरादिकम्। तत्र शोषकाणां हितावहा शासनसत्ता सम्पूर्णरूपेण शासनाधिकारिणी ।

महाभारतरीत्या पाणिनिरीत्या च ज्ञायते यत् सम्पत्तिशालिनः स्वप्रामुख्याय लोकतंत्रविघाताय तुमुलं युद्धयन्ते स्म । पाणिनीये ग्रन्थे द्विविधा गणा दृश्यन्ते। प्रथमे आयुधजीविसङ्घाः। कौटल्ये शस्त्रोपजीविनाम्ना ते व्यपदिश्यन्ते। अन्ये राजशब्दोपजीविनः। एतेषां भेदः संकेतश्च कैश्चिदपि सम्यङ् न व्याख्यातः। आयुधजीविसङ्घशब्देन समाजस्य सावस्था सूच्यते यस्यां सर्वेऽपि सशस्त्रा आसन्। सशस्त्राणां धनिनां निरस्त्राणामुपरि नियंत्रण-मासीत् !

यद्यपि आदिमसाम्यसङ्घ इव वर्गसत्ताया अभावो नासीत् । तत्र वर्गसत्ता सम्पत्तिभेदः कृषिः व्यापारो मुद्रा दासता विकसिता आसीत् । तथापि स्वात्मविरोधस्य तीव्रता नासीत् । तस्माद्विशां नाशाय तेषां निःशस्त्रीकरणादिकं नासीत्। गणेषु सर्वे श्राम्यन्ति स्म। शूद्रातिरिक्ताः सर्वे सशस्त्रा आसन्। सम्पत्तिशालिषु कश्चिन्नेतृत्वाय व्रियते स्म । त्रिगर्त्तानां षण्मण्डलानि कौण्डो-परथदाण्डकि क्रौष्टुकि जालमानि ब्रह्मगुप्त जालकि-इति। यौधेयतया अन्ये पार्श्वतया अन्ये क्षुद्रक-मालव-कठ-सौभूति-शिवि-पाटल-मांगल-कम्बौज-सुराष्ट्र-क्षत्रियाः-श्रेणी-ब्राह्मणकः-अम्बष्ट इति सर्वे गणाः प्रसिद्धाः ।

गङ्गायाः प्रदेशेषु शक्तिशालिगणराज्यानां विकासः। तत्र कृषिव्यापार-रक्षा युद्धादीनां विकासः। आर्याणां दासस्वामिनां हस्तैः तेषां शासनव्यवस्था-

या ध्वंसो जातः। पाणिनिरीत्या वाहीकप्रदेशेषु एते गणाः आसन्। सिन्धुनद-प्रदेशेषु पञ्चनदमारभ्य सिन्धुदक्षिणम् यावदेते प्रसृताः। क्षुद्रा मालवाश्च सिन्धु-समीपे "त्रिगर्ता जम्बूप्रदेशं स्थिता" इत्यादि। तदपि मन्दम्, राजतन्त्रे निर्वा-चनाभावादेव तेन शक्त्याधानमसंगतम्। जनप्रतिनिधिभिस्तत्समर्थनन्तु न निर्वाचनम्। अभिषेके विभिन्नश्रेणीप्रतिनिधीनान्तूपयोगस्तत्समर्थनायैव। अन्यत्तु कृतसमाधानम्।

यत्तु सभासमित्योः क्षेत्रभेदकल्पनं तत्स्वसंस्कारमूलकं न प्रामा-णिकम्। सम्पत्तिशालिषु यः कोऽपि राजत्वेन न वरीतुं शक्यः, राज्ञो ज्येष्ठ-पुत्रस्यैव राजसिंहासनाधिकारदर्शनात्। ग्रामनगरपत्तनादिकल्पनमपि वर्षलक्षेभ्यः प्रागेव वैन्यपृथुशासनकाल एव प्रवृत्तमित्यपि प्रदर्शितमिहैव। तत्र शोषकाणां हितावहा शासनसत्तेत्यपि प्रमाणविरुद्धम्। वेदा हि शासनविधानस्य सर्वजनहिताय सर्वजनसुखाय प्रवृत्तत्वात्। शिबिरन्तिदेवादीनां साधारणप्राणीनां कृतेऽपि स्वात्मोत्सर्गस्मरणात्। लोकतन्त्रविधानाय स्वप्रामुख्याय सम्पत्ति-शालिनां युद्धमिति न व्यासपाणिनिसंमतम्, तेषां तादृशवचनानुपलम्भात्।

किञ्च राजसाः सात्त्विका नीतिनिष्ठा अनीतिनिष्ठाश्च केचन सदैव भवन्ति, देवासुर-रामरावण-कौरवपाण्डवसंघर्षदर्शनात्। तावताऽपि नासुर-प्रवृत्तेरादरणीयता तस्याहेयत्वोपदेशात्। अत एव 'रामादिवद्वर्त्तितव्यं न रावणादिवत्' इति रामायणश्रवणनिष्कर्षवर्णनम्।

आयुधजीविसंघशब्देन सैनिका एव गृह्यन्ते योद्धृजातीया वा? येषां युद्धमेव जीविका ते प्रायेण राजकीयसेनासु सैनिका भूत्वा धनमु-पार्जयन्ति। सर्वेषां सशस्त्रत्वे आयुधजीवीतिविशेषणव्यावृत्त्यभावाद्व्यर्थ-विशेषणतापत्तेः। सति संघर्षे सशस्त्राणां नियन्त्रणमप्यावश्यकम्। वर्ण-सत्तादिकमपि वेदादिप्रमाणसिद्धमतिप्राचीनमेव। यथायोग्यं सर्वदैव सर्वेऽपि श्राम्यन्ति। शूद्रा अपि सशस्त्राः किरातादिष्वपि तत्प्रावीण्य-स्मरणात्। प्रायेण सर्वदैव तत्तद्वर्गीय एव तेषां नेतृत्वाय व्रियते।

आरण्यकेषु ग्रामादिषु च तत्र-तत्र अग्रणीः कश्चिदेव भवति। अगुवा सरदार आदि शब्दैस्तद्व्यपदेशः। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां समूहभेदाः सर्वदा भवन्ति। केचिद्देशविशेषनाम्ना। यथा 'त्रिगर्त्ताः'। केचिद्युद्धादि जीविका

सम्बन्धात्, कठशाखाध्येतृत्वेन कठादयः प्रसिद्धाः। न पूर्वोक्तसर्वसमूहेषु गणतन्त्रशासनकल्पनं युक्तम्। वेदानुसारिणां मन्वादिधर्मशास्त्राणां शुक्रबृहस्पत्यादिनीतिशास्त्राणामनुसारेणैव मन्विक्ष्वाकुप्रियव्रतर्षभभरतपृथु-मान्धातृदिलीपरघु–अजदशरथरामयुधिष्ठिरादिसूर्य्यसोमवंशीयराजवंशपारम्पर्यं प्रचलितम्। धर्मनियन्त्रितशासनतन्त्रस्यैव सर्वकल्याणहेतुत्वेन अन्याः शासनपद्धतयस्तत्रैवान्तर्भवन्ति। न तद्ध्वंसायास्तिकानां प्रयत्नः।

दास्यमप्यत्र न शोषणमूलकं किन्तु धर्ममूलकम्। न केवलं शूद्रा किन्तु ब्राह्मणा अपि गुरूणां दास्यं श्रद्धयाऽङ्गीकुर्वन्ति। हरिदासस्य राजर्षे-रिति युधिष्ठिरादावपि तत्प्रयोगदर्शनात्। वेदादौ साम्राज्यपारमेष्ठ्य-स्वाराज्यादिशब्ददर्शनादत्रत्यानामखण्डभूमण्डलशासनं हस्तगतमासीत्। अवान्तरशासनानि विविधानि यत्र तत्र सन्त्यपि न विरोधीनि।

यत्तु यद्यपि सम्पत्तिभेददासप्रथादिभिः क्षीणशक्तिकाः गणास्तथाप्यैक्यो-पेतैर्दृढैः सङ्घटनैः गणाः सिन्धुतटे सिकन्दरस्य शक्तिशालिनीं वाहनीं परा-जेतुं समर्था बभूवुः। गणानां पराजयकारणं तु धनिकवर्गः समासीत्। येन युद्धस्थाने शान्तिः काम्यते स्म। यद्यपि गणेषु स्वास्थ्यरक्षकाणामादे-शानुसारेण शिशुपालनप्रथासीत्। सदोषाणां विकलाङ्गानां शिशूनां समाप्तिरेव क्रियते स्म। वैयक्तिकसम्पत्त्यधिकारपरिवारोत्तराधिकारादयो गणकल्याणापेक्षया नगण्या एवासन्। सङ्घर्षनैरन्तर्येण योधृनिर्माणेऽति-जागरुकताऽसीत्। पाणिनिकौटल्यादिसम्बन्धिगणविवरणैर्गणेषु सम्पत्तिभेदवर्गभेदप्रभुत्वमुद्भूतमासीदिति ज्ञायते। तत एव मल्लानां स्वतंत्रनागरिका मालवाः शूद्राः कर्मकरा मालव्या उच्यन्ते स्म।

यौधेयानां गणव्यवस्थासंचालनार्थं पंचसहस्रसंख्याकानां प्रतिनिधीनां सभा निर्मिता। तस्यां यो निर्वाचनानन्तरं गणायैकं गजं समर्पयेत् स एव प्रतिनिधिर्भवति स्म। येन तत्र निर्धनधनिकभेदसत्ता ज्ञायते। अम्बष्ठानां अपि तादृग् भेद आसीत्। येषां धनज्येष्ठानां सामान्यगणेन सिकन्दरायात्म-समर्पणं कृतम्। जनसाधारणानां तद्विरुद्धत्वेऽपि वैयक्तिकसम्पत्तिस्वार्थ-वशात् सर्वदैव वर्गहितार्थं राष्ट्रम् स्वार्थिभिराक्रमणकारिणां हस्ते समर्प्य-ते स्म। राजशब्दोपजीविनाम्ना प्रसिद्धेषु गणेषु सम्पत्तिभेदाधिक्यात्

लोकतन्त्रशैथिल्यमासीत् । वृता नेतारः पैतृकाभिजाताः संजाताः । शासन-सभायै एत एव प्रतिनिधीन्निर्णयन्ते स्म। एताः सभा एव गणसङ्घस्य राजसंज्ञया भवन्ति स्म। सेनानां प्रमुखनायकाः सेनापतय एव राज-संज्ञका इति नियमो नासीत् । लिच्छवि-मल्ल-शालक्य-मौर्य-कुकुर-कुरु-पञ्चालप्रभृतयः प्रसिद्धाः तादृशा एव राजन्यगणा आसन् । महाभारत-कालिकस्य कृष्णस्य, वृष्ण्यन्धक गणा अपि तादृशा एव । विख्यातानां कुरुमद्रगणानां काचिच्छाखायाभि र्वैराज्यविधानद्वारा दाससूत्रव्यवस्था समारब्धा । राजन्यगणसङ्घरूपे पारवर्तिताः ।

प्रथमं पैतृकपरम्परया अभिजातीयता विकासमुपनीता । पश्चाद्राज-तांत्रिकदासशासनव्यवस्था निर्णीता । महाभारतयुद्धे तत्समाप्तिः । काचिच्छाखा अप्रगतिशीलत्वात् प्रमुखसम्पत्ति वर्गभेदविकासाक्षमत्वे निन्दिता जाता । तत एव स्मृतिकारैः प्रतिष्ठितब्राह्मणानां कृते मद्रवाह्लीक-देशगमनं निषिद्धम् । (शान्तिपर्व)

यथाकालं वर्णपरिवर्तनमेव तेषां दोषः । कश्चिद् ब्राह्मणोऽन्यस्मिन् दिने क्षत्रियो दिनान्तरे वैश्यः शूद्रो वा पुनरन्यदा ब्राह्मणो भवति स्म। तेषां स्त्रियः स्वैराचारविहारिण्यः । दासस्वामिनां संस्कृत्या पातकमासीत् । यतस्ते-षामेव स्वातन्त्र्येणानन्दोपभोगो युज्यते, ये दासपृष्ठारोहिणः ।

एवमप्युदाहरणं लभ्यते यत् गणः देशस्यान्यनिवासिप्रातिकूल्येन कलंकि-ताभिजातीयतामुपगतः । यथा लिच्छवीगणः । तत्र देशे सप्तोत्तरसप्तशतसंख्याका राजन्या आसन् । त एव शासनसभातन्नायकादिनिर्वाचका भवन्ति स्म । अष्ट-षष्टिसहस्रोत्तरलक्षसंख्यानां तन्निवासिनां बाह्यनागरिकातिरिक्तनागरिकरूपेण विभागद्वयमासीत् । वैशालीयनाम्नापि द्वितीयस्य व्यवहारः ।

एतेन वर्गविकास-वर्गविरोध-तत्सिद्धान्तादिकमैतिहासिकतथ्यं न कपोलकल्पितमात्रम् ।' इति तदेतत् सर्वं कपोलकल्पितमेव । सृष्ट्यादावेव ब्राह्मण-क्षत्रियादिरूपेण वर्गभेदस्य सत्त्वेन तद्विकासानुपपत्तेः । व्यक्तीनामेव तत्तदेशा-दिनाम्ना साधर्म्यवैधर्म्याभ्याञ्च समूहविशेषनाम्ना व्यवहारः । व्यक्तीनामिव समूहानामपि विरोधोऽधुनेव सर्वदैवासीत् । यथाद्यत्वे हिन्दू–मुसलमानानां विरोधः । हिन्दूषु शैव-वैष्णव-जैन-बौद्धादिभेदव्यवहारः, मुसलमानेषु सिया

सुन्नी प्रभृति भेदाः, इसाईमतानुगेषु कैथोलिक प्रोटेस्टेण्ड प्रभृति भेदाश्च भवन्ति । नात्र मार्क्सीयकल्पितवर्गभेदवर्गविरोधादिकल्पनाप्रसरावसरस्तथैव पूर्वोक्तगणेष्वप्यूहनीयम् । स्वातन्त्र्यं पारतन्त्र्यञ्चापेक्षिकं सर्वदैव सर्वत्रैव च भवति।

अद्यत्वेऽपि ये कृषिव्यापारादिकं स्वातन्त्र्येण कुर्वन्ति ते स्वतन्त्रा उच्यन्ते। भृतिपराः पराधीना उच्यन्ते। शास्त्रेषु तु श्ववृत्तिरेव उक्ता। भृतकाध्यापकानां ब्राह्मणानामपि निन्द्यत्वमेवोक्तम्। निर्धनधनिकसत्ता प्राचीनैव। लौकिकप्रयत्नानामिव प्राक्तनधर्माधर्मादीनामपि तत्र हेतुत्वात्। "शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते" इत्यादि वचनैस्तदवगमात्।

सिकन्दरस्य तु पराजयो महामात्यचाणक्यविनीतचन्द्रगुप्तपराक्रमेण जातः। येन पुरुणा सिकन्दरस्य प्रत्यक्षः संघर्षो जातः। सोऽपि राजैवासीत्। चन्द्रगुप्तसम्राजानुगृहीतः तस्याजेयवाहिन्याः पुरतः स्थातुं सिकन्दरस्य सैनिका न प्रतिभटा बभूवुः। छद्मना निगृहीतस्य तस्य शौर्येण प्रभावितः सिकन्दरस्तस्य राज्यं परावर्तितम्। ततः परं सिकन्दरस्य सैनिकाः पुरःसर्तुं प्रेरिता अपि भारतीयानां भीषणां शक्तिं युद्धसामर्थ्यञ्चावलोक्य न दधृषुः। तेनैवाकामोऽपि सिकन्दरः प्रत्यावृत्तः। पश्चात् तदीयप्रधानपुरुषः सेल्युकसस्तु चन्द्रगुप्तस्य वीर्य्येण तुष्टः स्वकीयां कन्यां तस्मै समर्प्य सन्धिं कृतवानिति निश्चप्रचमितिवृत्तवेतॄणाम्। न तत्र केनचिद्गणेन युद्धं न वा तत्कृतात्मसमर्पणम्। त्वदुक्तेराधुनिकेतिवृत्तविरुद्धत्वात्।

स्वार्थिभिरदीर्घदर्शिभिराक्रमणकारिणां हस्तेषु राष्ट्रं समर्प्यते इति तु सार्वत्रिकं सत्यम्। सम्पत्तिभेदाधिक्यादद्यपि लोकतन्त्रशासनं तदाभासमेव भवति। विधायका लोकसभासदस्याश्च धनिनां धनेन निर्वाचने विजयिनो भूत्वाऽपि तद्धस्तदारुयन्त्रप्राया एव भवन्ति, नेयं तादात्विकी विशेषता। वृष्ण्यन्धकगणनामपि कुलभेदेनैव गणव्यवहारः, समेषां तेषां राजतन्त्रान्तर्गतत्वात्। उग्रसेनकंसादयस्तेषां राजानः सम्मता एवासन्। न च काचिद्दासशूद्रव्यवस्था केनचित्प्रवर्तिता, तादृश्याःकस्याश्चिद्व्यवस्थायाः खपुष्पायमाणत्वात्।

शूद्रजातिस्तद्धर्मव्यवस्थात्वनादिकालादेव वेदादिशास्त्रबोधिता भारते प्रवर्तते। गणसंघस्य राजतन्त्रशासनरूपेण परिणतिरित्यपि प्रमाणशून्यम्। "एष वोऽमी राजा सोमोस्माकं ब्राह्मणानां राजा" (वा. सं. १०।१८) इत्यादिरूपेण राजतन्त्रव्यवस्थायाः सर्वप्राचीनत्वावगमात्। स्मृतिकाराणां पुण्यापुण्यव्यस्थाप्यनादिश्रुतिमूलिकैव। ततो वस्तुस्थित्यैव केषाञ्चिदाचाराणां पातकजनकत्वं, केषाञ्चिच्च पुण्यजनकत्वम्, केषाञ्चिद्देशानामपावनत्वञ्च। 'न जनमियान्नान्त्यमियात् (१।३।१०) इति बृहदारण्यकश्रुत्या अन्त्यजनाध्युषितप्रदेशगमननिषेधात्। यथाऽयोध्यामथुरा माया काशी काञ्च्यादिपुरीणां तेषां तेषां तीर्थानां च पावनत्वं तथैव वाह्लीकादिदेशानामपावनत्वमपि नासंभवि। स्वैरचारिजनाध्युषितत्वेन तु तत्सुतरां संगच्छते। दासपृष्ठारोहित्वन्तूच्छृङ्खलानामशक्तानां वा सम्भवति इति न तदुदाहरणमर्हति। विजातीयानां भिन्नदेशीयानां प्रभावातिशयात्तद्देशनिवासिनां निन्द्यत्वं तादृगेव ज्ञेयं यथाऽङ्ग्लशासनकाले, मुगलशासनकाले वा भारतीयानां निन्द्यता।

अपि च शोषकशोषितवर्गभेदोऽभ्युपेयते मार्क्सीयैः। परं न स उपपद्यते, शोषकेष्वपि शोषितत्वदर्शनात् शोषितेष्वपि शोषकत्वदर्शनाच्च। वेतनजीविनः श्रमिकाः शोषिता उपेयन्ते भूमिसम्पत्तियन्त्राधिपतीनां शोषकत्वञ्चोपेयते। परमुद्योगपतिनियुक्तकार्यचालकानां वेतनभोगित्वेऽपि श्रमिकशोषकत्वमेव दृश्यते। क्वचिच्च भूमिपतीनामपि कर्मकरकर्तृकं शोषणं दृश्यते। धनित्वनिर्धनत्वेऽपि सहस्रपत्यपेक्षया धनित्वव्यवहारात्। अत एव धनित्वनिर्धनत्वाभ्यामपि न शोषकशोषितकल्पना सम्भवति।

किञ्च शोषकशोषितभावो भारतीयमात्स्यन्यायान्नातिरिच्यते। यथा मत्स्येष्वेव दुर्बलानां प्रबला भक्षका भवन्ति तथैव नरेष्वपि। तत्र यथा दौर्बल्यप्राबल्यतारतम्यं तथैवात्रापि मण्डूको मशकानां भक्षणाय, मार्जारं श्वा, श्वानं वृको, वृकं सिंहः, सिंहं शार्दूलो जिघांसते। अस्यैव मात्स्यन्यायस्यापाकारणाय राज्यव्यवस्थापेक्षिता। हाब्स, लाक प्रभृतिभिरपि तदेवाङ्गीकृतम्।

यदुक्तम्—"वैयक्तिकसम्पत्तिर्हिंसात्मकसङ्घर्षेण शासकवर्गप्रसवाय यतते। देवसत्रीयविष्णुदेवयुद्धप्रसङ्गेन तदुक्तम्। यद्यपि स सङ्घर्षो अनिर्णयपर्यवसायी जातः तथाप्युत्पादकशक्तीनां द्वन्द्वात्मिका गतिरधिकं कालं

तामवस्थां न सहते। भीष्मरीत्या प्राचीने साम्यसङ्घे वैयक्तिकसम्पत्ति-विनिमय-सम्पत्ति-संचय लोभादिभिर्बुद्धिभेदाद् युद्धम् प्रवृत्तम्। देवा मर्त्याः सन्तोऽपि अन्यमर्त्यसाम्यापत्तिभयात् क्षुब्धाः ब्रह्माणमुपजग्मुः। इदमिह चित्रम्। तेनैव भीष्मेण विरोधकारणादेव ब्रह्म ननाश इत्युक्तम्। तेनैव च कतिचिद् पंक्त्यनन्तरं मार्गान्वेषणार्थं देवानां चतुर्मुखब्रह्मोपसदनमुच्यते। तेन लोकव्यवस्थार्थं नूतनं विधानं दत्तम्। पूर्वस्मिन् कृतयुगीयविधाने राज्यराजादिकं नासीत्। परमत्र विधाने दण्डशब्दवाच्यया हिंसाशक्त्या आर्थिकपारिवारिक-सम्बन्धस्थापना। अर्थो धर्मः कामश्चेति त्रिवर्गसंचालनं दण्डाधीनमासीत्।

ततोऽध्यायसहस्राणां शतं चक्रे स्वबुद्धिजं।
यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः॥

त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एव स्वयंभुवा।' 'त्रिवर्गश्चैव दण्डजः।'

भारते दासव्यवस्थाया सर्वप्रथममिदं विधानं विशालाक्षनाम्ना प्रसिद्धम्। बृहस्पत्यादिभिस्तस्यैव शोधनादिकं कृतम्। दण्डहिंसाघृतमपि तद् ब्रह्माशीर्भिः सनाथितमपि बद्धमूलं नाभवत्। पंचषपुरुषपर्यन्तं काठिन्येन लब्धपदम्। तत एव नूतनो विरोध उद्भूतः। क्षत्रब्रह्मविरोधेन लोकतंत्रपक्षे वेननामको राजेव समुत्थितः। बुद्धिमत्या तन्मात्रा सुनीथया तत् साहचर्यं कृतम्। मातृसत्ताया विनाशात् साऽपि मन्ये संक्षुब्धा। परं कथंचिदपि महतामपि प्रभावात् समाजस्य नूतनाः शक्तयः सर्वथा समाप्तं साम्यसङ्घस्यातीतयुगं प्रापयितुं न शक्नुवन्ति स्म। केवलं बेनादयः शासकवर्गाणाम् निर्दयतां शिथिलयामासुः। यावदुत्पादनशक्तयः क्रान्त्यन्तरायं परिपच्यन्ते। वनोच्छेद-क्षेत्रनिर्माण गृहोद्योग-विकास-विनिमय-व्यापारादि-कार्याणि उत्तरोत्तरं दासानुपजीव्यैव वृद्धि गतानि। बेनः पराजितः सन् ब्राह्मणैर्निहतः। तत् सहचारिणां गणानामपि पराजयो जातः। वेनस्याङ्ग-निर्मथनेन निषादा जाताः। दक्षिणहस्तात् पृथोरुत्पत्तिः। वैन्यो पृथुरभिषिक्तो ब्राह्मणानामाज्ञानुसारेण राज्यं चकार।

अदण्ड्या मे द्विजाश्चेति प्रतिजानीहि हे विभो।
लोकं च संकरात् कृत्स्नं त्रातास्मीति परंतप॥ (शान्ति प० ५९।१०८)

इति ब्राह्मणाज्ञानुसारं ब्राह्मणा अदण्ड्या भविष्यन्ति। वर्गभेदो न कदाचिदपि नङ्क्ष्यतीति पृथुना प्रतिज्ञातम्।" इति, तदप्यविचारितरमणीयम्

विपरीतार्थग्रहात्। चित्रमिदं, यद्विपरीतमेवार्थं स्वार्थवशंवदतया गृह्णाति डांगे महाशयः।

उक्तमेतद्यत्खलानां वैयक्तिकसम्पत्तिर्हि हिंसां प्रोत्साहयति।

"विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय।

खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय॥" इत्युक्तेः।

विष्णुदेवयुद्धप्रसङ्गस्तु प्रवर्ग्यरूपयज्ञशिरःप्राशस्त्यार्थमर्थवाद एव, तस्य स्वार्थे तात्पर्य्याभावात्।

'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्'।

'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः'॥

इति जैमिनिसूत्राभ्यां तथैव निर्णयात्।

अन्यथा कथं साधारणपुरुषस्य हस्ताभ्यामेव धनुष इषूणाञ्च प्रादुर्भावः सम्भवति। सम्भवे कथं वाऽन्यैर्देवैः तथा कर्तुं न पारितम्। एकेन बहूनां पराभवे विष्णोर्गर्वः सञ्जातस्तेनैव प्रयत्नशैथिल्यं जातम्। तस्मात्स्मयो (गर्वो) न कार्य्यं इत्यपि तत्र विधित्सितम्। विस्तरस्त्वन्यत्रैव द्रष्टव्यः।

अत एव न स संघर्षः शोषकशोषितसंघर्षः। देवानामैश्वर्य्यशालित्वेन शोषित्वाभावात्। सत्रे-समानसूत्रशाखीयानां व्यक्तिगतसम्पत्तिमतां सोमयाजिनामेवाधिकारात्।

भीष्मरीत्यापि कृतयुगे साम्यसंघो न सिद्ध्यति। राज्यराजव्यवस्थाया इव सङ्घसङ्घटनस्याप्यनपेक्षणात्। सत्त्वबाहुल्याद्रागाद्यभावाज्ज्ञानविज्ञानसम्पन्नत्वेन धर्मब्रह्मनिष्ठत्वात् सर्वत्र समं निर्दोषमद्वितीयं सच्चिदानन्दलक्षणं ब्रह्मैव पश्यतां शोषणप्रवृत्त्यभावाद्दण्डविधानाद्यपेक्षैव नासीत्। कालक्रमेण यदा तेषु रजस्तमसोरुद्रेकस्तदा सत्त्वाभिभवात् रागरोषादिविततेर्मात्स्यन्यायः प्रवृत्तः। सत्यं; देवा अपि मर्त्यास्तथापि तेषां प्रलयकालपर्यन्तावस्थायित्वेनामृतपायित्वेन चामरत्वमेव प्रसिद्धम्। क्षणभङ्गजीवनानां प्राणिनां तत्साम्यापत्त्या तेषां तत एव क्षोभः। ब्रह्म ननाश इति भीष्मोक्तेर्नहि साम्यसंघनाशोऽर्थः। क्वापि साहित्येषु ब्रह्मशब्दस्य तदर्थत्वाप्रसिद्धेः। किन्तु तत्र ब्रह्मपदेन वेदोऽभिप्रेतः। लोभरागद्वेषादिजनितमोहेन तद्विभ्रंशस्य युक्तत्वात्। पूर्वं राज्यराजाद्यभावेऽपि धर्मेणैव सर्वाः प्रजाः

परस्परं रक्षन्ति स्म। धर्मस्य वेदैकसमधिगम्यत्वेन वेदनाशेन धर्मनाशो धर्मनाशात् रक्षणस्थाने भक्षणं प्रवृत्तम्।

"न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम्" (शा० प० ५९।१४)

इति तत्रत्यवचनात्।

'कर्मब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षर समुद्भवमि'त्यादौ ब्रह्मशब्देन वेदस्योक्तत्वात्। 'ब्रह्म ननाश' इत्यत्रापि स एवार्थो ग्राह्यस्तस्यैव श्लिष्टत्वात्। पूर्वस्य वैदिकविधानस्य विस्मृतत्वादेव ब्रह्मणा नूतनं तद्व्याख्यानभूतं नीतिशास्त्रमयं विधानं दत्तम्। तदायत्तमेव त्रिवर्गसाधनम्। सर्वेषामेव कृते चतुर्वर्गसाधनमेव तद्विधानं न दासव्यवस्थाया विधानम्। रजस्तमोव्याप्तानां दण्डविधानमन्तरा व्यवस्थाया असम्भवात्। दण्डाभावे वर्ण-धर्म-लोक-सांकार्यापत्तेः। न केवलं तद्विधानं किञ्चित् कालमेव लब्धपदम्। युधिष्ठिरपर्य्यन्तं तस्य सुप्रतिष्ठितत्वात्। वेनादिकृताः क्षुद्रोपद्रवास्तु मध्ये-मध्ये बहवः समायान्ति यान्ति च। सुस्थिता व्यवस्था तु ब्रह्म-विशालाक्ष-बृहस्पत्यादिविहितैव।

अतएव वेनकृतो विरोधस्तु नास्तिक्यमूलको न लोकतान्त्रिकः। राज्ञो नास्तिक्यादेव प्रजासु तत्प्रसारः। न स विरोधो ब्रह्मक्षत्रविरोधो न वा मातृसत्तालोपात् कुपितया सुनीथया तत्साहाय्य-प्रदानं वा विहितं प्रमाणाभावात्। यैः ग्रन्थैः तद्वृत्तं सिद्ध्यति न तैस्तत् सिद्ध्यति। तद्ग्रन्थैरेव वेनदुर्वृत्तत्वं मिथ्याभिमानित्वञ्च ज्ञायते। वेनस्तु स्वमेवेश्वरं मनुते स्म। स्वमेव पूजयितुं साधूनपि प्रेरयति स्म। किमिदमेव लोकतन्त्रस्वरूपम्। ऋषिभिः स वेनः पूर्वशास्त्रीयमार्गानुसारेणानुनीतस्तदस्वीकृतो धिक्कृतो नष्टः।

शासनवर्गाणां निर्दयता शिथलीकृता वेनादिभिरिति निर्मूलम्। धर्मनियन्त्रितशासकेषु निर्दयताया एवाभावात्। वेनस्तु दुर्वृत्तः शासक एव। क्रान्त्यन्तरप्रतीक्षाऽपि भवन्मस्तिष्कविकृतिरेव। तस्या अनैतिहासिकत्वात्। वैन्यः पृथुस्तु धार्मिकः शास्त्रानुगामी, द्विजा अदण्ड्याः, सांकर्य्याच्च प्रजारक्षणमित्यादिकेषु गुणेष्वपि दोषबुद्धिरधार्मिकाणां नास्तिकानामेव शोभते। सांकर्य्यस्य सर्वैर्धर्मशास्त्रकारैर्नीतिकारैश्च निन्दि-

तत्वात् । 'संकरो नरकायेव' इति भगवता, मनुना, कौटल्येन च तस्यानर्थ-हेतुत्वमुक्तम् । ततो नानेन वर्गभेदः शोषणं वा सिद्धयति । तस्योच्छृङ्खलता-निवारणसदाचारसंस्थापनरक्तशुद्धिरक्षणहेतुत्वाद् ।

यदप्युक्तम्—तदारभ्य दासव्यवस्थयापि लोकतन्त्रदमनेन पश्चात् भीषणं शोषणमार्थिकविकासश्च प्रारब्धम् । विशालभूखण्डनिर्माणादिभिः प्रादेशिक-राज्यव्यवस्थापनम् । तत्र आर्या, निषादा अन्ये च न्यूषुः । पृथुना विशाल-मात्रया कृषिव्यवस्था नूतनाश्चान्नजातयः आविष्कृताः । एवं नूतनोत्पादक-शक्तिभिः कृषिभूमिभिर्दासैश्च प्रत्नाः प्रजापश्वात्मिका उत्पादन-शक्तयः निष्काशिताः । हिंसात्मकशोषणाधारया राजतान्त्रिकशासन-व्यवस्थया शान्तिपूर्णसहयोगिताधारिता गणसाम्यसङ्घशासनव्यवस्था समापिता । ततो ब्रह्मक्षत्रप्रधानया राज्यव्यवस्थया विट्शूद्राः निःशस्त्राः कृताः । दैवी व्यवस्था नाम्ना धिग्दण्डस्थाने विट्शूद्राणां शासनं प्रवृत्तम् । राज्योत्पत्त्यनन्तरमेव हिन्दूसाहित्येषु दण्डमाहात्म्यगीतं प्रारब्धम् । दण्ड-भंशे राज्यभ्रंशेनाराजकता विततिः, सम्पत्तिनाशः, परिवारलोपस्ततो लोकनाशश्च भविष्यतीति प्रचारितम् ।

युद्धविद्या सेनासङ्घटननायकत्वशासकत्वादिकं ब्राह्मणायत्तं संवृत्तम् । ब्राह्मणैः क्षत्रियैः विट्शूद्रनिर्मितासु भूमिसु पश्वादिषु च बलादधिकारः स्थापितः । तावत् पर्यन्तं दीर्घकालिकैर्युद्धैः पराजिता क्षुद्रमानवता संनमिता बलान्निरस्त्रा च कृता । पुनः पुनर्विद्रोहमाचरन्ती दासतां नीता । यावन्नूतनानामुत्पादनशक्तीनां उदयो न जातः । ततः श्रमिकसंघर्षैः सार्द्धमेव ब्रह्मक्षत्रेष्वपि शोषणप्राप्तधनाधिकारार्थं संघर्षः प्रारब्धः । परशु-रामेण साकं हैहयसहस्रार्जुनवैतहव्यभृञ्जयनहुषादीनां युद्धकथा प्रसिद्धा ।

ब्राह्मणानां वितता भूमिरासीत् । तदीयाः शिष्याः भूत्वा वैश्या शूद्राश्च कर्मकराः । तेन ब्राह्मणानां धार्मिकत्वतपोवैराग्यादिकथा मिथ्यैव । क्षत्रियाणां शोषणकथा तु प्रसिद्धैव । तदपि तुच्छम्, विप्रतिषिद्धत्वात् । आधुनिकसाम्यवादिरूसप्रभृतिभी राष्ट्रैर्नूत्ना उत्पादनशक्तयः परमाण्व-

स्त्रादयश्चन्द्रलोकगमनसाधनानि च विकासन्नीयन्ते किं तत्सर्वं शोषणमूलकमेव ? ओमिति चेदन्यस्यापर्य्यनुयोज्यत्वमेव ।

'यत्रोभयोः समो दोषः परिहारश्च तादृशाः ।
नैकः पर्य्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥'

इति न्यायात् । न चेत्तयैव पृथुकर्त्तृके विकासेऽपि किं न प्रतिपद्यते । न हि सर्वा उन्नतयो विकासाश्च शोषणमूलका एव, प्रमाणाभावात् । बृहद्भूमिनिर्माणं, विशालमात्रया कृषिव्यवस्था, नूत्नान्नजातिविकासश्च न दूषणं किन्तु भूषणमेव । तादृशविकासस्य सर्वोपकारत्वात् , सर्वसुखहेतुत्वाच्च ।

न वा विनाशोऽवश्यंभावी तस्य तदहेतुत्वात् । अद्यत्वे कृषिभूम्यादिसत्त्वेऽपि यथा प्रजापश्वादिपालनं भवति तथा तदापीति मन्तव्यम् । कृषिभूम्यादीनां पश्वादिपोषकत्वमेव भवति, दुग्धदधिघृतादीनां स्वास्थ्यारोग्ययज्ञेभ्यो हितकरत्वात् । दक्षिणारूपेणापि गवादिपशूनां तदा महान् उपयोग आसीत् ।

एतेन राजतन्त्रशासनव्यवस्थाया हिंसाधारत्वमप्यपास्तम् , दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनयोरेव तदुद्देश्यत्वात् । धर्माधारितपृथुशासनेन सहयोगिताधारिता साम्यसंघशासनव्यवस्था समापितेत्यपि मुधैव जल्पितम् , उभयोरप्रामाणिकत्वात् , त्वदुक्तिविरोधाच्च । त्वयैवोक्तम् लक्षाध्यायात्मकनूत्नविधानप्रवृत्तेः प्रागेव ब्रह्मापरनामा साम्यसंघो ननाश । वेनस्य दुर्वृत्तस्य धर्मविरुद्धे शासने कुतः शान्तिपूर्णा सहयोगिता, कुतो वा तदाधारा शासनव्यवस्था ।

शूद्राणां सेवापरायणत्वेन, वैश्यानां व्यापारपरायणत्वेनैव क्षत्रियाणां तेषां रक्षणे जागरुकत्वाच्च तेषां निःशस्त्रता तदिच्छाकृतैव न बलात् कृता, निःप्रमाणत्वात् । वन्यानां किरातादीनां शस्त्रवत्त्वस्मरणादर्शनाच्च । ब्राह्मणानामपि तपःपराणां निःशस्त्रतैवासीत् । ब्राह्मणानां सर्वविद्याऽऽचार्यत्वादेव धनुर्वेदादिशिक्षकाणां सशस्त्रता, उत्तमप्रकृतीनां धिग्दण्ड एव पर्य्याप्त आसीत् । रजसोपप्लुतत्वादेव तव तथोक्तः साम्यसंघो नष्टः । रजसावृतानां तु देहादिदण्डोऽपि मात्स्यन्यायापचिकीर्षया युक्त एव ।

धर्मब्रह्मनिष्ठताद्यभावे अराजकतावश्यं लोकनाशकरीति तदपाकरणाय युक्त एव प्रयत्नः । शूद्रवैश्यादिभूमिषु ब्रह्मक्षत्रैर्बलादधिकारः कृत इत्येतत्तु निर्मूलम् । प्राणिमात्रक्षतत्राणकारणादेव क्षत्रशब्दस्य भुवनेषु प्रवृत्तत्वात् । तत एव दिलीपशिबिरन्तिदेवादिभिः प्राणिपरित्राणाय स्वात्मोत्सर्गः कृतः । अत एव मानवता दासतां नीता इत्यादि मिथ्यैव । आधुनिकसाम्यवादेष्वेव तादृग्व्यवस्थायाः सत्त्वात् । यथा चैतत्तथा—श्वेतलाना पुस्तके स्टालिनपुत्र्यैव—प्रदर्शितम् । परशुराम-हैहयवंशीयक्षत्रियसंघर्षेण श्रमिकसंघर्षसद्भाववर्णनमपि मिथ्यैव, प्रमाणगन्धशून्यत्वात् । न वा तत्रार्थिकशोषणं कारणं, जमदग्नौ कार्त्तवीर्यदुर्व्यवहारमूलकत्वात्तस्य । ब्राह्मणानां तपोवैराग्यादिकथा तु शास्त्रप्रसिद्धा ।

यदपि च "गणविधानं निःसहायं जातम् । गणविधाननियमानुसारेणान्यसंसर्गराहित्येनैव गणसदस्यानां संहतानामेकत्र निवासो योग्यः । राजतंत्रविकासे तु सर्वत्र प्रदेशेषु दासानां सुशिक्षितानां व्यापारिणाञ्चान्यगणसदस्यानामपि निवासव्यवस्था प्रवृत्ता । व्यापारविनिमयादिभिर्जीविकापरिवर्तनेन भूमिस्वामित्वपरिवृत्या च जीवनस्य स्थिरव्यवस्था भग्ना । तस्मात् आरट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् बङ्गान् कलिङ्गान् च गत्वा पुनष्टोमेन यजेत सर्वपृष्ट्या वा । बोधायन० (१।२–१४) इत्यादिना संसर्गान्तरे जाते प्रायश्चितम् विहितम् । पूर्वं सभायाम् नरिष्टे वा गणसदस्याः सम्मिलन्ति स्म । नेदानीं तत् सम्भवः । धार्मिकसमारोहेष्वेव तेषां समवायः संभवी । गणानां हितस्यावश्यकतायाश्च पूर्तये गणनिर्माणमासीत् । तत्पूर्तिक्षमता तत्रासीत् । उत्पादनसंबन्धव्यत्यासेन सामाजिकस्वरूपनूतनानामावश्यकतानामुत्पत्तिः । ताश्च न केवलं गणस्यापरिचिताः किन्तु प्रतिपदं विरोधिन्योपि, श्रमविभाजनेन लघुगृहोद्योगिसमूहस्यापि कृते हितमुपस्थापितम् । जनपदपौरादिसङ्घटनमपि गणसदस्यैरेव संपन्नम् ।

न चान्येषामपि संनिवेशाद् गणविधानानुसारि तत् सङ्घटनं संभवति । तेनैव गणविरोधतत्सङ्घटनमपि संभवि । हितानां संघर्षः सर्वत्र गणेषु वर्तमान आसीत् । गणसंस्थाभ्यो बहिरपि वितता जनसंख्यासीत् । तस्याः गणेष्वन्तर्भावनमशक्यमासीत् । पूर्वं यत्र समाजेऽन्तर्विरोधो नासीत्

तत्र च गणसङ्घटनस्य जन्म। न पुनरन्तर्विरोधे जाते गणः स्थितिपदः संभावी। प्राचीनसमाजस्य विधाने लोकतंत्रव्यतिरिक्ता काच्चिच्छक्तिर्नासीत्। पश्चात् तादृक्समाजो लब्धपदो जातो यत्राल्पनियमनायविरोधेन वर्गभेदोत्पत्तिः, तत्र सामञ्जस्यासंभवेन विरोध एव वृद्धि गतः। ततः संघर्षरतयोर्वगयोर्नियंत्रणाय तृतीया शक्तिरागता। बाह्यरूपेणेयं शक्तिर्वर्गाभ्याम् उपरि स्थिता। परं प्रत्यक्षवर्गसंघर्षमभिभूय वैधानिकनियमेनार्थिकक्षेत्रेषु अधिकाधिकवर्गसंघर्षं प्रोत्साहयति स्म। गणविधानसमाप्त्या समाजस्य द्वाभ्यां वर्गाभ्यां विभक्तत्वात् गणो विकीर्णः। तस्य स्थानं राज्येन स्वायत्तीकृतम्। तेन भीष्महीगेलकल्पनानुसारेण शासनतन्त्रं, राज्यव्यवस्था वा नोपरिष्टादागता। न वा दैवी चमत्कृतिः, न तत्र नैतिकयाथार्थ्यम्, न वा बौद्धिकयाथार्थ्यम् चित्रितम्। किन्तु राज्यविकासस्य विशिष्टावस्थायां समाजेनैवोत्पादिता। सा च समाजस्यासन्धेयान्तर्विरोधं प्रमाणयति'' इति,

तदपि तुच्छम्, सर्वस्य कल्पनामात्रप्रसूतत्वात्। त्वदभिमतगणसंविधानस्य प्रामाणिकं रूपन्त्वनुपलम्भपराहतम्। अन्यसंसर्गराहित्येन गणैः संहतैरेकत्रावस्थेयमिति नियमस्तु निष्प्रमाण एव। भारते सृष्ट्यादि समयमारभ्यैव वर्णाश्रमव्यवस्था तन्नियमप्रवृत्तेः।

तदनुसारेण मातुरसपिण्डया पितुरसगोत्रया कन्यया विवाहो विहितः। गणा अपि वर्णाश्रमानुसारिणो वैदिका एव। तेषु विजातीयनिषिद्धरक्तसंसर्गाभावेऽपि अनिषिद्धविहितरक्तान्तरसंसर्गोऽनिवार्य्य एव। किञ्च समानसूत्रशाखीयानामेव सत्रेऽधिकारश्रवणादेव तत्कल्पनम्। परं सत्रानुष्ठानानि कादाचित्कान्येव भवन्ति स्म। वृष्ण्यन्धकादयो गणाः समानकुलाभिजनादि संसर्गाद् गणपदाभिधेया भवन्ति स्म। तेष्वपि कन्यका यथायथमन्यकुलेभ्य आयान्ति। तेषाञ्च कन्यका अन्यकुलेषु यान्ति स्म। तथापि न यथेष्टं दासैर्व्यापारिभिर्वैश्यैरन्यगणसदस्यैश्च सत्त्वेऽपि सहावस्थानं तेषां रक्तसम्बन्धः। अद्यत्वेऽपि कस्मिंश्चिन्नगरे पत्तने ग्रामेषु च विभिन्नजातीयानां निवाससत्त्वेऽपि न तैः सर्वैः सह भोजनविवाहादिसम्बन्धः सम्भवति, तथैव तदानीमपि कल्पयितुं शक्यम्, नियामिकाया मर्यादायास्तदानीमपि विद्यमानत्वात्।

आरट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रादीन् गत्वा प्रायश्चित्तमाचरेदिति विधानं तु तत्तद्देशगमननिमित्तम्। यथेदानीमपि प्रत्यन्तगमनं निषिद्धमास्तिका मन्यन्ते, न गणान्तरसंसर्गनिमित्तं तत्प्रायश्चित्तम्। शिविपञ्चालकठादि-संसर्गनिमित्तकप्रायश्चितादर्शनात्। अङ्गबङ्गादिष्वपि तीर्थयात्रादि-निमित्तं गमनं न निषिद्धम्।

'अङ्गबङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगधेषु च।
तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' ॥ इति स्मरणात्"

यथा व्यवहारे गोमूत्रस्य पवित्रत्वमन्यमूत्राणामशुचित्वम्, गङ्गाजल-स्पर्शे पापनाशः, कर्मनाशाजलस्पर्शे पुण्यनाशः, वाराणस्यां मरणे मोक्षः, मगधे मरणाद् दुर्गतिः, तदेतत्सर्वं शुद्धयशुद्धितारतम्यवशादेव मन्तव्यम्। बोधयनधर्मसूत्रे अथाप्यत्र भाल्लविनो मायामुदाहरन्ति (१।११)। पश्चात् सिन्धुर्विहरणी सूर्य्यस्योदयनं पुरः यावत् कृष्णो विधावति तावद्धि ब्रह्मवर्च सम् (१।१३) इति बौधायनोद्धृतश्रुतिबलात्

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्राच्च पश्चिमात्।
तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः ॥'
'उत्तरं यत्समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम्।
वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥'

विष्णुपुराणे भारतवर्ष आदिशब्दैः पुण्यदेशानां वर्णनं दृश्यते तत्रापि

'अवन्तयोऽङ्गमगधाः सुराष्ट्राः दक्षिणापथाः।
उपावृत्सिन्धुसौवीरा एते संकीर्णयोनयः ॥
(बौ. ध. सू. १।१४)

आरट्टान् कारस्करान् पुण्ड्रान् सौवीरान् बङ्गान् कलिङ्गान् प्रानूना-निति च गत्वा पुनःस्तोमेन यजेत सर्वपृष्ठया वा' (१।१५ बौ. ध; सू.) इदं प्रायश्चित्तमाहिताग्नेः कृतसोमस्यैव, तस्यैव पुनस्तोमे अधिकारः। एकसुत्याकः सोमयागः, एकाहः पुनस्तोमः। यावत्पर्यन्तं समूहस्य गणस्य वा लघुरूपं भवति तावत्पर्य्यन्तं समितौ नरिष्टे वा सम्मेलनं नियमेन सम्भाव्यते।

समूहबृहत्वे तु यदा कदैव समारोहविशेषेष्वेव संमेलनं सम्भवतीति युक्तमेव। त्वदभिमतपारिभाषिके गणानां विलोपेऽपि। वस्तुतोऽद्यापि गणाः

समूहाः जातिगोत्रकुलग्रामनगरराष्ट्रादिरूपेण सन्त्येव। विकासस्तु कालक्रमेण जनसंख्यावृद्धया शिक्षाविशेषैश्च वृद्धिमुपगच्छति। सौविध्यातिशय-प्रेप्सया विविधान्वेषणप्रयासादिभिरुत्पादनसाधनविशेषाविष्कारः। पूर्वतनानां कृते नवाविभावशीलाः शक्तयोऽपरिचिता भवन्तीति किं चित्रम्। उत्कृष्टा उत्पादनशक्तयः पूर्वापकृष्टशक्तीनां स्थानानि गृह्णन्तीति विरोधप्रतीता-वप्युन्नत्याधायिका एव भवन्ति।

वैदिकानामपौरुषेयाणां विधानानां नित्यत्वेप्यन्यविधानानां देशकाल-परिस्थित्यनुसारिपरिवर्त्तनं न दुर्घटम्। पूर्वंसाम्यसंघे गणेषु वा वर्गभेदो नासीदन्तर्विरोधाभावात्। पश्चात्तु तादृगन्तर्विरोधात् वर्गभेदो जात इति कल्पनं निर्मूलमित्यप्युक्तमेव। धर्मनिष्ठानां ब्रह्मविदां वेदैकचक्षुषां परस्परो-पकारपरायणानां कदाचिदपि क्वापि कश्चिदपि विरोधो न भवति, तद्भि-न्नानां तु पदे पदे विरोध एव। 'धर्मः तेषामनीनशत्' इत्येव सर्वत्र संघर्ष मूलम्। शासनतन्त्र—राजशक्ति-वर्गसिद्धान्तदृष्ट्यापि सर्वसामञ्जस्या-योपयुज्यते। नायमपि न्यायः सर्वत्रानिवार्य्यः। हीगलेन वाद-प्रतिवाद संवाद-रूपेण संघर्षपारम्पर्य्यस्य राष्ट्रियराजतन्त्रशासने पर्य्यवसानमुक्तम्।

मार्क्सेन तु तेनैव न्यायेन साम्यवादे तस्य पर्य्यवसानमप्युपेतम्। परमन्तिमसंवादो वादो न भविष्यति, तत्प्रतिवादश्च नान्य उदेष्यतीति को वा वक्तुं शक्नोति ? तथा च संवादान्तरमपि सम्भाव्यत एव। तथैव सिद्धान्ताना-मपि सम्बन्धे वक्तुं शक्यते।

वस्तुतोऽर्थतथात्वम्प्राप्य सर्वेऽपि वादा विरमन्ति। नहि तत्त्वं वादप्रतिवादसंवादसहस्रैरपि परिवर्त्तते। चक्षुषारूपोपलम्भः, श्रोत्रेण शब्दोपलम्भो यथा तथैव आनाद्यपौरुषेयवेदादिशास्त्राश्रिताः सिद्धान्ता अपि नित्या एवेति न कदाचिदपि परिवर्त्तनमर्हन्ति। सैव दैवी व्यवस्था। अत एव नैतिकं बौद्धिकञ्च महत्त्वं नापलापार्हम्। सिद्धान्तेऽपि विशिष्टा-वस्थायामेव समाजस्यापेक्षायां सत्यामेव प्रजापतिना राजव्यवस्था प्रत्ता। असन्धेयान्तर्बाह्यसर्वविधविरोधसमाधानमेव तदाविर्भावयोजनम्। तापताऽपि न तन्माहात्म्यापकर्षः, सत्यामाकाङ्क्षायामेव परमेशप्रत्त वृष्टेर्महत्त्वदर्शनात्।

यदुक्तम्—राज्यव्यवस्थायां चतुरङ्गसेना राजपुरुषाश्च प्रस्तुताः। तत्र ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च शस्त्रधारणविशेषाधिकारः। सेनानायकत्वमपि तेष्वेव स्थितम्। लोकशक्तिनिर्माणे पारतन्त्र्यमापाद्य बलाद्दास्यसंपादनाय न केवलं सेनाया अपितु कारागारन्यायालयाद्यनेकसंस्थानामप्युपयोगः कृतः। प्राचीनगणसमाजे वर्गविरोधाभावाच्छस्त्रैः सेनादिभिश्च पारतन्त्र्यापादनदास्यसंपादनाद्यावश्यकता नासीत्। वर्गमयसमाज एव शस्त्रोत्पत्तिः। लोकशक्तेः संस्थापनाय संचालनाय नागरिकेभ्यः करग्रहणमावश्यकम्। ततः पूर्वं केनापि तन्नामापि नाकर्णितम्। गणेषु गणपतयः स्वातन्त्र्येण वस्तुवितरणात्मकं दानं कुर्वन्ति स्म। अर्थशास्त्रेषु करभारनाम्ना तद्व्यवहारः महाभारते शिक्षितम्।

'यथा शल्यकवानाखुः पदं धूनयते सदा'।
अतीक्ष्णेनाभ्युपायेन तथा राष्ट्रं समा पिबेत्॥
(शा० प० ८८।६)

यथाखुः शयानस्य कस्यचिद्रक्तं शनैः शनैः पिबति तथैव पीड़ासहितैरतीक्ष्णैरुपायैस्तथा करं गृह्णीयात्। उत्पादनस्य षष्ठे भागे राजतन्त्रस्याधिकारो निश्चितः। पदाधिकारिणश्च लोकशक्तेः प्रतिनिधित्वं कुर्वन्ति स्म। विशेषादेशैः तेषां समाजसंमानं कारितम्। तेनैव तेषां चित्रोच्चताऽलंङ्घ्यता अबाध्यता च प्राप्यते स्म। सम्पत्त्यनुसारेणैव श्रेणीविभागः संमानञ्च। तेन स्पष्टं धनहीनशोषितवर्गविरुद्धमेव शासनतन्त्रं संपत्तिशालिनां संघटनमिति प्रतीयते। तेषामेव सुरक्षासाधनम् तत्। अतएव पौरजनपदसभासु सम्पत्तिमद्वर्गीया एवासन्। दासराज्यशासनप्रौढतायां धनिनः पूजयेन्नित्यमिति राज्ञां कर्त्तव्येषूपदिष्टम्।

एवमुत्पादनशक्तिभिरेवोत्पादनसंबन्धः परिवर्त्तितः। ताभिरेव वैयक्तिकसंपत्तिवर्गभेदो वर्गविरोधश्चोत्पादितः। ताभिरेव मानवसमाजे विपत्स्वरूपं शासनतन्त्रमुत्पन्नम्। यत् सुरक्षामिषेण शोषितवर्गस्य दमनाय शोषकवर्गस्य हस्तेऽस्त्ररूपमासीत्।

महाभारते–दासस्वामिनां गणसंघानाञ्च गृहयुद्धम् वर्णितम्। सिन्धुनदमारभ्य पाटलिपुत्रं यावद्धिमालयमारभ्य विन्ध्यावन्तिकां यावत् विस्तृतभूखण्डेऽनेकानि राज्यानि स्थापितानि। तत्र केचित् राजवंशनाम्नाऽपि

प्रसिद्धगणनामभिरेव प्रसिद्धाः प्रदेशाः। सिन्धनाम्ना, हिन्दुस्थाननाम्ना दुष्यन्तपुत्रभरतनाम्ना च भारत नाम तस्यैव देशस्य प्रसिद्धम्।

पुरुणा सैनिकलोकतन्त्रैर्गणसंघान् विनाश्य बृहत् साम्राज्यं स्थापितम्।" इति, तदपि तुच्छम्, कल्पनाप्रासादमात्रत्वात्। राज्यसञ्चालनार्थं परकृताक्रमणादि निरोधार्थञ्च सेनायाः संघटनम् युक्तमेव। वर्णाश्रमव्यवस्था अनादिवेदसम्मता। तदनुरोधेनैव क्षत्रियाणां हस्तेषु सेनानायकत्वम्, नयानयज्ञत्वाद् ब्राह्मणानां तु व्यवस्थापकत्वमेव प्रधानम्। न तत्र पक्षपातस्य मनागप्यवकाशः। प्रतिक्रियावादिनस्तु तथोक्ताः साम्यवादिन एव। ते यत उत्तिष्ठन्ते तानेव समापयन्ति। येषां मते धर्मन्यायसत्यानामपि स्वेच्छया परिवर्तनमिष्यते।

सेनाकारागारादिभिः पारतन्त्र्यदास्यादिप्रदानन्तु निष्प्रमाणमेव। दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालनार्थं सेनाकारागारादि सदुपयोगस्यैव प्रामाणिकत्वात्। न्यायालयस्य तु सर्वजनसुखाय सर्वजनहितायैव स्थापनम्। रामराज्ये शुनोऽपि महत्त्वपूर्णन्यायप्राप्तिस्मरणात्। मनुरामायणभारतादिवर्णितराजधर्मस्य सर्वकल्याणकरत्वं गुणैकपक्षपातिभिः सर्वैरप्यनुमन्यते। प्राचीने समाजेऽपि शास्त्रं शस्त्रञ्चासीदिति निश्चप्रचम्।

ब्रह्मेति वेदरूपं शास्त्रमेवासीत्, यन्नाशेन साम्यसंघनाशभ्रमस्तव। समब्रह्मदर्शित्वादेव तु मात्स्यन्यायानवतारः। रजस्तमोविस्ताराच्छास्त्रं शोषणाय प्रवृत्तम् साम्यवादिभिरपि समाजस्यादिमावस्थायामस्थिमयानां पाषाणमयानामन्ते च धातुमयानां शस्त्रास्त्राणां सत्त्वं समर्थितम्। भौतिक—विकासवादेऽचेतनप्रकृतिपरमाणुभूतादिमूलिका सृष्टिस्तेन तत्र क्रमेण ज्ञानक्रियाशक्तानां विकासाभ्युपगमेन पूर्वपूर्वपुरुषेषु जाड्याधिक्यमुत्तरोत्तरेषु ज्ञानविज्ञानाधिक्यम्। चेतनब्रह्ममूलकत्वं सृष्टेरभ्युपगच्छतां तु पूर्वं पूर्वं विधिवसिष्ठमनुप्रभृतिषु ज्ञानवैशिष्ट्यमुत्तरेषु तु तद्ध्रास एव तेन शास्त्रं राज्यव्यवस्था च सर्वज्ञपरमेशसृष्टौ सर्वप्रथममाविर्भूतम्।

करग्रहणमपि सर्वजनकल्याणोपयोगिव्यवस्थार्थं सर्वाप्यायनार्थञ्च। यथा सविता तीक्ष्णै रश्मिभिः पृथिव्या रसं कर्षति। यथाकालं

वृष्ट्या तदाप्यायनायैव तथैव प्रजापोषणार्थमेव। ततः करादानमिति राजधर्मेषु सुस्पष्टं विवृतम्। शल्यकवदाखुदृष्टान्तोऽपि तत्रैव चरितार्थः। त्वदभिमतगणेषु तु दानस्य न किमपि वैशिष्ट्यम्, अर्जकार्जितवस्तूनामर्जकेभ्यस्तद्भागविभाजनमेव तत्।

परमत्र तु सवितृदृष्टान्ते किञ्चिन्मात्रमादाय प्रभूतं जलं यथा प्रत्यर्पयति सविता तथैव स्तोकं स्तोकं करमादाय प्रजाभ्यः प्रभूतं प्रार्पयन्ति धार्मिका राजानः।

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः॥ (रघुवंशे)

धर्महीना उच्छृङ्खलास्तु भौतिकवादिन एव शोषका भवन्ति। देवाः किञ्चिदेव चरुपुरोडाशादिकं गृहीत्वा बहुतरानभीष्टान् भोगान् ददति। परमेश्वरस्तु पत्रपुष्पादिकमेव गृहीत्वा सर्वस्वं प्रयच्छति। परं तत् सर्वं भौतिकवादिबुद्ध्यगम्यमेव। सुभिक्षता समृद्धिश्च राज्यव्यवस्थायां निर्विशेषं वितायते। तेनान्त्यजादीनामपि दारिद्र्यं नेष्यते। तत एव प्रसिद्धो हरिश्चन्द्रो राजा भृत्यो भूत्वा श्मशानकार्य्यकरः संवृत्तः। कोटिस्वर्णमुद्राभिस्तेन क्रीतः स काशीस्थस्यान्त्यजस्य राजा। दारिद्र्यं कथं तत्स्यात्। तुलसीदासेनाप्युक्तम्—

"जो संपदा नीच गृह सोहा। सो विलोकि सुरनायक मोहा।"

अधिकारास्तु शास्त्रानुसारिणो न स्वेच्छया। तैः साधं कठोरकर्त्तव्यानामपि संबन्धोऽनिवार्य्यः।

ब्राह्मणप्राप्यानधिकारान् वाञ्छन्त्याधुनिकाः, परं तदीयकठिनत्यागतपस्यादिभ्यो बिभ्यति। सर्वेऽपि क्षत्रियाणां साम्राज्याद्यधिकारं कामयन्तीतरेऽपि जनाः, परं तदुचितशौर्य्यं त्यागञ्च कर्त्तुं न प्रभवन्ति। स्वीयभूमिसम्पत्त्यादिस्वत्वं कलत्रपुत्रादिरक्षणार्थमपि रक्तं पातयितुं शिरश्छेदयितुं च न पारयन्तीतरे, क्षत्रियास्तु महामहाभागाः **प्रजाजनस्वत्वकलत्रादि**रक्षणार्थमनायासेन स्वसर्वस्वं रक्तं **प्राणं शिरश्च हस्ते गृहीत्वैव भ्रमन्ति।** तथैव रामेण प्रतिज्ञातम्—

'स्नेहं दयाञ्च सौख्यञ्च यदि वा जानकीमपि।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा॥'

व्यवहृतञ्च तथैव । 'शिष्याः खलु विगतमत्सराः निरहङ्काराः कुम्भीधान्या अलोलुपा दम्भदर्पलोभमोहक्रोधवर्जिताः' (१।५ बौ० ध० सू०) इति वचनेन मात्सर्य्याहंकारदम्भदर्पलोभक्रोधशून्याः कुम्भमात्रधान्यपरिग्रहा निस्पृहा एव शिष्टा भवन्ति । तेषामेव प्रशंसा वैदिकधर्मे ।

"कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
त्र्यहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥"
(म० ४।७)

"ज्यायान् परः परो ज्ञेयो" (मनु. ४।८)

इत्यादि रीत्या ब्राह्मणानां तपःप्रधानानां अब्भक्षाणां वायुभक्षाणां कंदमूलाशिनां शोषकत्वकल्पनं नास्तिकानामेव शोभते । कुसूलधान्यको ब्राह्मणो निकृष्ट एव परिगण्यते । कुम्भीधान्यः शिष्टो भवति । स शिलवृत्त्या भूतानभिद्रोहेणैव वृत्तिं चिनोति । ततोऽपि श्रेष्ठ उच्छवृत्तिर्यस्य दिनत्रयभोजननिर्वाहार्थं भोजनसामग्री स्यात् । ततोऽपि श्रेष्ठः स ब्राह्मणो यो ह्यश्वस्तनिको भवति । यस्य श्वःकृते न किमप्यवशिष्येत । एतादृशाणां तेषां शोषकत्वं किं सम्भवति । भारतीयवैदिकपद्धत्या वैधेष्वायेषूद्योगादिस्वरूपनिर्वर्तकव्ययराजकीयकरादि भागाद् पृथक्कृत्य अवशिष्टेषु सर्वेष्वायेषु धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च पञ्चधा विभागः उक्तः । स्वात्मकामार्थे भागेऽपि ।

'यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥' (११।७)

मनुरीत्या तस्य सोमयागप्रसङ्गेन सर्ववितरणमुक्तम् । तत्रापि

'यावद् भ्रियेत जठरं तावत्स्वत्वं हि देहिनाम् ।
अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हति ॥
(श्री. भा. ७।१४।८)

इति रीत्या यादवर्थतोक्ता । सतां धनहीनानां जीविकानिर्वाहार्थं दण्डरूपेणासाधुपुरुषधनापहारे राज्ञां पुण्यमेवोक्तम् ।

'योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः सम्प्रयच्छति ।
स कृत्वा प्लवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥
(११।१९ मनुस्मृतिः)

तादृग्व्यवस्थायाः शोषकत्वोक्तिरज्ञानमूलिकैवेति मन्तव्यम्। रन्तिदेवेन पुल्कसादिनिम्नजातीयजनरक्षणाय स्वात्मोत्सर्गः कृतः। शिबिना च राज्ञैव कपोतरक्षणार्थमपि स्वात्मा श्येनकवलीकृतः

न च मन्वादिभिर्विधायकैः शूद्राणां निर्धनत्वापादनमावश्यकमुक्तमिति वाच्यम्, तदुक्तेर्दुर्वृत्तशूद्रपरत्वात्। ब्राह्मणादिसेवापरायणानां धनानपेक्षणाच्च। महाभारते केनचिन्मुनिना स्वपार्श्ववर्ती भक्तः श्वा वृकाद्भीतः तपोबलाद्वृकः सम्पादितः। स एव व्याघ्राद्भीतो व्याघ्रो निर्मितः। एवं सिंहत्वं नीतो मुनिमेव भक्षयितुं प्रवृत्तो यदा मुनिना स श्वैव निर्मितः। तथैव कुलहीनो दुर्वृत्तः साधून् बाधते। धनं लब्ध्वा दुर्वृत्ता शूद्रा अपि विप्रादीन् बाधन्ते।

महाभारते एव कश्चिच्छूद्रो दस्यूनां शासक आसीत्। तन्नियमिता दस्यवोऽपि धर्मपरायणा जाताः। तदाज्ञया ब्राह्मणाः साधवः तपस्विनः स्त्रियो दीनाश्च सर्वदा तैः पाल्यन्ते स्म। तस्य चैश्वर्य्यमुत्तरोत्तरं वृद्धिमुपगतम्। पैजवन संज्ञकशूद्रश्च स्वधर्मानुसारेण बहून् पाकयज्ञान् कृतवान्। प्रसिद्धो हरिश्चन्द्रो राजा यस्य काशीमहाश्मशानाधिपतेश्चाण्डालस्य हस्ते विक्रीतः सोऽपि बहुधन आसीत्।

तथाहि "व्यास उवाच—

"एवमुक्ते तदा तेन श्वपचो हृष्टमानसः॥ २८॥
आगत्य सन्निधौ तूर्णं विश्वामित्रमभाषत"।

चाण्डाल उवाच

"दशयोजनविस्तीर्णे प्रयागस्य च मण्डले॥ २९॥
भूमीं रत्नमयीं कृत्वा दास्ये तेऽहं द्विजोत्तम।

व्यास उवाच

ततो रत्नसहस्राणि सुवर्णमणिमौक्तिकैः।
चाण्डालेन प्रदत्तानि जग्राह द्विजसत्तमः॥ ३१॥

(देवीभागवते स्कन्ध ७ अध्याय २३)

उपर्य्युक्तवचनैस्तस्य बहुधनरत्नमुक्तादिसम्पन्नत्वं विज्ञायते। मिथिलायां सीताविवाहप्रसङ्गे स्पष्टमुक्तम्—

"जो सम्पदा नीच गृह सोहा। सो बिलोकि सुरनायक मोहा"
जनक भवन की शोभा जैसी। गृह गृह प्रति पुर देखिय तैसी।
—बालकाण्डे तुलसीरामचरितमानसे।

किंच अदत्तानामनादानमनादिकालाद्भारतीयपारम्पर्य्यमासीत्। पथि पतितानां रत्नादीनामप्यदत्तानामनादानं सार्वजनिको धर्म आसीत्। तथात्वे शूद्राणां वैश्यानां धनापहारेण निर्धनत्वापादनमित्यारोपो द्वेषमूलक एव।

परान्नं परद्रव्यं वा पथि वा यदि वा गृहे।
अदत्तं नैव गृह्णीयादेतद् ब्राह्मणलक्षणम्॥'

ब्राह्मणशब्दोऽत्र सद्वृत्तपरः। दण्डरूपेणासाधुधनापहारस्तु लोकहितौपयिकत्वेनापवाद एव।

यत्तु मार्क्सीयानां वन्याऽर्धवन्यावस्थादिकल्पनम् तदप्यविचारितरमणीयम्, विपरीतस्यैव सुवचत्वात्। तथाहि-वन्यावस्था अर्धवन्यावस्थादिकल्पनापि निराधारैव। पूर्वं प्रायेण ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना सकलकलानिष्णाता अपि महर्षयो वनवासिन एवासन्। प्रसिद्धो महर्षिः वाल्मीकिः वेदादिशास्त्रपारङ्गतः काव्यकलायाः प्रसवभूमिः। स च न केवलं तन्त्रीवादनसंगीतादिशिक्षण एव कुशलवयोर्गुरुः किन्तु शस्त्रास्त्रनैपुण्येऽपि स एव गुरुः। नागरिकशिरोमणीनामपि यः शिक्षकः स किं वन्यावस्थोऽर्धवन्यावस्थो वा? विविधकलानिपुणो व्यासोऽपि कौरवान् पाण्डवांश्च शिक्षयन्नपि वनवास्येवासीत्।

स्त्रीपुरुषयोः समानाधिकार वार्त्तापि निष्प्रमाणिकैव। प्रकृत्यैव वृक्षमाश्रित्य स्त्रीणामवस्थानसिद्धेः प्रामाणिकत्वात् लताया इव पुरुषमाश्रित्य। यागादिषु तु दम्पत्योः सहाधिकारः शास्त्र सिद्ध एव।

गृहभूमिसम्पत्यादिषु तदानीमपीदानीमिव पुंसामेवाधिकारः समासीत्। मन्वादिभिस्तथैव व्यवस्थापनात्। अत एव स्त्रीधनस्य पृथग्व्यवस्था, स्त्रियोऽपि प्रतिग्राह्याः पाणिग्रहीतुः स्वा एव। अत एव ता अधना इव यस्य तास्तद्धनमपि तस्यैव। प्रेमरीत्या तु हृदयेश्वरीत्वात्पत्युरपि धनस्वामिन्य एव। न केवलं वन्यावस्थायामद्यापि गृहे नार्य्याः प्रमुखसत्ताऽभ्युपगम्यत एव। तस्मान्मातृसत्तामपसार्य्य पुरुषस्यैव बहिरन्तश्चाधिपत्यं स्थापितमित्यपि कल्पना

निःसारा, वेदमन्त्रादिषु दुहितॄणां दायानधिकारस्योक्तत्वात् । न जामये तान्वो रिक्थमारैक् चकार गर्भं सनितुर्निधानम् । यदी मातरो जनयन्त वह्निमन्यः कर्त्ता सुकृतोरन्यक्रन्धन्—ऋ० सं० ३।२ ।

तदर्थस्तु—जामये भगिन्यै तान्वः तन्वाभवः आत्मजः रिक्थं पैतृकं धनं न अरैक् प्रादात् न प्रददौ किं तर्हि तस्या करोत्युच्यते चकार गर्भं सनितुर्निधानम् । पाणिग्राहस्य भगिनी भर्त्तुः प्रसवसमर्थां करोति पुष्णातीत्यर्थः । यदी मातर यत्पुत्रद्वयमिह मातरो जनयन्ति वह्निं वध्वा वोढारं पुत्रमवह्निं अवोढ्रीं स्त्रियं तयोर्द्वयोरपि वोढ्रवोढ्रोः पुत्रयोरन्यतर एकतरः कर्त्ता भवति सन्तानकर्मणः कतमः, यः पुमान्, स एव दायाद्यर्हो नेतरः कन्याख्यः; तयोरुभयोरपि सुकृतयोरेकेनापि प्रयत्नेन कृतयोरुत्पादितयोरन्यक्रन्धन् अन्यतरोऽर्धयित्वा सुकृतोऽपि सुपुष्टोऽपि सन् जाम्याख्य भगिन्याख्यः प्रदीयते परस्मै न कस्याञ्चिदवस्थायामसावात्मीयो भवतीत्यभिप्रायः । न दुहितरो रिक्थभागिन्यो भवन्ति, नैताः सन्तानकर्मणि पितुरुपतिष्ठन्ते, वर्धयित्वा ह्येताः परस्मै दीयन्ते । तस्मादभागा एता इति मन्त्रार्थः ।

यद्यपि—

"अङ्गादङ्गात् संभवसि हृदयादधि जायसे ।
आत्मा वै पुत्र नामासि त्वं जीव शरदः शतम् ॥"

इत्याभ्यां श्रुतिश्लोकाभ्यां मिथुना पुत्राः पुत्र्यश्चाविशेषेण समाना एव प्रतीयन्ते । यथैव पुत्रजन्मने प्रजननयज्ञस्तन्यते तथैव दुहितृजन्मनेऽपि । यैरेव मन्त्रैर्येन च विधानेन पुत्रगर्भ आधीयते तैरेव दुहितृगर्भोऽपि । तथापि अभातृमतीवादे तानि वचनानि समन्वितानि । अभ्रातृमती पित्र्यं धनमर्हति न सभ्रातृका । पुरुषेषु पिण्डदातृषु सत्सु न स्त्रीधनमर्हति । "पिण्डं दत्वा धनं हरेत्" इति नियमात् ।

सा हि परकीयं वंशं वर्धयति न स्वमभ्रातृका । पितुरन्यः पुत्रो नास्तीति दौहित्रः पिण्डदानादिकार्य्येष्वधिक्रियते ।

अन्यत्र तु तस्मात्पुमान् दायादः स्त्र्यदायादेति ह इत्यर्थे ब्राह्मणम् । "तस्मात्पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायते ।" मैत्रासणी सं० ४।६।४ ।

तस्मात्कारणात् स्त्रियं जातां परास्यन्ति परस्मै प्रयच्छन्ति। स्त्रीणां दान विक्रयातिसर्गा विद्यन्ते।

क्रीतः सत्पथान्यैश्चरन्ति। (मै. सं. १।१० ११)

शुल्केन कन्यादानं विक्रयः। परित्यज्यते च कन्या स्वबन्धुभिः स्वयंवरे यो बलिष्ठः स गृह्णात्विति यो वा तुभ्यं रोचते तं वृणीष्वेति।

यद्यपि शौनःशेपे पुंसोऽपि दानविक्रयविसर्गा भवन्ति। एवं ह्युक्तं दत्तक्रीतकृत्रिमक्षेत्रजौरसाः पुत्रा उक्ताः। विक्रीतं मध्यमं मन्ये। विश्वामित्रेण मधुच्छद आदीनां परित्यागः कृतः। (ऐ० ब्रा० ३३।४) तथापि क्वाचित्कत्वेनानैकान्तिकत्वमेव पुंसां दानातिसर्गादयः। कन्यानां पुनः स्वाभाविकान्येव। "शासद्वह्निर्दुहितुर्नप्त्यं गाद्विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्य्यन् पिता यत्र दुहितुः सेकमृञ्जन् संशग्म्येन मनसा दधन् (वै० ऋ० सं० ३।३१।११)

इतीइयमृग् भ्रातृमत्यै कन्यायै दायं समर्थयते।

तदर्थस्तु—शासद्वह्निः प्रशास्ति प्रख्यापयति कः प्रशास्ति किं वा प्रशास्ति वोढा य उ वोढा स्त्रिया भवति स तस्यां या जायते दुहिता तस्याः पुत्रभावं प्रशास्ति संतानकर्मणोऽर्थाय। कथमेतद् गम्यत इत्याह—इतो यस्मात् नप्त्यं गात् नप्तारमुपागमदुपगच्छति चेतसा दौहित्रं पौत्रो ममायमित्येवमुपगच्छति। स चापुत्रस्य पुत्रः पौत्रः स्यात्। तस्माद्दुहिताऽपि पुत्र एव। यस्याः पुत्रः पौत्रो ममायमित्येव चेतसोपगम्यते। विद्वां ऋतस्य दीधितिं सपर्य्यन् विधानं सपर्य्ययन् पूजयन् यथैव पुत्रजन्मने प्रजननयज्ञो वितन्यते तथैव दुहितृजन्मनेऽपीत्यविशेषं जानन् अङ्गादङ्गात्संभवति ''''''''आत्मा वै पुत्र नामासि इत्यृक्श्लोकाभ्यामविशेषेण मिथुनानां दायः प्रतीयते।

अभ्रातृमती पित्रा दत्ता भर्त्रे पितृनेव पितृवंशमेवाभिमुखी एति सन्तानकर्मणे। तस्मादभातृका पैतृकं दायमर्हति। अत एव नाभ्रातृकामुपयच्छेत तोकं ह्यस्य तद्भवति इति अभ्रातृकाया उपयमननिषेधः। अभ्रातृमत्याः पुत्रमेव पुत्रिकाविधानेन कृताभिसन्धित्वात् पौत्रो ममायमित्यपुत्रः सन्मातामह उपगच्छति नेतरान्भ्रातृमतीपुत्रान्। अन्यथा सर्व एव वोढारोऽपुत्राः स्युः। सर्व एव लोको द्व्यामुष्यायणो वा स्यात्। अत इदमुच्यते—

मन्त्रोत्तरार्धेन यत्र दुहितुः पिता यस्मिन्काले दुहितुरप्रत्तायाः प्राक्प्रदानात् रेतः सेकं रेतसः सेक्तारं जामातरं प्रार्जयति प्रसाधयति प्रकल्पयति उपावर्तयति तदा तस्मै तां दुहितरं ददत् विकरोतीति। संशग्म्येन मनसा दधत् वै संदग्धात्मानं यदत्रापत्यमुत्पत्स्यते तन्ममेति कथं पुनरभिसंदधाति। संगमेन मनसा विगतापुत्रत्वसंतापेन चेतसा नाहमपुत्र इयमेव पुत्रिका मम पुत्रः। "यो ह्यस्यामुत्पत्स्यते स पुत्रो मम भविष्यति" इत्येवं सुखेन मनसा संदधात्यात्मानम्। तस्यां पुत्रिकायां यो दौहित्र उत्पद्यते तमेव नप्ता ममायमित्युपगच्छति मातामहः। तस्मादङ्गादङ्गात्संभवसीति गौणं दुहितुः पुत्रत्वमुच्यते। यदि दुहिता पुत्रेणाविशिष्टैव स्यात्तदा दुहितेति विशेषसमाख्या न स्यात्। अस्ति च समाख्या तस्माद्विशिष्टतरः पुत्रो दुहितुः सकाशात् अविशेषेण पुत्राणां (मिथुनानाम्) दायो भवतीत्यपि अभ्रातृमतीपक्ष एव योज्यम्। अत एव स्पष्टं न जामये तान्वोऽरैक् इत्यस्यामृचि दुहितुर्दायानधिकार उक्तः।

पातिव्रत्य-पतिभक्त्यादिकं वेदादिशास्त्रेषु विहितमेव। ततो यूथविवाहस्य प्रसङ्ग एव नास्ति। यथैकस्मिन्यूपेऽनेका रशना बद्धयन्ते नैका रशना अनेकेषु यपेषु संबद्धयते तथैव अनेकाःस्त्रिय एकस्य पुरुषस्य संभवन्ति। नैका स्त्री अनेकैः पुरुषैः संबद्धयते इति वेदमन्त्रे प्रतिपादितमेव।

यदुक्तं-समाजविकासेन सार्द्धं लघुगोत्रविकासो जातः। परिचयाभावेऽपि छत्रे मधुमक्षिकातुल्यसम्बन्धेन विवाहयोग्यनारीषु गणगोत्रसदस्यानामधिकारः समासीत् तदपि न, सगोत्रविवाहस्य भारतीयशास्त्रेषु निषेधात्।

यूथविवाहकथाऽपि कपोलकल्पनैव, यूथविवाहस्य निष्प्रमाणत्वात्। आदित्यदैत्यवैनतेयकाद्रवेयादिनामभिस्तु स्त्रीशासनरूपा मातृसत्ता न सिद्धयति। यतः कश्यपस्य प्रजापतेरनेकाः भार्य्या आसन्। प्राजापत्यत्वेन समेषां समानत्वेऽप्यदितिदितिदनुकद्रूविनतादिभेदेन तत्संततीनां भेदव्यवहारोपपत्तेः। सर्वाश्चैताः कश्यपस्य प्रजापतेरेकस्यैव भार्य्या आसन्। तेन तासामन्यासां वा गणपत्नीत्वं न सिद्धयत्येव। आदित्यादीनां समूहरूपत्वेन तेषां युद्धं गणयुद्धम्। एकस्य प्रजापतेः पुत्रत्वेन तद्युद्धं गृहयुद्धमपि वक्तुं शक्यम्। व्यक्तिगतपरिवारसत्त्वेऽपि गणसत्ता न विरुद्धयते। अत एव वृष्ण्यन्धकादिषु पृथक्परि-

वारसत्त्वेऽपि गणसदस्यत्वाद् गणसंघटनमविच्छिन्नमेव। वेदानामनादित्वेन ततः प्राचीनस्य ग्रन्थस्याभावाद्वेदेनापुत्राणामत्राभाव एव, दुहितॄणां दायाधिकारोक्तेः पुत्रेषु गोत्रव्यवहारस्य स्वाभाविकः, पुत्रीषु विवाहेन गोत्रपरिवर्त्तनम्। यूथविवाहस्याप्रामाणिकत्वेन विवाहस्य व्यक्तिगतत्वेऽनापि व्यक्तिगतपरिवार-प्रथावत् संयुक्तपरिवारप्रथाप्यासीदेव। एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया इति मनूक्तेः।

दासा अन्ये च गणगोत्रे प्रविष्टा इत्यपि निर्मूलम्। कस्यचिच्छुनःशेपादेरन्यगोत्रप्रवेशस्तु समर्थमहर्षिवरप्रभावादपवाद एव। न युद्धविकासेनापूर्वं किमप्युत्पन्नम्। युद्धादिषु विजयार्थं सहयोगोऽपेक्षितो भवति। तत्र चान्तरङ्गाणां बहिरङ्गापेक्षाऽन्तरङ्गत्वेन सन्निहितत्वादेव सहयोगः संभाव्यते।

"परस्पर विरोधे तु वयं पञ्च शतञ्च ते।

परैः सह विरोधे तु वयं पञ्चोत्तरशतम्॥" इत्यादि न्यायस्य प्रसिद्धत्वात्।

एवं कार्य्यानुरोधेन विकीर्णा अपि संहन्यन्ते संहता अपि विकीर्य्यन्ते, आर्य्याणां संघेऽनार्य्याणामपि प्रवेशात्। सम्बन्धिनामसम्बन्धिभ्यो व्यवच्छेदात् प्रवरकल्पनमित्यपि निर्मूलम्। प्रवरानुमन्त्रणस्य मन्त्रसिद्धत्वेन तस्य वस्तुस्थितिमूलकत्वेन विरोधात्।

वेदादिशास्त्रप्रमाणकस्य धर्मस्यानादिसिद्धत्वेन तत्र च यथाधिकारं शूद्राणामपि प्रवेश आसीदेव। राज्यसंघटनेऽपि सुतरां तेषां सम्बन्धो युक्त एव।

प्राचीनकालेऽतिथये स्त्रीसमर्पणप्रथाप्यासीत्। यूथविवाहप्रथया तज्जन्म। मातृसत्तासमाप्त्या नारीपराजयः। नारीपदभ्रष्टा भूत्वा पुरुष वासनाया दासी पुत्रोत्पादनयन्त्ररूपा जाता।

दासतायुगे धनमुत्पादनादिकार्य्यं कारयित्वा दासा विक्रीयन्ते स्म। तथैव पुत्रोत्पादनाय समानीताया नार्या विक्रयोऽपि क्रियते स्म। पुत्राः क्षेत्रिणो वीजिनो वा इति विवादे—

"भर्त्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधं तु कर्त्तरि।
आहुरुत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः॥"

(मनु० ९।३२)

सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता । ३५
ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति ।
क्षेत्रिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभते फलम् ॥ '५४ ॥

(इति स्पष्टम्)

समूहवादे पितृत्यागानन्तरं सन्ततिर्मातुर्भवति। यथा युधिष्ठिरादयः । दासतायुगे तु पशूनामिव नारीणां क्रयविक्रयादिकं भवति स्म । भाटकेन वा दीयन्ते स्म ।

महाभारते गालवकथायामुद्योगपर्वणि गुरुदक्षिणार्थं गालवेन ययातेः साहाय्यं याचितम् । तेन च माधवी स्वकन्या दत्ता । गालवेन सा कन्या क्रमेण त्रिभ्यो राजभ्यो द्विशतैश्श्यामकर्णाश्वैर्दत्ता । एकैकं पुत्रं जनयामास । तानश्वान् गुरवे विश्वामित्राय दत्त्वा द्विशताश्वार्थं वर्षाय सा कन्या च दत्ता । विश्वामित्रोपि तस्यामेकं पुत्रमुत्पादितवान् । पश्चात्सा कन्या पित्रे ययातये प्रत्यर्पिता । तेनैव च स्वयम्बरायोक्ता सती सा पुरुषस्य दासीभावादुद्विग्ना वनं वव्रे । तत एव दासीत्वान्मुक्ता । स्वामिनो दासान् पुत्रान् दुहित्रींश्च विक्रेतुं प्राणानाहर्तुंञ्च प्रभवन्ति स्म । साम्ययुगे नारीजीवनदायिनी गणस्यमातासीत् । तद्वधो जघन्यापराधकोटौ परिगण्यते स्म । परमुत्तरयुगे तस्यास्तन्माहात्म्यं लुण्ठितम् ।

'पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम् ।
अस्वतन्त्रं च पुत्रत्वं किन्तु मां नानुपीडयेत् ॥ ११ ॥
स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत् ।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात् ॥ १२ ॥'

(शा० प० २६६)

पितुराज्ञापालानमन्योपदिष्टो धर्मः मातृरक्षणं स्वाभाविको धर्मः। दासयुगे च पुत्रस्वातन्त्र्यं नास्ति। मातुर्वधेन पारम्पर्य्यप्राप्तो मातृघातः। परं पितृसत्तायुगे पितुराज्ञोल्लङ्घने प्रतिष्ठानाशः । स्वाधिकाररक्षणार्थं नारीभिः संघर्षोऽपि कृतः । परं स्वामिभिनिर्दयतया तन्मर्दितम् । कथात्रयेणैतज्ज्ञायते ।

सुदर्शनस्यानुपस्थितौ तदाश्रमे कश्चिद् ब्राह्मणोऽतिथिरागतः । तत्पत्न्यौघवत्या स सम्यक् सत्कृतः । गणगोत्रपरम्परानुसारेण सात्मानमपि तस्मै

समर्पितवती। प्रत्यागत्य सुदर्शनः पत्नीव्यवहारेणातीव संतुष्टः। यतस्तयातिथ्य-धर्मः सम्यक्पालितः। घटनेयं तस्मिन्युगे वृत्ता यदा दूराद् दूरेषु प्रदेशेषु गणानां प्रचारः प्रसृतः साम्यसङ्घभङ्गः प्रारब्धः। यूथसंघविवाहं विरुणद्धि स्म। नारी युग्मरूपेण परिवारेषु निवसन्ती स्वतन्त्रकुटुम्बनिर्माणपरायणासीत्। तत एव सुदर्शनस्य शङ्कासीत्। तत्पत्नी सम्यगातिथ्यं करिष्यति न वा। तत एव तद्वृत्तान्तश्रवणेन स मुमुदे।

तद्युगपरिवृत्तौ गौतमस्याश्रमेऽतिथिरूपेणेन्द्र आगतः। तेन च तत्पत्नी भुक्ता। गौतम आगत्य क्रुद्धः स्वपुत्राय चिरकारिणे तां हन्तुमादिदेश। प्राचीनपरम्पराप्राप्तो धर्मो मात्रा पालितः। मातृवधे महापातकम्। परन्तु नव्ययुगानुरोधेन वर्गशास्त्ररीत्या पित्राज्ञापालनं तस्य धर्म इत्यादि विचारेषु निमग्न आसीत्। गौतमः प्रत्यावृत्तः सन् क्रोधस्य शान्तत्वात् पुत्रव्यवहारेण तुतोष। तदानीं नव्यधर्मस्यादृढत्वेनात्र मातृ-पुत्रयोर्विजयः।

तृतीयस्यां कथायां रेणुकया प्रेम्णा चित्ररथगन्धर्वोऽवलोकितस्तेनैव तत्पतिना जमदग्निना तद्वधाय नियुक्तः परशुरामस्तां जघान। अत्र युगे नार्याः सम्पूर्णे जीवने पितृसत्तायाः पूर्णाधिकारः। तस्या व्यक्तित्वं स्वातन्त्र्यम् निर्दयतया—तत्स्वाधीनता तिरस्कृता, न केवलया पुरुषनिष्ठ-हिंसावृत्त्या किन्तु शास्त्रतद्धर्मसहकृतया तया तादृश्या नार्या कुटुम्ब-निर्माणम्। वैयक्तिकसम्पत्त्युदयेन शूद्रदासैः सार्द्धं नारीभिरपि स्व-स्वातन्त्र्यं नाशितम्। दासानां व्यक्तिगतदासत्वप्रथासमाप्तौ भौमिका-स्तेषां स्वामिनः। भौमिकप्रथासमाप्तौ पूँजीवादिनां वैयक्तिकसम्पत्त्युदये तेषां स्वामित्वं स्थापितम्।

तथैव नार्या अपि दशा परिवर्तिता। सापि पूर्वं दासी ततः किंकरी ततोऽकिञ्चना सर्वहारा सम्पन्ना। तेन नारी स्वातन्त्र्यप्रश्नोनाध्यात्मिक आचारशास्त्रीयो वा किन्तु वर्गशासनस्यायं प्रश्नः। तेन नारी स्वातन्त्र्याय वैयक्तिकपारिवारिकश्रमसीमानमतिक्रम्य सामाजिकोत्पादनश्रमप्रयोगो-ऽनिवार्य्यः। तमन्तरा न तत्स्वान्त्र्यं संभवि। अभिमन्युयुगे महत्या संख्ययाऽधु-निकेषु महोद्योगेषु नारीणां योगः। महायन्त्रद्वारा पारिवारिककठोर-

श्रमाणां सार्वजनिकोद्योगौपयिककार्य्यरूपेण परिवर्त्तनं जायते। विशालया मात्रयोद्योगानां सामाजिकत्वापादनवर्गध्वंसाद्युपायैरेव तासामुद्धारः।

तदेतत्सर्वमपि शास्त्रतात्पर्य्याज्ञानविजृम्भितम्।

यदपि मातृसत्ता समाप्त्या नारी पदभ्रष्टा सती पुरुषवासनादासी जातेति तदपि निरर्थकम्, 'साम्राज्ञी श्वसुरकुलमेति' इत्यादिभिर्मन्त्रैः तस्याः संमानातिशयदर्शनात्।

दासतायुगे दासविक्रयवन्नारी विक्रयोऽपि प्रचलित इति कथनमपि निर्मूलं निष्प्रमाणत्वात्। यत्र निश्चितशुल्कग्रहणपूर्वकं कन्यादानं भवति तत्र तु विहितत्वादेव न दोषः।

क्षेत्रिवीजिविवादेनापि यूथविवाहो न सिद्धयति। रागप्राप्तबहुसम्बन्धेऽपि क्षेत्रिवीजिविवादसंभवात्। सर्वदैव शास्त्रीयप्रवृत्त्यपेक्षया कामजप्रवृत्तेः प्राबल्यं भवति। स्वाभाविककामकर्मप्रवृत्तिवारणायैव शास्त्रीयप्रवृत्तेरिष्टत्वात्। युधिष्ठिरप्रभृतीनामुत्पत्तेर्दिव्यत्वेनानुदाहरणीयत्वात्। धर्मपवनेन्द्राश्विसम्बन्धस्यासाधारणत्वात्तस्याप्रामाणिकत्वे युधिष्ठिरादिकथानामप्यप्रामाणिकत्वापत्तेः। नचार्धजरतीयं युक्तम्।

गालबकथापि नोदाहरणमर्हति। द्रौपद्या इव माधव्या अपि दिव्यत्वेन पूर्वपूर्वसंसर्गानन्तरमक्षतयोनित्वकन्यात्वापत्याऽदोषत्वात्। नहि सर्वस्त्रीसाधारणी सा अनितरसाधारणी सा लोकोत्तर विशिष्टा शिविप्रतर्दनादीन् विश्वेतिहासप्रसिद्धान् पुत्रानुत्पादितवती–पश्चाद्विषयेभ्यो विरम्यारण्यं वृतवती। वैराग्यविज्ञानादिकमेव जीवनफलम्। देवहूत्यादिभिरप्यन्ते तदेवाश्रितम्। पत्यौ गुरौ च दास्यम् कल्याणकरमेव। विषयदास्यमेवानिष्टकरं, तन्निवृत्तये च तद्दास्यम् अङ्गीक्रियते। श्रीहरिदास्यस्याश्रयेण विश्वदास्यनिवृत्तिवत्।

परायत्ते विश्वे यावत्स्वरूपसाक्षात्कारं दास्यमेव। सति दास्ये दासस्य सर्वमपि स्वाम्यायत्तमेव। नारी सर्वदैव माता सती जीवनदायिनी भवति। पत्नी अपि भवति। तत्र नारीणामेकपतिनिष्ठत्वाभावात्। मातृवधस्तु शास्त्रीयदृष्ट्याऽस्त्येव जघन्यापराधः। यत्र शास्त्रतदुक्तधर्मसंमानं भवति। तत्रैव

मातृमाहात्म्यं परां कोटिमाटीकते। यत्र मातुरपि पत्नीत्वं संभवति तत्र कियत्तन्माहात्म्यम्।

एवमेव स्वाधिकाररक्षार्थं नारीभिः संघर्षोऽपि कृतः स्वामिभिर्निर्दयतया तन्मर्दितमित्यपि निराधारम्।

सुदर्शनस्य पत्न्या पतिव्रतयौघवत्या पत्युरातिथ्यधर्मपालनप्राधान्यस्य प्रीत्यै तथा व्यवहारेण धर्म एव पालितः, न तस्याः भोगादिबुद्धिरासीत्। ओघवत्या व्यवहारेणातिथ्यसत्कारः स्तुतः। तत्स्तुतावेवाख्यानस्य तात्पर्य्यान्न तावतापि सर्वसाधारण्येनातिथ्यसत्कारे स्त्रीसमर्पणम् विहितं, न वा प्रचलितम्।

गौतमेन्द्राख्यानेन तु पातिव्रत्यभङ्गदूषणनिन्दार्थवादेन पातिव्रत्यं स्तूयते। यथा विधिमन्तरा 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानी'ति निषेधानुरोधेन पिपीलिकावधोऽपि पातकाय भवति। अग्नीषोमीयं 'पशुमालभेत' इत्यादिशास्त्रविधानेन तु बहुपशुवधोऽपि पुण्यायैव भवति। विशिष्टोपासनासु विशिष्टेष्वातिथ्यादिषु तथा व्यवहारस्यादोषत्वेऽपि तदन्यत्र प्रभूतदोषस्य जागरुकत्वात्। गोतमपत्न्याः सदोषत्वेऽपि स्त्रियः सर्वथा आवध्या इत्यस्यार्थस्य बोधनाय चिरकारित्व-विचार्य्यकारित्वप्रशंसनाय च गोतमाख्यायिका।

महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मप्रसङ्गे २६६ अध्याये "कथं कार्य्यं परीक्षेत शीघ्रं वाथचिरेण वा" इति युधिष्ठिरप्रश्नस्य समाधानप्रसङ्गे भीष्मपितामहेन चिरकारिदृष्टान्त उपन्यस्तः। गौतमपुत्रेण चिरकारिणा मातृवधायाज्ञप्तेन यच्चिन्तितम् तदित्थम्—

"पितुराज्ञां कथं कुर्य्यां, न हन्यां मातरं कथम्।
कथं धर्मच्छले नास्मिन् मिमज्जेयमसाधुवत्॥ १०॥
पितुराज्ञा परो धर्मः स्वधर्मो मातृरक्षणम्।
अस्वतन्त्रञ्च पुत्रत्वं किन्नु मां नानुपीडयेत्॥ ११॥'

यदुक्तमत्र "पितुराज्ञा परो धर्मः" पश्चात् पितृसत्तायामन्यैः कल्पितो धर्मः "स्वधर्मो मातृरक्षणम्" इति मातृसत्तायां स्वाभाविको धर्म इति तन्न, 'परो धर्मः'

इत्यत्र परशब्दस्योत्कृष्टपरत्वात्। स्वधर्मस्यैवोत्कृष्टधर्मस्यापि परमादरणीयत्वात्। पित्राज्ञायाः अन्यधर्मत्वे स्वधर्मापेक्षया त्याज्यत्वमेवेति कुतः धर्मसंकटः। यत्रापरित्याज्यानां विरुद्धानां धर्माणां समवायस्तत्रैव धर्मसंकटो भवति। किं कार्य्यं, किं त्याज्यम्। "स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः" इत्यादौ परधर्मशब्देन नान्यधर्मग्रहणम्, तत्रापि धर्मस्य नारोपितत्वं सर्वत्रचोदनालक्षणस्यैव धर्मस्यादरणीयत्वम्।

'स्त्रियं हत्वा मातरं च को हि जातु सुखी भवेत्।
पितरं चाप्यवज्ञाय कः प्रतिष्ठामवाप्नुयात्॥ १२॥
अनवज्ञा पितुर्युक्ता धारणं मातृरक्षणम्।
युक्तक्षमावुभावेतौ नातिवर्त्तेत मां कथम्?॥ १३॥
एवं स कौशिकी तीरे वाले राजानमीक्षतीम्।
विमृश्य चिरकालं हि चिन्तान्तं नाभ्यपद्यते॥
एतस्मिन्नन्तरे शक्रो ब्राह्मणं रूपमास्थितः।
गायन् गाथामुपायातः पितुस्तस्याश्रमान्तिके
अनृता हि स्त्रियः सर्वाः सूत्रकारो यदब्रवीत्
अतस्ताभ्यः फलं ग्राह्यं न स्याद्दोषेक्षणः क्वचित्।
इति श्रुत्वा तमानर्च मेधातिथिरुदारधीः।

(स्कन्दपुराण माहेश्वरखण्ड १ ८।९–१०।११)

रेणुकाख्यानस्य तु पित्राज्ञापालनमाहात्म्यवर्णन एव तात्पर्य्यम्, पितुराज्ञया मातृवधरूपे पातकेऽपि परशुरामस्य निर्दोषत्ववर्णनात्। मनसाऽपि भर्त्तुरतीचारे वधार्हता नार्य्या इत्यस्य चार्थस्य तेन बोधः। शास्त्रसंस्कारेणैव मनुष्यत्वं व्यज्यते। प्राकृतानां शास्त्रसंस्कारविधुराणां तु पशुप्रायत्वेन विधिनिषेधातीत्वमेव। वैयक्तिकसम्पत्युदयेन स्त्र्यादिपारतन्त्र्येण च न कोऽपि सम्बन्धः, कर्मणां वैयक्तिकत्वेन तत्फलभूतायाः सम्पत्तेः वैयक्तिकत्वस्वाभाव्यात्। स्त्रीणां शूद्राणाञ्च पुत्राणामनुजानाञ्च धर्ममूलकं पारतन्त्र्यम्। शिष्या गुरुपराधीना एव यथा पुरुषार्थभागिनो भवन्ति तथैव शूद्रा द्विजातिशुश्रूषया, स्त्रियः पातिव्रत्येन, पुत्रा अनुजाश्च पितृज्येष्ठानुवर्त्तित्वेनोन्नतिभागिनो भवन्ति।

भौमिकानां सामन्तानां राज्ञाञ्च स्वामित्वं स्वीयैर्लौकिकैरलौकिकैश्च कर्मभिरेव, कर्मणां तारतम्यस्यापि प्रसिद्धत्वात् ।

प्राधान्यमप्राधान्यशेषित्वशेषत्वमङ्गित्वमङ्गत्वञ्च सर्वत्र लोके दृश्यते। तदाश्रयेणैव दास्यस्वामित्वादिकल्पनम् । समाजवादे साम्यवादे चापि तादृक्-प्राधान्यभेदस्य स्पष्टं दर्शनं भवति। यथा नारी पत्नीरूपेण दासी सत्यपि मातृरूपेण पितुरपि बहुगुणा पूज्या भवति। यथा श्वसुरकुले सम्राज्ञी सत्यपि पतिभक्त्या किंकरी सम्पद्यते । नार्य्याः पत्युर्हृदयेश्वरीत्वेन तत्-सर्वस्वस्वामिनी। सा पृथक्सम्पत्तिं नार्हत्येव तथापि स्त्रीधनरूपेण सम्पत्ति-भाक्त्वमपि। यत्रैव व्यवहारो भविष्यति तत्रैवाङ्गाङ्गिभावापेक्षा। यत्राङ्गाङ्गी-भावस्तत्रैव प्रकारान्तरेण स्वामिसेवकभावोऽनिवार्य्य एव । नहि सम्पत्ति-मूलकं स्वातन्त्र्यं, वैयक्तिकसम्पत्तिमतामपि पारतन्त्र्यदर्शनात् । सम्पत्ति-हीनानामपि बलवतां क्षत्रियाणां स्वातन्त्र्यदर्शनादकिञ्चनानाञ्च स्वातन्त्र्य-दर्शनात् ।

वस्तुतस्तु वासनावन्तः पराधीनास्तद्धीनाश्च स्वतन्त्रा एव। आधुनिकेषु महोद्योगेषु धनार्जनाय पुंसां सम्मत्यैव नारीणां प्रवृत्तिः। महोद्योगानां सामाजिकत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यलाभः। तदानीं जडयन्त्राणां शासकानां नेतृणां वा प्राधान्यं भविष्यति तथात्वेऽपि तासां तेषाञ्चाङ्गत्वेन पारतन्त्र्यमेव भविष्यति।

किञ्च न केवलं तथाकथितः प्राचीनसाम्यसङ्घः कित्वाधुनिका अपि सङ्घा कामक्रोधादिप्रभावाद् भज्यन्ते। सद्भावनासहिष्णुत्वादिभिः विकीर्णा अपि संहृत्यन्ते तेषां दृष्ट्या न कश्चनापि विरोधोऽसंधेयः। अहिंसादिविशिष्ट-साधनप्रभावात्-मूषकमार्जाराहिनकुलादिविरोधस्यापि प्रशमयितुं शक्यत्वा-न्नहि धर्म उत्पादनपद्धत्यायत्तः येन तद्भङ्गे भज्येत। धर्मस्यापौरुषेय-वेदमूलकत्वात् । अत एवोत्पादनपद्धतीनां परिवर्त्तनेऽपि नाग्निहोत्रादिधर्माणां परिवर्त्तनं दृश्यते । यन्त्रादिनिर्माणकौशलेनानायासेन प्रभूततरसुन्दरवस्तू-त्पादनं संभवति। तद्विस्तारेण प्रभूततरधनलाभोऽपि संभवति।

यद्यपि च भूतानां भौतिकानां तदीयघटनानाञ्च मनस्सु बुद्धिषु प्रभावः प्रतिफलति। विचाराश्च धारणाश्च परिवर्त्तन्ते, भङ्गादिसेवनजनित-प्रभावस्य प्रत्यक्षदर्शनात् ।

दरिद्रस्य क्षुत्क्षामस्य विविधसुखसाधनविहीनस्यान्यादृशा विचाराः, विविधसाधनसम्पन्नस्य हृष्टपुष्टस्यान्यादृशा एवोपलभ्यन्ते तथापि प्रमाणजनितासु प्रमावृत्तिषु क्वापि मनागपि भेदो न भासते। चक्षुषा निर्दोषेणावहितस्य समानमेव रूपदर्शनम्, घ्राणेन गन्धावगमः, श्रोत्रेण शब्दावगमः, नात्र दारिद्र्यादारिद्र्यपरिस्थितिभेदस्य प्रभावः प्रभवति।

धार्मिका आध्यात्मिकाश्च सिद्धान्ताः प्रमाणाश्रिता न वाह्यपरिस्थितिभावनादिसमाश्रिताः। तस्मात्प्राचीननवीनोत्पादनानां भेदेनौत्पादनोत्पादनीयवस्तुभेदे तज्जनितसम्पत्तिभूयस्त्वादिभेदेऽपि न धार्मिकाध्यात्मिकादिसिद्धान्तभेदः संभवति। स्वतन्त्रतां समानताञ्चाश्रित्य न काश्चन सम्पत्तयो विघटनहेतवो भवन्ति। आधुनिकतमसाधनाश्रितसम्पत्तिषु समानता स्वतन्त्रताभावस्य साम्यवादिभिरिष्टत्वात्। संघटनहेतुभिः सद्गुणैः संहतिर्वर्धते। विघटनहेतुभिर्दुर्गुणैः लघु वा बृहद्वा संघटनं विशीर्य्यते। 'एकोऽहं बहुस्यामि'ति ब्रह्मकामनयैकस्य ब्रह्मणो निखिलविश्वकारणस्य विविधकार्य्याकारपरिणत्या वहुभवनं जायते।

यत्र तु मते आदिमसाम्यसङ्घ एव ब्रह्म, तत्र कथं तस्य बहुभवनात्मकविघटनकामना संभवति। भेदकं तदनेकं तु विघटनेन संभवति तथापि कारणापेक्षया कार्य्यस्य लघुतैव भवति, न विशालता। कारणस्यापरिच्छिन्नत्वात्कार्य्याणाञ्च परिच्छिन्नत्वात्।

यदा च गणभेदो गणनाश एव। तदा गणनाशाय गण एव कथं कामयेत? तस्मान्मिथ्यैव प्राचीनसाम्यसङ्घस्य ब्रह्मत्वकल्पना। एवमेव सामूहिकोत्पादनवितरणादेर्यज्ञत्वकल्पनाऽपि निराधारैव। यज्ञस्वरूपस्य मन्त्रब्राह्मणसूत्रपद्धत्यादिभिरन्यथानिरूपितत्वात्। एक अनेकैः संबद्ध्यते इति लोके प्रसिद्धमेव। एकं कारणमनेकैः कार्य्यैः सम्बद्ध्यते। एको गुरुरनेकैः शिष्यैः सेव्यते। एकं केन्द्रशासनमनेकैः राज्यशासनैः संबद्ध्यते।

आदिमसाम्यसंघः कृते स्थानात्स्थानान्तरं भ्राम्यति तस्यैव त्रेतायां गणगोत्ररूपेण विकासः। तत उत्पादनैः संख्यावृद्ध्या चाग्निकेन्द्रेण यज्ञात्मकैः सामूहिकैः परिश्रमैरुपभोगैश्च साम्यसङ्घसदस्य व्यवस्थानमित्यादिकमपि कल्पनामात्रमेव, निष्प्रमाणत्वात्।

किञ्चाखण्डस्य साम्यसङ्घस्य खण्डशस्तादृग्विभाजनं न दूषणम् किन्तु-भूषणमेव । यथा वीजस्य विनाशेनैवांकुरवृक्षाद्युत्पत्तिस्तथैव तदर्थं तस्या-निवार्य्यत्वात् । जगद्वैचित्र्यं त्विष्टमेव । संसारवैचित्र्यस्य कर्मवैचित्र्यमूलकस्य सर्वैरिष्यमाणत्वात् । विचित्रे संसारे विचित्राणि वस्तूनि देशकालभेदभाञ्जि भवन्ति । यत्र यन्न भवति तदन्यत आनीयते । यद्यत्राधिक्येन भवति तत्ततोऽन्यत्र प्रेष्यते । तेन विनिमयप्रथा स्वभावत एव सम्पद्यते । उपभोगार्थोत्पादने विनि-मयार्थोत्पादने च न प्रयत्नभेदो भवति । एकेनैव प्रयत्नेनोभयसम्पत्तेः । स्वल्पोत्पादने भोगायोपयुज्यते तदाधिक्ये तु विनिमयायापि । वस्त्वन्तरस्य मुद्रायाश्च प्रापणाय विनिमयो भवति, तयोरुभयोरपि भोगपर्य्यवसानमेव भवति । कुङ्कुमकस्तूरिका सिताघृतपट्टमृदूर्णावस्त्रादिप्राप्तये वस्तूनि मुद्राश्चापेक्ष्यन्ते, नहि मुद्राणां स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थता ।

वर्णविभागानुरोधेन तु वैश्यस्यैव प्राधान्येन धनाधिपतित्वम् । ब्राह्मणस्य बुद्धिप्राधान्ये विद्यापतित्वं, क्षत्रियस्य तु शौर्य्यवीर्य्यशालित्वेन वलाधिपतित्व-मेव । कदाचित्क्वचित्तद्वैपरीत्यं तु नियमोल्लङ्घनमूलकमेव । सृष्टिविकासकाले भेदो वैविध्यमुपगच्छति । प्रलयकाले कार्य्याणां कारणभेदः सञ्जायते । भेदवृद्धौ विरोधबुद्धिरपि स्वाभाविक्येव । बृहदारण्यकादौ स्पष्टमुक्तम्—पूर्वं ब्रह्मै-वासीत्तच्छ्रेयोऽभिवृद्ध्यै क्षत्रमसृजत । क्रमेणैवं विटच्छूद्रयोर्निष्पत्तिरुक्ता । वर्णानामुत्पत्तयस्तात्कालिकीभिर्घटनाभिस्तात्कालिकैश्च हेतुभिरेव संपद्यते । तथापि ताः प्राणिनां प्राक्तनकर्महेतुकाश्च भवन्ति । सहवासिनां कुटुम्बिना-मन्यादृशः स्वार्थो भवति, पृथक्स्थितानामन्यादृशः । विधानद्वयस्यापि दर्शनात्, 'एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया' इति मनुस्मृतेः ।

यद्यपि गणवर्णसम्पत्योः संघर्षः संभाव्यते तथापि समष्ट्यविरोधेन व्यष्टिहितमेवादरणीयम्, न तद्विरोधेनेति नियमे सति विरोधो नानिवार्य्यः । शक्तिः शस्त्राणि युद्धकौशलञ्च, वार्त्ता विद्या नैपुण्यञ्च गणानां वर्णानाञ्चापेक्षित-मेव । उत्पादनस्य पर्य्यवसानमपि यज्ञे भोगे च भवति । सञ्चयस्तु केवलो न पुरुषार्थः । निगृहीतानां श्रमिकरूपेण परिणमनं क्वचित्संभावयितुं शक्यम् ।

भारते तु धर्मनियन्त्रितेऽध्यात्मवादमाधृत्य प्रवर्त्तमाने शासने न दण्डार्हाणां मुक्तिर्न वाऽदण्ड्यानां दण्डनं संभवति । सर्वत्रैवाङ्गाङ्गिभावस्य सत्त्वेन तन्मूलकदासस्वामिभावोऽप्यनिवार्य्य एव ।

गणेषु पूर्वमन्यगणसदस्यानां प्रवेशो न भवति स्म । रक्तसम्बन्धिनामेव तत्र सत्त्वात् । पश्चात् शूद्राणामन्यगणसदस्यानाञ्च प्रवेशः सम्पन्न इत्यप्य-प्रामाणिकमेव । गोत्रेषु वर्णेषु यद्यप्यन्यप्रवेशः कदापि नानुमतः । विवाहे-कन्यानां, दत्तकादिविधाने च पुत्राणां गोत्रपरिवर्त्तनमपवाद एव । साधारणानां नियमानां यद्यपि परिस्थितिभेदानुरोधेन परिवर्त्तनं संभवति तथापि शास्त्रैकगम्यानां नियमानां न परिवर्त्तनं संभवति । दायविवाहादिव्यवस्थाश्च शास्त्रीया एवेति न तत्र परिवर्त्तनं संभवति । राष्ट्रसंघटने सर्वप्रवेशस्तु सर्वविदित एव । विनिमयो वैयक्तिकसम्पत्तिः सामूहिकता वा विप्रकर्षेण व्यावहारिकनियमानां हेतुत्वं प्रतिपद्यन्ते न धार्मिकनियमानाम् । व्यक्तिगत-सम्पत्तिः परिवारप्रथा च प्राचीनैव । तत एवाग्निहोत्रादिकर्मकलापः सर्वदा प्रातिस्विक एवासीत् ।

सामूहिकयागस्तु सत्रात्मकोऽनन्तरभाव्येव । सत्राणां सोमप्रकृति-कत्वात् । सर्वथाऽपि महान्तोऽपि यज्ञा वैयक्तिका एवासन् । यद्यपि ते विविधर्त्विगादिसम्पाद्या भवन्ति तथापि दक्षिणाक्रीतत्वात् यजमानार्थमेव कर्म निवर्त्तयन्ति ते ।

यज्ञा नित्या नैमित्तिकाः काम्याश्च भवन्ति । तेनकामनापूर्त्यर्थमपि तेषामनुष्ठानमिष्यत एव । अग्नेः परितः श्रमार्थं भोजनार्थञ्च गणसदस्याना-मेकत्रीकरणन्त्वाप्रामाणिकमेव । ऋत्विजां तत्सहकारिणां केषाञ्चिदेव तत्र प्रवेशनियमात् । सत्रेऽपि नियतसंख्याका यजमानाः सत्रे संनिविशन्ते । देवातिथिभिक्षुकेभ्यो भागदानन्तु सार्वदिकमेव, न त्वाधुनिकम् । न तत्तथाकथितमरणासन्नस्य साम्यसङ्घस्य प्रतिनिधित्वेनानुष्ठीयते ।

एवमेव पत्नीनां पतिभिर्मातृभिश्च पुत्राणां विरोध इत्यादिकन्तु वर्गवादभूतावेशप्रलाप एव । गृह्यसूत्राणि न वैदिकसूक्तस्थानीयानि-श्रौतसूत्रैः श्रौतकर्मसूचनस्येव, गृह्यसूत्रैः स्मार्त्तकर्मसूचकत्वात् ।

त्रेतायां संहता वेदा इति महाभारतवचनन्तु द्वापरकलिकालयोरायुषः क्षयेण शक्तिह्रासेन वेदतत्कर्मह्रासबोधनपरम् । तच्च वर्गवादि-सिद्धान्तविरुद्धमेव । तेषां रीत्या प्राचीनसाम्यसङ्घस्याविकसित-रूपत्वमेव । प्रतिषेधप्रतिषेधस्य प्रथमापेक्षयाधिकोत्कर्षहेतुत्वाभ्युपगमात् । यथा यववीजप्रतिषेधोऽङ्कुरस्तत्प्रतिषेधस्तद्वल्लरी निर्वृत्तयवराशिः स्वरूपेण संख्या चाधिक्यमुपयाति तद्वत् । गणहितविरोधे व्यक्तिहितप्राधान्य-मविवेकिनामेव भवति । विवेकिनां तु समष्टिहिताविरोधेनैव व्यष्टिहित-स्यादरणीयत्वात् । समष्टिव्यवहारे चयनप्राधान्यं व्यष्टिव्यवहारे तु पित्रादिपारम्पर्यं युज्यत एव । 'पिण्डं दत्वा धनं हरेदि'त्यादि न्यायस्य तत्र जागरुकत्वात् ।

परिवर्तिनि संसारे परिवर्त्तनस्यावश्यंभावित्वात् शिष्याः शास्त्रीयैर्नि-यमैः परिवर्त्तनानि नियमयन्ति । अशिष्टास्तु प्रवाहपतिता इव परिवर्त्तन-मनुवर्त्तन्ते । ऐश्वर्य्यानैश्वर्याणि धर्माधर्मलक्षणकर्महेतुकानि । तेन भूमि-सम्पत्तियन्त्रादिमन्तः नैसर्गिकरीत्या सौवर्णरौप्यादिमुद्रादिभिः श्रम-मर्जयन्ति । क्रीताः श्रमिकाः तदर्थं वस्तून्युत्पादयन्ति । श्रमिका वेतनं गृह्णन्ति । सहकारिणस्तु मूलभागानुसारेण लाभांशं लभन्ते । पुण्या-त्मानोऽल्पीयांसो भवन्ति । तत एव धनाद्यैश्वर्य्यशालिनोऽल्पीयांसः । श्रमिकाः श्रमेण जीविकामुपार्जयन्ति । तदन्ये पशवः पक्षिणः कर्मानुसारिजन्मानो वहुपरिश्रम्यापि तृणधान्यादिकमेव प्राप्नुवन्ति नान्नम् । तेष्वपि केचित्पुण्य-कर्माणः राजनिर्विशेषं सुखभोगमुपलभन्ते । कर्ममूलकमेव केषाञ्चित्कैङ्कर्य्यं, केषाञ्चित्स्वामित्वम् । प्रमादान्यायादिजनितो व्यत्यासोऽपि क्वचिद्भवत्येव । वर्णानुसारेण तु शूद्रा शिल्पाद्यधिकारिणो वैश्यास्तु धनाधिकारिण विद्याः वलार्जनप्राधान्यं ब्रह्मक्षत्रयोः कदाचित्पशुपालनप्राधान्यं कदाचिच्च कृषि-प्राधान्यमिति तु नासंभावितम् ।

कृष्यर्थमरण्यच्छेदनलोहद्रावणकुठारादिनिर्मादिकं प्रचलितम् । परमेतत्सर्वमनादि संसारेऽनेकवारमाविर्भवति तिरोदधाति च । अनादिसिद्ध-वेदव्यवहारेषु तु शस्त्रभूषणरथनौकादिप्रयोगदर्शनात् । लोहद्रावणादि कलाविज्ञानं नाधुनिकम् ।

सृष्टिविकासक्रमे ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्रादिविभागा युक्ता एव। हस्त-साध्यगृहोद्योगकृषिकर्मभ्यो विभक्ता महोद्योगा लघूद्योगेभ्यो विभज्यन्ते। योद्धारः कर्षकेभ्यो विभज्यन्त इति स्वाभाविकम्। साजात्यवैजात्याभ्यां तद्विभागस्य व्यवहारसौकर्य्यार्थमपेक्षितत्वात्। ब्रह्मक्षत्राभ्यां विट्शूद्राणां क्षेत्राण्यपहृतानीति तु धर्मविरुद्धमेव। कस्याञ्चिदपि शासनव्यवस्थायां तन्न क्षम्यते। अतः वेदप्रामाण्याश्रयेण न तत्साधयितुं शक्यम्। काचित्क-माकस्मिकं तद्भवेत्तदा तन्न वार्य्यते। तस्य वेदैकगम्यत्वाभावात्साम्यवाद-वर्गवादसाधारणत्वाच्च।

गणसंघस्य सैनिका गणसङ्घशासकाः सम्पन्ना इत्यपि नासंभवं, क्वचिदद्यापि राष्ट्रसैनिका राष्ट्रशासकाः संपद्यन्त एव। परं वेदवचनेभ्यस्तु तत्सिद्धिर्न भवति, तथार्थेऽक्षराननुगमात्।

यथा ग्रामनगरमण्डलराज्यानां सङ्कलनयाऽद्यत्वे राष्ट्रनिर्माणं भवति तथैव जनसंख्यावृद्ध्या समस्तगणानामेकसूत्रतयैकीकरणेन राष्ट्रनिर्माणम्। ततः युद्धसञ्चालनार्थं राज्यनिर्माणमपि सङ्गतमेव। परं तन्न केवलं युद्धसञ्चालनार्थं, किन्तु भीष्मोक्तरीत्या शासनेन दुष्टनिग्रहशिष्टपालनार्थमेव राज्यव्यवस्थायाः प्रामाणिकत्वात्। एङ्गेल्सोक्तेस्तु कल्पनाप्रसूतत्वेनाप्रामा-णिकत्वात्। जनतन्त्रशासनानि यत्र भवन्ति—तत्रैव जनसभा लोकसभा-दिनाम्न्यो व्यवस्थापिकाः संस्थाः प्रादुर्भवन्ति। राजतन्त्रे तु सभा पर्षदादयो राज्यसञ्चालनार्थं धर्मन्यायादिनिर्णयार्थं राज्ञोऽङ्गभूता एव भवन्ति स्म।

सैनिकलोकतन्त्रादिनामानि तद्व्यवस्थाश्च वैदिकव्यवस्थापेक्षयाधुनि-कान्येव। राजतन्त्रव्यवस्थाया एव वेदप्रमाणसिद्धत्वात्। सेनायास्तु सर्वत्रैव राज्याङ्गेषु प्रामुख्यं भवति किमुत यत्र युद्धं सर्वदैवानिवार्य्यम्। धनप्राप्त्यर्थं लोभादिभिर्युद्धप्रवृत्तिरपि तत्रैव संभाव्यते, यत्र धार्मिकाध्यात्मिकजागरणं न भवेत्। भारते तु सृष्ट्यारम्भकालादेव पारमैश्वर्य्यज्ञानविज्ञानप्राकट्यमासीत्। तत्र लोभादिमूलकं युद्धं क्वाचित्कमेव। अवश्यं क्षत्रियाणां युद्धेन धनाहरणं जीविकासीत्। तेषां कृतेऽन्यधनापेक्षया शौर्य्यवीर्य्याहृतधनस्य महत्त्वं भवति।

परन्तु तत्र युद्धपदेन वैधयुद्धस्यैव संग्रहो न्याय्यः, नावैधयुद्धस्य। वैध-युद्धं तु राष्ट्रराष्ट्रीयसम्मानसमृद्धिरक्षणार्थं राज्याङ्गसेनाङ्गविधाने-नैव भवति, तस्य सुखाभ्युदयार्थत्वात्। परकीयक्षेत्रधनाहरणार्थानि युद्धानि निन्द्यान्येव। तथाविधावस्था च न वेदाक्षरानुगुणा। अत एव तादृ-गितिवृत्तं कल्पनाप्रसूतमेव, न वेदादिप्रमाणसिद्धम्। बाह्यान्तरिकविद्रोहि-गणाक्रमणादिभ्यो रक्षणार्थं दुर्गादिनिर्माणञ्च युक्तमेव।

एवमेव वैश्यवर्गस्य ब्रह्मक्षत्रवर्गैर्विरोधकल्पनमपि निराधारमेव। वैश्यानां त्रिवर्णान्तर्गतत्वाद्वैदिककर्मसु समानाधिकारत्वेन तादृक्कल्प-नानास्पदत्वात्। ब्राह्मणानां नेतृत्वे यथा क्षत्रियाणां बलराज्यसैन्याधि-पत्यं तथैव वैश्यानां धनाधिपत्यमप्यासीदेव। भूमेराधिपत्यं यद्यपि भूपते-रेवासीत्तथापि कृषिप्रधानानां विशां किञ्चित्करदानेन भूमिः सुलभै-वासीत्। स्वर्गाद्यधिकारस्तु कर्माधिकारमूलकः, कर्माधिकारोऽपि—शास्त्रा-यत्तः। तत्र विशामाधिकारिकत्वात्तत्प्रच्युतिशङ्कैव नास्ति।

समष्टिकार्य्येषु निर्वाचनेन नियमिताधिकारप्राप्तिः। वैयक्तिकेषु तु पितृपारम्पर्य्येणैवाधिकारप्राप्तिः। युद्धेन तु क्षत्रियाणामेव दुर्वृत्तदमना-दिभिरधिकारप्राप्तिरुक्ता न समेषाम्। न केवलं प्राचीनकाले तथोक्तेषु साम्यसंघेष्वेव परकीयैः स्वकीयैश्च युद्धं प्रवर्त्तते स्म। लोभमोहरागद्वेषा-दिभिरिदानीमपि तथाभूतप्रवृत्तिर्दृश्यत एव।

कौरवपाण्डववालिसुग्रीवादिरक्तसम्बन्धिनामपि रामायणभारता-दिषु वैमनस्यवर्णनात्। शोषकशोषितवर्गभेदतद्विद्वेषकल्पनायां तद्विध्वंस-कल्पनाऽपि यद्यपि स्वाभाविकी तथापि वेदप्रामाण्याश्रयेण तत्साधनं गगन-कमलिनीकल्पनमेव। यद्यपि वेदेषु पुराणेतिहासेषु देवासुरसंग्रामवर्णनमुपलभ्यते तथापि ब्रह्मक्षत्रप्रधानाः शोषका, विटच्छूद्राः शोषिता इति ततो न ज्ञायते, प्रत्युत देवा असुराश्चोभयेऽपि न केवलं सजातीया अपि तु प्रजापतेः कश्यपस्यैव ते पुत्रा आसन्। दित्यादित्यादिमातृभेदेनैव तेषां भेदो विज्ञायते। यद्यपि देवापेक्षयासुराणां क्वचित्प्राबल्यमस्त्रशस्त्रशिल्पादिकलाकौशलमपि वर्णितम् तथापि देवानामेवान्ते विजय उक्तः। तत्र हेतुस्त्वाध्यात्मिकभाव-

प्रदर्शनार्थमेव, अनृतस्य घटाटोपेन प्राबल्यमिव दृश्यते, तथापि सत्यस्यैवान्ते विजयो बुद्धेस्तत्त्वपक्षपातित्वात् । तदुक्तनिरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैर्नं बाधो यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः। मनो बुद्धीन्द्रियाणां स्वाभाविक्यः प्रवृत्तयः प्रबला एव भवन्ति । ता एवासुरा शास्त्रीयनियमनियन्त्रितास्तु सात्विक्यः प्रवृत्तयः प्रयत्नसाध्यत्वाद् दुर्बलास्ता एव देवा उच्यन्ते। चिरप्रवृत्तत्वाद्दृढमूलत्वान्निविडमपि गिरिकन्दरादिवर्त्ति तमो यथा प्रथमप्रदीपप्रभयैवास्तमेति तथैव प्रमाणमूलविज्ञानप्रादुर्भावात् स्वाभाविकतामसद्वेषरागादिमूलकं तमोबहुलं मायामयं जगदस्तमेति ।

सिन्धोस्तटेषु के मूलनिवासिनस्तत्राक्रमणकारिणः के, तत्र वर्णव्यवस्था दासप्रथा चासीत्तत आर्य्यैर्वर्णव्यवस्था प्राप्ता इत्यादिकमपि निष्प्रमाणमेव, स्थानान्तरे इहैव तदितिवृत्ताकथावर्णनमप्यस्ति। देवानामसुराणां मनुष्याणां पशूनाञ्च संघो भवत्येव। अरण्ये गवां मृगाणां कपोतादिपक्षिणाञ्च संघो भवति । परं न तैस्तथाकथितवर्गवादिकपोलकल्पितैरादिमसाम्यसंघसम्बन्धः । तत्रापि केचित्संघ गणा राजतन्त्रविरोधिनो भवन्ति, केचित्तत्समर्थका एव भवन्ति । कौटलीयेऽर्थशास्त्रे राजतन्त्रविरोधिनां गणानां चर्चा विरोधिगणानादायैव युज्यते । धर्मनियन्त्रितराजतन्त्रापेक्षया धर्महीना भौतिकवादिनो गणा महाभारतेऽपि निन्द्यत्वेनोक्ता । अत एव पितामहसम्मत्या धर्मनियन्त्रितराजतन्त्रस्थापना जाता। अराजकतायामपि गणस्थितिः संभाव्यते । परं सत्त्वोद्रेकदशायां कृतयुगादावेव यत्र सर्वेऽपि ब्रह्मनिष्ठा धर्मनियन्त्रिताः भवन्ति। तदपि तत्रैव महाभारते प्रोक्तम्—

"न वै राज्यं न राजासीन्न दण्डो न च दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥,,

सत्त्वोद्रेकाभावे ज्ञानविज्ञानाभावस्तदभावे लोभमोहाभिभववान् मात्स्यन्यायेन शोष्यशोषकभावोऽनिवार्य्य एव ।

जैनसूत्रोक्तगणेष्वपि सैव व्यवस्था ज्ञेया। दासप्रथा त्वङ्गाङ्गीभावमूलिकैव। क्वचित्तदतिरेकस्तु दोष एव । शोषणमपि सर्वत्रैव निन्द्यमेव।

गणव्यवस्था चालनार्थमपि गुणप्रधानभावोऽपेक्षित एव। न कैवलमथर्ववेदे किन्तु ऋग्वेदेऽपि सांमनस्यसूक्तेऽपि—'संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् देवा भागं यथा पूर्वे संजानाना उपासते' इत्यादि सांमनस्यमुक्तम्। नहि राजतन्त्रेऽपि तदुपेक्षणीयं तत्रापि सेनामात्यादिषु सांमनस्यापेक्षासत्वात्। एवंविधा मन्त्रा यज्ञेषु यज्ञाङ्गत्वेन पठ्यन्ते। तत्र ऋत्विजां सांमनस्येन यज्ञसंपादनार्थमैकमत्यमपेक्षितम्।

नेमे मन्त्रा गण एव संगच्छन्ते, कुटुम्बे ग्राम्ये नगरे राज्ये राष्ट्रे गणे च संगता भवन्त्येव। धर्मनिष्ठानां ब्रह्मविदां गणे राज्यराजदण्डदाण्डिकाद्यभावेऽपि कामक्रोधाद्यनुभवेन मात्स्यन्यायानुदयाद्वैराजत्वेन व्यवस्था प्रचलति स्म। अन्यत्र वैराजगणस्य निन्दितत्वमेव। त्वद्रीत्याऽपि तेषु गणेषु वर्णाश्रमविभाजनम्। पितृसत्तादाससत्ताविकासो जात एव। उत्तरकुरुप्रभृतिशब्दैस्तु देशसम्बन्धेन तत्रत्याः सर्वेऽपि जना व्यपदिश्यन्ते, न गणविशेषा एव। यथा आन्ध्रादिशब्देन देशसम्बन्धेन तत्रत्या जना उच्यन्ते। चतुर्थो वर्णस्तु ब्राह्मणादिवत् परमेश्वराङ्गसंभूतत्वात्तद्वदेव प्राचीनः।

वीरमित्रोदयेऽन्यत्र वा गणा वर्णिता इत्यत्र न विप्रतिपत्तिः। तथाकथितभवदभिमतः साम्यसङ्घरूपः इति तु न सिद्ध्यति। ऐतरेये तु—अभिषेकविधिशेषतयोक्तेष्वर्थवादेषु विध्यर्थस्तुतिरेवोक्ता। न केवलं गणानां क्रियाशीलतासञ्चालनार्थमेव राज्याभिषेकः किन्तु—अराजकतामूलकमात्स्यन्यायनिषेधपूर्वकसुव्यवस्थासंपादनायापि तदपेक्षा।

एवमेव न केवलं लघुकायेषु गणेषु विश एव व्यवस्थापकाः किन्तु लघुषु ग्रामेषु तेषु तेषु संघटनेषु सर्वत्र प्रायेण तज्जातीया एव व्यवस्थापका भवन्ति। युद्धादिकार्य्यचालनार्थमन्योपद्रवप्रशान्त्यर्थमेव राजानोऽन्ये वा शासका अपेक्ष्यन्ते।

निर्वाचनजनितं नेतृत्वं पृथग्भवति, पैतृकं पृथगेव। अत एव पूर्वं गणा पश्चाद्राज्यं राजा वेति कल्पनं निःसारमेव। पौर्वापर्य्यकल्पनमपि निःसारमेव।

समितिसभादिविभागोऽपि नापूर्वः। ग्रामनगरपुरजनपदादिविकासेन सार्द्धं शासनसत्ता स्थापितेत्यभ्युपगमेऽपि शोषकाणामेव हितावहा सेति न युक्तम्। पूर्वं धार्मिकाणां निष्पक्षन्यायशीलानां राज्ञामेवाविर्भा-

वात् । अत एव महाभारतादिष्वितिहासेषु सूर्य्यचन्द्रेन्द्रादिलोकपालसार-निर्मितस्यादिराजस्य चर्चा उक्ता । तेषां धर्मपरायणानां मात्स्यन्याय-निराकरणार्थमेवाविर्भावस्तेषां प्रभावेण सर्वे सर्वेषां पोषका एव भवन्ति, न शोषकाः ।

लोकतन्त्ररक्षणायाप्यायुधजीविनां सैनिकानां तद्गणानाञ्चापेक्षा भवति । अत एवायुधजीविशब्देन सशस्त्राणां धनिनां निरस्त्रनियन्त्रणेच्छा-वतां बोधः इत्यादिकमपास्तम्, निष्प्रमाणत्वात्, परस्परविरोधाच्च । यदि शूद्रातिरिक्ताः सर्वे सशस्त्रास्तदा सशस्त्रा धनिन इत्युक्तिरपास्ता, निर्धन-ब्राह्मणक्षत्रियाणामपि निरस्त्रत्वसंभवात् । आयुधजीविशब्दमात्रेण तादृ-गवस्थाऽसिद्धेश्च विशां नाशाय तेषां निरस्त्रत्वसंपिपादयिषाऽपि प्रमाणशून्यैव, धार्मिकशासने विशां शूद्राणाञ्च चातुर्वर्ण्यान्तर्गतत्वात् तेषां नाशस्या-नभीष्टत्वात् । पाणिनीया अन्येऽपि गणाः समूहबोधका एव । तत्र मालवस्तु देशविशेषनाम्ना समूहविशेषो बोधितः ।

कठशब्दोऽपि वेदशाखाविशेषानुयायिसमूहबोधकः । शिबिशब्दे शिबि वेश्या एवोक्ता । कम्बोजपाटलभागलादिशब्दा अपि देशविशेषवासिन उच्यन्ते । क्षत्रियब्राह्मणाम्बष्ठशब्दा जातिविशेषवाचकाः । तेषु कृषि-व्यापारादिविकासोऽपि जात एव । परन्तु दासस्वामिनामार्य्याणां हस्तेन तेषां नाशकल्पना त्वप्रामाणिकी ।

वस्तुतस्तु चक्रवर्तिनां शासनान्तर्गता अनेके गणा गणराज्यानि भवन्ति स्म । सिकन्दरसैलूकस्प्रभृतयः पुरुचन्द्रगुप्तप्रभृतिभी राजभिरेव पराजिताः तदन्तर्गता एव गणास्तत्र सहायका आसन्नित्यन्यदेतत् ।

गणेषु धनिकवर्गशान्तिकामो गणपराजयकारणमासीदित्यपि निर्मूलम् । राजतन्त्रेष्वपि धनिकवर्गस्य शान्तिकामस्य सत्त्वाविशेषात् ।

पशुपालनस्य राजतन्त्रेषु गणतन्त्रेषु सर्वत्रैव दर्शनात् ! गणतन्त्रस्यैव तद्वैशेष्यम् । सदोषाणां शिशूनां समापनं जडवादिनां सर्वत्रैव संभवति । भारतीयेषु वैदिकेषु तु धर्मभीरुषु सर्वदैव रुग्णदीनानाथादि-दुःखनिवारणायैव प्रयत्नो भवति, न तत्समापनाय । धार्मिकेषु राजतन्त्रेष्वपि समष्टिकल्याणापेक्षया व्यष्टिहितं नगण्यमेव भवति तथापि

तदविरोधेन व्यष्टिसमुन्नतिरपि काम्यते क्रियते च, व्यष्टिसमुदायस्यैव समष्टिरूपत्वात् ।

यथा तन्तुगुणैरेव पटो गुणवान् भवति तथैव व्यष्टिदौर्बल्यप्राबल्याभ्यामेव समष्टिदौर्बल्यप्राबल्यसम्भवात् ।

संघर्षनैरन्तर्य्येण सर्वत्रैव योद्धृनिर्माणे शस्त्रास्त्रनिर्माणे च जागरुकता भवति ।

सनातनकालादेव ब्राह्मणादयो वर्णा आसन् । निर्वाचनानन्तरं गजदाननियमेनेदमेव विज्ञायते–यन्निर्वाचने साफल्येनैव सदस्यत्वं भवतिस्म, न गजदानमात्रेण । गजदानं तु सदस्यतानन्तरमेवापेक्षितम् । तेन न सधननिर्धनभेदाधृतं निर्वाचनम् । गजदानमपि नं व्यक्तिधनिकज्येष्ठानां सम्मतया जनसाधारणानां विरोधेऽपि सिकन्दरायात्मसमर्पणमपि चिन्तनीयम् इति प्रसिद्धैरितिहासैः पुरुसंज्ञकस्य राज्ञां धीरवीरस्य परमविक्रान्तस्य मूर्च्छादशायां छलेन पराजयो जातस्तथापि तत्पराक्रमं दृष्ट्वा जये निराशः सिकन्दरस्ततः परावृत्तः । तत्सेनापतिः सेल्यूक्यसस्तु चन्द्रगुप्तस्य सम्राजः पराक्रमेण पराक्रान्तस्तस्मै कन्यां दत्वा परावृत्तः । स्वार्थपरायणा जना गणतन्त्रे राजतन्त्रे सर्वत्रैवानिष्टकारिणो भवन्ति ।

वस्तुतस्तु भारतीयसंस्कृतिप्रसिद्धव्यवस्थैव वैदिकी व्यवस्था । तथाहि— यथा जगदुत्पत्तेः प्राक् जगदभावः, पृथिव्युत्पत्तेः प्राक् पृथिव्यभावो वा व्यपदिश्यते तथैव राजतन्त्रशासनप्रादुर्भावात्प्राक् तदभावोऽपि व्यपदिश्यते । नैतावता जगदादेरनादित्वं भज्यते । प्रतिकल्पं सूर्यचन्द्रादीनामिव जगतः प्रादुर्भावाभ्युपगमेन प्रवाहानादित्वे बाधाभावात् । अत एव 'पूर्वं श्रमविभाजनं नासीत् । परवर्तिकाले तत्प्रवृत्तम्' इत्यपि निर्मूलम्, सोमसत्रयोः प्रकृति-विकृति-भावाज्ञाननिबन्धनत्वात् । यदा सत्रप्रकृतिभूते सोमे आध्वर्यवं, हौत्रमौद्गात्रं विभक्तमासीत् तदा परवर्तिकाले तत्प्रवृत्तमिति विरुद्धाभिधानमेव । सत्रेषु समेषां यजमानानामपि गृहपतित्वेन अध्वर्युत्वादिना दीक्षा भवति । तां विना तदनुपपत्तेः । विधिप्राधान्येनैव वचनात्प्रवृत्तिर्वचनान्निवृत्तिरिति स्थितिः । तत एव एक पात्रेण सोमपानम् । अत एव न

प्रतिदिनमनुष्ठीयमानक्रियासमूहस्य सत्रेति व्यपदेशः । लौकिकीनां क्रियाणां लौकिकफलसाधकत्वाभावात् न सत्रपदव्यपदेश्यता । न च लौकिकमेव फलं तस्येति वाच्यम्, तथात्वे विधानासम्भवात् । नहि प्राप्तस्य कर्मणस्तत्कार्य-कारणभावस्य वा विधानं सम्भवति, विधेरप्राप्तप्राप्तिफलकत्वात् वैयर्थ्याच्च । 'साकं सत्रा' इत्यभिधानन्तु सत्रस्यानेकयजमानकर्तृकसहानुष्ठानमात्रापेक्षम् ।

यदपि त्रिरात्रकृत्वाख्यायिकयादिमसाम्यसङ्घसाधनं तदपि पौर्वापर्याननु-सन्धानमूलकम् । अर्थवादभूतानामाख्यायिकानां 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति न्यायात्स्तुतिपूर्वकतत्तद्विधान एव पर्यवसा-नात् । यजनभूमेः पृथिव्या देवानां यजनदक्षिणाभूताया गोश्चोत्पत्तिं गोसाहस्य-सम्पत्तिप्रकारप्रशंसार्थमन्यांश्चार्थानुपवर्ण्य त्रिरात्रविधानं महते फलायेति तत्रै-वाख्यायिकायास्तात्पर्यम् । प्रजापतिश्चात्र परमेश्वरः स्रष्टा उक्तः, न निर्वाचन-सिद्धः, स्तथाभूतस्य स्रष्टृत्वासम्भवात् । वस्वादयस्तु गणदेवा एव । तेषां विभिन्नकार्यकरत्वेन भिन्नरूपत्वेऽपि केनचिदेकेन निमित्तेन समानैकाभि-धानाभिधेयत्वम्, यथा चक्षुरादीनां भिन्नकार्यकरत्वेन विभिन्नरूपत्वेऽपि इन्द्रि-येति समानाभिधानाभिधेयत्वम्, दशेन्द्रियाणि मनश्चैकमेकादशरुद्रशब्देनाभि-धीयन्ते । द्वादशमासा भिन्नरूपा भिन्नकार्यकरा अप्यादित्यशब्देनाभिधीयन्ते । एवं वसवोऽपि ज्ञेयाः । तदुपार्जिता गावस्तद्दक्षिणादिजितलोकाश्च तेषां भिन्ना एव । तैरनुष्ठीयमानाद्वादशस्तोत्राग्निष्टोमपञ्चदशस्तोमोक्थैकोनत्रिंशत्स्तोत्राति-रात्राख्या यज्ञा अपि भिन्ना एव । फलान्यपि विभिन्नान्येव ।

नैतैर्वचनैस्तद्भाष्यैश्चादिमसाम्यसङ्घस्तत्सामूहिकोत्पादनप्रणाली सह-योजनप्रणाली च सिद्ध्यति, कर्मभेदेन फलभेदसिद्धेः । न हि सर्वत्र समाजे ग्रामे वा सप्तदश संख्याकानियतसंख्याका एव जना भवन्ति स्म, न वा तेषामेवोत्पादनेषु प्रयोगो नान्येषाम् तथार्थे मानाभावात् ।

किञ्चानयाख्यायिकया या घटना प्रकाश्यते सा त्वन्मतरीत्या किमैति-हासिकी सम्भवति ? किं कैश्चिन्मनुष्यैः केनचिद्वा पुरुषेण वा पृथिव्यनु-त्पत्तिदशा सलिलमात्रसाराऽनुभूता ? वराहरूपश्च धृतः ? वराहरूपेण सलिल-मग्ना धरित्री परिचिता तत उद्धृता च ?

पुनश्च विश्वकर्मा भूत्वा स एव पृथिवीं रचयितुमशक्नोत् ? स एव च तस्यां विश्रम्य वसुरुद्रादिदेवान् निर्मातुं समर्थोऽभवत्। तेभ्यश्चाग्नि तपश्चरणार्थं दत्तवान्। ते चाग्निनायतनेन तपसा श्राम्यन्त। तत एकां गामसृजन्त। किं बहवोऽपि मनुष्या मिलित्वाग्निना तपसा वा गां निर्मातुं प्रभवन्ति ? न चात्र श्रमार्जितधनेन गामेकामक्रीणन्तेत्येवार्थो युक्तः, 'असृजन्ते'ति धात्वर्थविरोधात्। तथात्वे च गोसहस्रवर्धनाय सा गौरेव किमर्थं वस्वादिभ्यो दत्ता ? श्रमार्जितधनेन गोसहस्रस्यापि क्रेतुं शक्यत्वात्।

किञ्च सामूहिकोत्पादनप्रणाल्या गोसहस्रसम्पत्तिरेवापेक्षिता चेत् वसुरुद्रादित्येभ्यो मिलितेभ्य एव कथं न दत्ता ? प्रथमं वसुभ्यो दत्त्वा तैर्गवां शतत्रयं त्रिशच्चोत्पाद्य सैवैका पुना रुद्रेभ्यः, पुनश्चादित्येभ्यः किमर्थं दत्ता ? मिलितानां तेषां देवानां रक्षणोद्योगे यावता कालेन एकस्याः शतत्रयं त्रिशच्च गवामुत्पादितं स्यात् ततोऽल्पीयसैवानेहसा त्रयस्त्रिशदधिकात् गवां शतत्रयात् गोसहस्रोत्पत्तिः सम्भवति।

किञ्चोत्पादनस्य फलस्य च सामूहिकत्वे एकस्या एव गोः सकाशात् विभिन्नैर्गणैः किमर्थं त्रयस्त्रिशदुत्तरं गवां शतत्रयमुत्पादितम् ? तथात्वे कथं वस्वादिभिः अग्निष्टोमौक्थातिरात्राख्यैर्भिन्नैर्यज्ञैर्भिन्नानि फलानि सम्पादितानि ?

न च होमयागपाठजपादिव्यतिरिक्तस्तेषां व्यापारः श्रूयते। न च तैर्व्यापारैः प्रत्यक्षे भोजनाच्छादनादिसामग्र्यो भाव्यमाना दृश्यन्ते, श्रूयन्ते वा। अत एव यागार्थं धनार्जनोपायाः पृथगेवोक्ताः। धनार्जनोपयोगिनी याज्ञिकानां यात्रावनीवाहननाम्ना प्रसिद्धा।

प्रतिग्रहेण जपादिना धनानि सङ्गृह्यन्ते। भोजनमपि यागबहिर्भूतमेव। न चेडाभक्षणमेव भोजनम्, तस्य संस्कारमात्रार्थत्वेन तृप्तयेऽपर्याप्तत्वात्। अत एव यजमानदम्पत्योः पयःपाननियमोदृष्टः।

यदपि श्रमाः के भवन्तीति प्रश्नमुत्थाप्य पश्वादिरक्षणौपयिकाश्मव्रजादिनिर्माणं काष्ठमयमण्डपनिर्माणादिकं निरूपितम्' तदप्यसत्, मन्त्रेषु

मण्डपादिनिर्माणविधानानुपलम्भात् । ब्राह्मण-सूत्रादिरीत्या मण्डपनिर्माणं भवति। आवासभवनानि मण्डपादिभिन्नान्येव भवन्ति । नहि समेषां ग्रामीणानां यज्ञनिविष्टानां तत्र वासः सम्भवति। मण्डप-स्थण्डिल-वेदि-खरा-आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नीनां न वा जीवनोपयोगमात्रं प्रयोजनम्, तथात्वे नियमानपेक्षणात् । भोजनादिनिर्माणमेव यद्यग्निप्रयोजनं तदैकेनैव तत्सम्भवति पुनस्तन्नामभेदः स्वरूपभेदश्च किं निबन्धनः ? यागेषु तिष्ठताध्वर्युणा चरुपुरोडाशादेराहवनीय एव निःक्षेपः, होत्रेषूपविशता निःक्षेपः। स च किमर्थकः ? होतृसदने चोपविशता होत्रा शस्त्रमन्त्राः किमर्थं पठनीयाः ? मित्रावरुणेन दण्डिना प्रैषाः किमर्थमुच्चारणीयाः ? कृताकृतावेक्षणं कुर्वता ब्रह्मणा दोषगुणौ गदित्वा तैस्तैः कर्तृभिरेव तस्यै वसुधारादिकं करणीयं न च तथा क्रियते । स्वेनैव प्रणवपुरःसरेण मन्त्रविशेषेण दृष्टिविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषेण वा कथं तत्साङ्गता सम्पत्तिः ? 'किञ्च भिन्ने जुहोति' 'स्कन्ने जुहोति' इति पात्रे भिन्ने स्कन्ने पात्रपरिवर्तनं तत्सुधारणं वा लौकिकं समाधानं, होमस्य किं प्रयोजनम् ?

अपि च सदोमण्डपात् बहिष्पवमानस्तोत्रार्थं परस्परमविच्छेदेन किमर्थमृत्विजां निःसरणम् ? उद्गात्रपच्छेदे किमर्थमारब्धस्य यागस्यादक्षिणतासमाप्तिं कृत्वा पुनर्यागानुष्ठानम् ? अपच्छेदे पुनः प्रतिसन्धानमेव पर्याप्तं स्यात् ।

क्रमेण विच्छेदे च किमर्थमुद्गात्रपच्छेदनिमित्तिका दक्षिणयागेन परेण प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकस्य सर्वस्वदक्षिणस्य पूर्वस्य बाधः ?

किञ्च नहि निष्फलः श्रमो भवति। तेन समेषां श्रमिणां भिन्नैः संहतैर्वा प्रयोजनैर्भाव्यम् । अदृष्टानभ्युपगमे सर्वं दृष्टं प्रयोजनं वक्तव्यम् । न च होमयागादेः वायुशुद्धिः फलं वक्तुं शक्यम्, तथात्वे सुगन्धिद्रव्याणामेव हवनं युक्तं स्यात् । यदि नाम चरुपुरोडाशवपादीनां वायुशुद्धिमात्रफले निर्बन्धस्तर्हि चरुपरोडाशादिनिर्माणे विशिष्टविधानस्य कपालतत्संख्याभेद-मन्त्र-भेद-क्रियाभेदादीनां प्रयोजनमपि वक्तव्यम् । समेषामर्वाचीनत्वे प्राचीनरूपं किमिति सप्रमाणं वक्तव्यम् । न च तद्वक्तुं शक्यम् । कस्यचिदेव प्राचीनत्व-

मित्यत्र न शपथमन्तरा किमपि प्रमाणम्। धर्मेश्वरानभ्युपगन्तृकर्तृकाणां शपथादीनामपि किं मूल्यम् ?

किञ्च साम्यसङ्घे समेषां स्त्रीपुंसां साम्यमेव भाव्यम्। परं सोमादिप्रकृतियागेषु विकृतिभूतेषु सत्रयागेषु चरुपुरोडाशादिहविःशेषभक्षणेषु सोमपाने च नियतसंख्याकानामेव प्रवेशः। ब्रह्मादिसप्तदशसंख्याकानां पुंसां यजमानपत्न्याश्चैकस्या एव स्त्रिया यागादिप्रवेशः। तत्रापि हविःशेषभक्षणे स्त्रिया नाधिकारः। सत्रेष्वपि प्रतिकुटुम्बमेकस्यैव पुरुषस्य तत्रापि सोमपायिन एवाधिकारो नान्येषाम्।

न च सोमानयनाय स्वाच्छन्द्येन केषाञ्चिद् गमनम्, तदाहरणक्रयणादिषु विशिष्टानामेवाधिकारो न सर्वेषाम्, 'अरुणयैकहायन्या पिङ्गाक्ष्या गवा सोमं क्रीणाती'त्यादिविधानवैयर्थ्यापत्तेः। एवमेव यूपादिनिर्माणतत्प्रथमाघाताच्छिन्नकाष्ठखण्डरूपस्वरोः किमर्थं ग्रहणम् ? तद्धोमस्य किं प्रयोजनम् ?

तच्च किमर्थमन्ते कर्त्तव्यम् ? उपवेशनार्थैव चेन्महावेदिः, किमर्थं तर्हि तस्या मानविशेषो निर्माणविधानविशेषश्च ? एवमेव यदि घासरूपेणोपवेशनार्थमेव कुशास्तरणम् तर्हि कुशानामेव किमर्थमादानम् व्रीहिपलालकाशादिभिरपि तन्निर्वाहसम्भवात्। नहि गोदोहनार्थमेव दुहितरो भवन्ति, 'दुह प्रपूरणे' इति धातोः नहि गोदोहनार्थमेव प्रयोगः, 'दोग्धि कामानि'त्यादौ तथा प्रयोगदर्शनात्।

यदुक्तम्—'तदानीं धातुद्रावणविज्ञानाभावात् मृन्मयपात्रपाकादिकम्' इति तन्न, स्वर्ण-रुक्म-स्वधिति-वाण-हिरण्य-कांसादिषु धातुद्रावणदर्शनात्। सत्रादिषु यद्यपि गृहपतिर्निर्धार्यते तथापि तत्राध्वर्यवोऽनेके भवन्तीति न प्रामाणिकम्, षोडशानामेवार्त्विज्यत्वेन विनियोगात्।

ब्रह्मा कृताकृतमवेक्षते। परं तन्न लौकिकं कृताकृतमित्युक्तमेव। उद्गातृगीतमपि तत्तद्देवतास्तुतिरूपम्, न लौकिककार्योत्साहवृद्धिप्रयोजनकम्।

'तदानीं पेषणी नासीदि'त्यपि निष्प्रमाणकम्। दृषदुपलादिभिस्तु विशेषविधानमदृष्टार्थमेव। एवमश्वपार्श्वास्थिभिरेव तीक्ष्णीकृतैर्घासच्छेदनम्। 'पशुविशसनार्थं खड्गादिकं नासीदि'त्यपि निष्प्रमाणं पश्वङ्गानां निष्कासनार्थं

स्वधित्यादिप्रयोगस्य स्पष्टं दर्शनात्। नहि कश्चिदपि पशुपार्श्वास्थि विधीयते, नवोपयुज्यते।

डांगे महाशयस्य कम्यूनिस्टवेदस्तद्विहितो यागस्तथा प्रयोगः काल्पनिक एव। एवमेव-'यदुत्पद्यते तत्सर्वं महावेद्यामानीयते, तादृशी धर्माज्ञासी' दित्यपि निर्मूलम्, तादृश्या आज्ञाया अनुपलम्भात्। समुत्पादितवस्तूनि बहुविधानि भवन्ति, कानिचिद्यज्ञियानि, कानिचिच्चायज्ञियानि भवन्ति।

'उत्पादनवितरणप्रणालीव्यतिरिक्तं होमादिकं नासीत्' इत्यपि निर्मूलम्, यागादिहविःशेषभक्षणस्य संस्कारार्थत्वात्। भोजनादिप्रबन्धस्य ततः पार्थक्येनोक्तत्वात्। प्रतिदिनं कर्त्तव्यमग्निहोत्रमेव। तच्च सायं प्रातरेव-भवति। नहि पुरोडाशादिकं प्रतिदिनं निर्मीयते, न वा हूयते, केवलं श्रुत्वा तथाकल्पितमेव डांगे महाशयेन। तत्तद्देवतोद्देश्येन विभिन्नसंख्याककपाल-संस्कृतपुरोडाशानां विशिष्टकालेषु विधानात्।

न वा सोमरसपानं प्रतिदिनं भवति। सोमयागादिष्वेव तद्विधानात्। सहभोजनमपि निर्मूलमेव, ऋत्विजामेवेडाभक्षणादौ सन्निवेशात्। अग्नेश्चतुर्दिक्षु सर्वे शेरते।

'सम्भोगप्रथाप्यनियतैवासीदि'त्यपि निर्मूलम्, विवाहसम्बन्धमन्तरा पत्नींत्वासम्भवेन यागाद्यसम्भवापातात्।

सत्रेषु ब्राह्मणानामेवाधिकारो यतस्तेष्वेवार्त्विक्त्वं नियतम्। तेषाञ्च सुरापानं सर्वथा निषिद्धम्। सौत्रामण्यामपि क्षत्रियस्तदर्थं द्रव्यं दत्त्वाऽऽनीयते, तदलाभे सुरायाः स्थलविशेषे निःक्षेपविधानात्।

एवं सर्वविधमांसोपयोगोऽपि निष्प्रामाणिकः, तत्तद्देवतोद्देश्येन पशुविशेषाणामेव विधानात्। युग्मविवाहप्रथा कदा प्रचलितेत्यपि न साधयितुं शक्यम्, वेदानामनादित्वेन तत्प्रथाया अप्यनादित्वात्।

तादृशैरेव पाश्चात्यैस्तदनुयायिभिश्च भारतीय इतिहासो निर्मितः। श्रीपाद अमृत डांगे महाशयस्य 'भारत पुस्तके' भूमिकायामेव लिखितम्—'भारतीयेतिवृत्तिकाराः एतत्प्रामाणिकत्वव्यवस्थापनायोन्मत्ततायाः पराकाष्ठामुपजग्मुः। वयं न केवलं प्राचीनाम् किन्तु संस्कृतीनामंशान् यान् पश्यामः विज्ञान-दर्शनराजनीत्यादीन् ते सर्वेऽपि भारते विद्यमाना आसन्। यदि पाश्चात्यानां कान्टसदृशो महान् दार्शनिक आसीत्तदात्र शङ्कराचार्यस्ततोऽपि-

श्रेष्ठ आसीत्। यदि तत्र शेक्सपियर महाशयः साहित्यिक आसीत्ततोऽपि युक्ततरोऽत्र कालिदासः। यदि तत्र सोशलकन्ट्राक्टनिर्माता आसीत्तदात्रापि शुक्रनीतिकौटलीयार्थशास्त्रादयो दिव्यग्रन्था आसन्। किं बहुना-भारते प्राक्काले वायुयान-धूमशकटादीनि विस्फोटकान्यस्त्रशस्त्राणि च तदानीमासन्यदा पाश्चात्त्या ऋक्षचर्मभिः स्वशरीरमाच्छादयन्ति स्म।'

इङ्गलिशशासकाः भारतीयजनान्दोलनस्य समूलोन्मूलनाय तेजोवधाय च विश्वेतिहासापेक्षया भारतस्य गौरवापकर्षाय विपरीतमितिहासमारच्य प्रचारयन्ति स्म। कैम्ब्रिज इतिहासस्यान्येषाञ्चेतिहासानां गंभीरैरुत्तरदायित्वपूर्णपदप्रतिष्ठितैरपि लेखकैरेतन्मतमेव प्रचार्य्यते स्म। तादृगसन्मतखण्डनाय भारतीयैरितिहासकारैरेतत्साधयितुं प्रयतितम् यत् भारतीयेतिहासादेव मानवजातेरितिहासः प्रारब्धः। भारतीयैः यानि यान्युत्तमवस्तूनि निर्मितानि अन्यत्रत्यैः न तानि कृतानि, न वा भविष्यत्कालेऽपि कर्त्तुं शक्यन्ते। एतादृगितिहासोल्लेखो यद्यपि तदानीमुपयुक्तः साहसप्रदश्चासीत्तथापि प्राचीनतायाः सम्बन्धे मिथ्यामूल्याङ्कनभावनाप्युद्भाविता। तेनैव प्रत्येकं प्राचीनं वस्तु समादरणीयं श्रद्धेयञ्च मन्यन्ते स्म, यदिदानीमहितकरं प्रगतिविरोधि च।

यद्यपि भारतीयेतिहासकारैः विविधैस्ताम्रपत्रैः, शिलालेखैरशोकस्तंभैः, ज्यौतिषग्रन्थैश्च भारतीयेतिहासस्मृतयः पञ्चसहस्रवर्षेभ्योऽपि प्राचीनाः साधिताः तथापि पूर्वं नेतिहासविश्वासास्पदतां ता जग्मुः। किन्तु सिन्धुप्रदेशस्य मोहञ्जोदड़ो नामकस्य प्राचीनतमनगरस्य प्राप्त्या तत्सर्वं प्रामाणिकं संवृत्तम्।

तिलक, राजवाडे, रानाडे, जायसवाल, पाओगी, कुन्ते, भाण्डारकर, केतकर प्रभृतिभिर्भारतीयैः पाश्चात्त्यैश्चात्र विषये बहुपरिभ्रान्तम्। प्रायेण योरोपीयेतिहासकाराणां मतखण्डनायैव क्रमबद्ध इतिहासः प्रकाशितः, तथा च राष्ट्रियसंघर्षेऽन्यतमच्छस्त्ररूपमेवात्रत्यमितिवृत्तम्। इतिहासस्यार्थोऽत्र निरपेक्षयथार्थसत्यान्वेषणं नासीत्। यदि स्यात् सत्यमन्वेषणं तथापि तत्प्रयोगोऽन्यथैव प्रवर्तितः। युद्धभूमौ शत्रोः संघर्षे यथा शस्त्राणि प्रयुज्यन्ते तथैवान्विष्य सत्यांशानामपि प्रयोगः।

यद्यपि वैदेशिकानामाक्रमणकारिणां पराजयाय भारतीयानां नैतिकसाहसस्यात्मविश्वासस्य जननाय च तादृगितिवृत्तमतीवोपयुक्तमासीत्, परमितिहासदृष्ट्या तदतिरिक्तं न किञ्चिदासीत् । तदनन्तरमपि साम्राज्यवादविरुद्धसङ्घर्षरतार्थपति (पूञ्जीपति) दलीयहितमनुलक्ष्यैकोऽदृष्टिकोणः, राज-सामन्तार्थपति (पूञ्जीपति) प्रभृतिदेशीयविदेशीयशोषकवर्गविरुद्धशोषितवर्गहितावहश्चापर ऐतिहासिको दृष्टिकोणः प्रवृत्तः । ततस्तद्दृष्टिभेदेनेतिहासनिर्मितिः प्रवृत्ता ।

एवमेव डांगे महाशयस्यापि वर्गवादसाधनाभिप्रायेणैवेतिवृत्तगवेषणा, नतु नैरपेक्ष्येण तत्त्वान्वेषणेच्छयेत्यपि वक्तुं शक्नुमः । डांगे महाशय एवं मनुते-यत् "यथामध्यवर्गीयबुद्धिजीविनां राष्ट्रियार्थपती (पूञ्जीपती) नाञ्च तदानींतनानि शिलालेखताम्रपत्रादीनि प्रथमदृष्टिकोणे नैतिहासिकाध्ययनमुपस्थापयामासुः । तथापरदृष्टिकोणानुसारिणां कृते तथाविधसामग्र्यभावादतीव काठिन्यमासीत् । राजानः सामन्ता भौमिकाश्च भीत्या स्वविरुद्धाश्चेतिहाससामग्रीर्गोपयन्ति स्म । सर्वतः प्रथमं तु बृटिशजातीयैः स्वविजयकाले याः सामग्र्य उपलब्धास्तदनुसारेण एल्फिस्टन्, ग्रांट, डफ, ब्रिग्स, टॉड, मोरलैण्ड प्रभृतिरितिहासग्रन्था प्रणीताः । तत एवान्येऽपि भारतीयेतिहासं समधिजग्मुः । भारतीयैरितिहासकारैर्यद्यपि पूर्वेषां मतानि खण्डितानि तथापि स्वीयदृष्टिकोणप्रचाराय तैरपि यत्कृतं तदप्यजटिलम् प्रशंसनीयञ्च नासीदेव ।

एतेन डांगे रीत्या पाश्चात्त्येषु पौरस्त्येषु च तत्तत्प्रयोजनवशादेवेतिहासनिर्माणप्रवृत्तिर्न तु तत्त्वविजिज्ञापयिषया ।

पुनश्च स एव वक्ति यत्–महादेव रानाडे महाशयो मरहट्टासमुत्थानस्य मूलं षोडश्यां सप्तदश्यां च शत्यां समुद्भूतान् तान् (ज्ञानदेव तुकाराम एकनाथ रामदास प्रभृतीन्) साधून् मन्यन्ते, येषां सम्प्रदायप्रचारेण धार्मिकान्दोलनेन भ्रष्टः पौरोहित्यवादः समूलमुन्मूलितः । तन्मतेन धर्म एवेतिहासमूलशक्तिप्रेरकः । तात्कालिकभक्तिसम्प्रदायस्य तेन यूरोपीयसुधारान्दोलनेन तुलना कृता, यत्कैथोलिकवादविरुद्धं प्रवर्तितम् । यत्फलस्वरूपम् यूरोपे अभिनवानि राज्यानि नूतनाश्च समाजा आरचिताः । परन्तु तत्राङ्गलेभ्यो मराठा पराजयस्य किं मूलमिति गवेषणायां धार्मिकपतनस्य तद्धेतुत्वं नाभिमन्यते ।

केतकर—महाशयः देशप्रेमलक्षणाया एकताया अभावात् व्यक्तिगत-पृथक्तालक्षणां महाराष्ट्रियविशेषतां प्रति परमानुरागाच्च पराजयमभ्युपगतवान्। आङ्ग्लानां तद्वैपरीत्येन विजयः। सप्तदश्यामष्टादश्यां शत्यामेते गुणास्तेषु कुत आगतास्ततः प्रागेतेषु नैते गुणा प्रसिद्धाः।

श्रीवसुमहोदयस्तु स्वग्रन्थे "आङ्ग्लानां विजयकारणमसत्यछलछद्मादिकमेव मन्यते। भारतीयशासकास्तदभावात्प्रतिबले तत्प्रतिभटा न बभूवुः। अत्रेतिहासस्य पूर्णा गतिर्मनुष्यविचारैर्नेतॄणां पुण्यपापभावनया प्रतिरुद्धा। असंख्यश्रमिकाणां तत्सामाजिकसाधनानामसंख्ययुगव्यापिनी गतिः महापुरुषाणां गुरूणामवताराणां धार्मिकविश्वासैर्नैतिकविचारैः पूर्वाग्रहैः स्वैरतया च परायत्तीकृता। कैश्चिदितिहासस्यैतत्प्रेरिका शक्तिरसाधारणपुरुषाणां व्यक्तिगतप्रतिभायां, कैश्चिच्च जातिविशेषे समार्पिता। तेषां विचाराणां मान्यतानां नैतिकमूल्यानां विश्वासानाञ्च कथमुद्भवः, कथं वा देशान्तरीयैस्तैर्देशान्तरीयास्ते पराजिता इत्यस्योत्तरम् घटनाविशेषे भाग्ये वा निःक्षिप्य त्यज्यते।"

वस्तुतस्तु भारतीया इतिहासकाराः कार्लाईल, वर्कवेन्थम, ग्रीन, हीगेल प्रभृतीन् वैदेशिकान् गुरूनेवानुकुर्वन्ति। तैर्यथा भाग्यवादिदृष्टिकोणमादर्शवादिदृष्टिकोणं वाश्रित्यैतिवृत्तं स्वदेशीयं निरमायि तथैव भारतीयैरपि तदनुकृतम्। इतिहासद्वारा जातीयसंघटनानां द्वेषसंघर्षयोरप्यौचित्यं साधितम्। तत्राब्राह्मणा एतत्प्रमाणायितुं प्रयतितवन्तो यत् विजयिनां मराठानां पराजयकारणं ब्राह्मणनेतृत्वमेव। ब्राह्मणानां पेशवाजातीयानां हस्तगतं नेतृत्वं यदासीत्तदैव मराठापराजयो जातः। तादृशस्य सर्वस्यैवान्दोलनस्य साफल्यं संदिह्यते—यस्य नेतृत्वं ब्राह्मणहस्तगतं स्यात्। उपर्युक्तरीत्यैव कायस्थानां ब्राह्मणानामन्त्यजानाञ्च सङ्घर्षोऽपि प्रचलितः।

तेषां रीत्या "यद्यपि पूञ्जीवादपोषकैः प्राचीनैरितिहासकारैर्भाविनामुद्दिष्यमाणवर्गसङ्घर्षवादिनां प्रतिबलाय विविधा विचाराः समुपस्थापितास्तथापि नवनवानि जनान्दोलनानीतिहासेऽप्यभिनवान्येव, प्रभूतोत्पादनक्षमाणि वाष्पविद्युदादिचलितानि यन्त्राणि, दूरश्रवणदर्शनगमनसंहरणक्षमाणि तन्त्री टेलीविजन रेडियो वायुयान राकेट परमाणुवम हाईड्रोजनवम

प्रभृतीनि वस्तूनि, तत्प्रतिफलानि गतिरोधजनकानि नानाविधान्यर्थव्यतिकराणि, आपणदारिद्र्यकार्य्यावरोधान्दोलनानि नवीनान्येव ।

कार्लमार्क्स—ऐंगेल्स महाशयाभ्यामेव "सामाजिकप्रगतिसंबद्धमितिवृत्तं विश्लिष्य तादृङ् नियमा अन्विष्टा यैरितिहासो विकासमुपयाति । अयमेवैतिहासिक-भौतिकवादस्य प्रसिद्धो नियमो यो द्वन्द्वात्मको भौतिकवादः । सावस्था महापुरुषाणामवताराणां प्राकृतिकभौगोलिकवातावरणनामीश्वरेच्छायाः प्रभावेण नोत्पद्यते । इतिहासगतिर्न पूर्वनियन्त्रिता, यान्त्रिकगतिर्न वा मानवानामुपरि बलादारोपिता । किन्तु भौतिकप्रकृत्या मानवविकासः संवृत्तः । जीवनरक्षणाय मानवः प्रकृतिसङ्घर्षे रज्यते । भोजनाच्छादनाश्रयादिलाभाय तस्य प्रथमः प्रकृतिसङ्घर्षः । तस्यामवस्थायां उत्पादनशक्तिभिः समुत्पादनसाधनैश्च तेनैव विकासं नीतः ।

एवं क्रमेण सामाजिकरूपविकासक्रमिकसाधनविकासोऽपि जायते । उत्पादनप्रणाली वैशेष्यादेव समाजे राजनीतिसच्चारित्र्यदर्शनभावनाकलादीनां रूपाणि निश्चीयन्ते । तादृक्समुदीयमानश्रमिकशक्तिप्रतिरोधाय मिथ्याभूतस्येतिहासस्य प्रचारः साम्राज्यवादिभिः क्रियते । तैनेव पूञ्जीवादिशासनतन्त्रस्यानिवार्य्यता शाश्वतता चिरन्तनेश्वरप्रत्तता च प्रचार्य्यते ।"

एतेन तन्मतरीत्या न पाश्चात्यानामितिहासः तत्त्वनिर्णये प्रमाणम्, न वा भारतीयानां यत्र तन्मताननुकूलम् ।

अन्यमतरीत्या मार्क्सीयानामपीतिहासोऽप्रमाणमेव । यथान्येषां विचाराः स्वपरिस्थित्यनुरोधिनस्तथैव क्षुत्क्षामस्य मार्क्सस्य स्वपरिस्थितिप्रतिक्रियानुरोधिन एव तद्विचारा अपि ।

डांगेमहोदय एवार्य्याणां मूलस्थाननामकेऽध्याये कथयति यद् "आर्य्याः प्रदेशान्तराद् भारतमागता इत्येव बहूनामितिहासकाराणां मतम् । आर्य्याणां काश्चिच्छाखाः पश्चिमस्यां दिशि यूरोपे, काश्चिच्च एशियामायनरप्रदेशमागताः । काश्चित्पञ्चनदकाश्मीरमार्गात् हिमालयमुल्लङ्घ्य भारतमागताः । तेषां मूलस्थानसम्बन्धेऽपि मतभेदो जागर्ति ।" उत्तर ध्रुवस्यान्तिके साइवेरिया स्थानम् केषाञ्चिद्बालगङ्गाधरतिलकप्रभृतीनां रीत्या मूलस्थानम्, अन्येषां रीत्या वोलगानदी तटे तत् । क्वचित् कैशपियनसागरस्यान्तिके तन्मूल-

स्थानम्। परं भारतीयपुराणेतिहासानां वेदानाञ्च रीत्या भारतमेवार्य्याणां मूलस्थानम्।

डा० सम्पूर्णानन्दस्य 'आर्य्याणामादिदेश'पुस्तके महता समारोहेण चैतत्साधितम् "यत् आर्य्याणामेष भ्रमणवृत्तान्तः ख्रिस्तीयपूर्वषट्सहस्रवर्षेभ्यः प्राक्कालिकः।" केषाञ्चिद्रीत्या चतुःसहस्रवर्षेभ्यः प्राचीनोऽयं वृत्तान्तः। मोहञ्जोदड़ोहरप्पा खण्डगृहाणामुत्खननेन प्राप्तानां वस्तूनामार्य्यागमनपूर्ववर्तिता निश्चीयते। केषाञ्चिद्रीत्या तेषामार्य्यसभ्यतापरिचायकत्वमेव। द्रविड़तामिलमलयालमकन्नडादीनामार्य्यपूर्ववर्तीतिहासोऽन्यैरुपगम्यते। द्रविडेभ्योऽपि पूर्वं काचिज्जातिरासीदित्यपि केषाञ्चिन्मतम्। मध्यप्रदेशस्थिता मोनखमेरजातीयाः तेषामेव वंशजाः मुंडा नागा संथालीत्यादयः। नृतत्त्ववेत्तृभिः पोलीनेशियन जनसमूहनाम्ना ते स्मर्य्यन्ते। एतेषामेव मलाया इन्डोनेशिया हिन्दचीन आस्ट्रेलियादिदेशेषु प्रसारः। दृढप्रमाणाभावादेवैतेषु विषयेषु नानाविधा मतभेदाः प्रचलन्ति।

वस्तुतस्तु वेदादिशास्त्ररीत्या प्रतिकल्पं भारते ब्रह्मावर्त एव सृष्ट्यारम्भः। आर्य्याणामयमेवादिदेशः। वैदिकसभ्यताया एव परिचायकान्यनेकानि मोहञ्जदड़ो हरप्पादि खण्डगृहोत्खननलब्धवस्तूनि। डाङ्गे महाशयोऽपि पाश्चात्यानां रीत्यैव वेदादिशास्त्राणां तात्पर्य्यं निर्धारयितुं यतते। भारतीयानां गौरवापकर्षायैव पाश्चात्यानां तदितिहासनिर्माणप्रवृत्तिरिति पूर्वं तेनाङ्गीकृतम्। तथापि स्वानुकूला तदीया पद्धतिस्तेनोरीकृता।

मैक्समूलरेण स्वमित्रमुद्दिश्य लिखिते पत्रे स्वयमेव स्पष्टमुक्तम् यत्—"वेदस्य सुबोधसंस्करणप्रकाशने ख्रिस्तीयमतप्रचारोपयोगीति हेतोरेव मया तत्प्रकाश्यते।" वस्तुतस्तु यथा बाइबिल कुरानादिग्रन्थानां तात्पर्य्यावधारणपद्धतिस्तदनुयायिनां विदुषां सम्मतैवाद्रियते तथैव वेदार्थावधारणपद्धतिरपि वेदविदुषां मीमांसकानां सम्मतैवादरणीया। यथाकथञ्चिदर्थावधारणप्रवृत्तौ तु तद्विपरीतार्थाधिगतिरेव संभाव्यते, दृश्यते च। पाश्चात्यरीत्यैव स ऋग्यजुःसाम्नामथर्ववेदस्य च रूपं परिचाययति। अथर्वणश्च वेदेषु पश्चात्काले प्रवेशः। साम्नश्च ऋचां संगीतरूपादतिरिक्तं न रूपान्तरमित्यादिकं वैदिकानां रीत्योपहासास्पदमेव। सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्य्यमाणकर्तृक-

त्वेन समेषां वेदानां तद्विशेषाणां मन्त्राणां ब्राह्मणानाञ्चापौरुषेयत्वाविशेषात् तत्र पौर्वापर्यं नास्त्येव। साममन्त्राणामृगात्मकत्वेऽपि सामब्राह्मणानां सर्वथा तद्भिन्नत्वमेव । बहूनां साममन्त्राणामपि बह्वृचसंहितायामनुपलम्भात्तद्दृष्ट्याऽपि सामवेदस्य स्वातन्त्र्यमेव ।

इदं तु तेनापि मन्यते "यत्पृथिव्यां कश्चिदपि जनसमूहो नास्त्येतादृशो यस्यैतावती ऐतिहासिकसामग्री स्यात् यादृशी–आर्याणां विद्यते। या जातिरादिमसंस्कृतिमारभ्याधुनिकसभ्यतां यावाद्विद्यमाना सती चलति, प्राचीनतमसमाजस्य सम्यक् स्मृतिं वर्तमानयुगेऽपि रक्षति, सा आर्य्यजातिरेव। तादृशी जातिरन्या न विद्यते। यूनानीजातेः कथञ्चित् किञ्चित् तत्सादृश्यं संभाव्यते। मिश्रदेशस्य सम्राज्ञां समाधयोऽतिप्राचीनाः। सुमेरीअसीरी-चीन-एशियादेशस्य मध्यपूर्वदेशीयक्षेत्राणाञ्च समुत्खननेन प्राचीनसंस्कृतीनां ज्ञानं जातम्। तत्र काश्चिन्मृन्मय्यः सूक्ष्मशिलाः प्राप्ताः, यासु-विलक्षणैरक्षरैरुल्लेखः । यूनानसम्बद्धप्राचीनेतिहासः ख्रिस्तीयपूर्वसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् होमरमहोदयेन लिखितः। परन्तु भारतीयैरार्य्यैर्वेदमन्त्रैः ऋग्भिः सामाजिकजीवनस्य प्राचीनतमाः स्मृतयः सुरक्षिताः। वेदसंबद्धैरन्यैश्च साहित्यैः महाकाव्यैः सूत्रैः स्मृतिभिश्च ताः सुरक्षिताः। न्यूनात् न्यूनं चतुःसहस्रवर्षेभ्यो वैदिका मन्त्राः स्वरपाठविधानेन ब्राह्मणेषु गुरुशिष्यपारम्पर्य्येण कण्ठस्थाः सुरक्षिताश्चायाताः। पश्चादिदं वैदिकसाहित्यं लिपिबद्धमपि जातम्॥" सर्वमपीदं पाश्चात्यगुरुभ्यो डांगे महाशयेनापि सम्प्राप्य स्वग्रन्थे निबद्धम्।

तिलकप्रभृतिभिर्विद्वद्भिस्तु ततोऽप्यतिप्राचीनता वेदानां साधिता। वेदैस्तदनुयायिभिरार्षग्रन्थैस्तु वेदानामनादिनिधनत्वं सर्वकल्याणकरत्वञ्चोक्तमेव। वेदग्रन्था नेतिहासग्रन्थाः, न वा स्मृतिग्रन्थाः किन्तु ब्रह्मधर्मग्रन्थाः। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' (कठोप० १।२।१५) 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (श्री० म० गी० १५।१५) 'यज्ञो मन्त्रब्राह्मणानां विषय' इति (४।१।६२) इत्यत्र वात्स्यायनोक्तेः, 'अग्निहोत्रफला वेदा' इति भारतोक्तेश्च। तत्रानुषङ्गिकरूपेण चान्यविषयप्रतिपादनम्।

पुनश्च स डांगे महाशय आह—"यीशुपूर्वीयसार्धसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं ब्राह्मणानां जीविकासाधनभूताः वेदाः संवृत्तास्तेनैव तद्रक्षणम् सुकरम्। यद्यपि सामाजिकदृष्ट्या वेदानां न कश्चिदर्थ आसीत्। हिन्दूनां सौभाग्यमिदं यत्तेषां समाजव्यवस्था सहस्रद्वयवर्षेभ्यः सामाजिकसंघटनस्याविच्छिन्नां परम्परामाधृत्य स्थिता। तदीया धार्मिकविधयः संस्काराः प्राचीनाः क्रान्तीरुज्जीवयन्ति स्म। परमत्र प्राचीनरूपेण तन्नाशोऽनिवार्य्य एव। इदानीं त्वितिहासज्ञैः केवलं प्राचीनस्मृतिलेखरूपेण लिखित्वा वेदाः संग्रहालये रक्षितुं शक्यन्ते। नान्यस्तेषामुपयोगो यतो यासां जातीनां समाजस्य च स्वार्था हितानि वा तेषां पठनपाठनादिभी रक्ष्यन्ते। ते तु समाजवादिसमुच्चतरावस्थामुपगन्तुं प्रवृत्ताः।"

वस्तुतस्तु समुन्नता रामयुधिष्ठिरविक्रमादित्यादयो वेदनिष्ठा एवासन्। आधुनिकाः समाजवादिनस्तु विपरीतबुद्धयोऽवनतिमेवोन्नतिं मन्यमाना नास्तिका एव भवन्ति। सर्वा अपि समृद्धयो नियन्त्रिता एव हितकारिण्यः। अल्पज्ञनिर्मितानित्यनियमापेक्षया परमेशप्रत्तनित्यनियमनियन्त्रणमेव कल्याणतमम्।

वेदानां किं तात्पर्य्यं कश्चतेषामुपयोग इत्यस्यार्थस्य ज्ञानं डाङ्गे महाशयस्य दृष्ट्या नगण्यम्। किन्तु स्वोपयोगीतिहाससाधनाय तदन्वेषणमिष्यते। तेन 'यज्ञविधिषु काष्ठद्वयनिघर्षेणाग्निरभिव्यज्यते स्म। लौहशून्यैः काष्ठमयैर्यज्ञमण्डपनिर्माणम्, गोदोहनं, दधिनिर्माणम्, पाषाणखण्डैरन्नपेषणम्, पशून्हत्वा चर्मोष्कृन्तनम्, मांसपाचनम्, नृत्यगानादिभिर्विनोदः, युद्धं, विजयः एवमादिभिर्विषयैः प्राचीनसमाजस्य जीवनपद्धतिर्ज्ञायते इत्येव तस्याध्ययनफलम्। मनुष्यपश्वाद्युत्पत्तिवर्णनम्, उषसः सौन्दर्य्यवर्णनम्, महाघनस्वनवर्णनम्, दानं, मन्त्रोद्घोषेण भूतप्रेताद्युत्सारणम्, प्राचीनसमाजप्रतिबिम्बज्ञानमेतैः सुकरम्। केचिन्मन्त्राः प्राचीनाः, केचिन्नवीनास्तेषां परिगणननिर्धारणादिकं प्राचीनैर्वेदैर्ब्राह्मणानामारण्यकानामुपनिषदां सम्बन्धाः। उपनिषदस्तदपेक्षयाऽर्वाचीनाः, सूत्रग्रन्थास्ततोऽप्यर्वाचीनाः इत्यादिकं सर्वमेव पाश्चात्यगुरूणामनुकरणमात्रमेवानेन विहितम्।

वस्तुतस्तु—वृक्षस्य शाखोपशाखापल्लवादिवद्वेदवृक्षस्यावान्तरभेदा एव मन्त्रब्राह्मणोपनिषदादयः सर्वेऽप्यपौरुषेया एव। कल्पनिरुक्तादयोऽपि

प्रवाहरूपेण नित्या एव। वेदा नियतानुपूर्वीका तद्भिन्ना: कल्पसूत्रादयोऽनियतानुपूर्वीका इति तेषां भेदः।

डाङ्गे महाशयोऽभ्युपैति यत् "पाश्चत्यैरप्येतत्कार्य्यं कृतं परन्तु साम्यसङ्घान्वेषणकार्य्यं तैर्न कृतमिति मया तदर्थं प्रयत्यते।" तत एव मार्क्साद्यनुसारेण साम्यसङ्घानुसारीतिहासान्वेषणाय तस्य च प्राचीनत्वसाधनाय वेदानुपयुनक्ति सः। तद्रीत्या तेषां सविधे ऐतिहासिकभौतिकवादसिद्धान्तस्य ज्ञानाय पाश्चात्यैर्भारतीयैर्वा प्राचीनैरितिहासकारैस्तत्सामर्थ्यं नासादितम्। यज्ञस्य यथार्थज्ञानमावश्यकम्। तेनैव वेदानां ब्राह्मणानां तदीयरहस्यमयीनां कथानां तात्पर्यं ज्ञातुं शक्यते। तद्रीत्या सामाजिकस्मृतयः पारम्पर्य्यं, धार्मिकविधयो ब्रह्मयज्ञयुग्मेन सार्धमेव प्रवर्त्तन्ते। आर्य्याणां विचारधारानुसारेण सृष्टिस्थितिप्रलयादयस्तदन्तर्गता एव। यज्ञज्ञानेन ब्रह्ममनुष्ययोः सम्बन्धोऽपि ज्ञातुं शक्यते। वेदानां ब्राह्मणानां महाभारतस्य साहाय्येन तत्प्राप्तुं शक्यम्। येन यज्ञं ब्रह्म च ज्ञातुं तत् प्रयत्नः।

तद्रीत्या सर्वदैव मानवानां समक्षे जीवनोपयोगिनामन्नवस्त्राश्रयाणां लाभाय प्रकृतिसङ्घर्षश्चलति। तदर्थमेवोत्पादनसाधनानामुत्पादनशक्तीनाञ्चान्वेषणसम्पादनञ्चावश्यकं भवति। तदर्थमेव सङ्घटनम्, योग्यता, कुशलता, निपुणतादिसम्पादनम्, तत्रैव भौगोलिकप्राकृतिकवातावरणादीनामुपयोगः। उत्पादनशक्त्यनुसारेणैव सामाजिकसंघटनं भवति। प्राक्कालिकः पाषाणकुठारहस्तः मृगया परायणो मानवः पूँजीवादसमाजं निर्मातुं समर्थो न भवति। वाष्पवैद्युतयन्त्रसम्पन्न आधुनिकः श्रमिको यन्त्राधिपतिश्च प्राचीनसमाजनिर्माणसमर्थ एव।

सर्वमेतदर्धसत्यमेव। धार्मिकाध्यात्मिकतत्त्वानां कालत्रयाबाध्यत्वेनाद्यापि तदुपयोगसम्भवात्। प्राचीनतमकालेऽपि महायन्त्रनिर्माणस्य सत्त्वेनैव तन्निषेधस्य मन्वादिभिरुक्तत्वात्। पुष्पकयानब्रह्मास्त्रपाशुपतास्त्रादिनिर्माणस्य च शास्त्रसिद्धत्वात्। अद्यापि यथा परमाण्वस्त्रादिपरीक्षणप्रतिबन्धोऽभ्युपगतः, काम्यते च सर्वैस्तन्निर्माणप्रतिबन्धः। यथा च देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यादीनामात्मनियन्त्रणमभ्युपगम्यते तथैव सर्वस्यापि वैज्ञानिकाविष्कारस्य धार्मिकाध्यात्मिकनियमनियन्त्रणमप्यभ्युपेयमेव।

किञ्च धर्मब्रह्मतत्त्वज्ञानतदनुष्ठानसाक्षात्कारादिकमेव मानवजीवनस्य लक्ष्यम्, नहि भोजनवस्त्रादिसाधनोपसंग्रहादिकमेव लक्ष्यम् । यदुद्देश्येन यन्त्रादिनिर्माणं तदेव तत्प्रयोजनम् । नहि इङ्गालजलादिसमाहरणमेव तत्प्रयोजनम्, तच्चालपनाय तु तदपेक्षितम्, नहि तदेव तत्प्रयोजनमपि ।

वस्तुतस्तु 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायेन मीमांसादिनिर्धारितमेव वेदतात्पर्य्यमभ्युपेयम् । शब्दमात्रश्रवणमात्रेण तात्पर्य्यावधारणन्तूपहासास्पदम् । 'विषं भुङ्क्ष्वे'ति वाक्यस्य वाच्यार्थं तु विषभक्षणप्रेरणमेव परं पुत्रं प्रति मातुस्तथा प्रेरणानुपपत्त्या शत्रुगृहभोजनं विषभोजनसदृशं, तस्माच्छत्रुगृहे भोजनं न कर्तव्यमित्येवार्थः तात्पर्य्यानुरोधेनेति मन्तव्यम् ।

आधुनिकास्तु-महाभाष्यस्याक्षरार्थतात्पर्य्यन्तु नावगन्तुं प्रभवन्ति तथापि नगरनदीनराधिपादिनाममात्रमाधृत्येतिवृत्तप्रपञ्चकल्पनं कुर्वन्ति ।

केचिन्मुस्लिमबन्धवश्च 'अहमन्नादोऽहमन्नाद' इति शब्दश्रवणमात्रेण वेदे स्वाभिमतस्य अहमदशब्दस्य सत्त्वं साधयन्ति । तथैव मार्क्सानुयायिनो यज्ञब्रह्मादिशब्दश्रवणमात्रेण किञ्चित्स्वाभ्यूहितं कल्पयन्ति, यत्सर्वथा वेदतात्पर्य्यविरुद्धं, वाच्यार्थविरुद्धञ्च ।

किञ्चाधुनिकदृष्ट्यातिप्राचीनेष्वपि मन्त्रेषु पूर्वं चरुपुरोडाशादिना यजनम् । पाश्चात्त्येषु ज्योतिष्टोमादिषु पश्वादिना पुरोडाशादिना च यजनम् ।

परमाधुनिकानामैतिहासिकानां दृष्ट्या पूर्वमार्य्याणां मांसादिकं जीवनसाधनमासीत् पश्चाद् व्रीहियवादिनिर्माणशिक्षणं जातम्, तदेतत्पौर्वापर्य्यव्यत्याससमाधानं कथमिव तैः करिष्यते ।

भारतीयशास्त्रदृष्ट्या कृतयुगे ज्ञानविज्ञानबाहुल्यमासीत् । आधुनिकानां दृष्ट्या तु तदानीं मानवज्ञानशैशवमेवासीत् । यस्मिन् कलौ ज्ञानविज्ञानबाहुल्यमाधुनिकैरभ्युपेयते तदा भारतीयशास्त्रदृष्ट्या ज्ञानविज्ञानशक्त्यादिह्रास एव ।

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।
ह्रासदर्शनतो ह्रासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥
(न्यायकुसुमाञ्जलिः)

पाषाणदिभिः पुरोडाशप्रकृतिव्रीहियवादिपेषणम्, काष्ठसंघर्षेणाग्निप्रकटनम्, काष्ठतृणादिमयमण्डपनिर्माणं प्राचीनयुग इवाद्यापि वैदिकाः कुर्वन्ति। महामहावैभवशालिनामिन्द्रादिदेवानां मान्धात्रादिसम्राजामपि यज्ञे सैव यज्ञपद्धतिराद्रियते स्म। नहि तदानीमन्यासां सामग्रीणामसत्त्वात्तादृग्विधानम्, किन्तु पुण्याद्यदृष्टनिर्माणहेतुत्वात्तथा विधानम्। न च लौहाद्यभावात्तथाकरणं तेषु यज्ञेषु स्वधितिबाणभूषणादिषु लौहसुवर्णादिप्रयोगविधानात्।

यदप्युक्तं तेन—"उत्पादनसाधनानामुत्पादनशक्तीनां परिवर्तनमेव क्रान्तिकारि भवति। मनुष्यसमाजस्य क्रियाशीलत्वादावश्यकतानाम्, परिवर्त्तनाच्च परिवर्त्तनमग्रेसरं भवति।" एतदपि निष्प्रमाणम्। उत्पादनानां, परिवर्त्तनानां सीमितत्वात्कालस्य निरवधिकत्वाच्च। तथाहि—हीगेलरीत्या राष्ट्रवादपर्य्यन्तं, मार्क्सरीत्या समाजवादपर्य्यन्तं तत्परिवर्त्तनम्। आधुनिकानां दृष्ट्या मार्क्सवादोऽपि जीर्णः संवृत्तः। मार्क्सानुयायिनोऽपि तत्र परिवर्त्तनमिच्छन्ति। मार्क्सनिष्ठास्तु तन्न क्षमन्ते। तद्रीत्या समाजवादस्यैव परिवर्त्तनशीलत्वात्।

पुनः स एङ्गेल्स रीत्यैव कथयति यत् "निम्नयुगे मनुष्यस्य वन्यावस्थासीत्। उष्णकटिबन्धे तदीयवनप्रदेशेषु वा समुत्पन्नो मनुष्यो वृक्षेषु निवसन् हिंसकवन्यपशुभ्यः स्वात्मरक्षां विदधानः कन्दफलमूलादिना जीवननिर्वाहं कुर्वाणः जीवति स्म। तदानीं तस्य भाषणशक्तिप्राप्तिरेव तदीयं मुख्यं साफल्यम्।" तदपि तुच्छम्—सृष्ट्यारम्भ एव ज्ञानभाषाप्राप्तेरुक्तत्वात्।

अत एव 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।' (श्वे० उ० ६।१८) इति श्रुत्या परमेश्वरकर्तृकमेव ब्रह्मनिर्माणं वेदप्रदानञ्चोक्तम्। यथाद्यत्वे पितरौ भाषां ज्ञानञ्च प्रयच्छस्तथैव पूर्वमपीति मन्तव्यम्। भाषासंसर्गमन्तरा भाषाज्ञानं स्वतो न विकसतीति भृशं परीक्षिता बालाः।

यदपि—"चानेकसहस्रवर्षानन्तरं मध्ययुगमाविश्य मत्स्यादिजलजन्तुभक्षणादिना तदानीन्तनो मनुष्यः जीवनं यापितवान्। बहोः कालादग्निप्रयोगोऽपि तेन ज्ञातः। ततः प्रभृत्यग्निपक्वमांसभक्षणेन जीवनं प्रवृत्तम्। प्राकृतजलवायुस्थानादिप्रभावमुक्तः संवृत्तः। वन्यावस्थायामेव नदीनां

समुद्रस्य च तटेषु भ्राम्यन् विस्तृतभूमिप्रदेशं प्राप्तः। एतत्प्रसारप्रमाणन्तु पाषाणमयानां निर्मसृणानां सरलानामायुधानां सर्वत्र प्रदेशे प्राप्तिरेव।

प्रस्तरयुगप्रारम्भे तन्निर्माणम्, ततः कन्दादिसमन्वेषणम्, ततो मृगयोपलब्धपशुमांसपाचनकलादिकं ज्ञातम्। तदर्थं गदाभल्लादिनिर्माणकौशलम्। भोजनस्यानिश्चितप्राप्त्यैव नरमांसभक्षणमपि प्रचलितम्। उन्नतयुगे-धनुर्बाणादिनिर्माणकौशलम्, पशुवधस्तन्मांसभक्षणस्य तदानीं प्राधान्यं संवृत्तम्। तदानीमेव मृन्मय-काष्ठमयपात्रनिर्माणम्, ग्रामादिषु सामूहिकरूपेणावासादिकञ्च प्रवृत्तम्। अङ्गुलिभिरेव सूत्रादिनिर्माणं, वेत्रादिमयपात्रनिर्माणं, पाषाणमयकुठारादिभिः नौनिर्माणम्। यथा अर्धवन्यावस्थायां लौहमयखड्गकौशलं, सभ्यदशायामग्निमयभुशुण्डीशतघ्न्यादिनिर्माणकौशलं तथैव धनुर्बाणादीनामेव युद्धे निर्णायकास्त्रत्वम् तदानीम्। अर्धवन्यावस्थायां पशुपालनवृक्षारोपणादिज्ञानं सम्पन्नम्। मध्ययुगे क्षेत्रादिसेचनकला, भवननिर्माणार्थमिष्टिकानिर्माणम्, पाषाणादिप्रयोगोऽप्यवगतः। एतद्विकासक्रमे मिश्र अमरीकादिदेशभेदेन कालभेदोऽपि ज्ञातव्यः।

सामूहिकपशुरक्षणार्थं घासादिपूर्णविस्तृतक्षेत्रनिर्माणमपि प्रवृत्तम्। येषामार्य्याणां सेमाइटजातीयानाञ्च सविधे भोजनार्थं दुग्धमांसादिकं पर्याप्तमासीत्, तेषां स्वास्थ्यादिकं शोभनमासीत्। तत एव तेषां विकासोऽप्युच्चस्तरीयः। मेक्सिको निवासिनां निरामिषभोजिनां मस्तिष्कं मांसादिभोजिनामार्य्याणामपेक्षया लघुभूतमासीत्। उन्नतयुग एव लौहद्रावणपद्धतिर्विकसिता। तदेवाक्षरलेखनकला प्रवृत्ता। तदानीमुक्तादेव साधनसौकर्य्यबाहुल्यात्प्रभूतभोजनसामग्री संगृहीता। तदेव हलादिनिर्माणेन व्यवस्थितकृषिव्यवस्था प्रचलिता। कुठारादिभिररण्यच्छेदनेन गवादिपशुचरक्षेत्रनिर्माणम्।

होमरस्य काव्येषु विशेषतः इलियाग्रन्थे उन्नतयुगस्योत्कृष्टावस्थोपलभ्यते। यत्रायतानि शस्त्राणि, भस्त्रा, कुलालचक्रं, नौः, सुरा, तैलं, धातुशिल्पं, रथो भवनानि च वर्णितानि। सीजर टैस्टिटस प्रभृतिनिर्मितकाव्येषु जर्मनीवास्तव्यानां यद्वर्णनारम्भकालेन तुलयितुं शक्यते। तदानीं होमरवर्णिता यूनानजना तद्युगशिखरमारूढा लक्ष्यन्ते। मारगनरीत्या—वन्ययुगे प्रकृतिनिर्मितैव

भोजनसामग्री, कानिचिदेव पाषाणमयान्यस्त्राणि । अर्धवन्ययुगे पशुपालनं कृषिज्ञानं सम्पन्नम् । मानवपरिश्रमक्रियाशीलताभ्याञ्चोत्पादनवर्धनम् । सभ्ययुगे रूपान्तरेणोत्पादनं परिवर्त्तनं विविधकलाकौशलप्रादुर्भावश्च ।

सभ्यावस्थायाः प्रवेशकाले आदिमसाम्यसमाजस्यान्तः संवृत्तः । तदानीमेव श्रमविभाजनम्, विविधवस्तुनिर्माणं, तद्विनियमप्रथा, व्यक्तिगत-सम्पत्तिः, समाजे निर्धनधनिकादिवर्गभेदः, वर्गशोषणं, दासत्वं, नारीणामुपरि नरशासनम्, नगरग्रामादिषु विरोधः, शासनसत्ताजन्म, शासनसत्तया शोषक-वर्गस्य साहाय्यम्, शोषितवर्गस्य शोषणम्, वासनाकामनादीनां प्रवर्धनेनैव सभ्यतोत्पत्तिः । सभ्यतायाः जन्मारभ्याद्ययावन्नग्नलोभ एव तदात्मा भूत्वा वर्धते । तत्र व्यक्तिगतधनसामग्री वर्धते । यत्र सम्पूर्णसमाजस्य नाधिकारः, यस्य च तुच्छं व्यक्तितर्पणं फलम्, कलाविज्ञानादिवृद्धिरपि तदङ्गत्वेनैव भवति ।'' सर्वमेतद्वेदादिशास्त्रविरुद्धम् । तद्रीत्या सृष्टेरीश्वरज्ञानकार्य्यत्वात् ।

सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरः-सृष्टिं निर्माय तद्रक्षणसञ्चालनाभ्यामेव-सर्वज्ञानकरं वेदादिशास्त्रं ब्रह्मणे समुपदिशति । स च स्वसृष्टपुत्रपौत्रादिभ्यस्त-देवोपदिशति । ह्रासकाले ज्ञानक्रियाशक्तिह्रासविकासादिभ्योऽनेकावस्था अवान्तराः समुद्भवन्ति, धर्माधर्मतारतम्येन तन्मूलकह्रासविकासतारतम्य-स्यावश्यम्भावित्वात् । न च वेदशास्त्रप्रामाण्यं नास्ति, तेन भवतोऽपि तदाश्रित्यैव प्रागुक्तप्रपञ्चस्य सिषाधयिषितत्वात् ।

तथाहि—''वेदेषु विविधाः कल्पनाश्च स्वप्नांश्च हित्वा पूर्वजानां वन्यावस्था जीवनप्रणाली च वर्णिता । तत्र तेषां क्रियाकलापानां प्रगतीनां स्मृतयो रक्षिताः । तज्ज्ञानमेवार्य्यैर्युगमन्वन्तरादिकल्पना कृता । तदानीं मानवाः प्रतिवस्तूनि प्रतिघटनाश्च चेतनानि जीवितानि च स्वानुरूपाण्येकप्रकल्पा व्यवहरन्ति स्म । प्राकृतिकसम्बन्धस्तेषां तदानीं यावदविच्छिन्न एवासीत् । तेनैव सूर्य्यचन्द्र-नक्षत्र-ऋतु-वृक्ष-पर्वत-नदी भूमि-प्रभृतीनि वस्तूनि चेतनानि व्यक्तित्वान्वितानि-देवान् देवीश्च मत्वा व्यवहरन्ति स्म । मृतान्यपि जीविता-न्येव मन्यन्ते स्म । विज्ञानाभावात् स्वैरं कल्पनाः प्रभवन्ति स्म । न केवलमेकत्रैव किन्तु सर्वत्रैव तादृक् समानाः कल्पनाः प्रसुवते स्म । ता एव पौराणिककथाः । सामाजिकसम्बन्धाभिव्यक्तिरेव तासां तत्त्वम्''

इत्यादि वेदादिप्रामाण्यमाश्रित्यैव भवता व्याहृतम्। वेदादीनामप्रामाण्ये तदाश्रितभवन्मतस्याप्यप्रामाण्यमेव, तेषां प्रामाण्ये तु वेदाङ्गव्याकरण-निरुक्तकल्पमीमांसादिनिर्धारितस्य वेदार्थस्य कथमपलापः संभवति। तदङ्गीकारे सर्वा अपि भवतः कल्पना निराधाराः प्रमाणबहिर्भूता एव भवन्ति।

आर्य्यसाम्यसंघस्य सामूहिकोत्पादनपद्धतिनामके तृतीयेऽध्याये तल्लेखको महाभारतं वैदिकसाहित्यञ्च तत्र प्रमाणयति। परं तत्रापि स्वाभ्यूहितसिद्धान्तानुगुणभागं गृहीत्वा स्वविरुद्धांशं परित्यजति। ईश्वर-वादं धर्माधर्मवादञ्चान्धविश्वासमूलकं मन्यते। अयमेवार्धकुक्कुटीन्यायो-ऽर्धजरतीयन्यायो वा। नहि कुक्कुट्या अर्धो भागः पाकायान्यश्च प्रसवाय-कल्पते। परमेतद्विरोधं लेखको नानुसंदधाति। तद्रीत्या वेदादिशास्त्रेषु सर्वोपीतिहासः परिवर्त्तनशीलः। परिवर्त्तनेन सार्धमेव निर्माणं निर्वाणञ्च, संघर्षो ध्वंसश्च प्रवर्त्तते। तदेतत्सर्वं नवीनव्यवस्थोत्पत्ति यावत्प्रचालति। नवीनव्यवस्थोत्पत्तौ कञ्चित्कालं स्थैर्य्यं भवति। एतानि परिवर्त्तनानि मनुष्यं तत्समाजञ्च प्रभावयन्ति। तेनैवैकयुगस्य विशेषताऽन्ययुगविशेषता-विरोधिनी भवति। शास्त्रेषु कृत—(सत्य) त्रेता-द्वापर-कलिभेदेन युग-चतुष्टयव्यवस्था विद्यते। कृतयुगं मानवसमाजारम्भः, ततो युगद्वयमतीत्य महाभारतयुद्धान्ते कलिप्रवेशः। इदानीं यावन्न तदन्तः। एतेन प्रतियुगं सम्पत्तिसमुत्पादनवितरणसामाजिकसम्बन्धविवाहपरिवारविचाराचारादिनियमा भिद्यन्ते।

यद्यपि संसारस्य प्राकृतत्वेन प्रकृतेश्च क्षणपरिणामित्वेन परिवर्त्तन-शीलत्वं नासङ्गतम्, तथापि प्रकृतिनियामकस्य परमेश्वरस्य कूटस्थत्वेना-परिवर्त्तित्वमेव। अत एव तदीयसंविधानस्य वेदादिशास्त्रस्य तदुक्त-धर्माधर्मादेश्च नानिश्चितरूपत्वम्। अत एव प्रतियुगं धर्मः परिवर्त्तते। धर्मश्च-मानवजीवनप्रकारविशेषः। सच तन्नियम एव, धारयतेर्धातोरर्थानुगमात्। तेन धनोत्पादनं यौनसम्बन्धेन सन्तानोत्पादनं धर्म इत्यपास्तम्।

नहि भारते वेदे वा अर्थकामयोरेव धर्मत्वमुक्तम्। मनुना—

"अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥" (२।१३)
इति श्रुतिगम्यस्य धर्मस्यार्थकामभिन्नत्वोक्तेः ।

धर्मस्य वैदिकचोदनालक्षणत्वेनापरिवर्त्तित्वाभ्युपगमात् । त्वदुक्तधर्मस्यार्थकामान्तर्गतत्वेन तद्भिन्नत्वात् । तत्तद्देशकालादिनिमित्तसापेक्षानपेक्षधर्मस्वरूपस्य वेदैकगम्यत्वेन वेदस्यैकरूपत्वेन धर्मस्यैकरूपत्वमेव ।

'कलिः शयानो भवति सञ्जिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन् ॥' (ऐ० ब्रा० ७।१५)

इति ब्राह्मणवचनेनापि सत्त्वादि तारतम्यमेवोच्यते । त्वद्रीत्या तु कृते ज्ञानविज्ञानापकर्षः । कथमिदं वचनं त्वदिष्टसाधनमिति तु त्वयैव ज्ञायताम् ।

वस्तुतः एवमेव शिलाशकलमुद्रादिसमाश्रयणेन कल्पनाप्रासादावचितिरैतिहासिकानामिति न तेन तत्त्वविज्ञानसंभावनाऽपि । केवलं चरन्निति शब्देनार्य्याणां भ्रमणशीलत्वमाश्रित्य तादृक् निर्मूलकल्पनाप्रासादनिर्माणम् । महाभारतादिषु कृतयुगस्य सर्वश्रेष्ठत्वमुक्तम् । ज्ञानविज्ञानधर्मप्राधान्येन राज्यादिनैरपेक्ष्येण धर्मैकनियन्त्रितमेव तदानींतनानां प्रजानां जीवनमासीत् ।

"न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥" इत्युक्तेः ।
(म० भा० १२।५९।१४)

तदनन्तरं सत्त्वोत्कर्षस्य ह्रासाद्रजस्तमसोरुत्कर्षतारतम्यात् धर्मब्रह्मनिष्ठाया अपकर्षात्; कामक्रोधादिप्राखर्य्यात्; प्रजासु मात्स्यन्यायोपजनितपीडितत्वेन राज्यादिनिर्माणप्रयोजनम् वृत्तम् । पाश्चात्त्येषु युगेषु तानि तानि वर्णनान्यनादृत्यापि समुद्धृतब्राह्मणवचनस्याक्षराणि सम्यगवलोक्य तादृगर्थोऽवगतुं शक्यते ।

तथाहि—रोहितस्यारण्ये संवत्सरचरणानन्तरं भाविनं हरिश्चन्द्रादीनां वृत्तान्तं दर्शयति—

"अथ हैक्ष्वाकं वरुणो जग्राह । तस्य होदरं जज्ञे । तदुह रोहितः शुश्राव । सोऽरण्याद् ग्राममेयाम । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच । नाना-

श्रान्ताय श्रीरस्तीति रोहित शुश्रुम। पापो नृषद्वरोजन इन्द्र इच्चरतः सखा चरैवेति। इति।" (ऐ. ब्रा. ७।१५)

अथ रोहितस्यारण्ये संवत्सरवासानन्तरमैक्ष्वाकमिक्ष्वाकुवंशोत्पन्नं हरिश्चन्द्रं वरुणो देवो रोगरूपेण जग्राह। वरुणेन गृहीतस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं जज्ञे। जलेन पूरितमुच्छूनं महोदरनामकं रोगस्वरूपमुत्पन्नम्। तदुह तदपि सर्वमरण्ये स्थितो रोहितः पुत्रो मनुष्यमुखाच्छुश्राव। श्रुत्वा च स रोहितः पितरं द्रष्टुमरण्याद् ग्रामं प्रत्याजगाम। आगच्छन्तं रोहितं मार्गमध्ये इन्द्रः केनचिद् ब्राह्मणपुरुषरूपेण प्राप्येदमुक्तवान्। आसमन्ताच्छ्रान्तः सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तिं प्राप्तस्तद्विपरीतोऽनाश्रान्त एकत्रैव निवासशीलस्तादृशाय तथाविधस्य पुरुषस्य श्रीर्बहुविधा सम्पन्नास्ति।

यद्वा नानेति पदच्छेदः। श्रान्ताय सर्वत्र पर्यटनेन श्रान्तस्य नाना-श्रीर्बहुविधा सम्पदस्तीत्यनेन प्रकारेण रोहित वयं नीतिकुशलानां पुरुषाणां मुखाच्छुश्रुम। वरो जनो विद्यादिभिः श्रेष्ठोऽपि पुरुषो नृषत्पापो नृषु मनुष्येषु सीदतीतिनृषत्। श्रेष्ठोऽपि बन्धुगृहेषु सर्वदावस्थितस्तैरवज्ञातः पापस्तुच्छो भवेत्। अतस्तव पितृगृहे वासो न युक्तः। न चारण्ये चरतो मम सहायो नास्तीति शङ्कनीयम्। इन्द्र एव परमेश्वर एव चरतस्तव सखा भविष्यति। तस्माच्चरैव सर्वथाऽरण्ये चरस्वेत्येवमुवाच। एवं बहुष्वपि पर्यायेषु द्रष्टव्यम्।

तत्रेन्द्ररोहितयोः संवादे प्रथमं पर्यायं दर्शयित्वा द्वितीयं पर्यायं दर्शयति—

"चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह द्वितीयं संवत्सरमरण्ये चचार। सोऽरण्याद् ग्राममेयाय। तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

पुष्पिण्यौ चरतो जङ्घे भूष्णुरात्मा फलग्रहिः।

शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः श्रमेण प्रपथे हतश्चरैवेति। इति।" (ए. ब्रा ७।१५)

ब्राह्मणरूपस्येन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ब्राह्मणोऽयमरण्ये चरैवेत्येवं मामुक्तवानिति मनसि ब्राह्मणवाक्ये महान्तमादरं कृत्वा पुनरप्येकं संवत्सरमरण्ये चरित्वा पश्चात्पितरं द्रष्टुं ग्राममागच्छन्तं तं पुनरपीन्द्रो ब्राह्मणरूपेणागत्यैवमुवाच। चरतः पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य जङ्घे पुष्पिण्यौ भवतः। यथा पुष्पयुक्तो वृक्षः शाखा लता वाऽथवा सुगन्धोपेता सेव्या भवति।

एवं चरतो जङ्घे श्रमजयेन सेव्ये भवतः। तथैवात्मा मध्यदेहो भूष्णुर्वर्धिष्णुः फलग्रहिरारोग्यरूपफलयुक्तो भवति।

यथा वर्धमानो वृक्षः कालेन फलानि गृह्णात्येवं चरतः पुरुषस्य बीजादिदीपनादिपाटवेन मध्यदेह आरोग्यरूपं फलं गृह्णाति। तथैवास्य चरतः पुरुषस्य सर्वे पाप्मानः सर्वपापानि प्रपथे प्रकृष्टे तीर्थक्षेत्रादिमार्गे श्रमेण तत्तद्देवतादिदर्शने तीर्थयात्रादि प्रयासेन हता विनाशिताः सन्तः शेरे शेरते शयाना इव भवन्ति। यथा शयानाः पुरुषाः स्वकार्यं कृषिवाणिज्यादिकं कर्तुमशक्ता एवं पुण्येन विनष्टाः पाप्मानो नरकं दातुमसमर्था इत्यर्थः। तस्मात्सर्वथाऽरण्ये चर, न पितुर्गृहेऽवतिष्ठस्व।

तृतीयं पर्यायं दर्शयति—

'चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह तृतीयं संवत्सरमरण्ये चचार। सोऽरण्याद् ग्राममेयाय। तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठतः।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भगश्चरैवेति॥ इति।"

(ऐ० ब्रा० ७।१५)

भगः सौभाग्यमासीनस्योपविष्टस्यास्ते तथैव तिष्ठति न तु वर्धते, अभिवृद्धिहेतोरुद्योगस्याभावात्। तिष्ठत उपवेशनं परित्यज्योत्थापनं कुर्वतः पुरुषस्य भग ऊर्ध्वोऽभिवृद्धेरुन्मुखस्तिष्ठति। कृषिवाणिज्याद्युद्योगस्य सम्भावितत्वात्। निपद्यमानस्य भूयो शयानस्य भगः शेते निद्रां करोति। विद्यमानधनरक्षादिचिन्ताया अप्यभावात्सर्वथैव विनश्यति। चरतस्तेषु तेषु देशेष्वर्जनार्थं पर्यटनं कुर्वतः पुरुषस्य भगः सौभाग्यं चरति दिने दिने वर्धते। तस्मात्त्वं चरैवेति न त्वेकत्र तिष्ठ।

चतुर्थं पर्यायं दर्शयति—

"चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह चतुर्थं संवत्सरमरण्ये चचार। सोऽरण्यात् ग्राममेयाय। तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

कलिः शयानो भवति सञ्जिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरंश्चरैवेति। इति" (ऐ० ब्रा०)

चतस्रः पुरुषस्यावस्थाः । निद्रा, तत्परित्यागः, उत्थानं सञ्चरणञ्चेति । ताश्चोत्तरोत्तरश्रेष्ठत्वात्कलिद्वापरत्रेताकृतयुगैः समानाः । ततश्चरणस्य सर्वोत्तमत्वात् चरैवेति ।

पञ्चमं पर्यायं दर्शयति—

"चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह पञ्चमं संवत्सरमरण्ये चचार । सोऽरण्याद् ग्राममेयाय । तमिन्द्रः पुरुषरूपेण पर्येत्योवाच—

चरन्वै मधुविन्दति, चरन्स्वादुमुदुम्बरम् ।

सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं यो न तन्द्रयते चरंश्चरैवेति । इति ।"

(ऐ० ब्रा० ७।१५)

चरन्नेव पुरुषः क्वचिद् वृक्षाग्रे मधु माक्षिकं लभते । क्वचित्स्वादु मधुरमुदुम्बरादिफलविशेषं लभते । एतदुभयमुपलक्षणम् । तत्र तत्र विद्यमानं भोगविशेषं लभते । तत्र सूर्यो दृष्टान्तः । यः सूर्यः सर्वत्र चरन्नपि न तन्द्रयते कदाचिदप्यलसो न भवति तस्य सूर्यस्य श्रेमाणं श्रेष्ठत्वं जगद्वन्द्यत्वं पश्य । तस्माच्चरैव ।

इत्थमिन्द्रकृतेन रोहितोपदेशेन चरतो रोहितस्य स्वजीवने पितुरारोग्ये च कारणभूतं श्रेयो लाभं दर्शयति—

'चरैवेति वै मा ब्राह्मणोऽवोचदिति ह षष्ठं संवत्सरमरण्ये चचार ।

सोऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनयापरीतमरण्य उपेयाय । इति ।"

(ऐ० ब्रा० ७।१५)

षष्ठे संवत्सरे पूर्ववदरण्यसंचारी स रोहितः कञ्चिदृषिं तस्मिन्नरण्य उपेयाय प्राप्तवान् । कीदृशमृषिमजीगर्तनामकं सूयवसस्य पुत्रमशनया परीतमन्नालाभेन क्षुत्पीडितम् ।

अथाजीगर्तरोहितयोः संवादं दर्शयति—

'तस्य ह त्रयः पुत्रा आसुः । शुनःपुच्छः, शुनःशेपः, शुनोलाङ्गूल इति । तं होवाच । ऋषेऽहन्ते शतं ददाम्यहमेषामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । स ज्येष्ठं पुत्रं निगृह्णान उवाच नन्विममिति । नो एवेममिति कनिष्ठं माता । तौ ह मध्यमे सम्पादयाञ्चक्रतुः शुनःशेपे । तस्य ह शतं दत्त्वा । स तमादाय । सोऽरण्याद् ग्राममेयाय । इति ।" (ऐ० ब्रा० ३३।३)

तस्याजीगर्तस्य शुनःपुच्छादिनामकास्त्रयः पुत्रा आसुः। पुत्रवन्तमृषिं रोहित उवाच। हे ऋषे ते तुभ्यमहं गवां शतं ददामि। (दत्त्वा चाहमेषां पुत्राणां मध्य एकेन केनचित्पुत्रेणात्मानं मद्देहं वरुणान्निष्क्रीणै मूल्यं दत्त्वाऽऽत्मानं मोचयामीति। एवमुक्तः सोऽजीगर्तो) ज्येष्ठं पुत्रं शुनःपुच्छनामकं हस्तेन निगृह्णानः स्वसमीपे समाकर्षन् रोहितं प्रत्येवमुवाच। तुभ्यमेकः पुत्रोदीयत इमं तु शुनःपुच्छं तु न ददामि। मम प्रियत्वादिति। ततो माता कनिष्ठं हस्तेन गृहीत्वैवमुवाच। इमं शुनोलाङ्गूलं मम प्रियं नो एव, सर्वथा न ददामीति। ततस्ता उभौ मातापितरौ मध्यमे पुत्रे शुनःशेपे दानं सम्पादयाञ्चक्रतुरङ्गीकृतवन्तौ। ततस्तस्याजीगर्तस्य स रोहितो गवां शतं दत्त्वा तं शुनःशेपमादायावस्थितः। ततः स रोहितस्तेन शुनःशेपेन सहारण्यात् स्वकीयं ग्रामं प्रत्याजगाम।

तदागमनादूर्ध्वकालीनं वृत्तान्तं दर्शयति—

"स पितरमेत्योवाच। तत हन्ताहमनेनात्मानं निष्क्रीणा इति। स वरुणं राजानमुपससारानेन त्वा यजा इति। तथेति। भूयान् वै ब्राह्मणः क्षत्रियादिति वरुण उवाच। तस्या एतं राजसूयं यज्ञक्रतुं प्रोवाच। तमेतमभिषेचनीये पुरुषं पशुमालेभे। इति"। (ऐ० ब्रा० ७।१५)

स रोहितः पितरमागत्यैवमुवाच। हे तत पितर्हन्तावयोर्हर्षः सम्पन्नः। अहमनेन शुनःशेपरूपेण मूल्येनात्मानं मद्देहं वरुणान्निष्क्रीणै। मूल्यं दत्त्वात्मानं मोचयामीत्यर्थः। तथोक्ते स हरिश्चन्द्रो वरुणमुपेत्यानेने शुनःशेपेन ब्राह्मणेन त्वा त्वां यक्ष्यामीत्युक्तवान्। स वरुणोऽपि तथेत्यङ्गीकृत्यैवमुवाच। क्षत्रियात्तवपुत्रात् रोहितादप्ययं ब्राह्मणो भूयानभ्यधिक एव मम प्रिय इति। उक्त्वा तस्मै हरिश्चन्द्राय कर्त्तव्यत्वेन राजसूयमुपदिदेश च। स हरिश्चन्द्रो राजसूयं प्रक्रम्य तस्य मध्ये योयमभिषेचनीयाख्य एकाहः सोमयागस्तस्मिंस्तमेतं शुनःशेपं पुरुषं पशुमालेभे सवनीयपशुत्वेनालब्धुं निश्चितवान्।

अत्र प्रसङ्गे 'कृतं सम्पद्यते चरन्नि'तीन्द्रेण चरणलक्षणस्य कृतस्य प्रशंसोक्ता, न शयानत्वादिलक्षणानां कल्यादीनाम्। तच्छ्रुत्वैव पञ्चमेऽपि संवत्सरे रोहितोऽरण्ये चचार। इन्द्रोपदेशेनारण्येषु चरणप्रसङ्गेनैव कालयापनात् कालान्तरे शुनःशेपोपहारेण वरुणमाराध्य रोहितः स्वं पितरञ्च मोचितवान्।

हरिश्चन्द्रस्य राजसूयानुष्ठानं दर्शयति—

"तस्य ह विश्वामित्रो होतासीज्जमदग्निरध्वर्युर्वसिष्ठो ब्रह्माऽयास्य उद्गाता। तस्मा उपाकृताय। नियोक्तारं न विविदुः। स होवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं नियोक्ष्यामीति। तस्मा अपरं शतं ददुस्तं स निनियोज। इति" (ऐ० ब्रा० ७।१६)

विश्वामित्रादयो महर्षयस्तस्य हरिश्चन्द्रस्य यागे राजसूये होत्रादयश्चत्वारो महर्त्विज आसन्। तत्र जमदग्निरध्वर्युरभिषेचनीये सोमयागे तं शुनःशेपं सवनीयपशुत्वेनोपाकृतवान्। बर्हिर्युक्तया प्लक्षशाखया मन्त्रपुरःसरं समुपस्पृश्य स्वीचकार उपाकरणम्। तत ऊर्ध्वं यूपबन्धनं नियोजनम्। तस्य क्रूरकर्मत्वादध्वर्युर्न नियोजने प्रवृत्तः। तत उपाकृतायास्मा उपाकरणेन संस्कृतस्य शौनःशेपस्य नियोक्तारं यूपे बन्धनकर्तारं क्रूरं कञ्चिदपि पुरुषं न विविदुर्न लेभिरे। तदानीं सूयवसस्य पुत्रः शुनःशेपस्य पिता सोऽजीगर्त (उवाच) मह्यं पूर्वस्माच्छतादपरं गोशतं हे यजमानर्त्विजो दत्त ततोऽहमेनं शुनःशेपं यूपे नियोक्ष्यामि। रशनया कट्यां शिरसि पादयोर्बध्वा रशनाग्रस्य यूपे बन्धनं नियोजनं तदहं करिष्यामीति। तस्मा अजीगर्तायापरं गोशतं ददुः। तं च शुनःशेपं सोऽजीगर्तो निनियोज। धातोर्द्विर्भावं परित्यज्योपसर्गस्य द्विर्भावश्छान्दसः।

अथ विशसनप्रवृत्तिं दर्शयति—

'तस्मा उपाकृताय नियुक्तायाऽऽप्रीताय पर्यग्निकृताय विशसितारं न विविदुः। सहोवाचाजीगर्तः सौयवसिर्मह्यमपरं शतं दत्ताहमेनं विशसिष्यामीति। तस्मा अपरं शतं ददुः। सोऽसिं निःशान एयाय। इति।" (ऐ० ब्रा० ७।१६)

उपाकरणनियोजने पूर्वमुक्ते। आप्रीसंज्ञिताभिरेकादशभिः प्रयाज याज्याभिर्यद्यजनं तदा प्रीणनम्। दर्भरूपेणोल्मुकेन त्रिःप्रदक्षिणीकरणम् तत्पर्यग्निकरणम्। तथाविधसंस्कारचतुष्टययुक्ताय तस्मै तस्य शुनःशेपस्य विशसितारं हिंसितारं पुरुषं क्रूरात्मानं कञ्चिदपि पुरुषं न लेभिरे। ततोऽजीगर्तः पूर्ववदपरं गोशतं गृहीत्वा मारयितुमसिं खड्गं निःशानो निशितं तीक्ष्णं कुर्वन्नेवेयाय जगाम।

तथाचेष्टं मारणायोद्यतं पितरं वीक्ष्य शुनःशेपः हा कष्टमेतत्सम्पन्नम्। एते मां मनुष्यव्यतिरिक्तमजादिपशुमिव मारयिष्यन्तीति शुशोच। ततो विश्वामित्रसङ्केतेन देवानां मध्ये मुख्यं प्रजापतिं स्तुतवान्। प्रजापतेर्निर्देशेनाग्निम्, तस्य निर्देशेन सवितारम्, सवितुर्निर्देशेन वरुणम्, वरुणस्य निर्देशेन पुनरप्यग्निम्, अग्नेर्निर्देशेन विश्वान् देवान्, तेषां निर्देशेनेन्द्रं तुष्टाव। इन्द्रः प्रीतः सन् शुनःशेपाय स्वमनसा सुवर्णमयं रथं दत्तवान्। अश्विनोरुपासनञ्चादिष्टवान्। सोऽश्विनौ स्तुत्वा तयोर्निर्देशेनोषसं तुष्टाव। उक्तानां सर्वासां देवतानामनुग्रहेण शुनःशेपः सर्वात्मना पाशमुक्तोऽभूत्। देवैर्दत्तत्वात्तस्य देवरातेति नाम सम्पन्नम्। हरिश्चन्द्रश्च निःशेषेण रोगरहितो जातः। देवतानुगृहीतं तं शुनःशेपं विश्वामित्रादयः सर्व एवर्त्विजः अभिषेचनीयाख्यस्याह्नः समाप्तिमधिगन्तुम् (अनुष्ठातुम्) अन्वरुन्धन्। तदनन्तरं शुनःशेप एतमभिषेचनीयाख्यं सोमयागमञ्जःसवं ददर्श। इष्टिपशुसाङ्कर्यमन्तरेणाञ्जसर्जुमार्गेणानुष्ठापितवान्।

हरिश्चन्द्रसहितेष्वृत्विक्षु विस्मितेषु शुनःशेपोऽधुनाकस्य पुत्र इति विचारे प्रवृत्ते शुनःशेपो विश्वामित्रपुत्रत्वमङ्गीकृत्य सहसा तदीयमङ्कमाससाद। तदानीं सूयवसपुत्रोऽजीगर्तो विश्वामित्रमुवाच—'महर्षे मम पुत्रं मह्यं देहीति। प्रजापत्यादयो देवा शुनःशेपं मह्यं दत्तवन्तस्तस्मात्तुभ्यं न दास्यामीति विश्वामित्रो न्यषेधीत्। देवैर्दत्तत्वात् शुनःशेपोदेवरातनामधारी बभूव। विश्वामित्रेण निराकृतः सोऽजीगर्तः शुनःशेपं प्रत्येवमुवाच—"हे पुत्र त्वं विश्वामित्रादपगतः सन्नस्मद् गृहे गच्छ। तव माताहञ्च उभावपि विशेषेण तवाह्वानं करवावहे। त्वं जन्मनाङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः अजीगर्तस्य पुत्रः कविर्विद्वानित्येवं सर्वत्र प्रसिद्धः प्रजापतिना सम्पादितादङ्गिरोगोत्रादपगतो मा भवेति। शुनःशेपश्च 'नीचतमेष्वपि पुरुषेषु यन्न दृश्यते तथाविधं क्रूरं कर्म त्वं कृतवानसि। मन्निमित्तञ्च गवां त्रीणि शतानि वृतवानसि। कथं पुनर्मां स्वगृहं नेतुमभिलषसीत्युत्तरयति स्म।

शुनःशेपेनोपालब्धोऽजीगर्तः प्रत्युवाच—हे तात मदनुष्ठितं पापं मां बहुसन्तापयति। गवां शतत्रयञ्च तवैव भविष्यति, नेतरयोः पुत्रयोः, पुन-

मद्गृहमेव गच्छेति । असन्धेयं पापं त्वया विहितमिति शुनःशेपः प्रत्यवोचत् । विश्वामित्रश्च युक्तिभिः शुनःशेपोक्तिं समर्थितवान् ।

शुनःशेपश्च पुनर्विश्वामित्रमवोचत्—अहमिदानीमङ्गिरोगोत्रः सन् तव पुत्रो यथा भवेयम् तथानुगृहाणे'ति। विश्वामित्रोऽपि तदुक्तिमङ्गीकृत्य ज्येष्ठपुत्रत्वेन व्यवाहरत्। स्वकार्यदार्ढ्यार्थं तव पुत्रा अपि एवमेवाङ्गीकुर्युरिति विश्वामित्रं शुनःशेपः प्रार्थितवान्। विश्वामित्रः मधुच्छन्दसम्, ऋषभम्, रेणुम्, अष्टकम् पुत्रमुख्यान् आहूय युष्माकं सर्वेषां मध्ये ज्यैष्ठ्यं शुनःशेपो भजतामित्याज्ञापितवान्। विश्वामित्रपुत्राणामेकोत्तरं शतमासीत्। मधुच्छन्दा मध्यमः 'पञ्चाशत् ततो ज्येष्ठाः पञ्चाशच्च कनिष्ठाः । ये ज्येष्ठाः पञ्चाशत् ते शुनःशेपस्य ज्येष्ठभ्रातृत्वं नाङ्गीकृतवन्तः। विश्वामित्रः पञ्चाशतस्तान् शशाप । ममाज्ञोल्लङ्घिनां युष्माकं प्रजाः नीचजातिविशेषान् यजतामिति। त एते शप्ताः सन्तोऽन्ध्राः पुण्ड्राः शबराः पुलिन्दाः मूतिवा तस्कराणां मध्ये भूयिष्ठाः संवृत्ताः। पञ्चाशता कनिष्ठैः सार्धं मधुच्छन्दाः पितुराज्ञां शिरसा सङ्गृह्य शुनःशेपमवोचत् सर्वे वयं त्वां ज्येष्ठं कृत्वा वर्तामहे । विश्वामित्रश्च तेषु प्रासीदत्, वरञ्चदत्तवान् यत् शुनःशेपसहिता यूयं पुरुषेषु पूज्या भविष्यथेति । यच्चास्माकं धनं, वेदादिशास्त्रज्ञानं तदपि युष्मान् सर्वान् प्राप्स्यतीति।

योऽयं शुनःशेपो देवरातः स चाजीगर्त-विश्वामित्रयोः रिक्थे अर्हति। तथाजीगर्तस्य कूटस्थ ऋषिर्जुह्नुर्नामा। तद्वंशे जाताः सर्वे जह्नवः। तेषाञ्चाधिपत्ये देवरातो योग्यः, अस्मत्पितृवंशोत्पन्नानामपि सर्वेषामाधिपत्येऽयं योग्यः, यागादिकर्मणि वेदे च समर्थ इति विश्वामित्रवरदानं शुनःशेपाय शास्त्रेषु स्मर्यते।

तदेतत्परऋक्शतगाथं शौनःशेपमाख्यानम् । राजसूयेऽभिषिक्ताय राज्ञे सुवर्णनिर्मितसूत्रैर्निष्पादिते कशिपा उपविष्टो होता कथयेत्।

एतेन 'चरन्नि'ति ब्राह्मणवचनस्य तात्पर्यं स्पष्टमुद्घाटितम्। तत्र रोहितस्य रक्षणार्थमिन्द्रेण तस्य वने चरणं विहरणमेव श्रेयस्करमुक्तम्।

ब्राह्मणाभिप्रायस्तु निम्नोक्तो वेदितव्यः—

सत्कर्मपराङ्मुखः शयानः पुरुषः कलिरित्युच्यते । अधर्मं हातुमिच्छन् सञ्जिहानो द्वापरः । धर्ममनुष्ठातुमुद्युक्त उत्तिष्ठं स्त्रेता । धर्मं चरन् कृतं भवति । तथा च श्रुतिः—

'कलिः शयानो भवति सञ्जिहानस्तु द्वापरः ।
उत्तिष्ठं स्त्रेता भवति कृतं सम्पद्यते चरन् ॥'

(ऐ० ब्रा० ७।१५)

इतिमहाभारते शान्तिपर्वणि २३८।१९ स्थले भारतभावदीपे नीलकण्ठः ।

तमसोऽवष्टम्भात्मकत्वेन निर्विचेष्टत्वेन स्थिरत्वमुच्यते, तदेव कलेः शयानत्वम् । तमोऽपकर्षसत्त्वोत्कर्षयोस्तारतम्येन द्वापरे सञ्जिगमिषोत्पद्यते, तदेव तस्योज्जिहानता । ततोऽपि तमसोऽपचये सत्त्वोत्कर्षे त्रेतायां समुत्थानं भवति । तदेतत् त्रेतायुगस्योत्थितिः । ततोऽपि सत्त्वोऽत्कर्षे सञ्चरणप्रकाशादिकं भवति । तदेव सत्त्वात्मकस्य कृतस्य सञ्चरणम् ।

एवमेव श्रीभागवते—पार्थिवस्य दारुणो निश्चलत्वेन रजस्त्वं तदनन्तरोद्भूतस्याग्नेः सत्त्वात्मकत्वमुक्तम् ।

"पार्थिवाद्दारुणो धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ।" (१।२।२४)

ब्राह्मणवचने सर्वप्रथमं शयानत्वेन कलेर्वर्णनम् । ततः सञ्जिहानत्वेन द्वापरवर्णनम् । ततः उत्थानेन त्रेतावर्णनम् । सञ्चरणेन कृतस्य वर्णनम् । तमःप्राये कलौ निर्विचेष्टतालक्षणशयानतैव भवति । किञ्चिदुत्कृष्टसत्त्वात्मके द्वापरे जिगमिषामात्रमुत्पद्यते, नोत्थानं, न वा गमनम् । यतोऽप्युत्कृष्टसत्त्वमये त्रेतायुग उत्थानमेव भवति, न गमनम् । पूर्णोत्कृष्टसत्त्वे कृते तु सञ्चरणं सम्यग् ज्ञानक्रियादिप्रकाशः सम्पद्यते । एतद्विपरीतार्थकल्पनं तु बलादेवारोपणं मार्क्सीयमतस्य वेदप्रमाणसिद्धत्वसिषाधयिषया । अनयैव रीत्या सर्वत्रापि वेदमन्त्रेषु यज्ञब्रह्मादिषु च अक्षरार्थतात्पर्यार्थविरुद्धं कतिचिच्छब्दसाम्यं मात्रयाश्रित्य स्वाभ्यूहितार्थकल्पनम् ।

डांगे महाशयोद्धृतसंख्याकोऽयं मन्त्रः, नात्र प्रजापतेः गर्भपातादि चर्चाप्यस्ति ।

"साखायस्त्वा ववृमहे देवं मर्तास ऊतये ।
अपां नपातं सुभगं सुदीदितिं सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥"

(ऋ. सं. ३।९।१)

मन्त्रार्थस्तु—विश्वामित्रः स्तौति। हे अग्ने सखायः सोमाज्यादि हविष्प्रदानेनोपकारकत्वात् मित्राणि। भर्तासः मनुष्याः। ऋत्विजो वयम्। अपां नपातं अपां नप्तारम्। सुभगं शोभनधनयुक्तम्। सुदीदितिं शोभन-दीप्तिम्। सुप्रतूर्तिम् शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम्। अनेहसम् उपद्रवरहितम्। देवं त्वा त्वां ऊतये रक्षणाय ववृमहे वृणीमहे।

"सोऽर्चन् श्राम्यन् प्रजापतिरीक्षाञ्चक्रे। कथं नु मे प्रजाः सृष्टाः पराभवन्तीति। सहैतदेव ददर्श अनशनतया वै मे प्रजाः पराभवन्तीति। स आत्मन एवाग्रे स्तनयोः पथ आप्याययाञ्चक्रे। स प्रजा असृजत। ता अस्य प्रजाः सृष्टाः स्तनावेवाभिपद्यतास्ततः सम्बभूवुः। ता इमा अपराभूताः।"

शतपथ ब्राह्मण काण्ड २ प्रपाठक अध्याय ५ ब्राह्मण १–३ सायण-भाष्यम्—स चोदाहरिष्यते—सोऽर्चन्नित्यादि। त्रिवारं सृष्टानां प्रजानां पराभवकारणं किमिति विचार्य सः खलु एतदेव कारणं ददर्श एतच्छब्द-निर्दिष्टं दर्शयति–अनशनतयेति। उत्पन्नानां प्रजानामशनराहित्यं परा-भवकारणमित्यर्थः। उत्पत्स्यमानानां प्रजानामपि अनशनत्वं माभूत् इति प्रजापतिना कल्पितमशनमाह—स आत्मनः स्वशरीरस्य एव सम्बन्धिनोः स्तनयोः पयः आप्याययाञ्चक्रे—आप्यायितं पूरितं कृतवान्। एवमशनं प्रकल्प्य अनन्तरं याः प्रजाः असृजत् अस्य प्रजापतेः ताः सृष्टाः प्रजाः पयसा पूर्णौस्तनौ अभिपद्य जीवनवत्योऽभवन्। ततः अनन्तरं ताः प्रजाः सम्बभूवुः। सम्यगुत्पन्नाः सम्यगात्मानोऽभवन्। पूर्वोत्पन्नप्रजावत् पराभवं न प्राप्ता इत्यर्थः।

अत्र ब्राह्मणग्रन्थे पयःपूर्णस्तनप्रादुर्भावकथा वर्णिता। अन्ना-भावनिबन्धनप्रजापराभवापचिकीर्षया प्रजापतेरनुध्यानेन पय उत्पत्तौ प्रजानां जीवनमभिवर्धनञ्च प्रवृत्तम्।

वस्तुतः सूचितमन्त्रेषु गर्भपातदुग्धं प्रति चर्चा नास्त्येव। यदि-चार्य्याणां देवाः स्रष्टा प्रजापतिश्च दिव्याः शक्तय ईश्वरश्च तदा तत्समक्षे कथमन्नाद्यभावरूपा दरिद्रता? यदि लौकिका नेतारः नेतृमुख्या एव वा ते तदापि गौणार्थकल्पनम्। तथा गौणार्थकल्पने तु मार्क्सीयग्रन्थानामपि—गौणार्थकल्पनया तेषामधिनायकवादसमर्थन एव तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यते।

एवमेव लेखको लिखति "सर्वेष्वपि वेदेषु धनं प्राथ्यंते। धनञ्च द्विविधम्, अन्नरूपं प्रजारूपञ्च। तदानीमन्नप्राप्तिर्दुष्करासीत्। पाषाणमयान्येव साधनान्यासन्। तामवस्थामनुस्मृत्याप्यार्य्याः प्रकम्पन्ते स्म। जीवनरक्षणार्थं भोजनप्राप्त्यर्थमितस्ततो भ्राम्यन्ति स्म। भोजनान्यनिश्चितानि। गृहाण्यपि नासन् अग्निरपि नासीत्। तत्रत्यहिंस्रपशुभ्यः स्वात्मत्राणार्थं साधनञ्च नासीत्। भोजनार्थमेव समाजस्य कानिचित् दलानि संघर्षे विनश्यन्ति स्म। अनेकधर्ममनुष्यजातिनाशसंभावनया पूर्वजा उद्विजन्ते स्म। भोजनार्थं स्वसत्तारक्षणार्थञ्चार्य्या यच्छ्राम्यन्ति तदेव स्रष्टुः प्रजापतेस्तपःश्रमो वा।" काल्पनिकमेवात्र स्रष्टृत्वं प्रजापतित्वञ्च। तेन मुख्यार्थत्यागो गौणार्थसमाश्रयणं दोषः। (ऋग्वेद ३-९-११।१।२।५)

"आर्य्याणां प्रजापतेः समक्षं स एव संघर्षः प्रजापतेरनेकधा गर्भपातः। अन्नालाभादनेकधा स्वात्मनाशभयञ्च तस्यासीत्। तदानीं दुग्धमुत्पन्नम्। तत्पानेन प्रजापतेर्जीवनलाभः। ततश्चैकादश सांख्याकान् मुख्यान् पशूनग्निना परिपाच्य स भुक्तवान्। जीवस्रष्टुः परमेश्वरस्य यदैवं दशा। तदा मनुष्याणां कीदृशी दशेति कल्पयितुं शक्यते।" बाढं; किन्तु ईश्वरसत्त्वाभ्युपगन्तुरेव सम्भवत्येतच्चोद्यम्, नानीश्वरानभ्युपगन्तुर्मनुष्य नेतृष्वेव प्रजापतित्वभावनावतो वा तत्सम्भवति।

यत्तु 'तत एवार्य्याणां देवैरिन्द्रः प्रार्थितः पाषाणैरस्थिमयैरस्त्रैर्वज्रेण युद्धस्वेति तथा च दधीच ऋषेस्तीक्ष्णैरस्थिभिर्वृत्रस्य वधः इन्द्रेण कृतः। विश्वरूपस्य विरोधे तादृशैरस्त्रैर्योद्धुमिन्द्रो देवैरभ्यर्थितः' इति, तदपि तुच्छम्, यतो नहि तत्सामान्यमस्थि, किन्तु तपोयुक्तं दिव्यास्त्रसारसमन्वितम् पुराणे चैवमाख्यायिका प्रसिद्धा—कदाचिद्देवा दिव्यान्यस्त्राणि न्यासरूपेण दधीचः सविधे रक्षितवन्तः। रक्षोभ्यो रक्षणार्थं अभिमन्त्रितजलेन तत्सारमाचम्य स्वशरीरे तेन सारो रक्षितः। दैत्याक्रान्तैर्देवैरभ्यर्थितः दैत्यानामभिभवायास्त्रसारं यदस्थि देवेभ्यो दत्तवान्। तदस्थिनिर्मितैर्वज्रादिभिरस्त्रैर्देवा दैत्यान् जघ्नुः।

एतेन पूर्वं लौहमयमस्त्रादिकं नासीत्, तत एवास्थ्यादिमयैरस्त्रैर्युद्धप्रथासीत् इत्यपास्तम्।

"कृतयुगस्य वन्यावस्थायामनेकसहस्रवर्षाणि मनुष्यजातिर्धरित्र्यां पर्य्यटति स्म। कुतश्चित्प्रदेशादन्नालाभात् ;कुतश्चिद्रोगाधिक्यात् कुतश्चिच्छत्रुसंघर्षात्पलायिता। तादृक् षोडशप्रदेशाः परिगणिताः।" कस्याञ्चित्परिस्थितौ देशाद्देशान्तरभ्रमणसंभवेऽपि तस्यादिमत्वे प्रमाणाभावात्।

यदुक्तं "तदानीं व्यक्तिगतसम्पत्तिकथाऽपि नासीत्। दासप्रथा-शासन-सत्तानिर्माण-शोषणमूलकवर्गभेदकल्पनादीनामवकाश एव नासीत्। सामूहिकरूपेणैव तदानीमुत्पादनं तद्रूपेणैवोपभोगः। प्रकृतिसंघर्षाय जीवनरक्षणाय च वैयक्तिकसत्त्वमहत्त्वं सर्वथा दुर्बलमेवासीत्। विकासस्य द्वितीयावस्थायामग्निप्रकटनपशुपालनकलाऽविष्कृता मनुष्येण। तदैव क्रान्तिकारिपरिवर्त्तनम्। (ऋग्वेद १।१४२।५।१।६५।८) अग्निज्ञानमवश्यमरण्ये सम्पन्नम्। मेघसंघर्षादुद्भूय विद्युदग्निर्वृक्षान् नाशयति स्म। तन्नाशकारि भीषणमग्निरूपमालोक्य कथं मनुष्यनियन्त्रिताऽग्निशक्तिर्महते श्रेयसे स्यादिति विचार्य्य मनुष्यजातिहितायाङ्गिरसा तन्नामकेन तद्गोत्रेण वार्य्यजातीयेनाग्निराविष्कृतः। "त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहितम्। अन्वविदन् शिशिक्षणं वने वने सजायसे मथ्यमानः स नो महत्तमाहुः।"

अग्नेराविर्भावादार्य्याणां जीवनप्रणाली तीव्रगत्या परिवर्तिता। तया महाक्रान्त्याऽऽर्य्याणां सम्पूर्णजीवनमेवाग्नेराविर्भूतम्। तेषां सृष्टिः सत्ता समुन्नतिः धनं सुखं सर्वाणि वस्तूनि तत एवोद्भूतानि (ऋ० ५।२।८।१०।३-२।६।५५।११।६ ऋ० ३।१५।१) तत एव पशुप्रजारूपेण द्विविधधनोत्पत्तिः। अग्निनैव पशवो मत्स्याश्च परिपाच्य भुज्यन्ते स्म। तेनैवाग्नेरमेध्यत्वं क्रव्यादत्वञ्च हिंस्रपाशुभ्यो भूतप्रेतादिपशुभ्यश्च त्राणमग्निना साधनेन प्रज्वलितैरुल्मुकैस्तादृक्पशुशत्र्वादिविद्रावणं सुखेन कर्त्तुं प्राभवन्नार्य्याः। शार्बरात्तमसः शीताद्वातावरणाच्च तेनैव त्राणम्। तेनैव यत्र शीताधिक्यं बृहती च रात्रिर्भवति। साइवेरिया प्रदेशेषु तत्रापि तेषां गतिरप्रतिहता। पशुपालनप्रथया च पशुमत्स्याद्यन्वेषणादिकष्टमन्तरापि पालितपशुमांसदुग्धादिना पर्य्याप्तभोजनसौलभ्यं संवृत्तम्। तच्चर्मलोमादिभिर्वस्त्रकार्यमपि सम्पन्नम्। शृङ्गास्थिभिः शस्त्रास्त्रनिर्माणम्।

ततःसमुन्नतयुगप्रवेशः सर्वेषां परिवर्त्तनानां नेताग्निरेव। ऋ० ६।९।५।२९।७।१·५८।५ तस्मादग्नेरेवायसो द्रावणम्। तेनायसकुठारकरवालादिशस्त्रनिर्माणादिरूपा नवीना क्रान्तिः। तदानीमग्निरेव नेता विशांपतिः। विश्पदस्य ग्रामाद्यावासस्थानमर्थः। मनुष्याणामग्निरेव प्राचीनो नेता सखा च। देवतानामपि भोजनमग्निमुखेनैव।

काष्ठादिनिघर्षणेनाग्निप्रकटनम्। तच्च यान्त्रिकगतेस्तापरूपेण परिणमनमेव। सर्वप्रथमेनानेनाविष्कारेण मनुष्यजातेर्मस्तिष्कमतिप्रभावितम्। तेनैव लोहाविष्कारानन्तरमपि यथा पाषाणमयानां शस्त्राणां बलिदानादिषु प्रयोगः।

केल्ट जर्मन प्रभृतीनां नरबलिषु पाषाणक्षुरिकाप्रयोगः। तथैवाग्नि प्राकट्यस्यानेकान्योपायज्ञानेषु सत्स्वपि जर्मन्यादिप्रदेशे रोगनिवारणस्य पूजादिषु काष्ठनिघर्षजोऽग्निरेव प्रयुज्यते। तेन प्राथमिकप्रकृतिविजयप्रभाव एवात्र लक्ष्यते।

एवमार्याणामुच्चस्तरीयाभिरुत्पादनशक्तिभिः विशिष्टा या उत्पादनप्रणाली समुद्भूता तया पूर्वयुगापेक्षया प्रभूता धनसम्पत्तयः प्रवृद्धाः। तेन मानवजातिर्वन्यावस्थायाअर्धवन्यावस्थायामुपगता। ततश्च कृतयुगात्त्रेतायुगमागताः। तदानीमार्यजातिः भ्रमणावस्थां परित्यज्य ग्रामादिषु वासं कृतवती। नरमांसादिभक्षणमपहाय नियमितभोजनाच्छादनावासादिकमुपलभ्य शक्तिसम्पन्ना जाता।

कृतयुगे भ्राम्यन्ती श्रान्ता दीर्घमुच्छ्वसन्ती त्रेतायुगे सविश्वासं सानन्दं सस्मितं गायन्ती तस्थौ। उत्पादनस्येयं नव्यप्रणाली नव्यं संघटनमभिनवकलोपलब्धिर्वैदिकपरम्परायां यज्ञनाम्ना व्यपदिश्यते। अत एव त्रेतायुगे-ब्रह्मणा मनुष्येभ्यो यज्ञः प्रत्तः। (शान्ति पर्व २३८।१०१) त्रेतादौ यज्ञाः (२४, १४।) सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा ब्रह्मप्रत्तेषु वस्तुषु यज्ञः श्रेष्ठतमः। यतो यज्ञो नैव मनुष्यजातिर्वन्ययुगादर्धवन्ययुगं नीता। अग्न्यन्वेषणेनैव यज्ञरूपा नूत्नोत्पादनप्रणाली प्रवृत्ता। तस्यां नूत्नरीत्या व्यवहरन् मानवो ब्रह्म (आदिमसाम्यसंघम्) विकासवैभवाभिमुखमुन्नयति। यज्ञमन्तरा न तद् ब्रह्म तिष्ठति, न वा तद्बहिस्तिष्ठति, यज्ञरूपेणैव तदस्तित्वम्।

तस्मात्साम्यसङ्घ एव ब्रह्म। समाजस्थ सामूहिकोत्पादनप्रणाली यज्ञः। तदुभयज्ञानमेव वेदः। हिन्दूपरम्परायामयमेवेतिहासोल्लेखः।

आदिमसाम्यवादिव्यवस्थायां सामूहिकरूपेणैवोत्पादनं तद्रूपेणैवोपभोगः, न प्रातिस्विकरूपेण। उत्पादनावश्यकतानुरोधेनैव मानवानां परस्परसंबंधो नियम्यते। आरम्भे श्रमविभाजनं नासीत्। परमुत्पादनशक्तिवृद्धया तद् व्यज्यते। वर्गभेदस्तु नासीत्। मातृसत्तानुरोधेन गणाः संहन्यते स्म। तत्सदस्याः परस्परं समवयन्ति। व्यक्तिगतकुटुम्बनिर्माणं तदानीं नासीद्' इति।

अत्रेदमुच्यते—यद्यपि मार्क्सीया व्यक्तिगतसम्पत्तिप्रथां शासनसत्ताञ्च शोषणमूलिकाम् मत्वा निन्दन्ति। आदिमयुगे च तदभावं मन्यन्ते। पूर्वेषां लोभरागक्रोधेर्ष्यादिराहित्यमुत्तरोत्तरेषाञ्च तत्साहित्यमूरीकुर्वन्ति तथापि व्यक्तिगतसम्पत्तिमूलकं पूञ्जीवादमेव महायन्त्रबहुलाया परमोन्नतिरूपाया औद्योगिकक्रान्तेः कारणं वदन्ति। पूर्वयुगमनुन्नतयुगमुत्तरयुगञ्चोन्नतयुगं वदन्ति।

पूञ्जीवादं महायन्त्रप्रवर्तनञ्च श्रमजीविनां दुर्गतिनिमित्तं स्वातन्त्र्यापहारकं शोषकञ्च वदन्ति तथापि महायन्त्रावरोधं नेच्छन्ति। किन्तु तदपहारेण समाजीकरणनाम्ना स्वात्मसात्कर्त्तुमीहन्ते। परं व्यक्तिगताधिकारनिवृत्त्यैव तस्य दुर्गतिहेतुत्वं कथं निवर्त्स्यति।

किञ्च व्यक्तयश्चेद्रागद्वेषविमुक्तास्तदा तत्समुदाये ते दोषाः कथं न भवेयुः? कारणगुणानामेव कार्य्यगुणारम्भकत्वात्।

किञ्च यदि कलियुगमेवोन्नतयुगं तदा कथमिव तत्र लोभरागद्वेषादि–बाहुल्यम्। कृतादियुकं यद्यवनतियुगं तदा कथं तत्र लोभरागादिराहित्याम्।

वस्तुतस्तु तदुक्तिविपरीतमेव सुवचम्। तत एव कलिशब्दस्य प्रथमनिर्देशः। तस्योन्नतियुगत्वे पाश्चात्येन तन्निर्देशेन भाव्यम्। तस्मात्पूर्वोक्तमस्मद्व्याख्यानमेव युक्तम्।

अङ्गिरसां न भौतिकाग्न्यान्वेषणेन ख्यातिः। तस्य वने सर्वसुलभत्वात्। न वैद्युताग्नेरेव तत्र दर्शनम् किन्तु ग्रीष्मे कीचकादि-

निघर्षजाग्नेः काष्ठादिसंसर्गेण वृद्धेर्जलादिवृष्ट्या तत्प्रशान्तेश्च दर्शनात्। स्वातन्त्र्येण तदादानं तदुपयोगश्च सर्वदैव सुलभ आसीत् । अन्यथा वेदस्य दृष्टार्थत्वेऽनुवादकत्वेनाप्राण्यापत्तिः स्यात् ।

यज्ञाङ्गत्वेनाग्न्यादिदेवतास्तावकत्वेन द्रव्यदेवतास्मारकत्वेनैव मन्त्राणां प्रामाण्याभ्युपगमात् । यस्मात्स्वाभ्यूहितमिथ्यावेदार्थकल्पना सर्वथानोपपद्यते। यज्ञार्थत्वेन चरुपुरोडाशादिवत् कचित्पशूनामप्युपयोगः। अणिमादिसिद्धस्येश्वरात्मनः प्रजापतेर्न गर्भपातो, न वाऽन्नं दुर्लभम्। तत्प्रापकयज्ञोपासनाद्यर्थवादत्वेन तत्प्रशंसापर्य्यवसायित्वात् । 'नहि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयं स्तोतुमि'ति मीमांसासिद्धान्तात्।

किञ्च वेदादिशास्त्रेण याज्ञिकपद्धत्या वा न व्यक्तिगतसम्पत्त्यपलापः सम्भवति, सर्वस्यैव विश्वस्य कर्मफलत्वात्।

यद्यपि विश्वमपि समष्टिकर्मफलमेव तथापि समष्टेर्व्यष्टिसमुदाय-रूपत्वेन व्यष्ट्यभावे समष्ट्यभावापत्तिः । न हीह प्रातिस्विक-सैनिकनाशे सेनावशिष्यते, न वा प्रति वृक्षनाशे वनमवशिष्यते। कर्माणि च प्रायेण व्यक्तिगतान्येव विहितानि । सत्रात्मकेऽपि व्यक्तिगतानि कर्माणि भवन्ति । ततोऽन्यत्र तु यजमानस्यैव फलभाक्त्वं नत्वृत्विजामपि, तेषां दक्षिणापरिक्रीतत्वात् । सोमयजिनामेव सत्राधिका-रात्। सोमे च वैयक्तिकधनवतो यजमानस्यैवाधिकारः। ऋषयस्तु देवता रूपस्याग्नेः स्तावकानां मन्त्राणां द्रष्टारस्तत्स्तुतदेवतोपासकाश्चासन्। तदनुगुणा एव मन्त्राक्षरार्थाः।

यद्यपि वह्नेरतीवमाहात्म्यमुपयोगश्च तथापि वायोरिवाकाशस्येव च वह्नेरपि नान्वेषणापेक्षा आसीत्।

जाठरस्येवाग्नेरायत्तमेव यद्यपि जीवनम् तथापि प्राणिजीवनेन सार्धमेव तद्भावस्तथैव बाह्याग्नेरपीति मन्तव्यम्।

यज्ञब्रह्मणयोर्वेदेषु बाहुल्येन वर्णनं दृश्यते। तथापि न ताभ्यां सामूहिकोत्पादनप्रक्रियादिमसाभ्यसङ्घौ विवक्षितौ, तयोर्लोकसमधिगम्य-त्वेन वेदैकसमधिगम्यत्वाभावात् । तत्तद्देवतोद्देशेन तत्तद्विधानानुरूपस्य द्रव्यविशेषत्यागरूपस्यैव यज्ञत्वात् । यजतेर्देवपूजाद्यर्थकत्वात् ।

नच सामूहिकफलं यज्ञस्य कर्मणः प्रातिस्विकत्वेन, फलानामपि प्रातिस्विकत्वात् ।

वस्तुतस्तु मन्त्रैर्ब्राह्मणैः सूत्रैः पद्धतिभिराचारैश्च यादृशो यज्ञः सिद्ध्यति स एव यज्ञशब्दार्थः । न भौतिकवादिस्वाभ्यूहितसामूहिकोत्पादनात्मको यज्ञः, सामूहिकोत्पादनार्थं यज्ञमण्डपस्य मन्त्रपाठस्य देवतोद्देश्येनाग्नौ चरुपुरोडाशादिप्रक्षेपरूपस्य यागहोमादेरनपेक्षणात् ।

किञ्च त्वन्मतरीत्या विशिष्टा मनुष्या एव देवाश्चेत्तदा तेषामेव भोजनादिदानं युक्तं स्यान्नाग्नौ निक्षेपो युक्तः। भवति यज्ञेऽग्नौ द्रव्यनिक्षेपः। अपि च यज्ञे त्विडाभक्षण प्रसङ्गे किञ्चिदेव यागीयहविर्ग्रहणम्, तदपि संस्कारार्थं गृह्यते न भोजनार्थम्, भोजनार्थं पृथग्व्यवस्थादर्शनात् । हविःशेषोऽपि केवलं ब्राह्मणानामेव तत्राप्यृत्विजामेवाधिकारो क्षत्रियवैश्यादीनामित्यन्यत्र स्पष्टमेव ।

ततः कथं यज्ञः सामूहिकोत्पादनप्रणालीति वक्तुं शक्यते? सत्रेऽपि ब्राह्मणानामेव तत्रापि समानगोत्राणां नियतसंख्यानामेवाधिकारो नान्येषाम् । सत्रे तावतीनामेव पत्नीभूतानां स्त्रीणामेवाधिकारोऽन्ययज्ञेषु तु यजमानपत्न्या एवाधिकारः । ग्रामेषु सङ्घेषु तावन्त एव निवासिनो भवन्ति स्मेति न वक्तुं शक्यते । एवमेव ब्रह्मशब्देन बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् अनन्तपदसमभिहारेण च सर्वाधिधिष्ठानभूतस्यानन्तस्वप्रकाशनित्यज्ञानानन्दात्मकस्य वस्तुनो ग्रहणं तथापि सगुणे विराजि हिरण्यगर्भेऽव्याकृते तत्प्रापके वेदे अग्नौ वायौ ऋत्विग्विशेषे च तत्तत्प्रसङ्गेन भक्त्या ब्रह्मशब्दः प्रवर्त्तते, न सङ्घविशेषे, न वादिमसङ्घे कथमपि प्रवर्त्तते मानाभावात् ।

'नयो वराय मरुतामिव स्वनः सेनेव सृष्टा दिव्या यथाशनिः ।
अग्निर्जम्भैस्तिगितैरत्तिभर्वति योधोन शत्रून्सवनान्यृञ्जते ॥'

(ऋ. सं. १।१४३।५)

यः अग्निः वराय वरणाय निग्रहाय न शक्यो भवति । तत्र दृष्टान्तत्रयमुच्यते । मरुतां स्वन इव स यथा अग्राह्यस्तद्वत् । तथादिव्यादिविभवा अशनिः यथा पतत्येव न निवार्यते तद्वत् । अयम्

अग्निः । तिगितैः निशितैः जम्भैर्दन्तैः दन्तस्थानीयज्वालाभिः अत्ति अस्मद्विरोधिनो भक्षयति तथा भर्वति हिनस्ति योधो न संप्रहर्त्ता शूर इव शत्रून् भर्वति भक्षयति तद्वत् किं च सः अग्निः वना वनानि वृक्षादिसमूहान् । न्यृञ्जते नितरां प्रसाधयति दहतीत्यर्थः ।

वर्धन्तीमापः पन्वा सुशिखिमृतस्य योना गर्भे सुजातम् ॥

(ऋक्० सं० १।६५।४)

आपः अब्देवताः । ईम् एनम् । उदके प्रविष्टमग्निम् वर्धन्ति प्रवर्धयन्ति । यथा देवा न पश्यन्ति तथा रक्षन्नित्यर्थः । पन्वा स्तोत्रेण सुशिखि सुष्ठु प्रवर्धितम् ऋतस्य यज्ञस्यान्नस्य वा योना योनौ करणभूते जले गर्भे गर्भस्थाने मध्ये सुजातं सुष्ठु प्रादुर्भूतम् । अत्राग्नेः प्रादुर्भावोऽद्भ्य उक्तस्तत एव वृद्धिश्चोक्ता । अग्निप्रादुर्भावादिमन्त्राणां याः संख्या उद्धृतास्ताश्चाशुद्धाः । तत्सम्बन्धिनश्च ये मन्त्राः सम्भवन्ति तैरपि न तदभीष्टसिद्धिः ।

'त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहाहितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वने वने ।
स जायसे मथ्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहस्पुत्रमङ्गिरः ॥

(ऋ० सं० ५।११।६)

हे अग्ने अङ्गिरसः ऋषयः गुहा गुहायां निहितं निगूढं वने वने वृक्षे वृक्षे शिश्रियाणम् आश्रितं त्वाम् अन्वविन्दन् अलभन्त । महत् महता सहस् सहसा बलेन युक्तः स त्वं मथ्यमानः जायसे । हे अङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत त्वां सहसः पुत्रमाहुः ।

अनेन मन्त्रेणाग्नेर्वृक्षादिष्वव्यक्तरूपेणावस्थितिरङ्गिरोभिर्दृष्टेत्युक्तम् । सर्वाणि भूतानि सर्वाणि सुखान्यग्नेर्भवन्तीति साधनाय निम्नोक्ता मन्त्रा उक्ता । परं नैभिरपि तत्सिद्ध्यति ।

'हृणीयमानो अपहि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।
इन्द्रो विद्वां अनुहित्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥'

(ऋ० सं० ५।२।८)

मन्त्रार्थस्तु—हे अग्ने हृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं मत् मत्तः अप ऐयेः हि अपागाः खलु । मे मह्यं देवानां व्रतपाः कर्मणः पालकः इन्द्रः प्र उवाच ।

हि। स एव विद्वान् त्वा अनुचचक्ष त्वां ददर्श। तेन अनुशिष्टः अहं हे अग्ने त्वाम् आगाम् इति। एवं वृश आह।

'निधीयमानमपगूलहमप्सु प्र मे देवानां व्रतपा उवाच।
इन्द्रो विद्वां अनुहित्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम्॥
(ऋ० सं० १०।३२।६)

कुरुश्रवणस्य यज्ञे निधीयमानोग्निरभिधीयतो निधीयमानम् अध्वर्युणा-हवनीयाग्नौ अप्सु मातृभूतासु अपगूलहम् अन्तर्हितं त्वाम्, नानेनापि तदभीष्टं सिद्धयति। किन्त्वग्नेर्व्यापकत्वादिकमेवोक्तम्। तच्चाग्नेरापेक्षिककारणत्वमेव वक्तुं शक्यते, परन्तु नौपचारिकमग्निनिबन्धनोन्नतिमूलकत्वम्।

'वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्वद्विषो रक्षसो अमीवाः।
सुशर्मणो बृहतः शर्माणि स्यामग्नेरहं सुहनस्य प्रणीतौ॥'
(ऋ० सं० ३।१५।१)

उत्कीलः स्तौति। हे अग्ने पृथुना विस्तीर्णेन पाजसा तेजसा शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वम् द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारणः शत्रून् विबाधस्व विशेषेण नाशय। अमीवाः रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि रक्षसः बाधस्व। यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व। सुशर्मणः स्वर्गादिलक्षणा शोभनसुखहेतोः बृहतः महतः शत्रु-विजयेन प्राप्तमहिम्नः सुहवस्य सुष्ठ्वाह्वानोपेतस्य अग्नेः शर्मणि अस्माकं सुखहेतौ प्रणीतौ उत्तरवेद्यादि स्थानेषु प्रणयने अहं स्याम् अग्निप्रणयन-पूर्वके क्रत्वनुष्ठाने भवेयम्। नानेनापि तदभीष्टसिद्धिः, किन्त्वग्नि-देवतारूपस्तत्तदभीष्टसिद्धये प्रार्थ्यते।

बलित्था महिमा वामिन्द्राग्नी पनिष्ठ आ।
समानो वां जनिता भ्रातरा युवं यमाविवेह मातरा॥
(ऋ०सं० ६।५९।२)

हे इन्द्राग्नी वां युवयोः महिमा महत्त्वं इत्था इत्थं बल सत्यम्। पनिष्ठ आ स्तुत्यतमः प्रजापतिः समान एक एव वां युवयोः जनिता जनयिता। अतः युवं युवां भ्रातरा भ्रातरौ स्वः। अपि च यमौ यमलौ सहोत्पन्नौ।

इहेह मातरा इह च इह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थः । अदितिर्हि तयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिः ।

अनेन मन्त्रेणेन्द्राग्न्योः देवतारूपयोः स्तवनम् ।

"सखा सख्ये अपचत्तूयमग्निरस्य कृत्वा महिषा त्रीशतानि ।
त्रीसाकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद् वृत्रहत्याय सोमम् ॥"
(५।२९।७)

सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः अग्निः महिषा महिषाणां त्रीणि शतानि सख्ये सख्युर्मित्रभूतस्य अस्य इन्द्रस्य कृत्वा कर्मण निमित्तभूतेन तूपंक्षिप्तम् अपचत् । इन्द्रः परमैश्वर्य्ययुक्तः मनुषः मनोः सम्बन्धीनि त्रीणि सरांसि पात्राणि तेषु स्थितं सुतं अभिषुतं सोमं साकं युगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहननाय पिबत् अपिबत् ।

अनेन मन्त्रेणेन्द्रस्य माहात्म्यमुक्तम् । नानेन समेषां जनानां मांसादिभक्षणं समर्थ्यंते, देवतारूपस्येन्द्रस्याचिन्त्यशक्तित्वात् । किञ्च नहि साम्यसङ्घीयमनुष्यमात्रस्येन्द्रस्य त्रीणि सरांसि पात्राणि भवन्ति । न वा तेषु स्थितः अभिषुतसोमः पानार्हो भवति । न वा तादृश इन्द्र महिषाणां त्रीणि शतानि खादितुं शक्नोति । ततोऽवश्यमचिन्त्यशक्तिर्देव एवेन्द्र इति मन्तव्यम् ।

अवोचाम रहूगणा अग्नये मधुमद्वचः ।
द्युम्नैरभि प्रणोनुमः ॥ (ऋ०सं० १।७८।५)

ऋषिः कृतं स्तोत्रमनयोपसंहरति । रहूगणा रहूगणस्य पुत्रा वयं गोतमाः अग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय मधुमद्वचः माधुर्योपेतं वचनं अवोचाम । तद्वचनरूपैः द्युम्नैः द्योतमानैः स्तोत्रैः पुनः पुनरग्निं वयम् अभिप्रणोनुमः अभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः ।

अत्रापि देवतारूपस्याग्नेः संस्तवनम् ।

यदप्युक्तम्—"विवाहव्यवस्थाचोत्तरयुग इव तदानीं नासीत्" तदपि तुच्छम्, विवाहव्यवस्थामन्तरा यज्ञस्यैवासंभवात् । दम्पत्योः सहैवाधिकारो यागेषु । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति रीत्या यज्ञसम्बन्धेनैव पत्नीत्वसंपत्तिः । ततः श्रुतिस्मृत्यनुसारिणी विवाहव्यवस्था सर्वदैवासीदिति मन्तव्यम् ।

यदप्युक्तं "सर्वा अपि क्रियाशीलताः साम्यसङ्घमतानुसारिण्यो भवन्ति स्म । तत्रोत्पादनसम्बन्धेषु सम्पत्तिसम्बन्धेषु च नियामिका

काचित्सैन्यादिशक्तिसम्पन्ना विधात्री च शासनसत्ता नासीत्। यदैव शासनसत्तायाः शासनयन्त्रं सक्रियं भवति तदैव सङ्घो भज्यते।

आर्य्याणां वेदानां संहितासु च तादृग्युगस्मृतितत्त्वानि संकलितानि। यदा देवा यज्ञैरयजन् यज्ञेष्वेवावतिष्ठन्ते स्म। यज्ञैरेव जीवन्ति स्म। तदानीं सम्पूर्णस्यैव जीवनस्य नियन्त्रणं यज्ञाधीनमेवासीत्। तत्रैव वेदे विधिमयानामपि यज्ञानां वर्णनम्। येषामनुष्ठानं ब्राह्मणपुरोहितसाहाय्येन राजभिर्धनिभिरन्यैश्च दरिद्रैरपि मनःकामनापूरकत्वेनानुक्रियते स्म।

प्राचीनतमेषु यज्ञेषु पुरातनजीवनप्रणालीरूपेण याथार्थ्यमासीत्। पाश्चात्येषु विधिप्रायेषु तदनुकृतिरेव। प्राचीनतमा यज्ञा एव देवैरनुष्ठीयन्ते स्म। ते सत्यभूता रहस्यमया आसन्। विधियज्ञवर्णनकाले तेषां सत्त्वं नासीत्। तत एव सत्रक्रतुशब्दैराख्यायन्ते।

आर्य्याणां धर्मकथासु देवास्तेषां पूर्वजाः पृथिव्यग्न्यादिप्रकृतिशक्तिरूपा अपि देवाः। देवैरनुष्ठितः कोऽयं सत्राख्यो यज्ञ इति जिज्ञासायां प्राचामार्य्याणां सामूहिकरूपेण कृतः परिश्रम एवेत्युत्तरम्। सत्रयागेषु सर्व एवर्त्विजो यजमानाश्च। अन्यत्र विधियज्ञेसु ऋत्विजो यजमानस्य कृते यष्टारः। दक्षिणाश्च तेभ्यो दीयन्ते, सत्रेसु नैतत्सर्वम्। सत्रयज्ञरूपेण सामूहिकमायोजनं क्रियते स्म। तत्र सामूहिकपरिश्रमरूपेण सर्वे भागिनो भवन्ति स्म। तत्र श्रमविभाजनं नासीत्। परवर्त्तिकालेषु षोडशधा ऋत्विजां यो विभागः स पूर्वं नासीत्। यज्ञे कृतस्य सामूहिकश्रमस्य यत्फलं तत्समानरूपेण विभज्यते स्म। समाख्या विधानमस्य समानोपभोगस्य प्रतीकभूतम्। एकपात्रेण समेषां सोमपानं समाख्यापदार्थः। अग्निष्टोमाख्ये सोमयागे एवेयं समाख्या नान्यत्रेति तस्य गभीरोऽर्थः। अत्र च समानगोत्रा एव भागिनो भवन्ति। समानरक्तसम्बन्ध एव समानगोत्रत्वम्।

अन्ययज्ञेषु नायं नियमः। तेन साम्यसङ्घस्य सदस्या एकरक्तसम्बन्धिनो भवन्ति स्म। तद्भिन्नो बाह्यस्तत्र न भागी भवति स्म। सत्रे सामाजिकश्रमारम्भात्पूर्वं सर्वे वेदिषु प्रतिजानन्ति स्म। वयं सर्वे निष्पापाः समानमनसः सहयोगं दास्यामः तानूनप्त्रे प्रचारनाम्ना प्रसिद्धोऽयं विधिः। प्रतिसाम्यसाङ्घिकपरिश्रमं कश्चिद् योजनाबद्धश्रमस्य युक्तायुक्तकृताकृतावेक्षको भवति

स्म। यथा मार्गप्रवर्तको निर्वाचनेन निर्धार्य्यते। उत्पादकशक्तीनां समुन्नत्या कार्य्याणामनेकरूपतायामस्य प्रवरणविधेः निर्वाचनस्य वा प्रादुर्भावः समजनि। कार्य्यपूर्तौ साम्यसङ्घस्य समतायां सर्वे प्रमुखकार्यकर्त्तार एकीभवन्ति। तत्र स्त्रियश्च भगिन्यो भवन्ति, नान्यविधियागेषु। सत्र-यज्ञविधानेन प्राचीनस्य आदिमसाम्यसङ्घस्य सत्ता सिद्ध्यति।

तिलकप्रभृतिभिः इमे यज्ञा अतिप्राचीना इत्युपगम्यते स्म। एते तेषां यज्ञानां समूहरूपा येषां मासेष्वनेकवारं कतिचिद्दिनान्यनुष्ठानं भवति स्म। सामाजिकदृष्टिकोणेन ये यज्ञान् विचारयन्ति ते स्पष्टमभ्युप-गच्छन्ति। साम्यसङ्घेः प्रतिदिनमनुष्ठीयमाना याः क्रियास्तासां समूह एव सत्रनाम्ना प्रसिद्धः। अतएव 'साकं सत्रा सह' इत्यमराभिधान-रीत्यापि सम्मिलितसमूहः सत्रशब्दार्थः।

उदाहरणार्थम्—त्रिरात्र-क्रत्वनुष्ठानेन देवा बहुधनं लेभिरे। तदाख्या-यिकायामुक्तं प्रजापतिर्वसुरुद्रादित्यान् त्रीन् गणान् (साम्यसङ्घान्) उत्पाद्य तेभ्य एकमग्निं ददौ त्रिभिरपि गणैर्मिलित्वा वर्षं यावदग्निमाराध्यैका गौरुत्पादिता। तेषां परिश्रमेण प्रजापतिः प्रसन्नो बभूव। गां वसुगणाय प्रायच्छत्। तथा तैस्त्रयस्त्रिंशदधिकशतत्रयसंख्याका गावः उत्पादिताः। ततस्तां तेभ्य आदाय रुद्रगणाय दत्तवान्। तेनापि गणेन तावत्य एव गाव उत्पादिताः। ततस्तस्मादप्यादायादित्यगणाय दत्तवान्। तेनापि ततस्तावत्य एव गाव उत्पादिताः। ततस्तेभ्यस्तास्ताश्चादाय प्रजापतिर्गोसहस्रेणायजत्। तेभ्य एव सहस्रं गाः दक्षिणा दत्तवान्। अर्थात् दक्षिणारूपेणोपहारं ददौ।

एतेनार्य्यगणानां सामूहिकी समुत्पादनप्रणाली विज्ञायते। अस्य क्रतोरिदं वैशेष्यम्। यदस्यानुष्ठातार एव गणसंघस्य देवताः। तेन ते देवाः प्राचीनस्य जनवादिसाम्यसङ्घस्य जनसंघटनस्य वा सदस्या एवेति सिद्ध्यति।

अन्यच्च वैशेष्यम्। ते अग्नित्रयमेकीकृत्य सामूहिकं श्रमं कृतवन्तः। तेन तदानीं व्यक्तिगतं वितरणमधिकारश्च नासीदित्यपि सिद्ध्यति। कथायां गौर्धनकारणमुक्तम्। तस्माद्धनमुत्पिपादयिषवस्त-द्विभागं कर्त्तुं प्रभवन्ति। अन्यच्च उत्पादितानां गवां समानया संख्यया धनस्य समानताऽपि सिद्ध्यति।

अपरमपि वैशेष्यम् । उत्पादितानां गवां पुनरेकीकरणेन यज्ञानुष्ठानं, तदेवोत्पादकानां संमिलितोपभोगः । तेन सार्मूहिकोत्पादनवितरणप्रणाली स्पष्टं सिद्धयति । यज्ञप्रणाल्या साम्यसङ्घस्य प्रतिदिनं निर्वर्त्याः श्रमाः के के भवन्ति । तदेतत्सर्वं सोमयागस्याग्निष्टोमे षडङ्गक्रतौ देवसत्रे च ज्ञातुं शक्यते ।

प्रारम्भे साम्यसङ्घानां प्रातिस्विकं लघुभूतं रूपमासीत् । यथाद्यापि लघुग्रामेषु लघीयस्यो वसतय उपलभ्यन्ते । तेषां पशुधनमेव प्रमुखं धनम् । तेन प्राधान्येन तत्सुरक्षाप्रबन्ध आवश्यक आसीत् । तदर्थमेव पाषाणमयैरश्मव्रजाख्यैः प्राचीरैर्ग्रामा अवार्य्यन्ते स्म । समिन्नामधेयैः काष्ठैः प्रज्वलितोऽग्निस्तेषां जीवनमूलमिवासीत् । काष्ठमये चतुर्भुजाकारे द्वात्रिंशद्धस्ते दीर्घे चतुर्विंशद्धस्त-परिणाहे तृणाच्छादिते मण्डपे सोऽग्निराधीयते स्म । तस्मिन्मण्डपगृहे सर्वस्य साम्यसङ्घस्य महानसगृहकार्यं निर्वहति स्म । तत्समीप एव साम्य-सङ्घस्यापरमपि गृहम्, यत्र दुग्धदधिघृतानि रक्ष्यन्ते स्म । तत्रैवैकमपरमपि संस्थानं यत्र सोमरसः सूयते । सोमपानार्थं ग्रहाख्यानि विशिष्टपात्राणि भवन्ति स्म । तेषां सहोपवेशनार्थं पृथक्स्थानम् । तेषामुपवेशनार्थं मृन्मयानि लघूनि चत्वराणि निर्मीयन्ते स्म । तत्रैव घासाः, कुशा आस्तीर्यन्ते स्म । तत्रैव सर्वे समवेतास्तिष्ठन्ति स्म । सर्वा भूमिः सा महावेदिनाम्ना प्रसिद्धा । तत्रैव स्थित्वा यावद्दिनं परिश्राम्यन्ति । अग्निप्रसादेन यदुप-लभ्यते तदुपभुञ्जन्ते स्म । जनसंख्याबाहुल्येन विस्तृता भूमिस्तदर्थम-पेक्षितासीत् । प्राचीमाराभ्य प्रतीचीं यावत् द्वासप्ततिहस्त (अष्टोत्तर-शतफीट) मानमिता, पूर्वस्मिन्कोणे दक्षिणोत्तरयोः अष्टाचत्वारिंशत्हस्त-(७२ फीट) परिणाहः, पश्चिमे कोणे षष्ठिहस्त (९० फीट) परिणाहः ।

तत्रैव समीपे तदुपयुक्तवस्तुनि क्षेपार्थं चत्वालो भवति स्म । प्रातरेव होत्रा देवा मनुष्या आहूयन्ते स्म । ततः सर्वेभ्यः कार्य्यवितरणम् । केचित् सोमानय-नाय, केचित्सोमाभिषवाय, केचिदास्तरणाय घासा (कुशा) नयनाय, केचित्पशु-बन्धनोपयोगिरज्जुनिर्माणाय नियुज्यन्ते स्म । ग्रहाच्छादनार्थमपि घासापेक्षा । केचिदग्न्यर्थं काष्ठच्छेदनाय गोदोहनार्थं दुहितरो नियुज्यन्ते स्म । शमिता पशूनां विशसनं करोति । चर्माण्युत्कृन्तति । मांसं पचति । पाषाणैरन्नं पिनष्टि । मृन्मयानि पात्राणि पाचयति । तदानीं धातुद्रावणविज्ञानं नासीत् ।

काष्ठमयानि वेत्रमयानि च पात्राणि निर्मीयन्ते स्म । तेष्वेव कश्चिद् गृहपतिर्निरुच्यते । स एव नरान् नारीश्च तेषु तेषु कर्मसु नियोजयति । अनेके अध्वर्यवः कर्माण्यवेक्षन्ते । किं कार्य्यं कथमनुष्ठेयमित्यादि निर्दिशन्ति । ब्रह्मा सर्वाणि कार्य्याणि निरीक्षते । त्रुटिं निरीक्ष्य बोधयति समादधाति । उद्गाता गीतं गायति, तेनोत्साहयति सर्वान् । तेन लयतालपूर्वकं सामूहिकः श्रमः प्रवर्त्त्यते । परिश्रमः कठिनोऽपि नीरसतां नोपयाति । तदानीं पेषणार्थं पेषणी (चक्रिका) नासीत्, तथाप्यन्नपेषणसाधनं दृषदुपलादिकमासीत् । अश्वपार्श्वास्थिभिरेव तीक्ष्णीकृतैर्घासच्छेदनम् । पशुविशसनार्थमपि खड्गादिकं नासीत् । पशुचर्मोत्कृत्तनार्थं क्षुरिकादिकमपि नासीत् । लौहद्रावणकलापि नासीत् । तेन यज्ञपरिश्रमेण आदिमसाम्यसङ्घस्यापुरोगामितैव प्रतीयते ।

तत्र यदुत्पद्यते तत्सर्वमुपभोगार्थं महावेद्यामानीयते । तादृशी धर्माज्ञासीत् । देवेभ्यः पितृभ्यस्तद्भागसमर्पणानन्तरं हुतशेषं सर्वैरुपभुज्यते स्म । प्रतिदिनं हवनमपि भोजनवितरणप्रणालीव्यतिरिक्तं नान्यत् । सर्वं कार्य्यम् परमानन्दप्रदेन सोमरसपानेन समाप्यते । तेन साकं व्रीहियवमयपुरोडाशं दुग्धदधिमिश्रं चर्वादिकं भुज्यते स्म । मांसादिकमपि सहभोजने उपभुज्यते स्म । सर्वविधमांसोपभोगश्चलति स्म । भुक्त्वा पीत्वाग्नेश्चतुर्दिक्षु शेरते स्म ।

पूर्वं संभोगप्रथाऽप्यनियमितैवासीत् । पश्चाद्विवाहादिप्रथोत्पत्त्यनन्तरम् कुटीरेषु स्त्रीपुरुषयुगलानि शयनार्थं प्रविशन्ति स्म । एवं साम्यसङ्घरूपस्य ब्रह्मणः कार्य्यं चलति स्म ॥"

यदुक्तम् "साम्यसङ्घकाले शासनसत्तानासीत् । शासनयन्त्रस्य सक्रियत्वे सङ्घस्य भङ्गापत्ते" रिति तदपि तुच्छम् । सृष्टेः परमेशहेतुकत्वेन तन्नियन्त्रणानपायात् । सर्वं जगन्नियमितं दृश्यते, नियमाश्च न नियन्तारमन्तरा संभवन्ति । आदिमसाम्यसङ्घस्य खपुष्पायितत्वेन तन्नियन्त्रणस्य सुतरामसंभवः । नियममन्तरा सङ्घोऽपि न चलति । नियमश्चेन्नियन्त्रापि भाव्यमेव । लघौ सङ्घे सैन्यशक्तेरपेक्षैव न भवति, महति तु सङ्घे सेदानीमिवापेक्षितैव ।

यदप्युक्तम् "पूर्वजानां देवानां यज्ञाधीनमेव जीवनमासी" दिति तदपि निष्प्रमाणमेव । पूर्वजेभ्यो मनुष्येभ्यो देवानां भिन्नत्वात् । देवतोद्देश्येन द्रव्य-

त्यागलक्षणस्य यागस्यैव प्रामाणिकत्वात्। यदा सृष्टेः प्राक्तन्यामवस्थायां यज्ञादिसामग्री नासीत्तदानीं भावनामयो मानस एव यज्ञः प्रवर्तते स्म। यज्ञादिसामग्र्यां जातायान्तु क्रियामयो यज्ञः प्रवृत्तः। यज्ञस्तु सर्वोऽपि वैध एव। पशुजीवनप्रणालीवदवैधी मानवजीवनप्रणाल्यपि न वेदविषयः। तस्याः प्रत्यक्षादिविषयत्वेनाज्ञातज्ञापकवेदविषयत्वानुपपत्तेः।

अत एव 'पुरातनजीवनप्रणालीरूपो यज्ञ एव यथार्थभूतो यज्ञ आसीत्। पाश्चात्त्यो विधिमयस्तु तदनुकृतिरेवे'ति जल्पनमपि—निराधारमेव, प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्ध्यसंभवात्। अपि चाद्यापि यज्ञाधीनमेव जीवनम्।

"अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यः यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥

इति यज्ञोद्भूतान्नजीवनत्वेन समेषां यज्ञजीवनत्वं स्पष्टमेव।

यदुक्तम् "यज्ञशब्दो नैकं पदं किन्तु वाक्यम्, यजने य इत्यस्य वागमत्वम्, ग इत्यस्योत्पादनं न इत्यस्यन्तोऽर्थः। तेन ते यान्ति परस्परं मिलन्ति गत्वा चोत्पादयन्त्यपेक्षितानि वस्तूनि सन्ततीश्च। यजुर्वेदशब्दे यजुः शब्दोऽपि वाक्यम्। तस्याप्ययमेवार्थः। पश्चाद् यजुःशब्दः संज्ञामात्रपरः संवृत्तः। तथा च सामूहिकरूपेण वस्तुसन्तानोत्पादनप्रणाली यज्ञसंज्ञया बोध्यते। वैयक्तिकसम्पत्तिवर्गशासनसत्तास्थापनानन्तरं सत्रयज्ञक्रत्वादिसत्ता लुप्ता। तदा यज्ञः शुद्धविधिरूपेण सामाजिकस्मृतिरूपेणावशिष्यते स्म। यज्ञप्रणाल्या तेषामभिवृद्धिप्राप्त्यै यज्ञं प्रति तेषामार्य्याणामतीव विश्वासः। यज्ञब्रह्मानन्तरमेव समाजस्योत्पत्तिस्तदैव वर्गजातयश्च विकासिताः। तेन यज्ञविश्वासः सामाजिकपरम्परायां विधिकर्मसंस्कारादिरूपेणाङ्गतामुपगतः। यथार्थताया—अभावेऽपि पश्चात्शासकवर्गस्य स एवास्त्रतामुपगतः। येन शोषितवर्गस्य शोषणं प्रवृत्तम्। जनसाधारणानां विश्वास उत्पादितः यत्पूर्वजानामनुष्ठितयज्ञानुकरणेन धनादिकं लभ्यते" इति तन्न, त्वदुक्तकल्पनाया निष्प्रमाणकत्वाद्वेदविरुद्धत्वाच्च।

वस्तुतस्त्वयं डांगेमहाशयो न वेदस्याक्षरार्थतात्पर्य्यान्वेषणाय प्रवृत्तः, किन्तु कथञ्चिदपि वेदेषु कम्यूनिज्मतत्त्वसाधनायैव प्रवृत्तः। अत एवैतेन

पूजाद्यर्थकयजधातोर्निष्पन्नोऽपि यज्ञशब्दोऽन्यथा साधयितुमिष्यते । तथाविधार्थकरणे किं बीजमिति तु न शक्यते दर्शयितुम् ।

यूरोपीया भारतीयाश्चेतिहासकारास्तु तादृशं विरुद्धमर्थं कल्पयितुं न शक्नुवन्ति । तदेतत्तेषां नैर्बल्यं कम्यूनिज्माज्ञानमूलकमभ्युपैति ।

सत्रक्रतुयज्ञशब्दानामर्थस्तु मन्त्रैर्ब्राह्मणैः सूत्रैश्च देवयजनरूपो विहित इत्युक्तमेव । यथा चक्षुर्भिन्नैरिन्द्रियै रूपस्याज्ञातत्वादेवाज्ञातज्ञापकत्वेनाज्ञातरूपज्ञापकत्वाच्चक्षुषः प्रामाण्यम् । तथाविधस्याज्ञातशब्दस्य ज्ञापकत्वेनैव श्रोत्रस्य प्रामाण्यमेवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यामज्ञातस्य धर्मस्य ब्रह्मणश्च ज्ञापकत्वेनैव वैदिकशब्दस्य प्रामाण्यम् ।

पौरुषेयाणां शब्दानां पुरुषाश्रितभ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणपाटवादिदोषदूषितत्वेनाप्रामाण्यसंभवेऽपि तद्विपरीतापौरुषेयवेदस्य तदभावादनपेक्षमेव प्रामाण्यम् सिद्धयति । प्रत्यक्षानुमानासिद्धधर्मब्रह्मबोधकत्वमेव वेदत्वम् ।

अयञ्च शब्दो योगरुढः । अतो धर्मब्रह्मबोधकानाम्पौरुषेयधर्मब्रह्मशास्त्राणां न वेदत्वम् । तथाकथितसाम्यसङ्घतदुत्पादनप्रणालीबोधकत्वेन त्वदीयग्रन्थानामिव वेदानामपि वेदत्वं प्रामाण्यञ्च न स्यादेव पाषाणैरन्नपेषणादिकं तु विधिप्रयुक्तमेव । अप्राप्तप्रापकविधेरेवापूर्वविधित्वम् । पक्षान्तराप्राप्तिप्राप्तफलकस्य विधेस्तु नियमविधित्वमेव ।

अत एव "आयसशस्त्रादेरनाविर्भावात्पाषाणमयैः क्षुरादिभिरेव कार्य्यं क्रियते स्मेति" कल्पनापि निरर्थिकैव । सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य सर्वज्ञकल्पवेदस्याज्ञानकल्पनाऽसंभवात्, सौवर्णायसस्वधितिवाणभूषणादिवस्तुप्रयोगस्य यज्ञेषु दर्शनाच्च । अत एवाग्नेः पशुपालनस्याविर्भावेन क्रान्तिकारिपरिवर्तनमितितैर्न ज्ञातमि" त्युक्तिरपि मुधैव । अलौकिककार्य्यकारणभावस्य मिथ्यात्वकल्पनमपि पलायनमेव ।

यदुक्तं—स्वप्नप्रायाः कल्पना अपहाय वस्तुतत्त्वान्वेषणेनोत्पादनप्रणाल्येव यज्ञः सिद्धयति" तदपि निरर्थकम् । शब्दार्थनिर्णये शब्दपारतन्त्र्यावश्यंभावित्वेन स्वाभ्यूहितकल्पनायाः शब्दार्थत्वासंभवात् ।

यजिधातोरेव यज्ञशब्दो निष्पद्यते, न तु य ज्ञ इतिविभिन्नधातुभ्यस्तदुत्पत्तिस्तत्र प्रमाणाभावात् । यजधातोस्तु सत्त्वे पाणिनिधातुपाठ एव प्रमाणम् ।

संगतिकरणादिकन्तु यजधातोरर्थ एव। यज देवपूजासंगतिकरणदानाद्यर्थेषु तत्प्रसिद्धेः।

किञ्च शब्दानां व्यवहारादेव संगतिग्रहो भवति। शक्तिग्रहणकारणेषु व्यवहारस्यैव मूर्धन्यत्वात्, व्यवहारे चादृष्टार्थं देवयजनरूपकार्यकलापेष्वेव यज्ञशब्दः प्रवर्तते।

किञ्च न इति नाशार्थक उक्तस्तस्य प्रकृते कथं संगतिः। अतः यजुः शब्दस्याप्ययमेवार्थ इत्यपास्तम्। तथा च सामूहिक वस्तुसन्तानोत्पादनप्रणाली यज्ञशब्दव्यपदेश्येत्यप्युपहासास्पदम्। सामूहिक-सन्तानोत्पादनप्रणाली तु कम्युनिस्टनामेव शोभते। तेषां रीत्या विवाह-प्रथायाः पूर्वं दायभागनिर्धारौपायिकत्वेऽपि साम्प्रतं व्यक्तिगतसम्पत्तीनां राष्ट्रायत्तत्वसंपादनेन संपत्त्यभावेन दायभागानुपयोगित्वेन विवाहस्यान-वश्यकत्वात्। अत एव लेनिन प्रभृतिभिरुक्तं किञ्चिज्जलपानार्थं यथा जल-धानी (बालटी) वहनं नावश्यकम्। यत्रैवेष्यते तत्रैव तल्लाभसंभवात्। तथैव कस्याश्चिदेहिक्या आवश्यकतायाः पूर्तये विवाहेन नार्य्या वहनमपि नावश्यकं सर्वत्र तल्लाभसंभवात्।

एवमेव "वैयक्तिकसत्तास्थापनानन्तरम् सत्रक्रत्वादिसत्तालोपः" इत्युक्तिरपि निरर्थिकैव। त्वदभिमतसत्रात्मकसाम्यसङ्घसत्तापेक्षया अपि पूर्वं सत्रप्रकृतिरूपसोममूलकवैयक्तिकसत्तायाः साधितत्वात्।

वस्तुतस्तु क्रतुयज्ञादिशब्दानां पर्य्यायवाचकत्वं सत्राणान्तद्विशेष-रूपत्वमेव। विधिवलादेव यज्ञाद्यनुष्ठानम्, नतु सामूहिकश्रमकरणरूपेण तदनुष्ठानं विधिमन्तरा-तद्वैयर्थ्यात्। गतो मार्गोऽनुगम्यते इतिरीत्या शास्त्र-विरुद्धमेव देवानां पूर्वजानां वानुकरणं क्रियते। 'तदेव चरितं चरेत्' इति शास्त्रविरुद्धानुकरणस्य निषेधात्।

यदपि "वेदकालीनार्य्याणां ब्रह्मन् शब्दोऽपि नौपनिषददार्शनिक-ब्रह्मपदार्थः। तथाहि—मौलिकबुद्धिचेतनादिशब्दित आत्मैव ब्रह्म, विश्व-सृष्टिस्तदाभासमात्रं, ब्रह्म तु निर्गुणं गुणातीतं वा। अर्धवन्यावस्थायां वर्त्तमाना वैदिकाः समाजस्यात्मविरोधं वर्गसंघर्षशोषणञ्च न जानन्ति स्म। तेन निःसारदार्शनिकब्रह्मकल्पना तैर्न कर्त्तुं शक्यते स्म। औपनिषद्ब्रह्मणः

साक्षात्कारो ध्यानमात्रसाध्यः। वैदिकानां तु ब्रह्मयथार्थभूतं बाह्यसत्यमासीत्। मानवा भौतिकश्रमद्वारा यस्यानन्दमनुभवितुं शक्ताः। आदिमसाम्यसङ्घरूपं तद्ब्रह्मानन्दमनुभवति, खादति, पिबति, नृत्यति समुन्नमति। औपनिषदे ब्रह्मणि तत्सर्वं न संभवति, तस्य मनोवचनातीतत्वात्। स्वस्थे जीवनेऽभिवर्धमाना वैदिका आर्य्या अस्तित्वशून्येऽर्थहीने उदासीने ब्रह्मणि सर्वथा निरपेक्षाः। अतः साम्यसंङ्घस्तत्सदस्याश्च ब्रह्मपदार्थः। वन्यावस्थायां वर्तमानत्वात्तेनापि-चन्द्रसूर्य्याकाशपृथिव्यादीनां सम्बन्धः साम्यसंघेन संस्थापितः। आदर्शवादि-दर्शनप्रभावेण विद्वद्भिर्नैतदवबुद्धम्।

हाग, एगलिंग, हिले ब्राट, केतकर, तिलक प्रभृतिभिर्ब्रह्मतत्त्वं परिश्राम्यद्भिरपि यथावत्तन्नावबुद्धं तथैव यज्ञोपि। हांग महाशयेन सायणोक्ता अनेके अर्था गृहीताः। तत्तुच्छम्, भावानवबोधात्। यद्यपि बृहतेर्धातोरर्थानुगमात् अनन्तपदसमभिव्याहाराच्च 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'ति निरतिशयानन्दज्ञानात्मकमेव ब्रह्म, तथापि--प्रकरणानुरोधेन ब्रह्म-शब्दस्यानेके अर्थाः संभवन्त्येव। कचिन्निर्गुणं ब्रह्म, कचित्सगुणं, कचित्तदव-द्योतको वेदोऽपि ब्रह्म शब्दव्यपदेश्यो भवत्येव। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यत्र निर्गुणं ब्रह्म, 'ब्रह्म देवेभ्यो विजिग्ये' इत्यत्र सगुणं ब्रह्म, 'कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि' अत्र ब्रह्म वेदः, 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' प्रकृतिरेव महद्ब्रह्म पदार्थः। विराट् हिरण्यगर्भ चतुर्मुखप्रभृतयोऽपि ब्रह्मपदव्यपदेश्याः। मन्त्रा ब्राह्मणानि आरण्यकानि उपनिषदश्च वेदा एव। न तत्र पौर्वापर्य्यं कालभेदो वा वक्तुं शक्यम्। ऋक्-संहितायामपि वेदचतुष्टयसम्बन्धिनामृत्विजां वर्णनस्योक्तत्वात्।

ऋत्विग्विशेषोऽपि ब्रह्मपदार्थः।

"ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु।
ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत्वः॥"

(ऋ० सं० १०।७१।११)

'मन्त्रा अर्धवन्यावस्थायां ज्ञानविज्ञानविशेषविकासेभ्यः पूर्वमारचिता-स्तत्रापि केचिन्मन्त्रा पश्चान्निर्मिता' इत्येतत्सर्वं निर्मूलमेव। वेदमन्त्रेष्वेव वेदलक्षणाया वाचो नित्यत्वश्रवणात्। 'वाचा विरूपनित्यया' इति मन्त्र-वर्णात्। ब्रह्मणो विधात्राऽपि वेदा न निर्मीयन्ते किन्तु वेदा ब्रह्मणो हृदि

प्रतीयन्ते। 'यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' ब्राह्मणभागेषु अस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणः सगुणस्य निःश्वासरूपत्वमुक्तं वेदानाम्। सर्वमेतत् त्वत्कल्पनया विरुद्धयते।

यदुक्तम् 'अन्नस्वामी स्तुतिस्वामी वा ब्रह्मणस्पतिशब्दस्य नार्थः किन्तु ब्राह्मणानां नेतॄणां नेता इति राजवाडे महाशयः। वयं तु यज्ञसाम्यसंघ-(कम्यून) स्य नेता ब्रह्मपदार्थ इति ब्रूमः। ऋ० ८।३७।१।७६।६।५२।३, ९६।२३।५, २।४७।२, ७।२९।९।

यद्यपि ब्रह्म, ब्रह्मणस्पति शब्दप्रदर्शनार्थं डाङ्गे महाशयेन उपर्युद्धृतं स्थलं निक्षिप्तम् तथापि न तत्र सर्वत्र ब्रह्म ब्रह्मणस्पति-शब्दः उपलभ्यते। यत्र चोपलभ्यते न तत्रादिमसाम्यसङ्घपरः किन्तु क्वचिन्मन्त्रपरः, क्वचिद् ब्राह्मणजातिपरः।

हिस्वे ब्राटरीत्या ब्रह्मन्शब्दस्य नवीना सत्ता अर्थः। इदानीं यावद्यस्य सत्ता नासीत्, पूर्वजेभ्यो यज्जन्यते, यज्ञध्वनेः सोमाभिषवाद्वेदपाठाच्च तस्य सत्त्वं वस्तुभूतं भवति। तच्चान्यदेवैः सार्कं युद्धयतेऽपि। सोमस्तद्रक्षकः। ब्रह्मन्पदवाच्या काचिद् रहस्यमयी शक्तिः। विधिकर्मभिस्तदाह्वानं शक्यम्। हागस्वीकृतामिमां परिभाषां हिलेब्राटः समर्थयते। मन्त्रपाठे दक्षिणाभिः सा शक्तिराहूयते। सा साम्य-संघसत्तारूपैव भवितुमर्हति। तामेवार्य्या परिश्राम्यन्तो गायन्तः सोमं पिबन्तः विराड्ब्रह्मरूपेण चिन्तयन्ति स्म। यस्यां विकासावस्थायां ते जीवन्ति-स्म। तस्यां साम्यसंघरूपायां शक्तौ रहस्यमय्यां (या यज्ञाज्जनित्वात्तत्रैव निवसति यज्ञेनैवाहूता गच्छति) सामूहिकपरिश्रमे पशुचेतनाया (भौतिकचेतनाया) उत्थानं जागरणमर्धवन्यावस्थायां रहस्यात्मकश्चमत्कार इवानुभूयते स्म।

अग्निप्रादुर्भाव-पशुपालन-सामूहिकोत्पादनश्रमतदुपभोगप्रणालीरूपेण—यज्ञेनैव साम्यसंघरूपं ब्रह्मोत्पद्यते। धनधान्यसमृद्धं वैभवशक्ति च सम्पद्यते रक्ष्यते च। तेनैवार्य्याणां सर्वमग्नौ तदाधारिते यज्ञे केन्द्रितम्। तेनैव प्रगतिपथमारुह्याग्रेसरन्तः लोहद्रावणादिना दात्री कुठारादि निर्माणा-दिभिरुन्नता भूत्वापि पूर्वजानामिव देवप्रीत्यर्थं नूत्नयज्ञमनुकुर्वन्ति स्म। तेऽपि

तान्येव छन्दांसि गायन्तः सोमादि घासान् दात्र्यादिभिस्तच्छेदनमकृत्वाऽश्वास्थिभिरेव छिन्दन्ति ।

यद्यपि तदानीमादिमसाम्यसंघो नासीत्, नवा वस्तुभूतः सामूहिकोत्पादनप्रणालीरूपो यज्ञ आसीत् तथापि प्रतीकरूपेण तत्कृत्यानि समावर्त्तयन्ति ।

वस्तुभूतस्य प्राचीनस्य साम्यसङ्घस्य ब्रह्मणो जीवनं न पुनरावृत्तम् । यस्य समाजस्य यज्ञो यथार्थं वस्तुरूपो यज्ञ आसीत् तस्यैवोत्तराधिकारिभिरस्तित्वहीना मिथ्याभूता यज्ञाः प्राप्ताः । तेनैवातीतानि अनेकानि व्यवहारचिह्नान्यवशिष्यते । "विधिरूपेणैव यज्ञानाचरन्तः छन्दांसि फलाशया पठन्ति" इति, तदपि तुच्छम्, निष्प्रमाणत्वात् ।

निम्नोक्तसंख्याका मन्त्राः प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः । तेषु ये मन्त्रा उपलभ्यन्ते तेनैव तत्समीहितसिद्धिः । केचित्त्वनुपलम्भपराहता एव । तथाहि—

'प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ-प्रसुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यन्दिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥
(ऋ० सं० ८।३७।१)

हे शचीपते ! इन्द्र त्वं वृत्रतूर्येषु सङ्ग्रामेषु इदं ब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् विश्वाभिः सर्वाभिः अतिभिः रक्षाभिः प्र आविथ प्र रक्ष । सुन्वथः सोमाभिषवं कुर्वन्तो यजमानांश्च प्र आविथ । अपि च हे अनेद्य अनिन्द्य वज्रिवः वज्रिन् वृत्रहन् इन्द्र माध्यन्दिनस्य सवनस्य सम्बन्धिनं सोमस्य सोमं पिब ।

अत्र ब्रह्मशब्दस्य ब्राह्मण एवार्थः । ब्रह्मशब्देन साम्यसङ्घस्य ग्रहे तत्रैव समेषामन्तर्भावः । पुनः सुन्वतः इति यजमानानां सोमाभिषवं कुर्वतां पृथग्ग्रहणं—व्यर्थमेव स्यात् ।(ऋ०सं० ७।६९।९) एतत्संख्याको मन्त्रो नास्त्येव । तस्माद् ब्रह्मपदेन ऋत्विग्भूता ब्राह्मणाः सुन्वत इति च यजमानग्रहणं सर्वथा श्लिष्टम् ।

"अस्मै वयं यद्वावान तद्विविष्म इन्द्राय यो नः प्रदिवो अयस्कः ।
सुते सोमे स्तुमसि शंसदुक्थेन्द्राय ब्रह्म वर्धनं यथासत् ॥"
(ऋ०सं० ६।२३।५)

प्र दिवः पुराणः यः इन्द्रः नः अस्मदर्थं अपः पोषणादिकं कर्म कः करोति अयमिन्द्रः। यत् स्तोत्रादिकं वा न कामयते अस्मै इन्द्राय वयं तद्विविष्मः

व्याप्नुमः कुर्म इत्यर्थः। सोमे सुते अभिषुते सति स्तुमः इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्मः। उक्था उक्थानि शस्त्राणि शंसन्तः। ब्रह्महविर्लक्षणमन्नम् इन्द्राय इन्द्रार्थं वर्धनं यथावृद्धिकरं असत् स्यात् तथा कुर्मः इत्यर्थः।

अत्रापि ब्रह्मशब्दस्य हविर्लक्षणान्नमेवार्थो युक्तः, बृंहणहेतुत्वात्। यद्यत्र ब्रह्मसाम्यसङ्घः स्यात्तदा त्वद्रीत्येन्द्र एव संघार्थो भवति, नतु संघ इन्द्रार्थो युज्यते। किञ्च सुते सोमे हविरेवापेक्षितम्। तत्र साम्यसङ्घस्य प्रसङ्ग एव नास्ति। सोमे अभिषुते इन्द्राय स्तोत्राणि क्रियन्ते, उक्थानि शस्त्राणि च शस्यन्ते। तैर्ब्रह्मलक्षणस्य हविषो बर्धनं भवति। (ऋ०सं० ७। २९।९) अयमपि मन्त्र; नास्ति।

"त्रिबन्धुरेण त्रिवृता सुपेशसा रथेनायातमश्विना।
कण्वासो वा ब्रह्मकृण्वन्त्यध्वरे तेषां सु शृणुतं हवम्॥"

(ऋ०सं० १।४७।२)

हे अश्विना त्रिबन्धुरेण उन्नतानतरूपत्रिविधबन्धनकाष्ठयुक्तेन त्रिवृता अप्रतिहतगतितया लोकत्रये वर्तमानेन सुपेशसा शोभनसुवर्णयुक्तेन रथेन आयातम् इहागच्छतम्। कण्वासः कण्वपुत्राः मेधाविन ऋत्विजो वा वां युवयोः अध्वरे यागे ब्रह्मस्तोत्ररूपम् मन्त्रं हविर्लक्षणमन्त्रं वा कृण्वन्ति कुर्वन्ति। तेषां कण्वानां हवम् आह्वानम् सुशृणुतं सुष्ठु आदरेण शृणुतम्।

यागे सोमाभिषवः स्तोत्रं शस्त्रं हविर्दानञ्च भवति। न चात्र साम्यसंघः प्रकृतः प्रसक्तो वा।

"किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोमगोपां किमङ्ग त्वाहुरभिशस्तिपां नः।
किमङ्ग नः पश्यसि निन्द्यमानान् ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य॥"

(ऋ० सं० ६।५२।३)

किमङ्गेति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ। हे सोम त्वा त्वां खलु ब्रह्मणः मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा गोपां गोपायितारं आहुः कथयन्ति पुराविदः। तथा नः अस्माकम् अभिशस्तियाम् अभिशंसकेभ्यः शत्रुभ्यः पालयितारं त्वामेव खल्वाहुः। यद्वा अङ्गेत्यभिमुखीकरणे अङ्ग हे सोम किं कारणम् त्वां ब्रह्मणो गोपामाहुः। किं करणं त्वामस्काममभिशस्ति-

पामाहुः । निन्द्यमानान् परैर्दूष्यमाणान् नः अस्मान् अङ्ग हे सोम किं कारणं पश्यसि । त्वामेव सर्वे ब्रह्मणे रक्षकं शत्रुभ्यः पालकञ्च कथयन्ति । अतोऽस्मासु परैर्निन्द्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम् । अतः ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे तस्मै तपूंषि तापुकं हेतिम् आयुधम् अस्य क्षिप प्रेरय ।

अत्रापि मन्त्रे ब्रह्मशब्देन साम्यसंघो न ग्रहीतुं शक्यस्तस्य संगतिग्रहाभावात्, प्रमाणाभावाच्च । किन्तु सोमस्तुतिप्रसङ्गे मन्त्रादय एव विवक्ष्यन्ते । मन्त्रे देवबृंहण हेतुत्वाद् ब्रह्मत्वं कर्मण्यपि तेनैव हेतुना ब्रह्मत्वं संभवति । साम्यसङ्घस्य पालकः कथं वा जडरूपः संस्तूयते । घासरूपः सोमः कथं वा तेषां पालयिता भवति ? देवरूपश्च सोमस्त्वया नाभ्युपेयते । ब्राह्मणजातावपि ब्रह्मशब्दो युक्तः, मुख्यब्रह्मसाक्षात्कारे प्राधान्येनाधिकृतत्वात् ।

किञ्च कया वृत्त्या ब्रह्मशब्दः साम्यसंघे वर्तते इति तु नोक्तम्, व्याकरणकोषादिषु व्यवहारेषु वा न ब्रह्मशब्दस्य साम्यसङ्घोऽर्थ उक्त । गौण्या चेत्कैगुणैः साम्यमस्त्युभयोः । शक्यार्थः क इति पूर्वं वक्तव्यम्, तेन च साम्यसंघस्य संबन्धो वाच्यः । शक्यार्थसम्बन्धिन्येव लक्षणा संभवति । अतो न लक्षणापत्तिरपि । अन्वयानुपपत्त्या तात्पर्य्यानुपपत्त्या वा लक्षण । तात्पर्यं कथं ज्ञायते, कथञ्च तदनुपपत्तिः, कथञ्च लक्षणायां तदुपपत्तिः । प्रायः ब्राह्मणेषु मन्त्रा बहुत्र व्याख्यायन्ते, उपनिषदपि ब्राह्मणान्तर्गतैव । तेनोपनिषदुक्ता ब्रह्मपदव्याख्या नोररीक्रियते । निष्प्रमाणं किमपि कल्प्यत इति चित्रम् ।

उपनिषदि तु स्पष्टमुक्तम्—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभि संविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म, (तै. उप.), उत्तरमीमांसायाम् 'अतो ब्रह्मजिज्ञासे' ति वेदरहस्यज्ञेन भगवता व्यासेन ब्रह्मविचारं प्रकृत्य तल्लक्षणं सूत्रितम् 'जन्माद्यस्य' इति । ब्रह्मणस्तटस्थमेतल्लक्षणमुक्त्वा 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधा' दिति सूत्रानुरोधेन प्रपञ्चस्याभिन्ननिमित्तोपादानकत्वं ब्रह्मणो लक्षणं पर्य्यवस्यति । तदेव च पारम्पर्य्यानुरोधेनाचार्य्यैरङ्गीक्रियते ।

''सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्युपनिषदनुरोधेन च ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुच्यते ।

'वैदिका अर्धवन्यावस्थायां वर्त्तमाना वेदं रचयामासुस्तेन दार्शनिकं ब्रह्म तेषां बुद्धौ नासी' दिति यदुक्तं तदपि तुच्छम्। यतो अर्धवन्यावस्थायां विविधविज्ञानोपबृंहितवेदमन्त्राणामपि निर्माणासंभव एव। कैः कदा वेदमन्त्रा निर्मिता इत्यत्र प्रमाणाभावादेव सर्वमेतत्कल्पनामात्रम्। वेदवचनैस्तु वेदानां नित्यत्वमेवावगम्यत इत्युक्तमेव।

"ब्रह्मध्यानसाध्यमि"ति जल्पनमपि मौर्ख्यनिबन्धनमेव, ब्रह्मणो नित्यत्वेनासाध्यत्वात्। वस्तुतस्तु साम्यसंघ एव काल्पनिकस्तत्सत्त्वे प्रमारणाभावात्, समूहरूपस्य संघस्य समूहिव्यतिरेकेणासत्त्वाच्च। यथा व्यष्टिवृक्षव्यतिरेकेण वनं न भवति, सैनिकव्यतिरेकेण सेना न भवति तथैव समूहिव्यतिरेकेण समूहोऽपि न संभवत्येव। तथा च स्वयमसत् संघः कथं खादितुं पातुमानन्दमनुभवितुं शक्नोति।

उपनिषदुक्तं तु ब्रह्म न केवलं निर्गुणमेव किन्तु सगुणमपि तद्भवत्येव, प्रपञ्चोत्पादयितृत्वस्य निर्गुणोऽसंभवात्। हिरण्यगर्भरूपेण जीवरूपेण च ब्रह्मैव तत्तद्व्यवहारभाग्भवतीति ब्रह्मविदो जानन्त्येव। प्रमाणहीनकल्पनायां मार्क्सीया एव निगुणाः।

विद्वांसस्तु प्रमाणपरतन्त्रा न साम्यसंघं ब्रह्म वक्तुं प्रभवन्ति, न वेमाम् सामूहिकोत्पादनप्रणालीं यज्ञपदेन व्यवहर्त्तुं प्रभवन्ति। नहि साम्यसङ्घो विराडपि संभवति। सत्रलक्षितसङ्घस्य सप्तदश संख्याकाः, पञ्चविंशतिसंख्याका वा जना न विराट्पदव्यपदेश्या भवितुमर्हन्ति। कथञ्च तस्याचिन्त्यरहस्यमयशक्तिरूपत्वं वक्तुं शक्यम्। सा शक्तिर्यज्ञेनैवाहूयते यज्ञे तिष्ठतीत्यादि सर्वमपि बालजनजल्पितमेव।

वास्तविकयज्ञस्वरूपं तु मन्त्रब्राह्मणसूत्राद्यनुसार्य्येव। तस्य च सर्वदैवादृष्टद्वाराभ्युदयहेतुत्वम्। अग्नेरपि देवरूपेण सर्वाभ्युदयहेतुत्वम्। लोहद्रावणादिहेतुत्वेन याज्ञिकायाज्ञिकसाधारणनामेवोपकारकत्वम्। उत्तरे मनुष्याः पूर्वजानामनुकर्त्तारः सर्वत्रैव भवन्ति तथापि प्रगतौ सत्यां तद्विपरीतमप्याचरन्तो दृश्यन्त एव।

पूर्वं लौहमयानि शस्त्राणि नासन्। पश्वस्थिभिरेव घासछेदनादिकार्य्यं चलति स्मेति तु मिथ्यैव, 'स्वधिते मैनं हिंसीः' 'सुवर्णं भार्यम्' 'हिरण्य-

कशिपा आसीनो होता जल्पेत् इत्यादिवचनैः यज्ञपद्धतिषु सुवर्णलोहादिप्रयोगस्य सम्मतत्वात्। अत एव नव्यसामाजिकक्रान्त्याऽदिमसाम्यसङ्घस्य मरणमुत्तरेषां तदनुकरणेनापि तदनुज्जीवनादिकल्पनमपि निर्भित्ति चित्रकल्पनायितमेव।

यदुक्तं 'सगोत्रत्वे समानरक्तसम्बन्धः सिद्ध्यति। तेन साम्यसङ्घसदस्या एकरक्तसम्बन्धिनोऽभूवन्निति तदतीव मन्दम्, सगोत्रविवाहस्य निषिद्धत्वेनासगोत्राया एव कन्याया विवाहसंभवेनान्यरक्तसम्बन्धस्यानिवार्य्यत्वात्। विवाहानन्तरं तु—कन्यायाः पितृगोत्रनिवृत्तिः पतिगोत्रप्राप्तिरित्यन्यदेतत्। किंतु त्वद्रीत्या तु न केवलं सगोत्राणामेव भगिनीदुहित्रादीनामपि विवाहो भवत्येव। तच्च सर्वथा लोकवेदविरुद्धमेव।

यदुक्तं 'पूर्वजा मनुष्या एव देवा' इति तदपि न, वेदादिशास्त्रविरुद्धत्वात्। निरुक्ते तु दैवतकाण्डे मन्त्रस्तुतिभाजामेव देवतात्वमुक्तम्। तत्र कास्ता देवता इत्यपि—सप्तमेऽध्याये पञ्चमे खण्डे प्रपञ्चितम्।

'अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वा अन्तरिक्षस्थानो सूर्य्यो द्युस्थानस्तासां महाभाग्यादेकैकस्या अपि बहूनि नामधेयानि भवन्ति, कर्मपृथक्त्वात्। यथा होताध्वर्य्युर्ब्रह्मोद्गातेत्यप्येकस्य सतोऽपि वा पृथगेव स्युः॥' तत्रापि पुरुषविधा अपुरुषविधाश्चेत्यपि विचारः। तत्रैव च अपि वोभयविधाः स्युरपि वा पुरुषविधानामेव सतां कर्मात्मान एते स्युर्यथा यज्ञो यजमानस्यैष चाख्यानसमय इति उभयविधप्रामाण्यात्। पुरुषविधानामेव सतां पृथिव्यादीनामपुरुषविधानामिति जलादयोऽपरे तदधिष्ठातारः पुरुषविधाः। यथा यज्ञो यजमानस्य कर्मात्मा यज्ञोऽपुरुषविधो भवति तद्वत्। अतएव पृथ्वीस्त्रीरूपेण भारावतरणाय ब्रह्माणं ययाचे (म० भा० आदिप० ६४) अग्निश्च ब्राह्मणरूपेण वासुदेवार्जुनौ खाण्डवं दग्धुं ययाचे। (भारते आदि २२४।२२५) महाभाष्ये 'सत्यैश्वर्य्यात् देवता मूर्ता अमूर्ता एकधा बहुधा च संपद्यन्ते। यथादर्शनं मन्त्रदृशो वर्णयन्ति। इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः संसुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः॥'

(ऋ० सं० १।१६४।४६)

'एष उ ह्येव सर्वे देवाः' (बृहदारण्यके १।४६) एवमादिभिरेकैकस्यानेकरूपताऽप्युक्ता। "रूपं रूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं परिस्वाम् त्रिर्यद्दिवः परिमुहूर्तमागात् स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋता वा ॥" (ऋ० सं० ३।५३।८) विश्वामित्रोऽस्य द्रष्टा। यावन्ति रूपाणि मघवा इन्द्रो भवितुमिच्छति तानि सर्वाण्यप्रतिबन्धेन बोभवीति पुनः पुनर्भवति। कथं मायाः कृत्वा इदं भवामीत्येवं तन्वं परिस्वां स्वां तनुं तत्तदाकृत्याऽनेकविधां विकुर्वाणः। दिवः परि दिवोधि। द्युलोकान्मुहूर्तकालं प्रति यस्त्रिरगान् आगच्छति। स्वैर्मन्त्रैर्हूयमानः स्तूयमानो वा युगपज्जनानां यज्ञेषु अ नृतुपाः अनियतसोमकालः सर्वदा यागोपवत्तेः। ऋता वा ऋतवान् यज्ञवान् यस्मादिन्द्र आत्मानं विविधं करोति। दिवः मुहूर्तं त्रिरागच्छति तस्मादचिन्त्यप्रभावः।

'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ० सं० ६।४७।१८) इति मन्त्रसंहितायामुपनिषदि च। 'स एष महानात्मा सत्तालक्षणस्तत्पदं ब्रह्म स भूतात्मा सैषा भूतप्रकृतिः' (नि० १४।३) इत्यादि रीत्या घटादीनां मृदेव देवानां परमात्मनैक्यमेव।

देवताधर्मो मनुष्यधर्माद्विपरीतः, देवानामैश्वर्य्ययोगात्तद्राहित्याच्च मनुष्याणाम्। तेन ते इतरेतरप्रकृतय इतरेतरजन्मानश्च भवन्ति। देवता लोककल्याणार्थमेव जायन्ते, क कर्मफलभोगार्थमिति सप्तमाध्याये चतुर्थखण्डे निरुक्तदुर्गभाष्यादौ स्पष्टम्। विदग्धशाकल्यस्य कति देवा इति प्रश्ने 'त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति' याज्ञवल्क्येनोत्तरितम् (बृ० उ० ३।९।१) तत्रैव अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशत् संख्यायां नामतो देवा निर्दिष्टाः। अग्निपृथ्वीवायुरन्तरिक्षादित्यद्युचन्द्रनक्षत्राणीत्यष्टौ वसवः। दशेन्द्रियाणि मनश्चेत्येकादश रुद्राः। संवत्सरस्य द्वादशमासा द्वादशादित्या उक्ताः। स्तनयित्नुर्यज्ञश्चेन्द्रप्रजापती संक्षेपात् पृथिव्यग्निवाय्यान्तरिक्षौन्द्रिरादित्यो भवति पादयोः। संक्षेपस्तु त्रयो लोकाश्च। संक्षेपः अन्यापि संक्षेपे प्रसिद्धा।

'त्रयस्त्रिंशत्सहस्रसंख्याका देवा' 'अनन्ता वै विश्वेदेवा' इति श्रुतिरीत्या देवानामानन्त्यमपि। सङ्कोचापेक्षया तु एक एवेत्युक्तम्।

'अग्निर्देवता सूर्य्यो देवता चन्द्रमा देवता वसवो देवता रुद्रा देवता आदित्या देवता मरुतो देवता विश्वेदेवा देवता बृहस्पतिर्देवतेन्द्रो देवता वरुणो देवता॥' (यजुः सं० १४।२०) इत्यादिप्रामाण्याद् बहवो देवा ज्ञायन्ते। विग्रहवन्तश्च ते—

'भावं तु बादरायणोऽस्ति हि' (१।३।३३ ब्र० सू०) 'इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज' (छा० ८।७।२) एवमादिवचने विग्रहवतामिन्द्रादिदेवानां सत्त्वं प्रतिपादितम्। यद्यपि—आदित्यादिज्योतिरादिविषया देवताशब्दाः तथापि चेतनावन्तमैश्वर्य्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति। मन्त्रार्थवादादिषु तथाव्यवहारात्।

सुब्रह्मण्यार्थवादे 'मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार' (षड्विंशब्राह्मणः १।१) 'आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह।' (भारते)। 'मृदब्रवीत्' 'आपोऽब्रुवन्' इत्यादयोऽपि तत्तदभिमानिव्यपदेशा उपपद्यन्ते। यद्यपि मन्त्रार्थवादानां विध्यर्थत्वेन स्वार्थे मुख्यं तात्पर्य्यं न भवति तथापि प्रमाणान्तराविरोधे प्रमाणान्तरसिद्धौ च स्वार्थस्यापि प्रतिपादकत्वमवान्तरतात्पर्य्यं स्वार्थे भवति। यद्यपि आदित्यादिपदानां ज्योतिरादिषु व्युत्पत्तिग्रहस्तथापि सुखसाधारणवाचकस्य स्वर्गशब्दस्य 'यन्न-दुःखेन संभिन्न'मिति लक्षणलक्षिते विशिष्टे स्वर्गे यथावृत्तिर्लक्षणया तथैव मन्त्रार्थवादानुरोधेन विग्रहवत्सु चेतनावत्स्वपि लाक्षणिकः प्रयोगो युज्यते।

'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्'। (ब्र. सू. १।३।२८) देवादीनां विग्रहवत्त्वे कर्माणि विरोधाभावेऽपि शब्दे विरोधः। औत्पत्तिकं हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वाद्वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम्। तत्र देवताया विग्रहवत्त्वे ह्यैश्वर्यवत्त्वेन युगपदनेकत्र हविर्भोक्तृत्वेऽपि सावयवत्वेनानित्यत्वादनित्येनार्थेन सम्बन्धान्नित्येनार्थेन नित्यस्य शब्दस्य नित्ये शब्द-सम्बन्धे यद्वेदस्य प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तत्र शब्दे विरोध इति चेन्नातः प्रभवात् वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत् प्रभवति। लोके यथा कुलालश्चिकीर्षितं घटादिकमनुतिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठति

तथैव परमेश्वरोऽपि जानाति इच्छति करोतीति रीत्या कृतेर्ज्ञानजन्यत्वेन ज्ञाने च 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते'। (वा. प. ब्र. का १२३) इत्यनुसारेण शब्दानुवेधावश्यम्भावित्वेन तैस्तैः शब्दैस्तांस्तानर्थान् संस्मृत्य शब्दानुविद्धज्ञानेन वा जगत् विरचयति।

ननु कथमेतावता विरोधः परिहृतः? देवदत्तस्य पुत्र उत्पन्ने तन्नामकरणं भवति। देवादीनामनित्यत्वे तद्वाचिनां वैदिकशब्दानामप्यनित्यत्वं भविष्यत्येवेति कथन्तद् विरोधः? इति चेन्न, गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात्। यथा गवादिव्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि गोत्वादिजातीनां नित्यत्वेन शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वविरोधस्तथैव प्रकृतेऽपि बोध्यम्। सैनापत्यादिशब्दवत्स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्तश्चेन्द्रादिशब्दे सम्बन्धः संभवति। शब्दाज्जगत्प्रभवतीति कथमवगम्यते इत्यत आह—प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रत्यक्षं श्रुतिः प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात्। अनुमानं स्मृतिः प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात्। ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः। एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजता सृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄन् इत्याद्याः श्रुतयः। 'अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा।'

सावयवत्वेन जननमरणवत्त्वेन नित्यत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वेनानपेक्षत्वाद्वेदस्य यत्प्रामाण्यं व्यवस्थापितं तत्र शब्दे विरोधः स्यात्। लोके पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं नामकरणं क्रियते। तेन येषां देवादीनां नामानि वेदे श्रूयन्ते तेषामुत्पत्त्यनन्तरमेव तद्वाचिनां शब्दानां संभवाच्छब्दार्थं संबन्धानामौत्पत्तिकत्वे भावेन नित्यत्वं भज्येत, इति चेन्न, अतः वैदिकशब्दादेव देवादिजगतः प्रभवति। यद्यपि स्थूलदृष्ट्या अर्थपूर्विका शब्दसृष्टिस्तथापि सिद्धान्ते शब्दपूर्विका अर्थसृष्टिः, प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामेतदवगम्यते। 'स भूरिति व्याहरत् स भूमिमसृजत्'। (तै. ब्रा. २।२।४।२)

नामरूपञ्च भूतानां कर्मणाञ्च प्रवर्त्तनम्।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः॥ (मनुः)

लोकेपि कुलालादयस्तैस्तैः शब्दैः शब्दानुविद्धैः ज्ञानैर्जानन्ति इच्छन्ति अथ घटादिकं रचयन्ति। तथैव परमेश्वरोऽपि वैदिकैः शब्दैस्तदनुविद्धैर्ज्ञानैस्तांस्तांनर्थान् ज्ञात्वैव सृजति। तेन नात्र वस्वादिदेवानामनित्यत्वेन

वैदिकशब्दानामनित्यत्वं भविष्यति, तदुपपत्तेः प्रागपि तेषां सत्त्वात्। न चार्थानित्यत्वे कथं शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वमिति वाच्यम्, व्यक्तीनामनित्यत्वेपि तज्जातीनां नित्यत्वेन तदुपपत्तेः। सेनापत्यादिवत् स्थानवाचित्वेनापि इन्द्रादिशब्दानां स्थाननिमित्तत्वेन तन्नित्यत्वं भविष्यति। तस्मान्न वेद-प्रामाण्यविरोधः। वशिष्ठारुन्धत्योर्दिव्यत्वं ज्ञायते।

'देवानामायतनम्' (शतपथे १४।३।२।८) 'देवगृहा वै नक्षत्राणि' (तैत्तिरीये १।३।३।२) 'तद्यदतस्मिन्नाके स्वर्गे लोके देवा असीदेस्तस्माद्देवा नाकसाः' (शतपथे ८।६।१।१) इत्यादि प्रामाण्यान्मनुष्येभ्यो भिन्ना द्युलोकादिवासिनो महैश्वर्य्यवन्त एव देवा भवन्ति। तेषां सार्वज्ञ्यञ्चावगम्यते। 'देवा वै नृक्षरतो' (श. ८।४।२।५) 'मनो ह वै देवा मनुष्यस्य जानन्ति' (शतपथे २।१।४।१)।

'मनुष्याणां परोक्षं तद्देवानां प्रत्यक्षम्' (ताण्ड्य ब्राह्मण० २२।१०।३) इति प्रामाण्यान्मनुष्यमनोवेत्तृत्वं परोक्षज्ञत्वञ्च देवानां ज्ञायते। 'विद्वांसो हि देवाः' (शतपथ २२।१२।३) इत्यनेन देवानां विद्वत्त्वमुक्तम्। न विदुषां देवत्वम्। 'अमृता देवा' (श० २।१।३।४) 'द्राघीयो हि देवायुषम्' (श० ७।६।१।१०) 'अमृतत्वं प्रायच्छत् देवेभ्यः' (ताण्ड्य ब्रा० २२।१२।१) इति देवानाममृतत्वं कल्पपर्यन्तावस्थायित्वं दीर्घायुष्ट्वञ्च सिद्ध्यति।

'न वै देवाः स्वपन्ति' (श० ३।२।२।२२) 'अपहतपाप्मानो देवाः' (श० २।१।२।४) 'आनन्दात्मानो ह वै सर्वे देवाः' (श० १०।३।५।१३) 'तिर इव वै देवा मनुष्येभ्यः' (श० ३।३।१।८) 'सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः' (श० ३।९।४।१) इत्यादिप्रमाणैरपि मनुष्यविलक्षणत्वं देवानां सिद्ध्यति। 'परोक्षं ह वै देवाः' (श० ३।१।३।२५) 'नहि वै अव्रतस्य देवा हविरश्नन्ति' (ऐतरेय ७।११) इति देवानां परोक्षत्वं पूतहविर्भोक्तृत्वञ्च ज्ञायते। न केवलं देवाः किन्तु पितरोऽपि मनुष्येभ्यो भिन्ना भिन्नलोकवासिनो भवन्ति। 'पितॄणां लोकमपि गच्छन्तु ये मृताः' (अथर्व १२।२।४५) 'तृतीया ह प्र द्यौः यस्यां पितर आसते। अन्तर्हेतः पितृलोको मनुष्यलोकात्' (तैत्तरीय १।६।८।६) 'तृतीये ह वा इतो लोके पितरः' (तै० १।३।१०।५) 'पितॄणां वा एवादिग् दक्षिणा' (षड्विंशब्राह्मणे ३।१) इति श्रुतिभ्यः। भौतिकसाम्यवादिनां

स्वर्गनरकदेवपित्रादयो न सन्त्येव। तदेव ते वेदेऽपि साधयितुमिच्छन्ति। परन्तु वेदे स्वर्गादयः सन्ति। तप आदि धर्मनिष्ठाः स्वर्गं यान्ति।

तपसा य अनाधृष्या स तपसा ये स्वर्ययुः।
तपो ये चक्रिरे महास्तांश्चिदेवापि गच्छतात् ॥ १६ ॥
ये युध्यन्ते प्रधनेषु शूरा सो ये तनूत्यजः।
ये वा सहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवाहि गच्छताम्' ॥ १७ ॥

(अथर्व १८।२।१६-१७)

'पितृलोकं गमयज्जातवेदाः। स्वाङ्गाः स्वर्गे पितरो मादयध्वम्'

(अथर्व १८।४।६४)

'पितृणां लोकमपि गच्छन्तु ये मृताः' (अ० १२।२।४५)

'तृतीये ह वा इतो लोके पितरः' (तै० १।३।१०।५)

'त्वमग्न ईडितो जायवेदोऽवा इड कानि सुरभीणि कृत्वा। प्रादाः पितृभ्यः'। (अ० १९।३।४२)

'वैवस्वतेन प्रहितान् यमदूतान्' (अ० ८।२।११)

'पाशे स बद्धो दुरिते नियुज्यताम्' (अ० २।१२।२)

'योऽन्तरिक्षेण पतति दिवं यश्चातिसर्णति। भूमिं यो मन्यते नार्थं तं प्रदर्शय। (अथर्व ४।२०।९)

'अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वञ्चाष्टसिद्धयः ॥'

इत्यादिसिद्धयो देवादिषु स्वाभाविक्यो भवन्ति। नहि वेदस्यैव कश्चिदेशो मान्योऽपरश्चामान्यः।

न केवलं देवा एव मनुष्यविलक्षणा भवन्ति। किन्तु प्रेतपिशाचाद्रयोऽपि विलक्षणा भवन्ति।

'योऽन्तरिक्षेण पतति दिवं यश्चातिसर्पति।
भूमिं यो मन्यते नार्थं तं पिशाचं प्रदर्शय ॥'

(अथर्व सं० ४।२०।९)

यः अन्तरिक्षमार्गेण पतति यश्च दिवं द्युलोकं अति सर्पति यथेच्छं भ्राम्यति।

यश्च भूमिं नार्थमात्मानं मन्यते तं पिशाचं प्रदर्शय।

'येषां पश्चात् प्रपदानि पुरः पार्ष्णीः पुरो मुखा।

खलजाः शकधूमनाः उरुंडा ये च भटभटाः। कुम्भमुष्का अयाशवः।

तानस्या ब्राह्मणस्पते प्रतिबोधेन नाशय।'

(अथर्व सं० ८।६।१५)

येषां पश्चात् प्रपदानि पुरश्च पार्ष्णी पुरः पार्ष्णयो भवन्ति पुरो मुखा भवन्ति। ते च खलजाः शकधूमनाः गोमयधूमाभ्यामुत्पद्यन्ते। उरुंडा शिरोहीना भट्भट्शब्दं कुर्वन्ति। कुम्भमुष्काः। वायुवच्छ्रीघ्रगामिनो भवन्ति हे ब्रह्मणस्पते रक्षोघ्नमन्त्रपते तान् अस्या मन्त्रशक्तेः प्रतिबोधेनोद्बोधनेन नाशय।

'उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुतत्कोकयातुम्।

सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं हृषदेव प्रमृणा इन्द्र रक्ष।'

(अथर्व सं० ८।४।२२)

हे इन्द्र उलूकवद् भ्रमणशीलं शुशुलुकमिव वृकमिव भ्रमणशीलम् जहि नाशय। श्वयातुं श्ववद्गमनशीलं कोकवच्च भ्रमणशीलं गरुडगृद्धवदुत्पतनशीलं राक्षसञ्च हृषदेवप्रमृणपाषाणवदुग्रो भूत्वा मादय। माञ्च रक्ष एतावता विविधरूपा राक्षसा भवन्तीति वेदमन्त्रैरेव सिद्ध्यति।

'याः क्लन्दास्तमिषीचयोक्षकामा मनोमुहः।

ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सरोभ्योऽकरं नमः॥'

(अ० वे० म० २।२।५)

याः क्लंदाः समाह्वानशीलाः, तमिषीचयो बलवत्यश्च। अक्षकामा द्यूतक्रीड़ासक्ताः, मनोमुहः प्राणिनां मनांसि मोहयन्ति, ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सरोभ्यः नमस्कारं अकरं करोमि। एतेन गन्धर्वाप्सरसो वेदसिद्धा एव। तदभिप्रेत्यैव—

'विद्याधराप्सरो यक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः।

पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः॥'

तस्मात् मनुष्या एव देवेति सर्वथाऽपास्तम्। ननु इज्या एव देवा न यष्टार इति चेन्न, यष्टृणामपि भविष्यद्वृत्त्या ओदनः पच्यते इतिवद्देवत्वव्यपदेशसंभवात्। अतएव देवानां वैविध्यम् तैत्तिरीयके—

'यूनः साधु यूनो वेदज्ञस्याशिष्टस्य द्रढिष्ठस्य बलिष्ठस्य वित्तपूर्णं समस्तभूमण्डलाधिपतेर्य आनन्दः समानुषानन्दमर्य्यादा उक्ता। मनुष्यगन्धर्वानन्दापेक्षया शतगुणितानन्दा देवगन्धर्वा उक्ताः। देवगन्धर्वापेक्षयाऽपि शतगुणिताधिकानन्दा पितृणामग्निष्वात्तादीनामानन्दाः। तादृक् पित्रानन्दापेक्षयाऽपि शतगुणाधिकानन्दः आजानजानां देवानामानन्दः। आजानो देवलोकः। तत्र स्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन—जाता देवा आजानजा देवा देवयोनिं गताः। तेषां ये शतमानन्दाः स एको मिलित्वा एकत्वसंख्यामापन्नः कर्म देवानामानन्दो भवति। ये श्रौतकर्मणा देवभावं गतास्ते कर्मदेवाः। अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः इन्द्रः प्रजापतिश्च कर्मदेवापेक्षयापि शतगुणितानन्दा देवा भवन्ति। त एव त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः। ततः शतगुणितो बृहस्पतेरानन्दस्ततोऽपि शतगुणितः प्रजापतेरानन्दः। ये शतकर्म देवानामानन्दाः स एको देवानामानन्दः। (तै० उ० अनुवाक ८)

किञ्च सत्रानुष्ठानावष्टम्भेन साम्यसङ्घव्यवस्था सिद्ध्यति चेत्तदा ततोऽपि प्राक् सत्रप्रकृतिसोमानुष्ठानावष्टम्भेन वैयक्तिकधनोद्योगोपभोगादयः सिद्ध्यन्ति। असोमयाजिनां सत्रानधिकारस्योक्तत्वात्।

यदुक्तम् 'सत्राणां यजमानो निर्वाचनेन क्रियते स्म' तदपि तुच्छम्। वर्गवादिनां तदनिष्टत्वात्। नहि वर्गवादिनो निर्वाचनं मन्यन्ते, धनादिप्रभावेणायोग्यानां शोषकाणाञ्च प्रभुत्वापत्तेः। अतएव लोकतन्त्रवादे निर्वाचनं सिद्धान्तो न साम्यतन्त्रे। सोमयाजिनां व्यक्तिगतास्तारतम्योपेताः सम्पत्तयश्च भवन्ति। तत्र सत्राधीननिष्पत्तिकादिमसाम्यसङ्घादपि प्राचीनो वैयक्तिकधनोद्योगादिवादः, सत्रस्य वैयक्तिकस्वत्वसापेक्षसोममूलकत्वात्। तथात्वे तस्यादिमत्वभङ्गः स्पष्ट एव। वेदेषु 'राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत'। 'साम्राज्यम्'… इति राजसम्राट्शब्दानां प्रत्यक्षप्रयोगेण धर्मनियन्त्रितराजतन्त्रशासनमेवादिममिति वक्तुं सुशकत्वात्।

कृतयुगे सर्वेषामेव सत्त्वप्राधान्येन सर्वेषां सर्वहितैषित्वपोषकत्वाभ्यां शोषणाद्यभावो शास्तृशिष्यशासनाद्यभावात् ।

'न वै राज्यं न राजासीन्न च दण्डो न दाण्डिकः ।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वाः रक्षन्ति स्म परस्परम् ॥'

तत्र धर्मशासनं भवति । रजस्तमोबाहुल्ये तु—(म० भा० शा० प० ५९।१४)

भौतिकसाम्यवादिनस्त्वीश्वरं नाङ्गीकुर्वन्ति । तन्मतरीत्या भूतानामेव गुणात्मकः परिणामश्चैतन्यम् । यथा अङ्कुरादिः मधुराम्ररसोऽप्याम्रयष्टेरेव परिणामो यथा वा कण्टकपत्रादिरिव पुष्पमपि पाटलकाण्डस्यैव परिणामस्तथैव मस्तिष्कादिरिव चैतन्यमपि शुक्रशोणितयोरेव परिणामः । यथा जलस्य शीताधिक्ये हिमरूपेणोष्मातिशये वाष्पारूपेण परिणतिस्तथैवावस्थाभूतानामपि चैतन्यरूपेण परिणामः । ईदृशा एव गुणात्मका परिणामा भवन्ति । मार्क्सीयरीत्यैतदेव प्रकृतेरुत्फालनम् । परं वेदे तु पदे पदे परमेश्वरः प्रतिपादितः । 'ईशावास्यमिदं सर्वं' 'कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः' (शु० य० ४० अध्याये) ।

'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेवावदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' ॥
(शु० य० ३१।१८)

'तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रं तद् ब्रह्म ता आपः स प्रजापतिः' ॥

'एषो ह देवः प्रदिशोऽनु सर्वाः पूर्वोह जातः स उगर्भे अन्तः स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सर्वतो मुखः । (७३२।४) 'यस्माज्जातं न पुरा किञ्च' 'येन द्यौरुग्रा पृथ्वी च हृढायेन स्वरस्तम्भितम् । येन नाकः' । (शु० य० ३२ अध्याये) 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (तै० उ०) प्रतीचः आत्मनोऽपि नित्यज्ञानरूपत्वं तत्र तत्रोक्तम् । न केवलं निराकारनिर्गुणत्वमेव किन्तु साकारत्वमवतारधारित्वमपि तत्र तत्र स्पष्टम् ।

तथाहि 'मनवे हि वै प्राप्तः मत्स्यः थाणीमापेदे सहास्मै वाचमुवाच बिभृहि मारयिष्यामि त्वे'ति (शव० १।८।१।१) अर्घ्य-

दानायोद्यतस्य मनोर्हस्तयोर्मत्स्य आपेदे। स एव विवृद्धिमुपगतो महामत्स्यः सम्पन्नः। तस्य शृङ्गेनावमाबद्धय मनुः स्वात्मानं ओषधीश्च ररक्ष। इति मत्स्यावतारः।

'अन्वरतः कूर्मभूतः तमब्रवीत्। नम वै त्वङ्मासात् समभूः नेत्यब्रवीत्। पूर्वमेवाहमिहासमिति। तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्। सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपाद् भूत्वोदतिष्ठत् (तैत्तिरीयारण्यके १।२।१।१) अत्र प्रजापतिः कूर्मभूतं दृष्ट्वा स्वत्वगादि समुत्पन्नं मेने। सोऽब्रवीदहे पूर्वमेनेहासम् तत स्व मम पुरुषत्वं पुरोषितत्वात् सहस्रशीर्षा भूत्वोदतिष्ठत् कूर्मावतारः।

'वराहेणा पृथ्वी संविदाना' (अ० १२।१।४८) 'उद्भूतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना' (तै० १।१।३०) इति वराहावतारः।

'वज्रनखाय विद्महे तीक्ष्णद्रंष्ट्राय धीमहि नरसिंहप्रचोदयात्' (तै १। १।३१) इति नृसिंहावतारः।

'इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् समूढमस्य पांसुरे' (ऋ० १।२२।१७) इति वामनावतारः।

'अष्टचक्रा नवद्वारा देवानां पूरयोध्या। तेषां हिरण्मयः कोशः स्वर्गो ज्योतिषावृतः'। 'अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य सम्राडेको विराजति'। (यजु० १२।११७) भूतस्य भव्यरूपैकः सम्राट् प्रियेसु धामसु कामः काम्यः सर्वानुरागविषयः अग्निरग्रणीः अग्निवत्तेजस्वी वाजिराजति इति रामावतारः।

'नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि। तन्नो विष्णुः प्रचोदया' दिति वासुदेवः कृष्णावतारे वर्णितो दृश्यते।

धर्मादेः धर्मशास्त्रैकसमधिगम्यता 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' 'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्त्तते कामकारतः। न स सिद्धिमवाप्नोती'त्यादि वचनसिद्धा युक्तिर्नामानुमानम्। तच्चानुपश्चाज्जातं प्रमाणम् मानान्तरापेक्षमेवात्मानं लभते। तच्च युक्त्यनपेक्षं प्रत्यक्षमागमो वा? ययोर्दण्डघटयोः कार्य्यकारणभावोऽनुमानगम्यस्तयोः स्वरूपतः प्रत्यक्षगम्यतैव। गुरुत्वाद्यनुमानस्थलेऽप्याद्यपतनं कार्य्यं स्वरूपतः प्रत्यक्षगम्यमेव। चक्षुराद्यतीन्द्रियानुमानस्थले रूपाद्युपलब्ध्या तदनुमानं भवति, रूपोपलब्धेस्तु प्रत्यक्षगम्यतैव।

यागस्वर्गयोस्तु यागस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि स्वर्गस्याप्रत्यक्षत्वान्न तयोः कार्य्यकारणभावो दण्डघटयोरिवानुमानगम्यः संभवति, न वा गुरुत्वाद्यपतनयोरिव। नहि नित्यपरोक्षस्य गुरुत्वस्येव स्वर्गस्यानुमानं संभवति। कार्य्येण यद्यपि कारणमनुमीयते तथापि न कारणेन कार्य्यमवश्यमनुमीयते। नहीदानीं स्वर्गस्य किमपि कारणमवगम्यमानं दृश्यते।

यत्तु गोतमसूत्रे मेघोन्नत्या वृष्टेरनुमानमिति कारणलिङ्गकानुमानं तत्रापि सजातीययोः सम्बन्धः प्रत्यक्षगम्य एव।

तथा च स्वर्गादेः प्रमाणान्तरेणाप्रसिद्धत्वात् यागेन तस्य कार्य्यकारणभावोऽपि नानुमातुं शक्यः। तस्मान्नित्यापरोक्षातीन्द्रियफलसाधनत्वं यद्वेदे क्रियाविशेषाणामुक्तं तन्नानुमानादिगम्यं न वा प्रत्यक्षगम्यम्। तत एव वेदैकसमधिगम्यत्वं धर्मस्य—चोदनयैव धर्मो गम्यते, न मानान्तरैः उपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैर्विचार्य्यमाणया विदितपदतदर्थशाब्दन्यायेन धर्मोधिगम्यत एव न नाधिगम्यत इत्ययोगान्ययोगव्यावृत्त्या चक्षूरूपयोरिव धर्मचोदनयोरसाधारणः सम्बन्धो बोध्यते।

एवमेव 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'त्यादि निषेधानामपि न प्रत्यक्षादिभिरनर्थहेतुत्वज्ञानं संभवति। न च हिंस्यमानस्य दुःखित्वदर्शनात्तत्कर्त्तुर्दुःखानुमानं संभवति, गुरुस्त्रीगमनादौ व्यभिचारात्। यदि हिंस्यमानस्य दुःखदातृत्वेन हिंसकस्य दुःखित्वं स्यात्तदा गुरुस्त्रीसुखदातृत्वेन गुरुस्त्रीगन्तुरपि परलोके सुखानुमानं स्यात्। शास्त्रेण त्वनर्थहेतुत्वमेव विज्ञायते। एतावता सम्प्रदानस्य यादृक् फलं दातुस्तादृक्फलावाप्तिर्न सिद्ध्यत्येव। न वा जपहोमादिषु परपीडासुखादिवर्जितेषु पुण्यजनकत्वं ज्ञातुं शक्यम्।

तस्माद्वेदविहितत्वात् क्रियाविशेषाणां धर्मत्वं निषिद्धत्वादेव च क्रियाविशेषाणामधर्मत्वम्। एतेनानुग्रहाद्धर्मत्वं परपीडातोऽधर्मत्वमित्यप्यपास्तम्, जपसीध्वादौ तदुभयाभावेन पुण्यापुण्याभावप्रसङ्गात्। गुरुदारादिगामिनाम् धार्मिकत्वप्रसङ्गाच्च। तदुक्तं भट्टपादैः—

'अनुग्रहाच्च धर्मत्वं पीडातश्चाप्यधर्मता।
वदतो जपसीध्वादिपानादौ नोभयं भवेत्॥

क्रोशता हृदयेनापि गुरुदाराभिगामिनाम् ।
भूयान्धर्मः प्रसज्येत भूयसी ह्युपकारिता ॥'

किञ्च प्रतिषेधानपेक्षिणोऽनुमानप्रभानस्य दृष्टां पीडामपश्यतो हृदयाक्रोशनमपि कुतः स्यात् । शास्त्रानुपेक्षिणो मते पीडातोऽधर्मत्वमधर्मतश्च पीडेत्यन्योऽन्याश्रयता च स्यात् । अतएव शास्त्रसंस्कारशून्यो म्लेच्छादिर्हिंसादिभ्यो नोद्विजते । तस्माद्धर्माधर्मादिजिज्ञासुभिर्विधिनिषेधावेवाश्रयणीयौ । तदुक्तं मनुनापि—

'धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।'

तत्रापि शास्त्रानुसारेणैवानुष्ठितयोः विहितप्रतिषिद्धयोर्धर्माधर्मजनकत्वं न स्वातन्त्र्येण । तत एवाग्नीषोमीयपशुहिंसनेऽपि नाधर्मत्वम् । अतएव सुरापानादिभिः शूद्रस्य तादृगनिष्टं न भवति, यादृग्ब्राह्मणस्य । वैश्यस्तोमेन विप्रराजन्ययोर्न फलं भवति । पञ्चम्यां दर्शादीष्टिकरणात् मध्याह्नेऽग्निहोत्रकरणात् शास्त्रोक्तं फलं न सिद्ध्यत्येव । तस्माद्यादृशं कर्म यत्फलोत्पत्तिशक्तिकं शास्त्रेण गम्यते तादृशस्यैव तत्फलमिति मन्तव्यम् । शास्त्रं नाकृतकर्तृ किन्त्वधिनगन्त्रेव । यथाभुजिक्रियाया अभिन्नत्वेऽपि स्वस्थातुरयोः फलभेदो दृश्यते, तथैव हिंसायाः समानत्वेऽपि विहिताग्नौषोमादौ पुण्यजनकताऽन्यत्रापुण्यजनकतैव, हिंसात्वाविशेषात् । सर्वत्र समानफलत्वे क्रियात्वाविशेषात्सर्वक्रियाणामपि समानफलत्वं स्यात्, यजित्वाविशेषाच्च चित्रादियागानां समानफलत्वमेव स्यात् । यदि तत्र भेदाद्व्यवस्था स्यात्तदा हिंसायामपि व्यवस्थैव युक्ता । तस्मात्केनचिदपि युक्तिवादेन धर्माधर्मनिर्णयो न कर्त्तुं शक्यते ।

यदुक्तम् 'कपिलादिसिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वाच्छ्रुतिमन्तरेणापि धर्मादिज्ञानं संभवत्येवे'ति, तदपि तुच्छम्, सिद्धेरपि धर्मानुष्ठानापेक्षत्वात् । स च धर्मश्चोदनालक्षण एव मन्तव्यः । तथा च पूर्वसिद्धचोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनेनातिशङ्कितुं शक्यते । एतेन पूर्वाचार्य्याः स्वानुभवानुसारेणैव धर्माधर्मादिकं व्यवस्थापयामासुरिति कथनमप्यपास्तम् ।

'यस्तर्केणानुसंधत्ते' इति मनुवचनन्तु सन्न्यायानुग्रहेण शास्त्रतात्पर्य्यमुन्नेयमित्येव वक्ति, न तु धर्माधर्मनिर्णये तर्कस्वातन्त्र्यम् । तथा च मीमांसा-

रीत्यैव विरुद्धानामिव वेदवाक्यानां तात्पर्यावधारणं युक्तम् । अथवानुसंधानं तर्केण कर्तव्यमित्युक्तम् । अनुसन्धानन्तु ज्ञानस्यैव । तच्च सर्वसंक्षयनिरासेनाप्रामाण्यशङ्कानिरासेन च प्रामाण्यव्यवस्थापनमेव । अतएव वेदशास्त्राविरोधिना तर्केणेत्येव प्रतिपत्तव्यम् । तदुक्तं मनुना--

'प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् ।
त्रयं सुविदितं कार्य्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥
आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥' इति

नित्यपरोक्षस्य परमाण्वादेरप्यनुमानमात्रेण साधनं न संभवति । तत एवाद्यापि तत्र वादिनो विप्रतिपद्यन्ते । युक्तिवादानुसारेण कारणस्वरूपं विवेचयितुं प्रवृत्तानां शाक्योलूक्याक्षपादक्षपणककपिलपतञ्जलीनां भिन्नवाक्यता दृश्यते । तदुक्तं 'तर्काप्रतिष्ठाना' दिति सूत्रे शङ्करभगवत्पादैः--

'न शक्यन्तेऽतीतानागतवर्त्तमानास्तार्किकाः एकस्मिन्देशे काले च समाहर्त्तुम्, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात् । वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेस्तज्जनितं ज्ञानमतीतानागतवर्तमानैः सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्य' मिति ।

यथाभूते सिद्धे वस्तुनि केवलयुक्तिवादस्येदृशी गतिस्तदा भाविनि धर्मे युक्तिवादस्य प्रवेशः कथं कल्पयितुमपि शक्यः ।

यदप्युक्तम् 'तत्तद्देशकालपरिस्थितिरेव धर्मविशेषाणां प्रवर्त्तने निमित्त' मिति तदप्यपास्तम्, देशकालभेदेन-धर्मस्य फलभेद इत्यस्यापि शास्त्रभिन्नैः प्रमाणैर्ज्ञातुमशक्यत्वात् । नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तज्ज्ञानसंभवः, तद्ग्रहीतुरेकस्यैकेन नाम्ना चैकेन शरीरेण स्थित्यसंभवात् । दृष्टविषये चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञानस्य प्रत्यक्षानुमानगम्यत्वाद्यद्यपि नागमान्वेषणा तथापि यत्र जन्मान्तरसंबंध्यात्मास्तित्वज्ञाने जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारोपायज्ञाने च प्रत्यक्षादिकं न प्रवर्त्तते तत्रैव वेदादिशास्त्रं प्रवर्त्तते । नानुमानेन जन्मान्तरसम्बन्धग्रहणम् । तेनैव नानुमानेनात्मास्तित्वमपि सिद्ध्यति । मन्वादीनामपि धर्मापरोक्षज्ञानं न संभवतीति न्यायकुसुमाञ्जलावुक्तम् । अतीन्द्रियार्थदर्शनोवायो भावनेत्यभ्युपगमेऽपि नासौ सत्यमेव साक्षात्कारमुत्पादयति,

मृतपुत्रसाक्षात्कारे, विधुरपरिभावितभामिनीसाक्षात्कारे च व्यभिचार-दर्शनात् । प्रमाणान्तरादिति चेन्न, अहिंसादिहिताहितसाधनमित्यत्र तदभावात् । आगमादिति चेन्न, भावनामात्रमूलकत्वे तस्याप्यनाश्वास-विषयत्वात् । न चैकदेशसंवादेनापि प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, स्वप्नाख्यानादि-वदन्यथापि संभवात् । न चानुपलब्धे भावनापि । चोरसर्पादयो ह्युपलब्धा एव भीरुभिर्भाव्यन्ते । न च कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वं क्वचिदुपलब्धम् । न चैतयोः स्वरूपेणोपलम्भः । न वा भावनया तज्ज्ञान उपलब्धे भावना, भावनया चोपलम्भ इत्यन्योन्याश्रयात् । नचान्वयव्यतिरेकौ देहान्तरभोग्यत्वात्, तदनुष्ठाने फलाप्रतीतेश्च । न ह्यस्य कर्मणः फलमनुभवामीति प्रतिसन्धानं भवति । तदुक्तम्--

'धर्मे प्रमीयमाणे तु वेदेन करणात्मना ।
इति कर्त्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥'

(श्लोक० वा०)

तस्माद्यथा 'नरशिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वाच्छंखशुक्त्यादिवत्' 'नृमूत्रं शुचि मूत्रत्वाद् गोमूत्रवत्' इत्यादि युक्तयः शास्त्रविरुद्धा युक्त्याभासमात्रा एव । तथैवान्या अपि शास्त्रविरुद्धा युक्तय ऊह्याः ।

एवमेव स्वपत्नी नोपभोग्या स्त्रीत्वात्, मातृवत् । शुनीस्तन्यपानमपूर्व-साधनम् द्रवपानत्वात् गङ्गाम्भःपानवत्, इत्यपि तथैव ज्ञेयम् ।

केचित्तु--'शास्त्रस्य बुद्धिनिर्मितत्वेन शास्त्रतात्पर्य्यनिर्णयस्य च बुद्धिपरा-धीनत्वात् बुद्धिशास्त्रविरोधे बुद्ध्यनुसारेणैव शास्त्रं नेय' मित्याहुः, तदपि न क्षोदक्षमम्, शास्त्रस्य चक्षुरादिवत्स्वतन्त्रप्रमाणत्वेन चक्षुषो रूप इव, श्रोत्रस्य शब्द इव, धर्मब्रह्मप्रतिपादने स्वतन्त्रत्वात् । बुद्धिस्तु प्रमात्मिका भ्रमात्मिका च भवति । तत्र पूर्वैव ग्राह्या; हेयैव च द्वितीया । प्रमात्मिका च बुद्धिः;प्रमाणा-पेक्षैव भवति न स्वतन्त्रा । नहि प्रज्ञामूर्तिरपि कश्चिच्चक्षुरन्तरा रूपमवगन्तुं शक्नोति । न वा घ्राणमन्तरा गन्धं गन्धविशेषं वा, न वा श्रोत्रमन्तरा शब्दं शब्दविशेषं वावधारयितुं शक्नोति, केवलाया बुद्धेर्बहिरस्वातन्त्र्यात् । एवञ्च शास्त्रानुसारिण्यैव बुद्ध्या शास्त्रार्थोऽवगन्तुं शक्यो न स्वातन्त्र्येण ।

नहि बुद्धया वेदादिशास्त्रं निर्मीयते, तस्य सर्वज्ञेश्वरबुद्धिनिर्मितत्वात्। मन्वादयोऽपि सर्वज्ञेश्वरनिर्मितवेदानुसारिणो न स्वातन्त्र्येण शास्त्र-प्रणेतार इत्युक्तमेव। पूर्वोत्तरमीमांसा दृष्ट्या त्वपौरुषेया एव, वेदनित्यत्व श्रवणात्। तस्मादनादिशिष्टपरम्परासमादृतवेदादिशास्त्रानुसारिण्यैव बुद्धया भाव्यम्।

यदुक्तम् 'लाभपूजाख्यात्याद्यर्थमेव तत्र प्रवृत्तिः' तत्तुच्छम्, यतो नहि धर्मप्रवृत्तिः स्वरूपतो लाभादिहेतुः।

यदुक्तम् 'दातरि मानयितरि जनोऽनुरज्यते। 'जनानुरागप्रभवा हि संपत्' इति, तदपि न 'नीतिनर्मसचिवेष्वेवे' ति तदर्थं दानादिव्यवस्थापनात्। दम्भार्थं चेत्तदपि तुच्छम्, दृष्टसम्पदम्प्रत्यनुयोगात्। सुखार्थश्चेद्धर्मानुष्ठानं तदा नास्तिकैरपि तत्करणापातात्। विप्रलम्भार्थमपि न तत्संभवति, स्वात्मानं प्रति तदसंभवात्। कश्चिद्विप्रलिप्सुः स्वयमनुष्ठाय परमनुष्ठापयति इत्यपि न, असंभवात्। 'कोऽयं सर्वलोकोत्तरो यः सर्वस्वदक्षिणाया सर्वबन्धुपरित्यागेन सर्वसुखविमुखो ब्रह्मचर्य्येण तपसा श्रद्धया केवलपरवञ्चनकुतूहली यावज्जीवमात्मानमवसादयति। कथञ्चैनं प्रेक्षापूर्वकारिणोऽनुविदध्युः। कथञ्चायं प्रतारकः केन हेतुना त्वया ज्ञातः?' निर्बीजः संशयोऽपि नोचितः। तदुक्तम्—

'उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादजातमपि बाधनम्।
स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत्॥'

अन्यथा अहं चेतनोऽचेतनो वा? श्वपचो न वा? चौरो वा? विशुद्ध-मातापितृजन्यो न वा? मन्माता स्वैरिणी न वा? अहं चाडालजो न वा? इत्यादि संदेहेषु कथं लौकिकवैदिकव्यवहारः सेत्स्यति?।

यत्तूक्तम् "यद्यपीतिहासः शास्त्रादिवन्न सर्वाङ्गपूर्णः प्रामाण्यं भजते तथापि नेतिहास उपेक्षणीयः। ब्राह्मणग्रन्थेष्वपीतिहासदर्शनात्। तत एव छान्दोग्ये जानश्रुतेः कथामवलम्ब्य ब्रह्मसूत्रेऽपशूद्राधिकरणं प्रवृत्तम्। 'सोऽरोदी' दित्याद्यर्थवादानां विधिनैकवाक्यता मीमांसकैरप्युक्ता। राजकीयपरिस्थितिपरिवर्त्तनस्य फलं समाजेऽवश्यं भवति। तत ऐतिहासिक-पद्धतेरपि समन्वयो युक्त" इति तत्सत्यम्। श्रुत्यविरोधेन युक्तीतिहासादी-नामप्यादरो युक्त एव। युक्तिभिरेव युक्तिः प्रमाणमुत शास्त्रं, युक्तिः प्रबलोतः

शास्त्रं बलीय इति निर्णयः कर्तव्यः। युक्तेः स्वातन्त्र्येण न प्रामाण्यमित्युक्तमेव। युक्तेश्च सहकारितया प्रामाण्यं वेदार्थनिरायि इत्युक्तमेव। वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्न्यायकल्पनमिति सिद्धान्तोऽपि युक्त एव। इतिहासान्मपि न सर्वथाऽप्रामाण्यं—

यदुक्त 'मैतिहासिकदृष्ट्या यथा क्रियया सुखं जातं सैव सुखसाधिकेति निर्णीयते। तद्रीत्यैव इदं कर्तव्यमिदमकर्त्तव्यमिति व्यवस्था भवती'ति, तदपि तुच्छम्, वर्त्तमानजन्मनि संभावितक्रियाफलविषये ऐतिहासिकान्वयव्यतिरेकसंभवेऽपि जन्मान्तरीयक्रियाफलविषये तदप्रवृत्तेः। जन्मान्तरस्य केनापि साक्षात्कर्त्तुमशक्यत्वात्। इतिहासस्य सञ्जातप्रत्यक्षविषयसापेक्षत्वेन भविष्यत्यप्रवृत्तेः। अनेन जन्मान्तर इदं कर्म कृतं तस्य जन्मान्तर इदं फलं जातमिति निर्णयस्तु न संभवत्येवैतिहासिकशैल्या।

यदुक्तम् "भाषाशास्त्रशीर्षमापनशास्त्रप्रामाण्यात् सर्वेऽपि मानवा एक जातीया एव। भाषा संस्कृतिश्च तेषामेकैवासीत्। प्रकृतिगुणकर्मभेदात्तत्र चातुर्विध्यं जातम्। भाषा चाविस्पष्टैवासीत्। बहोः कालादनन्तरं संस्कृता जाता।

भ्रमणाच्च परस्परमसंव्यवहारः, असंव्यवहारात् परिस्थितिभेदाच्च ज्ञानतारम्यमाचारभेदश्च। ताभ्याञ्च धर्मभेदस्वपरभावश्च। ज्ञानवृद्ध्याऽन्योन्यं संव्यवहारकाले भेदः। सर्वेषां स्वत्वाभिमानात् परेषु नीचत्वबुद्धिः। तेन एव देव-असुरदेवप्रिय-काफर-देवदूत-शैतान इत्यादि शब्दप्रयोगः। म्लेच्छादिशब्दा अपि परत्वनीचत्वज्ञापनार्थमार्यैः प्रयुज्यन्ते स्म। तथा च सर्वेऽपि चातुर्वर्ण्यान्तर्गता न तेषां तात्त्विकी भेदः। तेषामाचाराणामपि वैदिकविच्छिन्नग्रन्थानामप्यपौरुषेयत्वं संभवत्येव। न च कर्त्तृस्मरणं तद्बाधकम् काक्षकादि—समाख्यावत् प्रवचननिमित्तत्वेन तदुपपत्तेः। ईश्वराज्ञैव मन्त्रवन्मया साक्षात्कृत्योच्चते इति मुहम्मदादिभिरुक्तत्वात्। विगानन्तु यथास्माभिस्तेषां तथा तैरस्माकमपि। सुन्दोपसुन्दन्यायेन समेषामप्रामाण्यापेक्षया प्रकृतिगुणविचारो युज्यते। तदुक्तम्—

'न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्ममिदं जगत्।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम्।"

(म० भारत वनपर्व)

एतेन स्वाभिमानात्काल्पनिक एव जातिभेदो न तु प्रकृत्या ।

तत्र वेदो नाम ज्ञानम् । तत्साधनीभूता ग्रन्थाश्च लक्षणया वेद-पदव्यपदेश्याः । एतेनान्येऽपि ग्रन्था ज्ञानसाधनीभूता वेदशब्दवाच्याः संभवन्त्येव । आपस्तम्बादि सूत्रेषु तु—

'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेय' मित्युक्तम् । पुराणादिषु पुराणस्मृति-भिन्नेषु ग्रन्थविशेषेषु वेदशब्दप्रयोगः । 'यः समिधाय आहुतीयो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । योनमसास्वध्वरः' । (ऋ० ८।१९।५) वेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्म यज्ञेनेति सायणाचार्य्यः ।

यस्मिन्वेदा निहिता विश्वरूपा ' (अथर्व० ४।३५।६) ऋचं साम यद-प्राक्ष' हविरोजो यर्जुबलम् । एषमा तस्मान् मा हिंसीद् वेदः पृष्टः शचीपते' ॥ (अथर्व ७।५४।२)

'ये अर्वाङ् मध्य उतवा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति' । (अथर्व १०।८।१७)

ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्महे'–(अथर्व १९।६८।१)

'ऋग्वेदं भगवोध्येमि' (छा० ७।१।२) 'वेदा अवेदा' (बृहदारण्यक ४।३।२२) अत्र सर्वत्र विभिन्नेषु अर्थेषु वेदशब्दः प्रयुज्यते । अतः वेद-शब्दार्थोऽन्य एव । पूर्वं तु एक एव वेदः । एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः । देवोनारायणोनान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ।

'पुरुरवस एवासीत्त्रयी त्रेतामुखे नृप ।
अग्निना प्रजया राजा लोकं गान्धर्वमेयिवान्' ॥
(श्री० भा० म० पु० ९।१४।४८ ४९)

इतिहास एवं परस्परं व्याघातान्न वेदार्थः संभवति । रूढ्यनुसारेण वेदार्थकरणे प्राकृतभाषामया ग्रन्था एव वेदाः सन्तु, फलसाधनत्वं तु बौद्ध-यवनादिमन्त्राणामपि दृश्यत एव । सिद्धयोऽपि तदभ्यासिनां भवन्त्येव ।

मन्त्राणामेव वेदत्वं तु व्याहन्यते । ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्म कृण्महे इत्यादिषु मन्त्रेषु वेदमुद्धृत्य कर्मणः क्रियमाणत्वप्रतिपादनात् । एतन्मन्त्राति-रिक्तस्यैव वेदत्वश्रवणात् । मन्त्रभागस्यैव वेदत्वे तद्विनियोजकस्यान्यस्य प्रमाणस्यास्वीकारे शब्दानामनेकार्थत्वेन व्याख्यातृबुद्ध्यनुसारेणानेकधा-व्याख्यानसंभवात् नार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं लिङ्गमपि विनियोजकं संभवति

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥" इति,

तदेतत्सर्वं शास्त्रतात्पर्य्यज्ञानविजृम्भितम् । पारम्पर्य्येणोपक्रमादिभिश्च—तद्विपरीतस्यैव सुवचत्वात् । प्रत्यक्षानुमानानधिगताधिगमनायैव मन्त्रब्राह्मणात्मकमपौरुषेयं शास्त्रमिष्यते, तर्काप्रतिष्ठानाद्युक्त्यादिभिर्धर्मज्ञानासंभवस्योक्तत्वात् ।

ननु 'ऋषयो मन्त्रद्रष्टार' इति प्राचीनैरपि पौरुषेयत्वं वेदस्याङ्गीक्रियते इति चेन्न, ऋषीणां मन्त्रद्रष्टृत्वोक्तावपि प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य मन्त्रनिर्मातृत्वानुक्तेः । न चात्र मन्त्रार्थद्रष्टत्वमुक्तम्, तेन न मन्त्रार्थभूतधर्माधर्मादिसाक्षात्कार ऋषीणामपि सिद्ध्यतीति वाच्यम्, मन्त्रशब्दस्य मन्त्रार्थपरत्वे मानाभावात् । नित्यपरोक्षातीन्द्रियार्थलौकिकसाक्षात्कारे योगिनामपि सामर्थ्यासिद्धेश्च । न च ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्ति निबन्धनं धर्माधर्मविषयकमलौकिकं प्रत्यक्षं संभवति । प्रमाणान्तरेण धर्माधर्मज्ञानमन्तरा तदसंभवात् । योगजसन्निकर्षोऽपि तत्र न संभवति । धर्मानुष्ठानमन्तरा योगित्वासिद्धेः । योगसिद्धेः प्राग्धर्मज्ञानाय चोदनाप्रामाण्यमुपगतञ्चेत्कृतं योगजतत्साक्षात्कारेण, तथा च 'पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनेनातिशङ्कितुं शक्यते' इति भगवत्पादोक्तेः ।

मन्त्राणां दर्शनमपि शब्दरूपत्वात्तच्छ्रवणमेव प्रतीयते । तस्य च प्राथमिकत्वे विश्वामित्रादिभ्यः प्रागध्यनाध्यापनपरम्परा विषयत्वाभावापत्त्या नित्यत्वोक्तिर्व्याहन्येत ।

'प्रपाठकचतुःषष्टिनियतस्वरकैः पदैः ।
लोकेष्वप्यश्रुतप्रायैः ऋग्वेदं कः करिष्यति ॥'

इति भट्टवार्तिकविरोधश्च ।

तस्मान्मन्त्रविशेषसाधनेनैव तदृषित्वमिति मन्तव्यम् । मन्त्रसिद्धश्च मन्त्रर्षिर्भवति । मन्त्रसाधने तु गुरुपरम्परया मन्त्रश्रवणमत्यन्तमुपयुज्यते । विश्वामित्रादीनां तपोविशेषान्तरमेव तत्तद्देवतानुग्रहादेव मन्त्रविशेषसाधनाधिकारो जातः । अतएवाद्वैतसिद्ध्यादौ स्वप्नोपलब्धमन्त्रविशेषस्य साध्यमानस्य फलविशेषसाधनत्वमुक्तम् । जन्मान्तरसाधितमन्त्रस्यैव जन्मान्तरेऽपि देवता-

नुग्रहवशात् स्मरणमुपपद्यते । तदुक्तम् निरुक्ते—'यो यस्यार्थपत्यमिच्छन् स्तुतिं प्रयुङ्क्ते तद्देवताकः स मन्त्रो भवति । यस्येन्द्रादेर्यो हि येन मन्त्रेण स्तुतिं प्रयुङ्क्ते स तद्देवताको मन्त्रो भवति ।' तथाचेन्द्रमन्त्राणामग्निप्रभृतिस्तुता-वपि विनियोगः संगच्छते । 'कदाचनस्तरीरसि' इति मन्त्रेण हि स्तुतोऽग्नि-रेवार्थपतित्वं संपादयामास । तत एव 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति विधानम् । एवमेव—

'शन्नो देवीरभिष्टय' इत्यादिमन्त्राणां शनैश्चरादिस्तुतौ स्मार्त्तो विनियोगो दृश्यते । यद्यपि बहवोऽन्येऽपि साधका मन्त्रसिद्धा भवन्ति । तथा तत्तत्कल्पे प्रथमसाधकानामेवर्षित्वव्यवहारः । अत एव भिन्नभिन्नमण्डलेषु चैकर्षिकाणां मन्त्राणां पाठो दृश्यते । मन्त्राणामेकेनैव क्रमेण साधनानुष्ठाने नियमानपेक्षणात् । अतएव न विश्वामित्रादिभ्यः पूर्वं मन्त्राणाम्पारम्पर्य्या-सत्त्वं सिद्ध्यति ।

'अविदित्वा ऋषिच्छन्दो दैवतं योगमेव च ।
योऽध्यापयेद्यजेद्वापि पापीयान् जायते तु सः ॥'

इति बृहद्देवतायाम् ।

'मन्त्राणां देवताविद्यः प्रयुङ्क्ते कर्म कर्हिचित् ।
जुषन्ते तस्य देवासो हविर्नादेवताविदः ॥'
इत्यादिभिर्देवतावित्प्रयुक्तमन्त्राणामेव साफल्यमुक्तम् ।

देवीरहस्ये तु—

'षष्ठिकल्पसहस्राणि येनैव विहितो जपः ।
तथाब्दषष्ठिलक्षाणि षष्ठिजन्मान्तरेषु च ॥'
पुरश्चर्य्याकरो देवि सर्षिरित्यभिधीयते ।'

इत्युक्तम् ।

ननु वेददृष्ट्या सर्वस्यैव भावित्वमेवेति कथमतीतानामितिहासानां वेदेषु ग्रथनमिति चेन्न, नैयायिकरीत्या तत्तत्कल्पदृष्ट्या भाविनामपि पूर्वतनकल्पदृष्ट्यातीतत्वस्यापि संभवात् । पौराणिकदृष्ट्यापीदमेव समा-धानम्, तत्रापि सृष्टिप्रलययोरङ्गीकारात् । मीमांसकनये तु 'न कदा-चिदनीदृशं जग' दिति रीत्या सृष्टिप्रलयानङ्गीकारेण संसारस्याना-

दित्वेन भावित्वमतीतत्वं वा न नियतमेकस्य वक्तुं पार्य्यते। अतएव वेदे लिङ्लुडादीनां कालसामान्यवाचित्वमेव। सुखावबोधार्थां चाख्यायिका भवति नेतिहासपर्य्यवसायिनीति न घटनापूर्वका वैदिकाः शब्दाः। लौदिकशब्दपूर्विकास्तदनुसारिण्यो भवन्त्यश्च घटना न वार्य्यन्ते। प्रमाणान्तराविरोधे प्रमाणान्तराप्राप्तौ चार्थवादानां धर्मे प्रामाण्यं भवति। तत्रैवेतिहासशैल्या आदरमात्रम् नेतिहासत्वम्। यत्रार्थवादाः सन्ति तत्र तु विधिस्तुतौ तेषामुपयोगः। सार्थवादा इव निरर्थवादा अपि विधयो भवन्ति। तत्र विधीनामेव स्तावकत्वमपि। अर्थवादसार्थक्यायैव विधिना त्वेकवाक्यतया स्तुत्यर्थतोक्ता।

न चार्थवादैर्धर्मनिर्णयः कर्तुं शक्यः। तदुक्तमेव रुद्रः अरोदीदितीहासानुसारेण नास्मदादिभी रोदितव्यमिति विधिकल्पना संभवति। यत्रार्थवादैर्धर्मनिर्णयस्तत्र विधिसरूपत्वमेव तेषाम्। अतएव निर्विधिकार्थवादस्थलेऽर्थवादस्यैव विधित्वमिति वृत्तिकारमतम्। 'विरोधे गुणवादःस्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थ वादस्तद्धाना' दिति त्रैविध्यमर्थवादस्योक्तमेव।

यत्र प्रमाणान्तरविरोधस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणलक्षितलक्षणा। यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिद्ध्यति। परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकार्थे प्रमाणापेक्षया त्वनुवादकत्वम्। तावतापि न स्मृतिवत्सापेक्षत्वम् किन्तु तुल्यविषयकत्वमेव। शास्त्रस्येतिहासमूलकत्वे युक्तिमूलकत्वे चावश्यं युक्तेरेव प्राबल्यं स्यात्। तदपूर्वकत्वे तु तर्करूपाया युक्तेरितिहासरूपायाश्च न प्राबल्यम्, प्रत्यक्षाद्यविषयस्य धर्मादेस्तदविषयत्वात्। इतिहासो हि तात्कालिकानुभवविशेष एव। धर्मत्वञ्च न स्वरूपतः क्रियायाः संभवति किन्तु स्वर्गादिविशिष्टसाधनत्वेनैव।

न च क्रियानुष्ठानानन्तरमेव फलं दृश्यते। तस्मान्न तयोः साध्यसाधनभावः प्रत्यक्षगम्यः। दृष्टार्थान्यपि कारीर्य्यादीनि किञ्चित्कालव्यवधानेनैव फलजनकानि भवन्ति। व्यवधाने तु कारीरी फलमुतान्यफलमिति संशयः शास्त्रादेव परिहरणीयः। भोजनादिकं लौकिकं कारीर्य्यादिकं तु शास्त्रैकगम्यम्।

यदुक्तम् 'अत्यन्तपरोक्षे स्वर्गादौ व्यवहाराभावात्कथं शक्तिग्रहः?' इति तदपि तुच्छम्। वाक्यशेषाच्छक्तिग्रहसंभवात्। 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तर' मित्यादिवाक्यशेषेण सुखविशेषस्य स्वर्गशब्दवाच्यत्वावगतेः।

ननु वेदस्यापि वाक्यत्वादर्थानुभवः कस्यचन पूर्वमपेक्षित इति चेन्न, नैयायिकरीत्या ईश्वरस्य नित्यप्रमारूपानुभवपूर्वकत्वाभ्युपगमात्। मीमांसक-मते तु वेदे न कस्यापि स्वातन्त्र्यम् घटादिशब्दानामिव वेदवाक्यानामपि नित्यत्वे बाधाभावात्। उत्तरमीमांसकरीत्या तु ईश्वरस्यापि वेदमूलकमेव वेदार्थज्ञानमिति वेदविषये तस्यापि न स्वातन्त्र्यम्।

वस्तुतस्तु नैयायिकमतेऽपि वेदवाक्येनेश्वरस्वातन्त्र्यम्। 'सूर्याचन्द्रमसौ-धाता यथा पूर्वकल्पयत्' इतिवत् वेदानुपूर्व्या अपि प्रतिकल्पमेकरूपत्वाभ्यु-पगमात् सर्वव्यापीश्वरातिरिक्तोनुभवो न वेदप्रवृत्तेर्मूलम्। अतएव न धर्मपरिवर्त्तनमपि संभवति। प्रवर्त्तकस्यास्मरणात्, त्यागपत्रदानात्, अपदस्थत्वेन बहिष्करणात्, पराजयादज्ञानस्वीकाराच्च धर्मपरिवर्तनं सम्भवति। न चेश्वरस्य धर्मप्रवर्त्तकस्य तत्संभवति, नित्यत्वादजेयत्वात् सर्वज्ञत्वाच्च। अल्पज्ञनिर्मितसंविधाने देशकालपरिस्थिति विशेषे परिवर्त्तनापेक्षा संभवति। न तु सर्वदेशकालपरिस्थितिविशेषज्ञपरेशनिर्मिते नित्ये वा विधाने तत्संभवति। ईश्वरावतारा महर्षयश्च धर्मरक्षका एव न धर्मप्रवर्त्तकाः। पराशरादयोऽपि मानवानामशक्तिपर्य्यालोचनया नैमित्तिकानां प्रायश्चित्तानामेव सङ्कोचं कल्पयामासुः। दृष्टफलार्थानां कृष्यादिप्रकाराणां परिवर्त्तनं तु न विवादास्पदम्। येषां कार्य्यकारणभावो न मानान्तरगम्यस्तेषां तु परिवर्त्तनं कथं स्यादिति न प्रमाणमुपलभ्यते।

'मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमातृता।
तदयोगव्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥' इति

कुसुमाञ्जलिरीत्या यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वम्। तथाचेश्वर-ज्ञानस्याजन्यत्वेऽपि प्रमात्वमेव। न च तावता निसर्गविरोधः, अस्मदादेरिवेश्वरस्यापि निसर्गासिद्धेः।

सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्य्यमाणकर्त्तृकत्वेनापौरुषेयत्वं मन्त्रब्राह्मणा-त्मकस्य वेदस्यैव। न बौद्ध-जैन-ख्रिस्तीय-मोहम्मदादि ग्रन्थानां वेदतुल्यता।

तेषां ततः पूर्वं सम्प्रदायासिद्धेः। न च कठादिवत्प्रवक्तृत्वमेव तेषामपि, तैस्तथानभ्युपगमात्। न हि 'वाचा विरूपनित्यये'तिवत् तेषां ग्रन्थेषु तदागमनित्यत्वबोधकवचनमुपलभ्यते।

कैश्चिदाधुनिकैस्तु—वैदिकानामनुकरणमेव क्रियते। आधुनिकैरपि यज्ज्ञानं पूर्वं यत्रोद्भूतं तद्देशस्यैव तदुद्भावकत्वं मन्यते। तदेव ज्ञानमन्यत्रापि चेल्लभ्यते तदा तत एव तैर्गृहीतमित्येव निश्चीयते। न स्वातन्त्र्येण तदाविष्कारकत्वमुपगम्यते।

ननु बुद्धादयः सर्वज्ञा एवेति चेन्न, तत्सार्वज्ञ्ये प्रमाणाभावात्। न चेदानीं सर्वज्ञो दृश्यते। नाप्यनुमानं लिङ्गाभावात्। तेऽपि न सर्वज्ञा पुरुषत्वादस्मादिववदिति विपरीतानुमानसंभवाच्च।

शरच्चन्द्रश्च स्वीये 'समाज धर्म राजनीति' पुस्तके "व्याकरणगतधातु प्रत्ययबलेन, पौर्वापर्य्यसम्बन्धविचारेण, ऐतिहासिकतथ्यनिर्णयेन, तात्पर्य्यपर्य्यालोचनया च मन्त्राणां व्यख्यानं परिवर्त्यते" इति वदति तत्सत्यम्, यतो 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति रीत्या तात्पर्य्यनिर्णयादिभिरर्थनिर्धारणं युक्तमेव, न तत् परिवर्त्तनम्। तेनैवोक्तम्—"ब्राह्मसमाज प्रवर्त्तकाः असंगतैर्निमूर्लैर्निरर्थकैर्देशाचारैः कुरीतिनिराचिकीर्षया प्रतिष्ठितसमाजविद्रोहमुद्भाव्य ब्राह्मसमाजं संस्थाप्य ततः पृथग्भूताः। समाजदृष्ट्या च ते म्लेच्छाः कृश्चियनाः संवृत्ताः। भोजनपाननियमोल्लङ्घनेन गिर्जागृहादिवत् समाजगृहे पादत्राणमविमुच्यैव प्रार्थना परायणाः प्रावर्त्तन्त। हिन्दूनां वेदमूलको धर्मः सर्वस्वमिति तैर्न विचारितम्! ग्रामीणास्तान् कृश्चियनान् मन्यन्ते। तेषां तथाभूताचारेण ते उपहासास्पदभूयस्त्वं गताः। यद्यपि संस्कारोऽपेक्षितः तथापि स स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यः। मनुष्यशरीरादीनां संस्कारास्तद्रीत्यैव जायन्ते। वायविलकुरानादयोऽति प्रशस्ता अपि नहि समाजोपयोगिनः।

यद्येतावत्कालं समाजसंचालनं ब्राह्मणाः कृतवन्तस्तर्हि तैरेवाद्यापि समाजसंस्कारः कार्य्यः। सर्वोच्चन्यायाधीशा लोकोत्तरधिषणावन्तोऽपि नात्र साहाय्यं कर्तुं प्रभवन्ति। सम्पूर्णो देशो येषामुपरि समास्थावान् भवेत् कश्चिदपि तानपसारितुं न प्रभवति।

यदि मनुपरिचालितविधानेन हिन्दूनामवनतिर्वृत्ता तद्वान्यापि स्वोन्नतिः संपादनीया । यस्मिन् विधाने सौभाग्यजनकत्वं दुःखदारिद्र्यनिवर्त्तकत्वञ्च भवेत्तस्यैवादरणीयत्वम् युक्तम्'' ।

वस्तुतस्तु सर्वस्यैवविधिनिषेधात्मकस्य शास्त्रस्यानर्थनिवर्हणामभ्युदय-निःश्रेयसहेतुत्वमक्षुण्णमेव । तत्रास्थां विधाय पारम्पर्य्येण तदर्थाधिगमानुष्ठान-मेवावश्यकम् । शास्त्रमनपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण यत्किञ्चिदनुष्ठानमवश्यं भयावहम् । देशकालपरिस्थित्यनुरोधेन शास्त्रार्थो न परिवर्त्तयितुं शक्यते । तदर्था-धिगमायैव प्रभवामः, न परिवर्तनायाऽपि । प्रत्यक्षेणान्वयव्यतिरेकादि-युक्तिभिश्च यत्र साध्यसाधनभावोऽधिगम्यते तत्रैव तदनुरोधेन परिवर्त्तनं शक्यते कर्तुम् । यत्र तु शास्त्रैकसमधिगम्यः कार्य्यकारणभावस्तत्र तदनुरोध्येव परिवर्त्तनमादरणीयं नान्यत् ।

"अद्यत्वे विविधैरधर्मै विधर्मैः परधर्मैश्च सार्धम् हिन्दूधर्मस्य संघर्षो विद्यते । अस्यां वेलायां शास्त्रेषु यदि निस्तारोपायो न भवेत्त-दाऽविष्करणीयो नवीनोऽपि मार्गः । वेदादिशास्त्रस्यापौरुषेयत्वं यथा हिन्दुभिरुच्यते तथैव परैरपि स्वाभिमतधर्मग्रन्थानां तदुच्यते । किं वैचित्र्यं वेदादिष्विति न परिलक्षयितुं शक्यते । प्रक्षिप्तांशानामद्यापि तत्र वाहुल्यं विद्यत एव । यथाकालं स्मृतयः पुराणानि तदन्तर्गतानि । विविध-विरुद्धविधानानि च निर्मितान्येव । कानिचित्कालान्तरेऽपेक्षितान्यप्यन्यदा निषिद्धानि सर्वत्र समाजे तथा रीतिः सुपरिचितैव । परमेश्वरप्रदत्ता बुद्धिर्न वेदादिशास्त्रतट्टीकोपटीकादिकण्ठस्थकरणार्थमुपयुज्यते किन्तु विवेकपूर्वकतन्निर्माणार्थमेव । शास्त्रतट्टीकाभ्यासिनो नैतद्वक्तुं प्रभवंति यत् किमुद्दिश्य के आचाराः कानि च शास्त्रवाक्यानि निर्मितानि । केषां दुःख-व्यसनहेतूनां निराचिकीर्षार्थं विधिनिषेधवाक्यान्यारचितानि । चातुवर्ण्य प्रतिपादकस्य ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति मन्त्रस्य दशममण्डलस्थत्वादर्वा-चीनत्वमप्युच्यते । मोक्षमूलरादिभिःस्तेन गुणकर्माद्यनुरोध्येव चातुवर्ण्यं पूर्व-मासीदिति कल्प्यते । एतस्मिन् मन्त्रेऽस्मिन्युगे विश्वासः सर्वथा न संभाव्यते । तेन तत्र सत्यम्, किन्तु रूपकमेव । मनुष्यजातिविकासोऽद्य नव्यशिक्षितैर्यथाङ्गीक्रियते तद्विपरीतं नोरीकर्तुं शक्यम् ।

मुखाद् ब्राह्मणः अर्थात्ब्राह्मणधर्मः यजनयाजनाध्ययनाध्यापनादिः, क्षत्रिय-धर्मः बलशक्त्यादिधारणं बाहुः।" इत्याद्यपि स तत्रैव वदति। तदसमीक्षिताभिधानम्, शास्त्रार्थाभ्यासतदर्थानुष्ठानसंस्कृतबुद्धीनां तादृग्व्यसनसंतरणमार्गप्रतिभानावश्यम्भावित्वात्।

किञ्च तादृक्संघर्षे सत्यप्यन्यधर्मानुपायिभिर्दार्ढ्येन स्वधर्मोऽनुष्ठीयते, न तैस्तत्परिवर्त्तनमिष्यते। किमुतापौरुषेयवेदमार्गानुसारिभिः स्वमार्गो नोपेक्ष्यत इति। सम्प्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्य्यमाणकर्त्तृकत्वमेव वेदस्येतरधर्मग्रन्थापेक्षया वैलक्षण्यम्। अन्येषामपि तदुक्तिस्तु तदनुकरणमेव, सर्वापेक्षया वेदस्य प्राचीनत्वात्। तत्प्राचीनत्वं तु सर्वसम्मतमेव। प्राचीनत्वमेव सर्वोत्कर्षहेतुस्तदनभ्युपगमेऽप्यनुकार्य्यत्वं तु तेन सिद्ध्यत्येव। सर्वतः प्राचीनतासिद्ध्या नित्यत्वं सम्प्रदायाविच्छेदोऽस्मर्य्यमाणकर्त्तृकता चापि सिद्ध्यन्त्येव। तेनैव च प्रक्षिप्ततोक्तिरप्यपार्थिकैव।

दशममण्डलस्यान्यवेदमन्त्राणाञ्चार्वाचीनत्वादिकमपि निराधारमेव। परमेश्वरप्रत्ताऽपि बुद्धिः प्रमाणानुसारिण्येव प्रमां जनयति, स्वातन्त्र्येण तु भ्रमजनकत्वेनानर्थावहैव सा स्यात्। यथा निर्दोषचक्षुर्जन्यत्वेनैव रूपज्ञानस्य प्रमात्वमन्यथा त्वप्रमात्वमेव तथैवापौरुषेयवेदादिशास्त्रजन्यत्वेनैव धर्माधर्मज्ञानस्य प्रमात्वमन्यथाऽप्रमात्वमेव। 'जातिखोज' जात्यन्वेषणपुस्तकस्य रचयित्रा महता परिश्रमेण जातयोऽन्विष्टाः। यद्यपि स मन्यते सृष्टिप्रारम्भाद्बहुकालं यावद्वर्णव्यवस्था नासीत्, बहोः कालादनन्तरं तत्प्रयोजनवशात् गुणकर्मानुसारेण जातिप्रथा प्रचलिता। पुनश्चानेकवारं सा व्यवस्था लुप्ता, पुनश्च प्रवर्त्तिता। सुधारवादप्रभावात् सोऽस्पृश्यताऽपलापविधवाविवाहादिकञ्च प्रचारयति। आर्य्यसमाजप्रभावात्क्वचित्सनातनधर्मप्रभावाच्च प्रभावितः। क्वचिद्गुणकर्मानुसारिणीं वर्णव्यवस्थामङ्गीकुर्वन्नप्यन्यत्र कांश्चिज्जन्मना निकृष्टजातीयान् प्रतिलोमसंकरान् पतितांश्च मन्यते इत्याश्चर्य्यम्। हिन्दूवर्णव्यवस्थामण्डलद्वाराऽपीममेव सिद्धान्तं स प्रचारयतिस्म। सगोत्रसप्रवरविवाहञ्च महता समारोहेण प्रतिषेधति। तत्राज्ञानतः सगोत्रसप्रवरविवाहे चान्द्रायणप्रायश्चित्तं कार्य्यम्। ज्ञानतो द्विगुणम् एवं कन्याया एतदर्धम्।

'असपिण्डा च मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने॥'

मनुः (३।५) इत्यादि स्मृतिभ्यः।

परन्तु गुणकर्मानुसारेण वर्णपरिवर्त्तने गोत्रप्रवरादिपरिवर्त्तनमप्यनिवार्य्यमेव। ततश्चेदृग्वचनानां का गतिः। जातिभास्करादितुल्योऽयमपि ग्रन्थो जातिनिर्णायकः। मिश्रदेशः सर्वप्राचीनसभ्यः। तत्र भौमिकाः श्रमिकाः क्रीतदासाश्चेति श्रेणी त्रयमुपलभ्यते। क्रमेण तत्र योद्धृणां पुरोधसाञ्च प्राधान्यं जातम्। शिल्पिनः क्रीतदासाश्च नीचतामुपगताः। चीनदेशेऽपि भद्रश्रेणी, कर्षकाः,। शिल्पिनो वणिजश्चेति वर्गचतुष्टयमासीद्। जापानेऽपि त एव। तत्र एटा हिनिन इत्यादयोऽन्त्यज तुल्या एव। तेषु श्रेणीभेदेषु परस्परं भोजनस्पर्शादिकं श्रेणी परिवर्त्तनञ्च नाशक्यमासीत्।

केषुचित् सभ्यदेशेषु ये साम्प्रतमप्यन्तिमावस्थायां वर्त्तन्ते अतिकठोरस्पर्शास्पर्शादिविचारः। तत्र स्पर्शदोषेण स्वात्मशक्तिक्षयोऽन्यतोऽमङ्गलग्रहश्च संभाव्यते। तत्रादिमावस्थायामयमेव धर्म आसीत्। अफ्रीका-फीजी-प्रशान्तमहासागरस्थ-वोर्निट्सादिस्थानेस्वयं विचारः प्रचलति। मेक्सिको देशे स्पेनिया एव सर्वोत्तमाः, मिश्रिता मध्यमाः, आदिमजातयोऽधमा उच्यन्ते। अरबदेशस्य दक्षिणभागे शिल्पिन एवान्त्यजा आसन्। सभ्येषु रोमादिदेशेष्वपि-अभिजात-अनभिजातेति श्रेणीद्वयमासीत्। पराजिताः शत्रव एव तत्र दासा भवन्तिस्म। पारसीकेष्वपि-आखेटकाः पशुपाः कर्षकाः इति श्रेणी त्रयमासीत्।

भारते जन्मना जातिव्यवहारः। एवमाधुनिकानां रीत्यापि तत्र तत्र जातिभेदव्यवहारः। जातिपरिभाषादुष्करा। जीवितावस्थायां विवाहभोजनादयो मरणानन्तरं शवसंस्कारश्च स्वजातिष्वेव भवन्ति (जा० भे० पृ० ५)।

यद्यपि नूतनशिक्षा प्रभावात्तादृङ्नियमाःशैथिल्यमुपगताः। भारते ब्राह्मण जातिरेव सर्वोत्कृष्टा तत्राप्युत्कर्षतारतम्यं निर्णेतुं न शक्यते। एवमेव सर्वतो निकृष्टा जातिरपि दुर्ज्ञेया। येषां जलं ब्राह्मणैः पातुं शक्यते ते शुद्धजातीया येषां घृतपक्वं ग्रहीतुं शक्यते ते ततोऽपि श्रेष्ठाः। सूपौदनादिकं तु स्वजातिष्वेवचलति। ब्राह्मणानाम् दक्षिणभारते ततोऽप्यधिकः स्पर्शास्पर्शविचारः।

यस्य स्पृष्टं जलमग्राह्यं तदपेक्षयाऽपि यस्य स्पर्शेन मृण्मयं पात्रमशुद्धं भवति, यस्य च मन्दिरप्राङ्गणप्रवेशे मन्दिरमशुद्धं भवति, यस्य प्रवेशाद् ग्रामोऽपि-अशुद्धो भवति, ते सर्वेऽपि क्रमेणाशुद्धितारतम्यौपेताः । तत्रापि निम्न-जातिष्वपि स्वापेक्षया निम्नजातीयेषु तिरस्कारभावना भवति ।

स्वामीदयानन्द एवं जल्पति-यत् गुणकर्मानुरोधेन चत्वारो वर्णाः सर्वेऽपि वेदाधिकारिणः । गान्धिमहाशयस्तु यद्यप्यस्पृश्यता विरोधी समासीत् तथापि वर्णाश्रमव्यवस्थामभ्युपैतिस्म । वर्णाश्रमधर्मो मनुष्याणां स्वभावसिद्धः । हिन्दूधर्मे वैज्ञानिकरूपेण स सुप्रतिष्ठितः । वर्णनिर्णयश्च जन्मनैव भवति न स्वेच्छया । 'स्टडी आफ कास्ट' ग्रन्थे लक्ष्मीरसूदेव्या तद्वाक्यं समुद्धृतम् । सर्वञ्चैतदृग्वेदीयपुरुषसूक्तेन प्रायेण साधयन्ति ।

वस्तुतस्तु साम्प्रतिका ऐतिहासिकाः विभिन्नाभिप्रायेणेतिहासानारचयन्ति । राष्ट्रस्य जातेश्च गौरवं येन वर्धते तादृगेवेतिहासं पूजयन्ति ते ।

यदप्युक्तम् "सायणेन 'इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकोपायं यो वेदयते स वेद' इति वेदपरिभाषा कृता । ऋग्वेदे विद्धातोर्निष्पन्नस्य वेद शब्दस्य धनमर्थः । तदुपायस्तज्ज्ञानञ्च तदर्थः । तेन प्रजापश्वादिप्राप्ति-साधनं वेदः । पुरुषसूक्तोक्तपुरुषोत्पत्तेः प्रागुत्पन्नत्वादपौरुषेयत्वम् । परवर्तिभी रचना न दृष्टा तेन तैरनादित्वमुच्यते । भौतिकसम्पत्तिमन्तरा जीवनं न संभवतीति मनुष्योद्भवानन्तरमेव धनं जन्म, ततः प्रागेव तदानीमेव वेदजन्मा-पीत्यादि तर्कैस्तर्क्यते स्मार्त्यैः" इति, तत्तुच्छम् , तथात्वे प्रजापश्वादिसाधनेषू-पायेषु वेदशब्दव्यवहारापत्तेः । पुरुषबुद्ध्यप्रसूतत्वेन त्वपौरुषेयत्वमुक्तमेव ।

यदप्युक्तम्—"यैर्वेदाः सङ्कलितास्ते प्राञ्चः सत्यवादिनः । तद्रीत्या वेदेषु वास्तविकं चित्रणम् कल्पनावर्णनञ्च । कल्पनामिश्रितयथार्थवादः शुद्ध-काल्पनिको भवति । यदा स आत्मविरोधि यथार्थः वास्तविकताधारेण प्रमाण-यितुमिष्यते" इति तदपि तुच्छम् , वेदानामपौरुषेयत्वेनापास्तसमस्तदोषत्वेन तत्त्वावबोधकत्वस्यैव सत्त्वात् , अर्थवादादीनामपि पर्य्यवसितार्थस्याबाधित-त्वाच्च ।

यदपि तेनैव हिन्दूज्ञानस्य त्रैविध्यमुक्तम् । तथाहि—"येषां छन्दसां यथार्था ऋषिभिः स्वयं दृष्टास्तस्मादेव ते मन्त्रद्रष्टारः । येषां यथार्थाः श्रुता

ते भागाः श्रुतयः। श्रुतिषु यथार्थकल्पनयोर्मिश्रणम्। अन्ते स्मृतिः, यत्र केवलं स्मरणमवशिष्यते। एवं हिन्दूसाहित्यस्य ज्ञानस्य वा दर्शनेन परिवर्त्तमानसामाजिकसंघटनप्रतिबिम्बातिरिक्तं न किञ्चिदित्येव ज्ञायते। तदानीन्तनानां मनुष्याणां मस्तिष्केषु बाह्यशक्तीनां काल्पनिकप्रतिबिम्बातिरिक्तं धर्मतत्त्वं नासीदेव। तत्र प्रतिबिम्बे भौतिकशक्तय आध्यात्मिकशक्तिरूपेण परिवर्त्तन्ते। विकासाभिवृद्ध्या भौतिकशक्तिष्वेव चैतन्यारोपणम्। सामाजिकशक्तयोऽपि प्राकृतिकशक्तिवदेव बाह्या अबोध्याश्च व्यज्यमानास्तद्वदेव प्रत्यक्षरूपेण मनुष्यान् शासति। अस्यामवस्थायां तत्र सामाजिकगुणानुप्रवेशादैतिहासिकप्रतिनिधित्वमपि कुर्वन्ति।

प्राचीना वैदिकसाहित्यविश्लेषकाः प्राकृतिकशक्तिषु चैतन्यारोपणमुपगच्छन्ति, अन्याः प्रक्रिया उपेक्षन्ते। धार्मिककथासु देवानां सामाजिकगुणानां क्रियाशीलतानाञ्च विश्लेषणेन काल्पनिकस्वरूपापाकरणनान्तरं साम्यसंघस्य चित्रं स्पष्टमवलोक्यते। धर्मकथासु निरर्थककल्पना अपि सन्ति" इत्यादि तदपि तुच्छम्, चक्षुरादिवच्छब्दस्यापि तत्त्वावेदकत्वे बाधाभावात्। भौतिकवादाभिनिविष्टबुद्धित्वादेव वेदेष्वादिमसाम्यसंघस्य ब्रह्मत्वं सामूहिकोत्पादनप्रणाल्याश्च यज्ञत्वं परिकल्प्यते। वेदार्थपर्यालोचनया तत्सर्वं विरुद्ध्यते। तद्विरोधपरिहारायैव विरुद्धानां कल्पनाप्रायत्वमुच्यते।

वस्तुतस्तु सर्वो मन्त्रब्राह्मणात्मको वेदो नित्योऽपौरुषेयश्च। वेदमात्रस्यानुश्रवत्वं श्रुतित्वञ्च। गुरोर्मुखादनुश्रूयते तेन तस्यानुश्रवत्वम्। श्रूयत एव परं न केनापि क्रियते इति श्रुतित्वमपि वेदानाम्। 'श्रुतिः स्त्री वेद आम्नाय' इति कोषानुसारेण श्रुतिवेदाम्नायादीनां पर्य्यायवाचकत्वमेव।

'अमुष्मै फलायामुकं कर्मानेन मन्त्रेणैवं कर्त्तव्यमि'ति दर्शनमेवर्षित्वप्रयोजकमिति निरुक्तटीकादावुक्तम्।

स्मृतित्वं तु वेदार्थोपनिबन्धृमहर्षिनिर्मितपौरुषेयग्रन्थानामेव। श्रुतिमूलकत्वेन तत्प्रामाण्याभ्युपगमात्। वेदरचनायाः परवर्तिभिरदृष्टत्वादपौरुषेयत्वे पूर्ववर्त्तिरचितसमस्तग्रन्थानामिदानीन्तनपुरुषादृष्टत्वादपौरुषेयत्वं स्यात्। प्रपञ्चितञ्चापौरुषेयत्वमन्यत्र वेदानाम्। धर्मब्रह्मतत्त्वावेदका वेदाः। तत्प्रसङ्गेनान्यदप्यर्थजातं तदौपयिकमेव वेदैः प्रतिपाद्यते। भौतिकशक्तिषु न चैतन्य-

मारोप्यते किन्तु तत्त्वभूते चेतन एव भौतिका भावाः परिकल्पिताः। वेदा यद्यपि धर्मग्रन्था नेतिहासग्रन्थास्तथापि धर्मब्रह्मावबोधपर्य्यवसायिनीभिराख्यायिकाभिर्भूतभविष्यद्वर्तमाना घटना अपि बोधयन्त्येव वेदाः। नहि चैतन्यमन्तरा भूतान्यात्मलक्षणान्यपि भवन्ति, किमु विलक्षणानि कार्य्याणि संपादयितुम्।

केषाञ्चिद्वाक्यानां कल्पनामात्रार्थकत्वोक्त्या केषाञ्चित् वाक्यानां स्वाभ्यूहितनिष्प्रमाणार्थकल्पनया कस्यापि ग्रन्थस्य कोऽपि स्वकपोलकल्पितः स्वाभ्यूहितोऽर्थः कल्पयितुं सुशकः, तथापि न सोऽर्थः प्रामाणिकतापदवीमारोढुं क्षमः।

यदपि "अग्निपशुपालनज्ञानेनादिमसाम्यसंघस्य प्राकृतिकशक्तिसंघर्ष जनितनाशभयमुच्छिन्नम्। यद्यपि विकासोन्मुखान्युत्पादनसाधनानि तथाप्यल्पविकासित्वात्तेषां वस्तुदारिद्र्यात्कठिनपरिश्रमेण वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म, भुज्यन्ते च तदानीमेव। श्रमशक्तिः स्वजीवनरक्षणोपयोगि धनादधिकस्याप्युत्पादनक्षमेति तद्बलेनान्ये श्रममन्तराऽपि जीवितुं शक्नुवन्तीति ज्ञानं साम्यसंघस्य नासीत्। तदानीं विनिमयप्रश्न एव नासीत्। अतएवापणमुद्रादि प्रभेदो नासीत्। वाटैर्गोचरैरावृतासु वसतिषु महावेद्यामुत्पादितद्रव्याणि तत्साधनानि च रक्ष्यन्ते। मध्ये च वह्निरेव एतावन्मात्रलघुभूतस्तेषां संसारः। श्रमविभागस्य स्वल्पकालिकत्वात् स्थिरस्यार्थिकहितस्याविकासात् तदानीं जातिवर्गादिभेदो नासीत्। श्रमविभागानन्तरं वर्णव्यवस्था प्रवृत्तेति प्रायेण सर्वैर्मन्यते। पुरुषा मृगयार्थं युद्धार्थं पशुपालनार्थञ्च प्रवर्तन्ते। स्त्रियो गृहप्रबन्धपाकनिर्माणदुग्धदोहनादिकं कुर्वन्तिस्म। सर्वं सामूहिकमेवासीत्। न तत्र प्रातिस्विकं गृहगृहिण्यादिकमासीत्। जनसंख्याया अनधिकतया उत्पादनविनिमयाद्यभावात् शोषकशोषितधनिकदरिद्रादिवर्गाभावाच्च शासनसत्ता तदङ्गं सैन्यशक्त्यादिकञ्च नासीत्। अतएवान्तरिकनियमाय सुरक्षायाः सञ्चालनाय च विधानं किमासीदिति प्रश्नस्योत्तरं न वेदसाहित्ये मिलति। तत्र तादृग्विधानस्य प्रश्नो नोत्थितः। व्यक्तिगता व्यवहाराः समूहस्य व्यक्तिसम्बन्धः तत्सम्बन्धे त्रुटयस्तदर्थं दण्डविधानं धनमादिविषयास्तत्र वेदे चर्चिताः। विश्वं कथमुत्पन्नम्? मनुष्यस्य पश्वादीनां कथमुत्पत्तिः? ब्राह्मण-

ग्रन्थेषु सत्ताया आचारव्यवहारादीनां सम्बन्धे विवादो दृश्यते। वैदिक-साहित्येषु सृष्टि-युद्ध-संघर्ष-तत्फलानाञ्च चर्चा। आचारविषये यौनसम्बन्धेऽपि प्रश्नाः। राज्ञां शासनसत्ताया शासकशिष्टादीनां कर्त्तव्याधिकारादिसम्बन्धे वैदिकसाहित्ये विवादो नावलोक्यते। तेन साम्यसंघानामान्तरिकसंघटन—विषयेषु यद्वैशेष्यं येन परवर्ति समाजभिन्नता तेषामासीत्तद्विषये लिखितम्।

यदा साम्यसंघभङ्गानन्तरं तत्स्थानापन्ना वर्गसत्ता प्रवृत्ता। गृहयुद्ध-शासनशक्ति करसंग्रहसदाचारसंघटनाद्यर्थञ्च नियमानामावश्यकतानुभूता तदा प्राचीनसाम्यसंघनियमजिज्ञासायां तद्विचारःप्रवृत्तो महाभारतादि काव्येषु स्मृतिषु चोपवर्णितः। स्वयंचालितस्य सशस्त्रसंघटनस्यादिमसाम्यसंघस्य शासनाय शासनशक्तेरावश्यकता नासीत् विरोधिवर्गाणामभावात्। प्राकृतिकावश्यकता एव तत्सदस्यान् सामूहिककार्येषु नियोजयन्तिस्म। लघीयस्यस्त्रुटयो निन्दा-दिना दूरी क्रियन्तेस्म। गणसदस्यस्यान्यसदस्यकर्तृकवधे गणान्निष्कासनं दण्ड आसीत्। तदेव मरणाय कल्पते स्म। नियमनाय सेनाशक्तिर्नासीत्। व्यवस्था-चालनाय बहुमतद्वारा कश्चिन्नियुज्यते स्म। तदर्थं श्रममन्तराऽपि बाल-वृद्धादिभ्य इवोत्पादितवस्तुषु भागो दीयतेस्म। कुलेन रक्तसम्बन्धेन सदस्यता निर्णीयते। शोषको राजा शोषितो नियम्यो दण्डविधानादिकञ्च नासीत्'' इत्यादि जल्पितम् तदपि तुच्छम्, निष्प्रमाणत्वात्।

उपचयापचयोन्नत्यवनतिप्रवाहमयस्यानादिसंसारस्य देशकालादि-भेदेन अनेका अवस्था आयान्त्यपयान्ति च तथापि नैकान्तिकतया सर्वत्र नियतः कश्चन विकासक्रमोऽवधारयितुं शक्य इत्युक्तमेव। वेदेभ्यस्तु तत्साधनं सर्वथोप-हासास्यदमेव, समेषामेव प्रमाणानामज्ञातज्ञापकत्वनियमात्। प्रत्यक्षानुमाना-नधिगतार्थज्ञापकत्वेनैव वेदानां प्रामाण्यम्। प्रत्यक्षादिसिद्धवस्तुबोधकत्वे-नानुवादकत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः। कश्चित्स्वकल्पितः साम्यसङ्घयो यथातथा भवतूहापोहाकुशलः।

वैदिका ऋषयस्तु धर्मयोगतपोबलात्सुनिरङ्कुशैश्वर्यपूर्णामशेषविशेषा-तीतपरमानन्दमयी कैवल्यावस्थाञ्चास्थातुमबुद्धयन्तैव। बहवो जनाः समानदेशे देशान्तरे वा विद्यादिप्रभावादुन्नता भवन्ति, पराभूता अप्रगतिशीलाश्चान्ये भवन्ति।

यदुक्तं 'विरोधिवर्गाणामभावात् शासनशक्तेरावश्यकतानासी' दिति तत्तुच्छम्। ज्ञानविज्ञानशून्ये समाजे वर्गव्यवहाराभावेऽपि वर्गभेदः तन्मूलकः संघर्षो विरोधश्च सर्वदैव भवति मत्स्यादिषु तथा दर्शनात्, मूषकमार्जारयोरहिनकुलयोरजव्याघ्रयोः स्वाभाविकविरोधदर्शनाच्च। श्रमिकवर्गेष्वपि परस्परविरोधानुभवाच्च। वर्गभेदसापेक्ष एव विरोध इत्यशक्य शङ्कम्, यतोहि गणसदस्यकर्तृकसदस्यान्तरवधो गणात् तस्य निष्कासनञ्चेति वर्गवादिनो प्यभ्युपगच्छन्त्मेव। साम्यसङ्घ सदस्यान् इतरसङ्घीयसदस्यानां शत्रूश्चामिश्रयन्ति। अतोऽविवेके मात्स्यन्यायः स्वभावसिद्धः। तन्निवृत्त्यर्थमेव शासनस्यावश्यकत्वात्। सत्त्वगुणाधिक्यादहिंसादिधर्मप्रभावाद् ब्रह्मात्मविज्ञानात्समेषाममृतपुत्रत्वविज्ञानाच्च शासनानपेक्षा शान्तिः संभवति नान्यथा। यत्र कश्चिन्नियोजको भवेत् नियोगोल्लङ्घने कार्य्यविपत्तौ निन्दादिरूपोऽपि दण्डश्चेदभ्युपगतस्तदा शासनमभ्युपगतमेव। राजतन्त्राभावेऽपि लोकतन्त्र-पञ्चायततन्त्र-शासन प्रणाल्यां प्रवृत्तायाँ तस्या अपि शासनानतिरिक्तत्वात्।

तेन कृतयुगे सत्त्वाधिक्याज्ज्ञानविज्ञानप्राधान्येन राजादिकं नापेक्षितमासीत्। धर्मेणैव मुख्यं नियन्त्रणमासीत्। धिग्दण्ड एव सर्वनिवारणायालमासीत्।

हाव्स लाक प्रभृति विद्वांसो वर्गवादिनश्चाज्ञानसारल्यादिप्रयुक्तां तथाविधाऽवस्थामुपगच्छन्ति। ज्ञानविज्ञानधर्मादिप्रभावन्तु नोपगच्छन्ति। कथा रोचनार्थं कल्पनामात्रं तत्सर्वमित्याचक्षते। परं तन्न युक्तं यतो भारतादौ रजस्तमप्रभावाज्ज्ञानह्रासाल्लोभक्रोधादिविस्तारादेव मात्स्यन्यायप्रवृत्तिर्वर्णिता। ततस्तदपनोदनार्थं राज्यव्यवस्योक्ता।

समानजन्ममरणः समः सर्वैर्गुणैर्नृणाम्।
विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोऽधितिष्ठति॥ (शान्ति ५९।८)
'न वै राज्यं न राजासीन्नच दण्डो न दाण्डिकः।
धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षन्ति स्म परस्परम्॥ (शा. ५९।१४)
पाल्यमानास्तथान्योन्यम् (शा० प० ५९।१५)
श्रूयन्ते च पुराणेषु पुरा धिग्दण्डशासनाः। २६७।१९
वर्गवादिभिस्तु धर्मपदेन स्वास्तित्वरक्षको नियम उक्तः।

तच्च निर्मूलम्, त्वन्मतरीत्या स्वशब्दार्थस्य देहादेरक्षणार्थं भोजनपानादितदन्वेषणरूपस्य धर्मस्य पशुसाधारणात्वापत्तेः। पशवोऽपि हि स्वास्तित्वरक्षकं नियममनुतिष्ठन्त्येव। नहि तावताऽपि ते धार्मिका भवन्ति। सम्यज्ज्ञानादेवाहन्ताममतादिकं नश्यति। ज्ञानविज्ञानप्रधाने कृतयुगे धर्मप्रधानानां जनानां राज्यराजशक्तिदण्डविधानादिकमन्तरापि कार्यं निर्वहतिस्म, परं रागरोषबहुले तत्त्वज्ञानदुर्भिक्षे कलावधर्मबाहुल्याद्राजशक्तिमन्तरा राष्ट्ररक्षणादिकमपि न संभवति तत एव कौटल्यस्तन्निन्दति। 'वैराज्ये तु जीवतः परस्याच्छिद्य 'नैतन्मम' इति मन्यमानः कर्शयति, अपवाहयति पापं वा करोति, विरक्तं वा परित्यज्यापगच्छतीति (प्र० २८ अ० २' अधिकरण ८) वैराज्ये नहि कस्यचित्किञ्चित्स्वं भवति। तेन देशाभिमानाद्यभावात् स्वल्पैरपि रागरोषादिभी राज्यं परस्मै प्रयच्छति। शत्रुहस्ते विक्रीणाति।

यदपि गणधातोर्जनधातोर्निष्पत्तिं निरुच्य तेन प्रजापशुधनाद्युत्पादकत्वेनैव जनगणशब्दयोरुत्पत्तिरिति तन्न, धातोः स्वयमेव प्रकृतित्वेनान्यप्रकृत्यनपेक्षत्वात्। 'जनिप्रादुर्भावे' 'गणसंख्याने' इतिधात्वर्थभिन्नताया उक्तत्वात्।

यदुक्तम् 'गण एककुलरक्तसम्बन्धिनां जनानां समूहः' इति, तन्न कुलरक्तादिभेदेन त्वन्मते वर्णजात्यादिभेदप्रसक्तेः। त्वन्मतरीत्या जात्यादेः काल्पनिकत्वोक्तिविरोधात्। जेना लैसन जेनोस यूनीनी जनि कूनी गौथिक क्यन प्राचीननोर्स आदि धातूनामुत्पत्तिरेवार्थः न तन्मूलकं संघटनमपि। गण शब्दस्य तु समूहवाचित्वमेव। गोत्रशब्दोऽपि तद्भिन्नार्थकः।

यद्यपि यदु तुर्वसु द्रुह्यु अणु पुरु अङ्ग वङ्ग कलिङ्ग पुण्ड् सुह्म दशगणाः ययातिबलिप्रभवत्वेनैव प्रसिद्धाः। तत्रोत्पादनेन सार्द्धं रक्तसम्बन्धोऽप्यासीदिति वर्गवादिभिरुच्यते। तथापि विशेषणप्रभावात्तथा विशिष्टार्थबोधकत्वं गणशब्दस्य न स्वतः। अत एव धातुगणे भ्वादिगणादिस्थलेऽपि विशेषणभेदादेव गणभेदः।

यदपि "मा माने इति धातुनिष्पन्नत्वान्मातृशब्दस्यान्नमांसादि विभाजकत्वेन मापनान्मातृत्वम्। मातुर्मापनकार्य्यादेवादिसाम्यसङ्घस्य ब्रह्मणः पुनः पुनरुत्पद्य जीवनं सम्पद्यतेस्म। मृगयायां सावधानतया मातृत्वात् पितृत्वम्। गवादि दोग्धृत्वाद् दुहितृत्वम्" तदपि तुच्छम्, तद्रहितेषु पश्वादिष्वपि तत्प्रयोगात्। गर्भधारणेन सन्ततेर्धारकत्वेन मापनमिव भवतीति

मातृत्वं सन्तते रक्षकत्वेन पितुः पितृत्वं प्रपूरकत्वाच्च दुहितृत्वं माति गर्भोऽस्यामिति माता, अथवा मान पूजायामिति धातोर्मान्यते पूज्यते या सा माता इति सर्वाधिकपूज्यत्वान्मातृत्वम्। उत्पादस्य मुख्यस्रोतःस्वरूप-गवादिपालनसम्बन्धेन गोत्रशब्दोऽपि तद्रीत्या तदर्थकः। एवं साम्यसंघे गणगोत्रादिशब्दानां प्रवृत्तिः।

कैश्चित्तु गावस्त्रायन्ते तत्रेति व्युत्पत्त्या समानगोचरभूमित्वेन गोत्रशब्दप्रवृत्तिरङ्गीक्रियते तदानीं साम्यसङ्घ एव सर्वसंसारः एक संघसदस्यानां कृतेऽन्यसंघीयाः सदस्याः शत्रवः। अन्येषामन्यत्र प्रवेशाधिकारो नासीत्। यज्ञे तेषामेवाधिकारः। तेषां स्वगोत्र एव यौन—सम्बन्धोऽपि। पश्चात्तद्दोषदर्शनात् सगोत्रसप्रवरविवाहो निषिद्धः। तदेतत्सर्वमपि निर्मूलम्। सर्वज्ञेश्वरोद्भूततदनुसारि शास्त्रेषु सगोत्रविवाहस्य सर्वदैवनिषिद्धत्वात्। जडप्रकृतेश्चेतनविकासस्तत्क्रमेण मनुष्यविकासः। मनुष्योऽपि पूर्वमज्ञो वन्योऽर्धवन्यः पश्चात्क्रमेण सभ्यो बभूव। तन्मतरीत्या पूर्णज्ञानविज्ञानविकासोऽद्य यावन्नास्त्येव। अत एव शास्त्रमप्यपूर्णमेवो-त्तरोत्तरं परिवर्त्तनशीलम्। नित्यसर्वज्ञेश्वरपूर्विकेयं सृष्टिरीश्वराज्ञारूप शास्त्रात्मकसंविधानेनैव परिचाल्यते। संविधानं तु नित्यमेवेति मते पूर्वोक्त मतमसंगतमेव।

यदप्यादिमसाम्यसङ्घे विवाहप्रसंगेन वक्ति—"प्रकृतिर्मनुष्यश्च विकासशीलत्वेन प्रगतिशीलौ" नापरिवर्त्तनीयौ। न तत्रेश्वरीयशास्त्र-नियन्त्रणं संभवति। युगपरिवर्त्तनेन सार्द्धं शास्त्रादिपरिवर्तनस्यावश्यभावि-त्वात्। वापूटोकेन महोदय रीत्या यूथ विवाहेन मातृसत्तोद्भूता। मारगेन मार्क्स एङ्गेल्स प्रभृतीनामुक्त्या ऐतिहासिकभौतिकवादरीत्यासामाजिकार्थिक-सम्बन्धानुरोधेनैव परिवारोत्पत्तिः। उत्पादनप्रणाल्याःप्रभावस्तद्युगीयेषु परिवारेषु फलतिस्म। आधुनिके भारते नैतिकता पानाचारान् घृणा दृष्ट्या पश्यन्ति। ते सर्वेऽपि वैवाहिका यौनसम्बन्धा हिन्दूनां पवित्रतम इतिहास उपलभ्यन्ते। महापुरुषेषु देवेषु च ते व्यवहारा लब्धास्पदाः। ऐतिहासिक-दृष्ट्या सर्वोच्चसामाजिकसंघटनोपयोगित्वेनैतदालोचनमुपयोगि। भीष्मा-दिभिः स्पष्टमेव कृतादिभेदेन संकल्पसंस्पर्शमैथुनद्वन्द्वभेदेन विवाहचतुष्टय-व्यवस्थोक्ता। कृते साम्यसङ्घे बन्धनाभावात्संकल्पेन स्त्रीपुंसयो

रिच्छया यौनसम्बन्धो भवति स्म। द्वितीययुगे स्पर्शविवाहे सगोत्रविवाह-वर्जनादिसामाजिकनियमेन प्रतिबद्धत्वात् असगोत्रस्त्रीपुंसयोः यौन-सम्बन्धः। तृतीये युगे दम्पत्योर्यथाकामं विवाहसम्बन्धावद्धयोर्यौन-सम्बन्धः। चतुर्थे कलौ तु द्वन्द्वविवाहरीत्या पतिपत्न्योः स्थिरः सम्बन्धः यौनसम्बन्धः। अत्र नारी पुरुषस्य सर्वदा दासी भवति। पुरुषस्यैकाधि-पत्यम्।' तदेतत्सर्वमविचारितरमणीयम्, भीष्माद्युक्तिविरुद्धत्वात्।

वस्तुतस्तु नास्तिक्याक्रान्तबुद्धित्वाद्धर्माविरुद्धत्वाच्च भौतिकवादिनां सर्वं विरुद्धं हितावहं प्रतीयते। धर्मश्चाहितकरः प्रतीयते। भीष्मवचनानि त्वित्थं,—

कृते न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ।
सङ्कल्पादेव चैतेषामपत्यमुपपद्यते॥ (शा० २७-३८)
ततस्त्रेतायुगे काले संस्पर्शाज्जायते प्रजा।
नह्यभून्मैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप॥ ३९॥
द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप।
तथा कलियुगे राजन् द्वन्द्वमापेदिरे जनाः॥ ४०॥

अत्र यौनसम्बन्धरूपो मैथुनधर्मः कृतत्रेतयोर्नासीदित्येव स्पष्टमुच्यते। ज्ञानविज्ञानसिद्धत्वात्, धर्मनिष्ठत्वात्, सत्यसङ्कल्पत्वेन कृते सङ्कल्पादेव प्रजो-त्पत्तिः। त्रेतायां स्पर्शसापेक्षसङ्कल्पात्सृष्टिः। द्वापरे यौनसम्बन्धरूपान् मैथुनात्सृष्टिर्भवति। तेन तत्र सन्तानार्थं पौनःपुन्येन सम्बन्धार्थं द्वन्द्वात्मकतैव भवति स्त्रीपुंसयोः। नात्र वर्गवाद्याभिमतं यथेष्टाचरणम्। सगोत्रादिविवेकवैधुर्य्येण यौनसम्बन्धस्य सर्वथा स्वातन्त्र्यं कृत आसी-दित्यादिकल्पनमुच्छृङ्खलं निर्मूलञ्च, पूर्वोक्तवचनविरोधात्।

मार्क्सप्रभृतयस्तु धर्मतत्त्वानभिज्ञाः स्वैरमेवेतिहासं कल्पयन्ति। यदुक्तम् 'पाण्डुना नियोगार्थं कुन्त्याः प्रोत्साहनार्थं बहुजल्पितम्। प्राचीनकाले दम्पत्योरिदानीमिव बन्धनं नासीदित्यादि' तदपि न, तात्पर्यानवधारणात्। तथाहि—'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु'रिति रीत्या नियोगप्रशंसार्थायास्तदुक्तेः स्वार्थे तात्पर्य्याभावात्। नहि प्रमाणान्तरविरुद्धा अर्थवादाः स्वार्थे पर्य्यवस्यन्ति, तेषां गुणवादत्वेन विधिप्रशंसामात्रपरत्वमेव।

यदप्युक्तम्—'पूर्वमपि कुन्त्या सूर्यात्कर्णं उत्पादितः' तदपि तुच्छम्, तस्यापवादमात्रत्वात्। अतएव नेतिहासस्य धर्मे प्रामाण्यं, धर्मविरुद्धाया अप्रियघटनाया अपि संभवात्। धर्मशास्त्राविरुद्धस्यैवेतिहासस्यानुकरणीयता भवति। न धर्मशास्त्रविरुद्धस्यापवादभूतस्य वा कस्यचिदितिहासस्य धर्मे प्रामाण्यम्, रामयुधिष्ठिरादिवृत्तान्तवद्रावणादिवृत्तान्तस्यापि तत्र सत्त्वात्।

यदपि वन्यावस्थायामर्धवन्यावस्थायाञ्च सम्पत्तेरिव नारीणामपि सामूहिकोपभोग आसीत्। प्रकृतेरुत्थाय प्रकृतिविजयाय यतमानास्तदानीं यौनसम्बन्धस्वातन्त्र्येण दोषमपश्यन्तः मातरं दुहितरं भगिनीञ्चाविशेषं मन्यमाना अभिगच्छन्ति स्म। 'प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यैत्' इत्यादि श्रुतिप्रमाणैरीदृशैरेव योनसम्बन्धैरेव सृष्टिरुत्पन्ना। वायुपुराणेऽपि—तादृशी कथाऽस्ति, परं तत्र तादृग्यौनसम्बन्धस्य निषिद्धत्वान्मृगो भूत्वा दुहितरमुपजगाम। सा च मृगीभूता। तथापि देवानां बाणैस्तौ हतौ नक्षत्रतामुपगतौ। (ऐतरेय ब्रा० ३-३३। ५-३२) रूपकमपि सर्वथा निर्मूलं न भवत्येव। हरिवंशे वसिष्टप्रजापतेः पुत्री शतरूपा वसिष्ठपत्नी संजाता। (अ० २) मनुना स्वपुत्री इडा इला वोढा। (अ० १०) जह्नुना स्वपुत्री जाह्नवी पत्नीत्वेन गृहीता। (अ० २७)

दश प्रचेतसो भ्रातर एकां सोमपुत्रीं मारिषामुपयेमिरे। तत्पुत्रः सोमः सोमस्य चैका पुत्री मारिषा तस्यां दशभिः प्रचेतोभिः सोमेन च मिलित्वा दक्षः प्रजापतिरुत्पादितः। दक्षेण च सप्तविंशतिः कन्यका उत्पाद्य सोमाय सन्तानोत्पादनार्थं दत्ताः। दक्षो ब्रह्मपुत्रत्वेनापि प्रसिद्धः। ब्रह्मणेऽपि तेन स्वपुत्री दत्ता। यतो नारदो जज्ञे। हरिवंशे सन्तानोत्पत्तये प्रगतये च निन्दितयौनसम्बन्धस्य घातकत्वोपपत्त्यापितृपुत्रसम्बन्धा निषिद्धाः। ततः सगोत्रविवाहो निषिद्धः, ततो भगिनीसम्बन्धो निषिद्धः। परवर्त्तिषु यमयमीसंवादसूक्तेषु कियता काठिन्येनायं नियमः प्रवृत्त इति स्पष्टं ज्ञायते। यम्या स्वस्यां सन्तानोत्पादनाय यमः सहोदरो भ्राताऽभ्यर्थितः। तेन च वरुणस्तद्दृष्ट्वा कुप्यतीत्युक्त्वा सा निषिद्धा। यम्या तद्विरोधः कृतः।

तैत्तरीयब्राह्मणे—सीता सावित्री स्वभ्रातरं सोमं चकमे। स तामनादृत्यान्यां भगिनीं श्रद्धां कामितवान्। पश्चात् पितृदत्तेन मन्त्रेणाङ्गरागेण च

सा सोमं वशीकृतवती। हरिवंशे—ब्रह्मणो दक्षपादाङ्गुष्ठेनोत्पन्नो दक्षो-वाम पादाङ्गुष्ठजेन दक्षेण विवाहं कृतवान्। अत्रापि भगिनीविवाहः सिद्धयति। ततः षष्ठिः कन्या जाताः। मरीचिर्धर्मश्च तद्भ्रातरौ, तासां दशकन्या धर्माय ददौ। मरीचिपुत्राय कश्यपाय त्रयोदशकन्या ददौ। तथापि सगोत्रविवाहत्वा-देते विवाहा निषिद्धा" इति, तन्न, दिव्यादिव्यप्राणिभेदेन धर्मभेदात् देवा-ऋषयः पितरोऽयोनिजा दिव्यज्ञानसम्पन्ना नित्यमुक्तप्राया भवन्ति। मनुष्याधि-कारीणि शास्त्राणि न तत्र प्रवर्तन्ते, मलविक्षेपावरणादिदोषावृत्तानामेव तन्निवर्तकतया शास्त्राण्यधिक्रियन्ते।

यदुक्तम्—"यौनसम्बन्धस्वातन्त्र्येण तदानीं मातृ–दुहितृ–भगिन्यादि-विवेको नासी" दिति, तदपि न, तथात्वे प्रजापतेः काल्पनिकस्यापि दुहितृ-गमनस्य निन्द्यत्वानापत्तेः। त्वदुक्तरीत्यापि तदर्थमुभयोर्मृगरूपधारणेन मनुष्याणां कृते तन्निन्द्यत्वावगमात् देवकर्तृकदण्ड्यत्वावगमाच्च। किञ्च—

"पिता यत् स्वां दुहितरमधिष्कन्" (ऋ० १०।६१।७) पिता प्रजा-पतिः स्वां पुत्रीं प्रधर्षितवान्।

'प्रजापतिः स्वां दुहितरमभ्यध्यायत" (ऐ० ३।३३)

"प्रजापतिः स्वां दुहितरभिदध्यौ" (श० १।७।४।१)

स तां रमणाय ध्यातवान्।

"पिता दुहितुर्गर्भमाधात्" (अथर्व ९।१५।१२)

पिता प्रजापतिः स्वपुत्र्यां गर्भं धारितवान्।

"प्रजापतिर्वा इदमासीत्तस्य वाग् द्वितीयासीत्तां मिथुनं समभवत्सा-गर्भमादधत्त" (ताण्ड्य २०।१४।२)।

सर्वकारणत्वात्पूर्वं प्रजापतिरेवासीत्तस्य वाक् सरस्वती द्वितीयासीत्। तयोः सङ्गमेन सरस्वती गर्भिणी जाता। 'प्रजापतिरुषसमभ्यैत् स्वां दुहितरम्' (ताण्ड्य ८।२।१०)। प्रजापतिः सूर्य्यः स्वामुषसं दुहितरमुपगतवान् इत्यादि श्रौतवचनानां पर्य्यालोचनया प्रजापतिदुहितृकथास्वारस्यं ज्ञायते। पुराणैश्च तद्भाष्यं क्रियते। 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्। बिभे-त्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं प्रहरिष्यती'ति (आ० १।२६८) भारतवचनैः बहुश्रुतैरेव वेदार्थोऽधिगन्तुं शक्यो नाल्पश्रुतैः। पुराणेषु—

'वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयंभूर्हरतीं मनः।
अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रुतम् ॥ २८ ॥
तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः।
मरीचिमुख्या मुनयो विश्रम्भात्प्रत्यबोधयन् ॥ २९ ॥
नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यन्ति चापरे ॥ ३० ॥
स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन्।
प्रजापतिपतिस्तन्वं तत्याज व्रीडितस्तदा ॥ ३३ ॥'

(श्रीभागवते ३।१२)

उपर्युक्तैर्वचनैर्वेद (मन्त्रब्राह्मण) वाक्यानां व्याख्यानमेव कृतम्। यद्यपि प्रोक्तं मन्त्रादि वाक्यानां रहस्यभूतोऽन्य एवार्थस्तथापि लोकमर्य्यादाया रक्षणाय स्वशरीरत्यागरूपं प्रायश्चित्तं ब्रह्मणा कृतमिति स्पष्टमुक्तम्। दुहित्रादिगमनस्य यौनसम्बन्धस्वातन्त्र्यमूलकत्वे तन्नोपपद्यते।

मन्त्रादिवाक्यानां तु भौतिकविज्ञानसम्मतोऽयमर्थः। हेमन्तशिशिरर्त्तुषु सूर्योदयकालेषु नीहारो जायते। सूर्य्यसंसर्गे गतस्य द्रवभूतस्य जलकणस्य शस्यपत्रादिषूपलम्भात्।

"यो ह्येव सविता स प्रजापतिः' (श० १२।३।५।१) "प्रजापतिर्वै सविता" (ताण्ड्य ८।२।१०) इति रीत्या सूर्य्य एव प्रजापतिरिति विज्ञायते। एवमेव सूर्य्योत्पन्नत्वात् उषसः प्रातः कालिकारुणमन्दप्रकाशरूपसूर्यदुहितृत्वव्यपदेशः। प्रतिदिनं सूर्यस्तामनुधावत्येवेतीदमेवालङ्कारिकभाषया प्रजापतिदुहितृगमनकथारूपेण वर्णितम्। सूर्य्यरश्मिभिराकृष्टा जलकणाः स्तिमिताः नीहाररूपेण परिणमन्ते। तां दिशो जगृहुर्घोरां नीहारं यद्विदुस्तमः" (भा० ३।१२।३३) तथा च सूर्यरूपस्य प्रजापते रुषसोऽनुधावनेन किरणरूपाणां पुत्राणां प्रबोधनेन तस्य वाष्पमयशरीरत्यागः। दिग्भिस्तु सा तनुर्गृहीता। सैव सर्वत्र दिक्षु नीहाररूपेण प्रसृता। इदमेव सूर्य्येण प्रजापतिना स्वस्यामुषसि दुहितरि नीहाररूपगर्भाधानम्, रक्तरश्मिरूपगर्भाधानम् वा कृतम्। तदेव भट्टपादैर्विशदीकृतम्। प्रजापतिस्तावत्प्रजापालनाधिकारादादित्य एवोच्यते। सचारुणोदयवेलायामुषसमुद्यन्नभ्यैत्। सा तदागमनादेवोप-

जायते इति तद्दुहितृत्वेन व्यपदिश्यते । तस्याञ्चारुणाख्यबीजनिःक्षेपात् स्त्रीपुरुषयोगवदुपचारः । (तन्त्रवार्तिक १।३।७) 'तस्य मत एव ब्रह्मा' (कौ० १७।७) 'मत एव ब्रह्मा' (गोपथ २।१०।१४) 'यत्प्रजापतिस्तन्मनः' (जैमिनि उपनिषद् १।३३।२) प्रजापतिर्वै मनः' (शत ४।१।१।२२) 'वाग्वै सरस्वती' (कौ० ५।१) 'वाक् तु सरस्वती' (ऐ० ३।१) 'मतो ह वै पूर्ववाचो यद्धि मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदति' (ताण्ड्य १।१।१।३३) 'स (प्रजापतिः) वाचमयच्छत' (ए० २।३३) इत्यादि रीत्या पुरुषस्य मन एव ब्रह्मा भवति । मनः प्रजापतिशब्देन व्यपदिश्यते । वागेव सरस्वती मनसैव ब्रह्मणा वाग्रूपा सरस्वती नियम्यते । यन्मनसा मन्यते तदेव वाचोच्यते । तथा च वाचो मनःपूर्वकत्वेन सा मनसो दुहितेव भवति । तथा मनसः पितुः स्वपुत्र्यां वाचि वीर्य्याधानेन शब्दः समुत्पद्यते । तदुक्तं–ब्रह्मवैवर्त्ते—"मनः स्वरूपो ब्रह्मा मे ज्ञानरूपो महेश्वरः ।

वागधिष्ठात्री देवी या स स्वयञ्च सरस्वती ॥"

आधिदैविकदृष्ट्या सिसृक्षोरेकस्यैव ब्रह्मणः स्वशक्तिभूतायां प्रकृतौ स्वात्मप्रतिविम्बसमर्पणरूपगर्भाधाने न सर्वस्यैव जगत उत्पत्तिः ।

'मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥' (श्री. भ. गी.)

महद् ब्रह्म प्रकृतिरेव तस्य योनिस्तत्रैव चित्प्रतिबिम्बार्पणं गर्भाधानम् । चिच्छायापन्नायाः प्रकृतेरेव प्रपञ्चसृष्टेः ।

'स वै नैव रेमे । तस्मादेकाकी न रमते । सद्वितीयमैच्छत् । सह एतावानास । यथा स्त्रीपुमांसौ परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्विधापातयत् । ततः पतिश्च पत्नी च अभवताम् । ततो मनुष्या अजायन्त । सा हेयमीक्षाञ्चक्रे । कथं नु आत्मन एव जनयित्वा संभवति हंत तिरोऽसानीति । सा गौरभवत्, वृषभ इतरः सतामेव समभवत् । ततो गावोऽजायन्त । बडवा-इतरा भवदश्व इतरः । गर्दभी इतरा अभद् गर्दभ इतरः । सतामेवाभवत्तत एकशफा अजायन्त । अजा इतराभवद् बस्त इतरः । अविरितरा मेष इतरः ।

ततः अजा अवयश्च अजायन्त । यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्य-स्तत्सर्वमस्राक्षीत् । सो वेद अहं वावसृष्टिरस्मि । अहं सर्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत् ।' (श० १४।३।४।३)

द्विधाकृत्वाऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ।
अर्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत्प्रभुः ॥ मनु० १।३२ ।

एवमादिश्रुतिस्मृतिवचनैः स्पष्टं विज्ञायते यत् मानससृष्ट्या प्रपञ्चानभिवृद्धया मैथुन्याः सृष्टेः प्रवृत्तये हिरण्यगर्भरूपः परमेश्वर एकाकित्वेनारत्या स्वात्मानमेव विविधपतिपत्नीरूपेणाविर्भाव्य सर्वं विश्वं व्यरचयत् । श्रुत्यर्थस्तु—स एकाकी न रेमे तत एवाद्यापि जन एकाकी न रमते । सद्वितीयमैच्छदरतिनिवृत्त्यर्थं स एतावान् सञ्जात इच्छामात्रेण यावान् परिष्वक्तौ स्त्रीपुमांसौ भवतः । स इममेव तादृशमात्मानं द्विधापादयत् । ततः पतिश्च पत्नी एवमीक्षाञ्चक्रे । कथं नु मां स्वात्मन एव जनयित्वायं पुत्र्यामपि रमते । हंत तिरोसानि तिरोभवामि । स तिरोधानार्थं गौरभवत् । सोऽपि वृषभोऽभवत् । स प्रजापतिरूपः पतिस्तस्यां रमित्वा गा उदपादयत् । सा पुनः तिरोधानार्थमेव वडवाभवत् । सोऽपि तां तथाभूतां ज्ञात्वाऽश्वोऽभवत् । इतरा गर्दभी जाताऽपरोऽपि गर्दभो जातः । तथा भूताभ्यां ताभ्यां एकशफा अजायन्त । तत इतरा अजा जाता । अन्यो बस्तो जातः । इतरा अविरितरो मेषस्ततः अजा अवयश्चाजायन्त । एवमेव पिपीलिकापर्य्यन्तं तत्तन्मिथुनसृष्टिर्जाता । स आत्मन उत्पन्नत्वात्सृष्टेरात्मानमेव सृष्टिं ज्ञातवान् ।

संक्षपेण मनुरपि तदेवाह—ब्रह्माऽत्मनो देहं द्विधाकृत्वा अर्धेन पुरुषोऽर्धेन नारी अभवत् । तस्याञ्च विराजमसृजत् । स पुरुषो मनुनाम्ना स्त्री च शतरूपा नाम्ना प्रसिद्धे । बहुरूपधारणाच्छतरूपा सैव ब्रह्मण उत्पन्नत्वात् तत्पुत्रीत्वेनापि व्यवह्रियते ।

वस्तुतस्त्वनादिप्रकृतिरूपा पत्नीअनादिना पुरुषरूपेण पत्या तादात्म्यापन्ना सती तैस्तै रूपैरुत्पन्ना । अन्यथा एकस्मादेव परमेश्वराद्विश्वसृष्टावभ्युपगम्यमानायां समेषां स्त्रीपुंसां भ्रातृभगिनीरूपता भवेत् । तस्मात् स्त्रीपुरुषगोवृषभवडवाऽश्वादिसृष्टिरेव रूपकालङ्कारेण बुबोधयिषिता अत्र आलङ्कारिकरूपेणाप्ययमादर्शो न भवेदित्येतदर्थमेव ब्रह्मणा तद्देहत्यागरूपं प्रायश्चित्तं कृतम् । यौनसम्बन्धस्य स्वातन्त्र्ये तदानीमेतन्निन्दादण्डनप्रायश्चित्तादिकं सर्वमस्थाने स्यात् ।

एवमेव शिवविवाहेऽग्निप्रक्रमणप्रसङ्गे शिवाङ्गुष्ठप्रदर्शनात्ब्रह्मणः स्खलनं जातम्। तदुत्सङ्गपतिताद्वीर्याद्वालखिल्या जाताः। ते च वटुका भूत्वा सूर्य्यसेवापरायणाः सन्तः सूर्य्यस्य रथपृष्ठे धावन्ति। शिवस्तु तद्दृष्ट्वा कुपितः पश्चात्प्रसादितोऽनुजग्राह गङ्गया पावयामास। (शि० पु० ज्ञान संहिता १८।)

'तस्माद्वीर्य्यमुदक्रामत्। तं देवा अग्नौ प्रावृञ्जन्।' (श० ७।१।२।१६) यद्वा उर्वरयोरसंभिन्नं भवति खिलमिति वै तदाचक्षते। बालमात्रा उहे मे प्राणा असंभिन्नास्तद्यदसंभिन्नास्तस्माद्वालखिल्या (कौ० ३०।८) प्राणा वै बालखिल्याः प्राणानेवोपदधाति ता यद् बालखिल्या नाम।

आधिदैविकदृष्ट्या तथाविधायां घटनायामपि तस्यानिन्द्यतां मत्वैव तद्गोपनादिचेष्टा शिवप्रसादनतदनुग्रहेण गङ्गया च तत्पावनमुक्तम्। 'शिवोऽपि बटुकान् दृष्ट्वा ब्रह्मणो कुपितस्तदा। देवीं गङ्गाञ्च दत्त्वा स पावितः। अनुगृह्य पुनस्तत्र स्थापितश्च पितामहः।' अत्रापि प्रातीतिकं रूपमिदं वस्तुभूतम् परमेश्वरो रुद्रस्तच्छक्तिश्चोमा। तस्या अङ्गुष्ठः पृथ्वी। तद्दर्शनेन सूर्य्यरूपस्य ब्रह्मणः किरणसमूहरूपस्य रेतसः स्खलनम्। तेनैव प्रजा प्राणोज्जीवनम्। "उद्यन्नु खलु वा आदित्यः सर्वाणि भूतानि प्राणयति। तस्मादेनं प्राण इत्याचक्षते' (ऐ० ५।३१) प्राणनशक्तेरेव बालखिल्या भवन्ति। ते विग्रहधारिरूपा वटुरूपा बालखिल्या ऋषयः। यद्यपि सूक्ष्मदृष्ट्या सर्वथा निर्दोषोऽयं विषयः, तथापि स्थूलदृष्ट्या पुष्यनक्षत्रे विवाहो न कर्त्तव्य इति निषेधस्यार्थवादोऽयम्। निषिद्धपूर्वाफाल्गुनीनक्षत्रे विवाहेन यथा सीताया यावदायुर्दुःखमेव जातं तथैव पुष्ये विवाहेन ब्रह्मणः कामवर्धनं जातमित्युभयोर्नक्षत्रयोर्विवाहो न कर्त्तव्य इति बोधनार्थमेवायं प्रपञ्चः।

तदुक्तम्—प्राचेतसः प्राह शुभं भगर्क्षम् सीता तदूढा न सुखं सिषेवे।
पुष्यस्तु पुष्यत्यतिकाममेव प्रजापतेराप स शापमस्मात्।'
विवाहवृन्दावने।

एवमेव देवोऽदेवाञ्जघनतः सृजति स्माति लोलुपान्।
त एनं लोलुपतया मैथुनायाभिपेदिरे॥ २३॥

ततो हसत्स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः ।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥ २४ ॥
स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ।
अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥
पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजे प्रजाः ।
ता इमा यभितुं पापा उपाक्रामन्ति मां प्रभो ॥ २६ ॥
सोऽवधार्य्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ।
विमुञ्चात्मतनुं घोरमित्युक्तो विमुमोच ह ॥ २७ ॥
तां क्वणाच्चरणाम्भोजां मदविह्वललोचनाम् ।
काञ्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् ॥ २८ ॥
उपलभ्यासुरा धर्म सर्वे सम्मुमुहुः स्त्रियम् ॥ ३१ ॥
इति सायंतनी सन्ध्यामसुराः प्रमदायतीम् ।
प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम् ॥ ३७ ॥

(श्रीभा० ३।२०।)

ब्रह्मरूपसूर्य्यस्य जघनादधोभागादन्धकारोत्पत्तिः यथा सूर्यस्य पुरस्तादुषसः सर्पणम् । तथैव सूर्यस्य पश्चादन्धकारस्य धावनमपि भवति । नियामकशक्तेर्विष्णोर्वशात् स्वीयमन्धकाराक्रान्तं भागं सूर्यः परित्यजति । तस्मादेव तदुन्मुक्तरश्मयोऽरुणिमानं भजन्ति । अन्धकारस्य क्रमेण प्रमदायतीमरुणां तां सन्ध्यामात्मसात्करोति । स्थूलाख्यानेनासुर्य्याः शक्तेः स्वरूपञ्चोपदर्शितम्, परिजिहीर्षोस्तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात् ।

वृन्दायाः कथया वृन्दायाः पातिव्रत्यमाहात्म्यं सूच्यते । जालन्धरेण तत्पतिना तस्या पातिव्रत्यबलेनावध्येन सता देवाङ्गनानां पातिव्रत्यभङ्गाय यतितम् । श्रीपार्वत्या पातिव्रत्यभङ्गाय महादेवरूपमपि तेनानुकृतम् ।

कामतः स जगामाशु यत्र गौरी स्थिताभवत् ।
दशदोर्दण्डपञ्चास्यस्त्रिनेत्रश्च जटाधरः ॥
महावृषभमारुढः सर्वथा रुद्रसन्निभः ।
आसुर्या मायया व्यास स बभूव जलन्धरः ॥

अथ रुद्रं समायान्तमालोक्य हरवल्लभा ।
अभ्याययौ सखीमध्यात्तद्दर्शनपथेऽभवत् ॥
यावद्ददर्श चार्वङ्गीं पार्वतीं दनुजेश्वरः ।
तावत्स वीर्य्यं मुमुचे जडाङ्गश्चाभवत्तदा ॥
(शिवपुराणे युद्धखण्डे २२।३७-४१)

'सतीत्वहानिस्तत्पत्न्या यत्र काले भविष्यति ।
तत्रैव काले तन्मृत्यु रिति दत्तो वरस्त्वया ॥'
(देवी भागवते ९।१९।९१)

'शंखचूडस्य रूपेण जगाम तुलसीं प्रति ।' (दे० भा० ९।२३।११)

धर्मस्य गौरवं लाघवञ्च द्रष्टव्यं भवति। बह्वीनां पातिव्रत्यरक्षणायैकस्याः पातिव्रत्यभङ्गो गुण एव न दोषः। योऽन्यासां प्रातिव्रत्यभङ्गाय प्रवर्त्तते, तस्य पत्न्या अपि पातिव्रत्यं सुरक्षितं न भवति। 'अन्ये जायां परिमृशन्त्यस्य' (ऋ० १०।३४।४।

किञ्च रागानुगाया भक्तेर्लोकोत्तरं माहात्म्यम्, यया वशीभूतो दुर्गमोऽपि भगवान् सुगमो भवति । दुष्करैस्तपोभिर्यं कल्पकल्पान्तरेण सिद्धा आप्नुवन्ति स एव यं वृणुते तं तिरस्कृतोऽपि शापितोऽपि मर्य्यादामतिक्रम्यापि भजत्येव न जहाति कथमपि । तत एवं वृन्दाया अन्यनिष्ठायाः शापादिप्रदानप्रतिकूलाया अपि स्वपतिना सहाग्निनिविष्टाया—अपरक्ताया अपि वशीभूतो भगवान् सम्बन्धं न जहौ। तेन भगवान् न केवलं प्रेमगोचरः किन्तु प्रेमाश्रयोऽपि। यथा कश्चन प्रेमान्धो विवेकशून्यो मानावमानादिकमविगणय्य प्रेयसीमन्यपरायणामप्यनुसरत्येवेति तद्वत्। जन्मान्तरीयानन्याराधनादिभिर्वशीभूतो भक्तगुणदोषादिकं न पश्यत्येव । सर्वज्ञोऽप्यनन्तैश्वर्य्योऽपि कमलालयालालितललितचरणयुगलोऽपि राधापादारविन्दमकरन्दमिलिन्दो भवति । क्षीरसिन्धुसुताकान्तोऽपि व्रजसीमन्तिनीनवनीतदध्यादिलुब्धमानसश्चौर्य्यमप्यङ्गीकरोति ।

वृन्दाया भगवदीयाया महाशक्तेरेव कर्मवशेन लीलया विस्मृतभगवद्वैभवाया अज्ञाया इव भगवदन्यपरायणाया अपि सर्वात्मभावेन स्वमाहात्म्यविस्मरणेनानुसरणं भगवतः पूर्णकामस्य भक्तिपारवश्यमेव सूचयति ।

विज्ञानरसिकास्तु जलन्धरमेव जालन्धरं तद्गतां विद्युच्छक्तिमेव वृन्दां मन्यन्ते। जलधरस्य च क्षणे क्षणे विविधरूपधारणेन प्रकृतिमोहकत्वं प्रसिद्धमेव। स एव अविच्छिन्नप्रवाहाया विद्युच्छक्त्या विश्वजीवनं स्ववशामापाद्य विश्वमेवोद्वेजयति। यदा विश्वहिताय वृष्टिहेतुना वायुना विष्णुना सा शक्तिस्ततो विच्छिद्यते तदैव वृष्टिर्भवति।

यदवृश्चत् तद्वृष्टिः (तै० ३।१।९।१) अयं वै वर्षस्येष्टे योऽयं पवते (वायुः श० १।८।३।१२)

महासमुद्रस्थानीयस्य विष्णोस्तरङ्गस्थानीयाः सर्वेऽपि जीवास्तदालिङ्गिता एव भवन्तीति वृन्दापि तदालिङ्गितेति न दोषः।

श्रीदामापि श्रीकृष्णांशसमुद्भवः। तुलसीचापि तदंशा तत्सखी प्रिया। देवीभागवते (९।१८।२३-२८) तथाच श्रीदामरूपो जालन्धरोऽपि कृष्णांश एव। तत एव लक्ष्म्यंशरूपा तुलसीस्तेन संसृष्टा अन्ते अंशिना कृष्णेन सा संश्लिष्टा।

व्यवहारदृष्ट्या यथा बहूनां हिंसकस्य बहुवधनिरोधाय हिंसनं धर्म एव तथैव बह्वीनां पातिव्रत्यरक्षणाय एकस्या सतीत्वभङ्गेनान्यपातिव्रत्यध्वंशकस्य बधो ज्यायानेव।

तस्याश्च निरपराधायाः शापाङ्गीकारेण विष्णोः शालग्रामपाषाणत्वावाप्तिः। तस्यै च सर्वदुर्लभब्रह्मसायुज्यप्रदानम्। लक्ष्म्याद्यपेक्षयाऽपि तन्माहात्म्यवर्धनम्। तत एव भगवान् तत्साहचर्य्येण नैवेद्यानि गृह्णाति। सर्वधर्मानुष्ठानानन्तरमपि भगवदर्पणमन्तरा तन्न फलपर्य्यवसायि। तथा च सर्वधर्मार्पणेन यत्समर्हणमिष्यते, स एव सर्वथा वशीभूतः सञ्जातस्तदा किमन्यत् पातिव्रत्यधर्मेणापि कर्त्तव्यम्?

चन्द्रमसा बृहस्पतेः पत्नी ताराऽपहृता। बृहस्पतिग्रहकक्षायां भ्राम्यन् तारात्मक उपग्रहश्चन्द्रपिण्डस्याकर्षणवशाच्चन्द्रकक्षामागतः। ताभ्यामाकर्षणविकर्षणाभ्यां तारकामयः समरः सञ्जातः। सूर्यरूपस्य प्रजापतेराकर्षणवशात्पुनर्बृहस्पतिकक्षां गतः। चन्द्रतारयोरंशेनैव बुधाख्योऽन्यो ग्रहोऽजनि।

यद्वा चन्द्रो मनः गुरोः सकाशात्तारां तारिणीं ब्रह्मोपनिषदं गृह्णाति। तत एव बुधं ज्ञानमुत्पादयति।

चन्द्रमाः सर्वमनोभिमानि तत्त्वं यथा सर्वाणि शिरांसि व्यष्टिगतानि समष्टिपरमेश्वरस्य सहस्रशिरसः शिरांसि, सर्वाणि व्यष्टिगतान्यक्षीणी तस्यैवाक्षीणि, सर्वे बाहवः पादास्तस्यैव बाहवः पादश्च भवन्ति । वृक्षगतान्यङ्गानि वनाङ्गानीव व्यष्टिगतानि शिरोक्षिबाहूपादादीनि महतो विराजो भगवत एवाङ्गानि । एवमेव सर्वे जीवभोगा अपि परमेशभोगाः सम्पद्यन्ते । चन्द्रमा भगवतो मनः । व्यष्टिगतानि सर्वाणि मनांसि तत्रैवान्तर्भवन्ति । तेन सर्वमनःकृता भोगा अपि चन्द्रभोगाः सम्पद्यन्ते । तथाच गुरु-बृहस्पति-मनोऽपि चन्द्रमस्यन्तर्भवतीति तन्मनः कृतभोगोऽपि चन्द्रभोग एव । तथापि—व्यावहारिकप्रातीतिकैतिहासिकदृष्ट्या तत्कृत्यपरिणामस्वरूपेण चन्द्रः कलङ्कितः क्षयितश्च जातस्तस्मान्नैवंविधः साहसो धर्मव्यतिक्रमश्चान्यैरनुष्ठेयः ।

एवमेव "पिता दुहितुर्गर्भमाधात्" (ऋ. सं. १।१६४।३३) 'मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोत नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ।' (ऋ. सं. ६।५५।५)

"स्वकीयाञ्च सुतां ब्रह्मा विष्णुदेवः स्वमातरम् ।
भगिनीं भगवाञ्छम्भु गृंहीत्वा श्रेष्ठतामगात् ॥'

इत्यादीनामपि यौनसम्बन्धस्वातन्त्र्यबोधने न तात्पर्यम् किन्तु सजातीयादिभेदशून्यस्य परमात्मनः प्रकृतितद्विकारतारतम्येनैवौपाधिको भेदो भासत इत्यत्रैव । तदेव पुराणेषूक्तम्—

'प्रकृतिर्जननी देवी गुणभिन्ना गुणैकिका ।
एका सा प्रकृतिर्माता गुणसाम्यात् सनातनी ॥ २३ ॥
सत्त्वभूता च भगिनी रजोभूता च गेहिनी ।
तमो भूता च सा कन्या तस्यै देव्यै नमोनमः ॥
बहवः पुरुषा ये वै निर्गुणश्चैकरूपिणः ।
चैतन्या ज्ञानवन्तश्च लोके प्रकृतिसंभवा ॥
अलोके पापजाः सर्वे देवब्रह्मसमुद्भवाः ।
या तु ज्ञानमयी नारी वृणोद्यं पुरुषं शुभम् ॥
कोऽपि पुत्रः पिता भ्राता स च तस्याः परिर्भवेत् ।

स्वकीयाञ्च सुतां ब्रह्मा विष्णुदेवः स्वमारतम् ।
भगिनीं भगवाञ्छम्भुर्गृहीत्वा श्रेष्ठतामगात् ॥
(भविष्य प्र० प्रतिसर्ग ख० ४।अ०१८)

प्रकृतिरेव समेषां माता प्रकृतिपतिर्भगवानेव सर्वपिता ।

सर्वभूतेषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म (प्रकृति) महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥

तादृश्या साम्यावस्थापन्नया मात्रा संवलितः ब्रह्मात्मकः पुरुषो विष्णुर्भवति । एवमेव सत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्भगिनी भवति । तया युक्तः पुरुषो महादेवो भवति । तमः प्रधाना प्रकृतिःकन्या भवति, तया संवलितःपुरुषो ब्रह्मा भवति। यथा पुरुषस्तत्तत्सम्बन्धापेक्षया पिता पुत्रो भ्राता च भवति, तथैव प्रकृतेः सत्त्वादिगुणयोगादेक एव परमात्मा विष्ण्वादिभेदभिन्नो भवति । अत्र मातृ-भगिन्यादयःशब्दास्तत्तद्गुणविशिष्टांप्रकृतिमेव बोधयन्ति। तस्माद् भ्रातृत्वादिकं प्रकृतेः पारिभाषिकमेव, तथैव प्रकृतेरजात्वं पुरुषाणामजत्वञ्च रूपकोपन्यासे-नोक्तम् ।

"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः अजा ह्येको जुषमाणोऽनुशेते ॥"
(श्वेताश्वतरोपनिषदि)

यथा लोहितशुक्लकृष्णवर्णा लोके काचित् कर्बुरवर्णा बर्करी भवति । सा च समानाः कर्बुराः प्रजाः सन्ततीः सृजति । ताञ्च कश्चिदजः जुषमाणोऽनुसरति । अन्यश्च निवृत्तभोगस्तां त्यजति । तथैव प्रकृतिः सत्त्व-रजस्तमोमयी तादृशीरेव सुखदुःखमोहात्मिका महदादिप्रजाः सृजति । ताञ्चाकृतार्थोऽनुसरति कृतार्थश्च त्यजति । नात्र यथा मुख्यं प्रकृतेरजात्वं नात्र यथा जीवानां मुख्यमजत्वं तथैव प्रकृतेरपि न मुख्यं मातृत्वादिकम्

एवमेव बृहस्पतिरन्तर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय प्रवृत्तो वारितोऽपि वीर्यमवासृजत् । गर्भस्थेन दीर्घतमसा तद्वीर्यं नात्रावकाश इत्युक्त्वा बहिः क्षिप्तम् । ततो भरद्वाजोत्पत्तिरित्यनयाऽपि कथया तन्न सिद्ध्यति, तस्या अपि रूपकोपन्यासे तात्पर्यात् ।

वाग्वै बृहती तस्याः पतिः बृहस्पतिर्मनः । जीव उतथ्यस्तस्य पत्नी व पत्नी ममता रागात्मिका बुद्धिः । तस्यां बृहस्पतिः ज्ञानमयभरद्वाजो-त्पादनाय स्ववीर्य्यं सामर्थ्यमवासृजत् । तत्रत्यो मोहमयो दीर्घतमास्तदस-

हृमानस्तच्चिक्षेप । तथापि ताभ्यां द्वाभ्यां जातं 'मूढे भरद्वाजमिम' मित्युक्त्वा देवैः पालितं ज्ञानं जातमेवमैतिहासिकदृष्ट्यापि देवर्षिचरितमतिमानुषं भवति । दिव्यत्वे विधिनिषेधात्मकशास्त्राधिकाराविषयत्वात् । निन्द्यं शास्त्रविरुद्धञ्चैतिहासिकं वृत्तमननुकरणीयमित्यप्युक्तमेव ।

'अहल्यायाह मैत्रेय्याः (इन्द्र) जार आस' (षड्विंश १।१)

'अहल्यायै जारेति' (षड्विंश १।१)

इन्द्रस्याहल्यागमनचर्चयाऽपि यौनसम्बन्धस्वातन्त्र्यं न सिद्ध्यति। अत्र चन्द्रो गोतमः । तस्य पत्नी रात्रिरल्पा । अहनि लीयते सा यस्मात् परमैश्वर्य्यशीलसूर्य एवेन्द्रः ।

'य एषस्तपति एष उ एव इन्द्रः' (श. ४।५।९।४) इति श्रुतेः । सूर्येण रात्रिर्जीर्य्यते तस्मात्सूर्यरूप इन्द्र अहल्याया जारः । आदित्योऽत्र जार उच्यते । 'रात्रेर्जरयिता' (निरुक्ते ३।१।४)

ऐतिहासिकदृष्ट्या ब्रह्मणो मानसी दुहिताऽहल्या । इन्द्रश्च दिव्यो देवः । मनुष्याधिकारस्याविषयत्वात्तत्र न तद्विधिनिषेधाः प्रवर्त्तन्ते । ब्रह्मवित्त्वाच्च स विधिनिषेधातीतः । गोतमशापेन तस्यापि संकटप्राप्तिरिति सर्वथा तन्नानुकरणीयम् । शास्त्रनिषिद्धस्येतिहासस्य धर्मेऽप्रमाणत्वात् । गौतमस्योग्रतपोभङ्गचिकीर्षया क्रोधोत्पादनाय तथाकृतमिन्द्रेणेत्यपि प्रसिद्धिः ।

कुर्वता तपसो विघ्नं गोतमस्य महात्मनः ।
क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्य्यमिदं कृतम् ॥

(बाल्मीकीये १।४९।२)

इन्द्रस्य ब्रह्मवित्वेनाश्लिष्टपातकत्वेऽपि लोकसंग्रहाय ब्रह्महत्यादि प्रायश्चिताचरणम् । विश्वरूपं त्वाष्ट्रमभ्यमंस्त । वृत्रमस्तृत । यतीन् शालावृकेभ्यो: प्रादात् । अरुन्मुखानवधीत् ।' (ऐ. ७।२८)

इन्द्र उवाच—दिवि प्रह्लादीयानतृणमहमन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालखाञ्जांस्तस्य मे तत्र लोमच नामीयत । स यो मां वेद न ह वैतस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते । न स्तेयेन, न भ्रूणहत्यया, न मातृवधेन, न पितृवधेन, नास्य पापं कृत्वा मुखान्नीलं वेत्तीति ।' कौषीतकिः इत्यादि श्रुतिभिर्ब्रह्मवित्त्वेनेन्द्रस्य ब्रह्मभावापन्नस्य तस्य वेदितुश्च पापकर्माश्लेष-

उक्तः । प्राह्लादीयादीनां वधेन वेदान्तबहिर्मुखानां यतीनां वधेनान्यैश्च स्तेयमात्रादिवधादिभिश्च दितिभ्रूणहत्यादिभिश्च पापकर्माऽश्लेष उक्तः ।

दितिभ्रूणहत्या स्वात्मरक्षायै च नीत्यनुसारिणी । या महत्या तपस्याया कश्यपमाराध्य पुत्रमिन्द्रहणं वृणे, इति वरं वृत्वा तन्नाशं चिकीर्षति तस्या गर्भच्छेदो नातीव दोषावहः ।

भौतिकविज्ञानवादिनस्तु—अन्तरिक्षकक्षामेवादितिं मन्यन्तेऽखण्डनीयत्वात् । अग्निपिण्डप्रायां पृथ्वीञ्च खण्डनीयत्वाद्दितिमभ्युपगच्छन्ति । पुंसवनव्रतेन कालान्तरे सा पुसां प्राणिनामुत्पादनधारणा क्षमाशीतला समपद्यत । तद्गर्भे क्रियमानस्य महतोऽग्निपुञ्जस्यैवानलप्रभसत्त्वम् । युगसन्ध्यारम्भे जलाभावादेवास्पृष्टवार्य्यधौताङ्घ्रिः सती सा विधि विमोहितेव मूर्च्छितप्राया जाता । तदानीं वायुभूत इन्द्रो ज्वालामुखीरूपेण तद्विस्फोटभिया तादृश्या धरित्र्या गर्भमाविश्य तद्विच्छेदं कृतवान् । विच्छिन्नोऽप्यग्निपुञ्जो वायुतादात्म्यापन्नो भूत्वेन्द्रपक्षमाविश्य सप्तधा बभूव । शरीरे रक्तमेदोमज्जामांसत्वगस्थिशुक्राणामिव पृथिव्या स्वर्णरौप्यताम्ररङ्गसीसत्रपुलौहांशानां संसर्गेणैकस्यापि सप्तधा विभागः । तस्याश्चैकस्य पुनः सौरसप्तरश्मिसम्बन्धेन सप्तधा विभागः । तेनैव सप्त सप्त एकोनपञ्चाशत् संख्याका मरुतो जाताः । तेष्वेव वृष्टिकारकाः केचित् ।

'मनसो रेतः प्रथमं यदासीत्' (अथर्व १९।५२।१) उतासि मैत्रावरुणो वशिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन् मनसोऽधिजातः । द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वेदेवाः पुष्करे त्वा ददन्त' । (ऋ. सं. ७।३४।११) 'अप्सरसः परिजज्ञे वसिष्ठः ।' (ऋ. सं, ७।३३।१२) 'सत्रे ह जाता विषिता नभोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् । ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ।' (ऋ. ७।३३।१३)

हे वसिष्ठ ! त्वं मैत्रावरुणोऽसि मैत्रावरुणपुत्रोऽसि । उर्वश्यां निमित्तायां हे ब्रह्मन् मित्रावरुण द्रप्सं वीर्य्यं स्कन्नं स्खलितं ततस्त्वमधिजातः । विश्वेदेवा दैव्येन ब्रह्मणा वेदेन सहितं त्वां पुष्करे आददन्त धारितवन्तः । अप्सरसो निमित्तान्नतु तद्गर्भाद् वसिष्ठो जज्ञे जातः ।

सत्रे यज्ञे दीक्षितौ नभोभिः विषितौ व्याप्तौ समानं कुंभे रेतः सिषिचतुः । ततो ह मान उदियाय ततो मध्याज्जातं वसिष्ठमाहुः ।

तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् ।
रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यषत वा सतीवरे ॥
तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥

इति सायणेन बृहद्देवता उद्धृता ।

ननु कथं प्रकृतिविरुद्धाद् घटाद्वसिष्ठस्योत्पत्तिरिति चेन्न, मित्रावरुणयोरमोघवीर्य्यत्वात् ।

वस्तुतः सर्वत्र शिवशक्त्योः संयोगेन सृष्टिर्जायते, शीतोष्णयोस्तन्त्रयोर्विद्युत्प्रकाशहेतुत्ववत् तयोरेवाग्नीषोमादिरूपेणाविर्भावः । शुक्रशोणितयोरपि तयोरेवोद्भवः, देवानां महातपसाञ्च सत्यसङ्कल्पत्वात् । यथेश्वरः सङ्कल्पमात्रेण सृष्टिमारचयति तथैव तेषां सङ्कल्पवशादेव शिवशक्तिसमागमः सृष्टिश्च, प्रकाशविमर्शात्मकयोरुभयोः सार्वत्रिकत्वात् । तत्र केचित्सङ्कल्पेन केचित् स्पर्शेनाभीष्टप्रजाः सृजन्ति । यज्ञप्रसङ्गे वसतीवरीनाम्नि घटविशेषे तयोरमोघरेतसोः प्रभावाच्छक्तेर्योगाद्रजोंशकार्यसंपत्तिरपि । पञ्चाग्निसंसर्गेण जन्मलाभः साधारणीरीतिः । द्रोणकृपवसिष्ठादीनां चतुरग्नियोगाद् द्रौपद्यादीनामग्नित्रययोगादेव जन्म सम्पन्नम् । उत्सर्गापवादभावस्य प्रामाणिकत्वात् ।

वैज्ञानिका अपि शुक्रमादाय संरक्षन्ति यथेष्टं क्वचिद् गर्भाशये यन्त्रेण स्थापयित्वा सृजन्ति सन्ततीः । पूर्वेषां ततोऽप्यधिकविज्ञानमासीदिति ।

वसिष्ठस्यापि कुम्भजत्वेनायोनिजत्वाज्ज्ञानित्वाच्च शास्त्रीयविधिनिषेधातीतत्वमेव । प्रजापतेः पुत्री शतरूपा प्रजापतिपत्नी जातेति पूर्वं समाधानेनैव समाहितम् । रूपकालङ्कारेण सृष्टिवैविध्यप्रतिपादनस्यैतद्ग्रन्थतात्पर्य्यविषयत्वात् । जाह्नवी तु जह्नुना पुत्रीत्वेनाङ्गीकृतेति वाल्मीकीयादौ स्पष्टमेव । तादृग्यौनसम्बन्धस्य निषिद्धत्वादिति त्वयाप्युक्तमेव । मृगीभूतावपि तौ बाणेन हताविति दण्डविधानमप्युपगतमेव । मारिषाया दशप्रचेतसां पत्नीत्वं तु परमेश्वरप्रभावाज्जातमित्यपवादभूतमेव तत् । प्रचेतसां मारिषाया अमानुषत्वाच्च मनुष्याधिकारं शास्त्रं तत्र न बाधकं भवति । सोमो-

ऽपि देव एव। सर्वमनसामधिष्ठातेति सोऽपि न विधिनिषेधगोचर इति न तदुदाहरणेन धर्मव्यवस्थापनं न वा तदनुकरणमिष्यते। "यानि मेऽनवद्यानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि" इति श्रुतेः। सन्तानोत्पत्तयेऽनियन्त्रितयौन-सम्बन्धो घातक इत्यार्य्यैर्विज्ञातम्। तेन तन्नियन्त्रणं जातमिति त्वयाभ्युप-गम्यत एव। वेद एव यमयमीसंवादेन भगिन्यादिसम्बन्धस्य निषिद्धत्वात्। न च वेदमन्त्रेषु परवर्त्तित्वं पूर्ववर्त्तित्वं वा समेषां नित्यत्वेनानादित्वात्। तत एव पूर्वकाले भगिन्यादिसम्बन्धोऽनिषिद्धः परवर्त्तिकाले तु निषिद्धः। मन्त्रश्च निषेधकः परवर्त्तिकालिक इत्यादि कल्पनं निर्मूलमेव।

यत्तु तन्नियमपालनकाठिन्येन तन्नवीनता प्रतीयते इत्युक्तिः साप्यज्ञानविजृम्भिता। शास्त्रपारम्पर्य्यसंस्कारसंस्कृतानां तदकाठिन्येऽपि तद्विहीनानामद्यापि तादृङ्निषेधपालनस्य दुष्करत्वात्। पूर्वपूर्वज-पितृपितामहादि पारम्पर्य्यप्राप्तसंस्कारसंस्कृतानां तु शास्त्रज्ञानहीनानामपि घोरे कलावपि भगिन्यादिषु कामः कुण्ठत्येव अत्यन्तकामुकस्यापि वृत्तिः कुण्ठति मातरीत्यभियुक्तोक्तेः। यमयमीसंवादस्तूपन्यस्यते सभाष्यम्—

"ओचित्सखायं सख्यावववृत्यां तिरःपुरुचिदर्णवं जगन्वान्।
पितुर्नपातमादधीत वेधा अधिक्षमि प्रतरं दीध्यमानः॥

(ऋ० सं० १०।१०।१)

अत्रास्मिन्सूक्ते वैवस्वतयोर्यमयम्योः संवाद उच्यते। अस्यामृचि यमं प्रति यमी प्रोवाच। तिरः अन्तर्हितमप्रकाशमानम् निर्जनप्रदेशमित्यर्थः। पुरुचित् बह्वपि विस्तीर्णञ्च अराविं समुद्रैकदेशमवान्तरं द्वीपं जगन्वान् गतवती यमी। चित् इति पूजार्थे। जितमिष्टं श्रेष्ठमित्यर्थः। सखायं गर्भवासादारभ्य सखीभूतं यमं सख्या सख्याय स्त्रीपुरुषसम्पर्क-जनितमित्रत्वाय ओववृत्याम् आवर्तयामि। आभिमुख्येन स्थित्वा लज्जां परित्यज्य त्वत्संभोगं करोमीत्यर्थः। अपि च पितुः आवयोर्भविष्यतः पुत्रस्य पितृभूतस्य तवार्थाय अधिक्षमि अधि पृथिव्याम् पृथ्वीस्थानीये ममोदर इत्यर्थः। प्रतरं प्रकृष्टं। सर्वगुणोपेतमित्यर्थः। न पातम् गर्भलक्षणमपत्यं वेधाः विधाता प्रजापतिः दीध्यमानः आवयोरनुरूपस्य पुत्रस्य जननार्थमावां ध्यायन् आदधीत।

"न ते सखा सख्यं वष्टचेतत् स लक्ष्मा यत् विषुरूपा भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ।।
(ऋक् सं० १०।१०।२)

यम आत्मानं परोक्षीकृत्य यमीं प्रत्युवाच। हे यमि ते तव सखा गर्भवासलक्षणेन सखीभूतो यमः—एतत् ईदृशं त्वयोक्तं स्त्रीपुरुषलक्षणं सख्यं न वष्टि न कामयते। यत् यस्मात्कारणात् यमी सलक्ष्मा समानयोनित्वलक्षणा विषुरूपा भगित्वाद्विषमरूपा भवाति भवति।

तस्माद्यमयमीसंवादेन भगिनीसम्बन्धनिषेधदार्ढ्यमेव सिद्धचति। रागानुगाया अपि यम्या यमेन प्रतिषिद्धत्वात्।

एवमेव सोमसावित्र्योरुदाहरणेनापि न यौनसम्बन्धस्वातन्त्र्यं सिद्धचति, तयोर्भ्रातृभगिनीभावस्यौपचारिकत्वात्। सोमस्य सौरप्रकाशेन प्रकाशवत्त्वात्तस्मिन् तत्पुत्रत्वव्यवहारः। सौरी प्रभायां सावित्र्याश्च सूर्यपुत्रीत्वव्यपदेशः। सोमसौरप्रभासम्बन्धादेव तस्मिन् तत्पतित्वव्यवहारः। ब्रह्मप्राप्तेन मन्त्रेणाङ्गरागेण सा सोमं स्ववशमापाद्य तत्तादात्म्यं गता। तादृगौपचारिकसम्बन्धेन विवाहनिषेधाभ्युपगमे—'अमृतस्य पुत्राः' इति ऋङ्मन्त्ररीत्या सर्वेऽपि स्त्रीपुरुषाः परमेशपुत्रत्वेन भ्रातृभगिनीरूपा एव भवन्ति। तथा च केषाञ्चनापि सम्बन्धो न योग्यः स्यात्। तस्मान्मानवे लोके मनुष्यभूतानामेव भ्रातृभगिन्यादिविवाहनिषेधः।

यत्तु—"आदिमसाम्यसङ्घे तु गोत्रं यौनसम्बन्धि संघटनमासीत्। तदनुसारेण सर्वाः पत्न्यः सर्वेषामासन्। स एव यूथविवाहोऽपि। तदानीं पत्नीनां पतिः साक्षात्सम्बन्धी नासीत्। अत एव पतयः पत्न्यश्च पृथक्पृथग्यूथस्य सदस्या भवन्ति स्म। एते यूथाः समूहा वा गोत्रसंज्ञकाभवन्ति स्म। एतेन यूथविवाहपद्धतिरनुमीयते। अस्यां यूथविवाहपद्धतौ साक्षात्सम्बन्धिनां पितृपुत्रभ्रात्रादीनां सम्बन्धो न भवति स्म। असगोत्रविवाह एव तत्समाधानम्। परमेकनिष्ठविवाहारम्भाद् गोत्रप्रथा व्यर्था, तथापि केचित्तत्र संलग्ना एव। असगोत्रविवाहनियमेऽपि एकस्मिन्नेव राष्ट्रे सदृशे वा समूहे विवाह आवश्यक आसीत्। आदिमे युगे लघुकाया एव समूहा आसन्। यत्र साक्षात्सम्बन्धिन एव निवसन्ति स्म। अर्धवन्यावस्थायां मध्य-

युगे द्विपुरुषानन्तरं संघा विभज्यन्ते स्म। तदानीमेकमातृजानां सन्ततीनां यौनसम्बन्धो न भवति स्म। तदा भगिनीनामेकस्या अनेकासां वा परिवारः समूहस्य केन्द्र आसीत्। तासां भ्रातृणां परिवारोऽन्यसमूहकेन्द्रः। भगिन्यश्च सर्वभगिनीपतीनां पत्न्यो भवन्ति स्म। यूथविवाहे मातृणां जनकत्वमेव ज्ञातुम् शक्यमासीत्। यज्ञ (आर्थिक) व्यवस्थायां तासामेव प्राधान्यम्। मातृपरम्परया ता एव गणगोत्रस्वामिन्यः। भ्रातरश्च स्वपत्नीनां गणगोत्रं प्रविशन्ति स्म। दक्षस्य षष्ठिः पुत्र्यो दश त्रयोदश सप्तविंशतिश्चतस्रो द्वे द्वे द्वे इति सप्तधा विभक्ताः सप्तप्रजापतीन् पतिरूपेण गृहीत्वा सृष्टिं कृतवत्यः। अत्र परिवारमूलत्वेन ता एव गणगोत्रप्रवर्त्तिकाः।

प्रजारणिस्तु पत्नी ते कुलशीलसमन्विता।
सदृशी मम गोत्रेण वह्नामेनां क्षमस्व माम्॥

"तदानीं परिवारस्य मातृणां वा सन्ततयः साम्यसंघस्यैवेति गोत्रनाम्ना व्यवह्रियन्ते स्म। मातृसत्ताया नाशात् कनिष्ठवैवाहिकमर्य्यादया पितृवंशावलिः प्रवृत्ता। प्राचीनसमाजेऽवैधानिकसन्ततिनामकं वस्त्वेव नासीद्यदिदानीमिव घृणया दृश्येत त्यज्येत वा। भारते मातृसत्ताबहुकालमासीत् यत्रैका पत्नी अनेकैः पतिभिः सम्बद्धासीत्। द्रौपदी तत्रोदाहर्त्तुं शक्या। यद्यपि सा प्रथा न गोपायितुं शक्या, न वाऽन्यार्थत्वेन कल्पयितुं शक्या तथापि लज्जया कैश्चिन्न स्वीक्रियते पुराणेषु तद्विव्रियते।" इति, तदपि तुच्छम्, निष्प्रमाणत्वात्। नहि किञ्चिदपि तादृक्प्रमाणमुपलभ्यते येन कश्चित्तादृशः संघस्तत्र वा भ्रातृभगिन्यादिविवाहविधानं सिद्ध्यति। प्रजारणिस्तु पत्नी ते इति वचनं घटनामात्रबोधकं नतु तद् धर्मत्वबोधकमपि, विधिविरुद्धेतिवृत्तस्य धर्मेऽप्रमाणात्वादित्युक्तमेव। नहि गोत्रमात्रसादृश्येन विवाहिताया अपि पाणिग्रहणं धर्म्यम्। किन्तु या मातुरसपिण्डा पितुरसगोत्रा अक्षतयोनिश्च स्यात् तस्या एव पाणिग्रहणं विहितम्।

'असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने॥" मनु ३।५
सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु।
आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्त एव ते॥' (म. १०।५)

अत एव मातॄणां सन्ततयो गोत्रशब्देन व्यवह्रियन्ते स्मेत्यपि निर्मूलमेव। विशिष्टानामृषीणां गोत्रप्रवर्त्तकानां सन्ततिष्वेव गोत्रव्यवहारस्य दर्शनात्। यस्यर्षेर्वंशे ये जातास्ते तदृषिसन्ततयस्तदृषिनाम्ना व्यपदिश्यन्ते, तेन तद्गोत्रा इति व्यपदिश्यन्ते। अतः विधिविरुद्धोत्पत्तिकाः सन्ततयस्तदानीमपि निन्द्या एवासन्। अतएव कर्णादीनां देवजत्वेन निर्दुष्टत्वेऽपि लोकव्यवहारदृष्ट्या तद्गोपनाय तत्त्यागो महाभारते स्मर्य्यते। अत एका पत्नी अनेकपतिसम्बद्धेत्यपि नोत्सर्गः किन्त्वपवाद एव। तदिहैवान्यत्रोक्तमेव।

इह त्रिगुणात्मकेऽनादौ संसारेऽनुकूलाः प्रतिकूलाश्च विविधा घटना घटन्ते, न ताः सर्वा अनुकरणीया भवन्ति। वेदादिशास्त्रविधानानुसारिण्यस्तु ता आद्रियन्तेऽनुक्रियन्ते च।

परमेश्वरः पूर्णकामः प्राणिनां कर्मानुसारेण तेभ्यः फलप्रदानायाभ्युदयनिःश्रेयससंपादनाय च विश्वं रचयति। तस्य सुव्यवस्थापनाय चानादिसिद्ध' वेदादिशास्त्रमुपदिशति। तदेव मुख्यं संविधानम्। संविधानानुसारिणामेव बाहुल्यं सर्वदा भवति। विशेषतः कृतादियुगेषु। विपरीतगामिनोऽपि भवन्त्येव केचित्। तत एवेतिहासेषु शास्त्रविपरीता अपि घटनाः स्मर्य्यन्ते।

यदपि—"मातृसत्तयैव मूलप्रजापतीनामितिहासः यद्यपि पुरुषैरितिहासविलेखकैर्विलोपितस्तथापि सोमयागसंस्कारे तत्प्रत्यक्षं क्रियते। तथाहि—तत्प्रथमसंस्कारे अदिति (नारी) देवता केन्द्रे स्थाप्यते। तेन गणस्य प्रथमविभाजने पथ्यास्वस्ति, अग्नि-सोम-सवित्रदिति इति पञ्चदेवीनामनुमतिरपेक्षिता भवति।

पथ्यास्वस्तिमार्गमंगलकारिणी, द्वितीया गणाग्निनिःसृतोऽग्निर्यस्यान्यत्र स्थापनीयता, सोमः अन्नाद्यधिष्ठात्री देवी, सविता समयाधिष्ठात्री देवी विभाजितगणस्य यात्रायां चतस्रो देव्यश्चतुर्षु कोणेषु तिष्ठन्ति। सृष्टिदेव्यादयः मध्ये भवन्ति। अत्र केवलमदित्यै घृताक्ततण्डुलहोमः अन्य देवताभ्यो घृताक्तलाजाहोमः। एतेनादिमसमाजस्य निर्माणं मातृसत्तया सिद्धयति।"

तत्सर्वमेतत्कपोलकल्पितम् । अग्निसोमसवित्रादीनां पुंस्त्वेन स्त्रीत्वाभावात्। विधिना यदुद्दिश्य द्रव्यत्यागो विधीयते तस्यैव देवतात्वेन तत्र स्त्रीत्वं पुंस्त्वं वा भवेत्। सृष्टिमूलस्य परमेश्वरस्य प्रकृतिप्राधान्येन स्त्रीत्वं पुरुषप्राधान्येन पुंस्त्वम्। अत एव देवीभागवतादौ भगवत्याः सृष्टिवर्णनम् । विष्णुशिवपुराणादौ विष्ण्वादेः सृष्टिवर्णनम् । मातृसत्ताशब्देन त्वदभिमतोच्छृङ्खलतावादो न सिद्ध्यति, यूथविवाहादेः सर्वथाऽप्रामाणिकत्वात्। द्रौपदी-मारिषादीनां बहुपतिसम्बन्धकारणन्तु स्पष्टमन्यदेवोक्तम् ।

'कुटीगता सा त्वनवेक्ष्य पुत्रौ प्रोवाच भुङ्क्तेति समेत्य सर्वे।
पश्चाच्च कुन्ती प्रसमीक्ष्य कृष्णां कष्टं मया भाषितमित्युवाच ॥

(म. भा. आ. प. १९७।२)

इति धर्मचारिण्या मातुर्वचनानुसारेण—

सूक्ष्मो धर्मो महाराज नास्य विद्मो वयं गतिम्।
पूर्वेषामानुपूर्वेण यातं वर्त्मानुयामहे ॥ २९ ॥
न मे वागनृतं प्राह नाधर्मे धीयते मतिः।
एवञ्चैव वदत्यम्बा मम चैतन्मनोगतम् ॥ ३० ॥
एष धर्मो ध्रुवो राजंश्चरैनमविचारयन्।
मा च शंका तत्र ते स्यात्कथञ्चिदपि पार्थिव ॥ ३१ ॥

(म. भा. आ. प. १९५)

इति युधिष्ठिरवचनेन च—"सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः" इति रीत्या तस्य धर्मत्वम् ।

ऋषिकल्पोपाख्याने वर्णितकथानके 'पतिं देहि' इति पञ्चवारोक्त्या श्रीशिवस्य वरदानविशेषेण तस्याः पञ्चपतिसम्बन्धस्य धर्मत्वम्।

'द्रुपदस्य कुले जज्ञे सा कन्या देवरूपिणी ॥ १४ ॥
निर्दिष्टा भवतां पत्नी कृष्णा पार्वत्यनिन्दिता ॥' १५ ॥

(आ. प. १६९)

यदीदमाख्यानं कपोलकल्पितं तर्हि द्रौपद्युपाख्यानमपि तथैव किन्न स्यात्। नहि कुक्कुट्या एको भागः पाकाय प्रसवाय चापर उपकल्पते।

मार्कण्डेय पुराणानुसारेण च पञ्चमेऽध्याये—

पञ्चधा भगवानित्थमवतीर्णः शतक्रतुः ॥ २३ ॥
तस्योत्पन्ना महाभागा पत्नी कृष्णा हुताशनात् ॥
शक्रस्यैकस्य सा पत्नी कृष्णा नान्यस्य कस्यचित् ॥ २४ ॥
योगीश्वराः शरीराणि कुर्वन्ति बहुलान्यपि ॥ २५ ॥

पञ्चेन्द्रा एव शापवशात्पञ्चपाण्डवरूपेणावतीर्णाः । किञ्च पञ्चाग्निसम्बन्धेन येषां पञ्चग्निविद्याक्रमेण जन्म भवेत्तेषामेव मनुष्याधिकारिकशास्त्रनियन्त्रणम् । द्रौपद्याः स्त्रीपुरुषसम्बन्धमन्तराग्निकुण्डसमुद्भूत्वेन शास्त्रातीत्वेनापि न मानवधर्मातिक्रमणं दोषः ।

कुमारी चापि पाञ्चाली वेदिमध्यात्समुत्थिता ।
(आ० प० १६७।४४)

यदपि चासमविवाहैरुत्पन्नाः सन्ततयः पूर्वापेक्षयाऽधिकयोग्या भवन्ति स्म । तेनैव भिन्नगोत्रेषु विवाहः प्रकृतिवरेण्यतानुसारीति, तदपि न, धर्मशास्त्रदृष्ट्या सगोत्रविवाहवदसवर्णविवाहस्यापि निषिद्धत्वात् ।

यदपि च 'यूथ विवाहाभावादेव स्त्रीदुर्भिक्षता । तत एव रुक्मिणीसुभद्रादिहरणकथा । व्यक्तिगतसम्पत्तिप्रभावादेकनिष्ठविवाहः प्रचलितः । तेनैव कुटुम्बे पुरुषाधिपत्यम् । नियोगविधिनाऽन्यपुरुषैरपि सन्तत्युत्पादनप्रथा पाण्डवादीनां तथोत्पत्तिः । दीर्घतमसा अन्यैश्च नियोगेनानेके उत्पादिताः । सर्वमेतद् व्यक्तिगतसम्पत्तिरक्षणार्थम् । आदिमसाम्यसंघेऽपि स्त्रियः प्रजासंजननार्थमासन् । परं ताः महामातृरूपेणादररणीया भवन्ति स्म । तासां परिवारेषु सम्पत्तिषु च समानाधिकारो भवति स्म । एकनिष्ठविवाहयुगे तु गोमिथुनं स्त्रिया मूल्यमासीत् । ता भोगार्थं संतानोत्पादनार्थमेवासन् ।

"प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।'
पुत्रार्थे क्रियते भार्य्या पुत्रपिण्डप्रयोजना ॥ (मनु० ९।२६)

"पूर्वं युगे तु समान एवाधिकारः । अर्धनारीनटेश्वररूपेणापि सैव समानता व्यज्यते ।" तदपि तुच्छम्, विपरीतस्यैव सुवचत्वात् । यथाम्रादिवृक्षेषु विषमजातीयसंयोगेन यद्यपि रूपरसगन्धाकार वैलक्षण्येन मूलभूतबीजपरम्पराजनितफलापेक्षया वैलक्षण्यं प्रतीयते,

तथापि रसवीर्य्यविपाकादिदृष्ट्या तस्यानिष्टकरत्वमेव निश्चीयते, पारम्पर्य्यञ्च विच्छिद्यते । अश्वगर्दभादि योगेनाश्वतरादिस्वरूपवैलक्षण्यानुभूतावपि सन्ततिविच्छेद एव फलति । तथैवासमविवाहे क्वचिदापातरमणीयतानुभूतावपि परिणामभयावहत्वं विलोक्यते । द्वित्रादिपुरुषानन्तरं सन्ततिपारम्पर्य्यविच्छेदस्त्वनिवार्य्य एव। यूथविवाहकल्पना तु वर्गवादिनां पशुप्रायाणामेव शोभते, न तु मनुष्याणां तेषां शास्त्रपराधीनत्वात् । शास्त्रेषु यौनसम्बन्धस्य सर्वथा नियन्त्रितत्वात् । रुक्मिणीसुभद्रादिहरणं तु सौन्दर्य्यादिगुणविशेषलुब्धतामूलकं न स्त्रीदुर्भिक्षता मूलकम् । श्रीकृष्णादीनां बहुपत्नीकत्वस्य स्मर्य्यमाणत्वात् । नियोगादि समाश्रयणन्तु विशिष्टकुलपारम्पर्य्यरक्षणार्थं क्वाचित्कमपवादभूतमेव तस्यानौत्सर्गिकत्वात् । व्यक्तिगतसम्पत्तेरदूषणत्वादेव तद्रक्षणार्थं प्रयत्नोऽपि युक्त एव । कृते कलौ च सन्तानोत्पादनं पितृपितामहादिसंतोषाय तदृणापाकरणायाद्रियते । स्त्रियः प्रजननार्थाः सुखार्थाश्च गृहदीप्तयः श्रिय इव सर्वदाऽदरणीया इति शास्त्रसम्मतमेव ।

यदपि—यत्तु 'गणपुत्रा गणमुत्सृज्य नवीनान् गणान् स्थापयन्ति स्म । नारदोपदेशेन दक्षपुत्राः पञ्च सहस्रसंख्याका गणमुत्सृज्यान्यत्र गतवन्तः। अग्निष्टोमे सारस्वतसत्रे गणयात्रैव वर्णिता । वसन्ते पौर्णमास्याममावास्यायां वा स यज्ञ आरभ्यते । केभ्यः केभ्यो यूथेभ्यो निःसृत्य के के यास्यन्तीति ऋत्विजोऽन्ये च साम्यसङ्घस्य प्रतिष्ठिता अग्निं परितः स्थित्वा निर्णयन्ति स्म । गन्तृभ्यो दीक्षा नूत्नानि वस्त्राणि दीयन्ते स्म । दीक्षया नूत्नं जन्म गणपुत्राणां मन्यते स्म । पात्राणि गावः, अजाः, सूराः, अन्नम् , शकटम् , अन्योऽग्निरपि तत्र स्थाप्यते । प्रस्थानारम्भे सहभोजः सोमरसपानादिकं कुर्वन्ति । निष्पापाः सहयोगिनश्च भविष्याम इति गन्तारः प्रतिजानन्ति । षड्रात्रक्रत्वध्ययनेन सारस्वतसत्राध्ययनेन च तद्विवरणं विज्ञायते । अध्वर्युः शम्यामादाय पुरतो गच्छति । गणनिर्वाहयोग्या भूमिरपेक्षिता भवति । यत्र शतं गावः गवेन्द्राश्च घासं प्राप्नुवन्ति । पश्वपेक्षयाऽपि मनुष्यास्तदानीमल्पमूल्याः ।

कदाचित् स्थानान्वेषणकाल एव रोगैः शत्रुभिश्च गणाः समाप्यन्ते स्म । दुर्बलावस्थायामन्ते स्वगणे समाविश्यन्ते । गणः स्वयमेव तदन्यगणे निविशते ।

संख्यावृद्धया गणाद् गणान्तरक्रमेण सर्वत्र प्रसृतिः । नद्यादिभिः प्लावनैश्च विनाशोऽपि जलप्लवे मत्स्याधारेण यथा मनो रक्षणं भारतीय-ग्रन्थे तथैव वायबिल जिन्दावेस्तादावपि सा कथा ।' इति, तदपि यत्किञ्चित्, कुटुम्बिवृद्धौ गृहान्तरनिर्माणवत् ग्रामनगरादि वृद्धौ ग्रामनगरान्तर-निर्माणवत्संघान्तरनिर्माणस्य स्वाभाविकत्वात् । अद्यापि मनुष्याणां कुले जाति–सभा–समित्यादिरूपेण पृथक्-पृथक् सामूहिकसंघादिनिर्माणं दृश्यत एव । आरण्यकाः पक्षिणः पशवश्चापि स्वात्मरक्षणार्थं संघीभूताश्चरन्ति । नैतावता वर्गवादिकल्पित आदिमसाम्यसङ्घः सिद्धयति । दक्षपुत्राणां नारदोपदेशान्न सङ्घान्तरनिर्माणं किन्तु प्रवृत्तिमार्गपरित्यागेन निवृत्तिमार्गा-श्रयणमेव, श्रीभागवतादौ तथैव वर्णनदर्शनात् ।

अग्निष्टोमसारस्वतादियागेषु तु गणयात्रादिकं न सिद्धयति। अग्निष्टोमादिसम्पत्त्यर्थं वनीवाहनाख्याया यात्राया अग्निष्टोमसाधनसंग्रहार्थ-स्यैवोक्तत्वात् । अत एव तत्प्राप्त्यनन्तरं पुनः प्रत्यावर्त्तनं भवति । न तत्र गणान्तरस्थापनं भवति । सारस्वतसत्रेऽपि न पूर्वसम्बन्धविच्छेदः । सरस्वत्या उद्गमस्थाने दीक्षां विधाय प्रतिशम्याप्रक्षेपं यागमनुष्ठाय क्रमेण प्रयागं प्राप्य गोसहस्र दक्षिणां दत्त्वाऽवभृथस्नानं कृत्वा स्वगृहं गम्यते ।

अवभृथस्नानानन्तरं पुनः स्वस्थानप्रत्यागमनविधानात् । किञ्च न तत्र सर्वत्र गणाद् गणान्तरस्य विच्छेदः, न वा गणस्य तत्र यात्रा । किन्तु— एकस्य यजमानस्यैव यात्रा भवति । अन्ये तु ऋत्विजो भवन्ति । सर्वमेतद्याग-स्वरूपनिरूपणप्रसंगे निरूपितमेव । निष्पापतया सहयोगेन कार्य्यसम्पत्त्यर्थम् तानूनप्त्रघृतस्पर्शस्तु ज्योतिष्टोमादावपि भवत्येव पात्रगवादिनयनन्तु प्रात्याहिक-तत्तत्कर्मसंपादनार्थमेव ।

विघ्नास्तु लघीयस्यामपि यात्रायां संभवन्ति किमु महत्यां सारस्वत-यागनिमित्तायां यात्रायाम् । भीषणजलप्लावनमत्स्यकृतरक्षणादिकथा तु स्वतन्त्रा, न सा सारस्वतयागनिमित्तयात्रासम्बन्धिनी किन्तु कादाचित्की सा घटना । सारस्वतयागानुष्ठानं तु यदैव यजमानस्य तादृशी श्रद्धोत्पद्यते तदैव संपद्यते । पारसीकादि कथा ततो विभिन्नेतीहैवान्यत्र स्पष्टम् ।

यदपि च 'संदेशप्रापणसाधनाभावात् दूराद्दूरं प्रसृतेषु जनसमूहेषु परस्परं सम्बन्धो नासीत्तेनैव गणगोत्राणां भाषाभेदः संवृत्तः । गणानां भाषाः मूलभाषातोऽत्यन्तभिन्ना एव जाताः । पाणिन्यादिभारतीय-व्याकरणानुसारेण युष्मदस्मच्छब्दयोः सप्तसु कारकेषु—एकविंशती रूपाणि भवन्ति । तदर्थं पाणिनिना—त्रयोविंशति नियमा निर्मिताः ।

ऐतरेये—ब्रह्मेन्द्राग्निप्रजापत्यादीनामपि मरणशीलत्वमुक्तम् । सामाजिकरूपेण तेषामपि संघटनम् । वसोरष्टगणाः, रुद्रस्यैकादशगणाः, मरुतामेकविंशतिगणः, आदित्यस्य द्वादशगणाः सर्वेऽपि विभिन्नगोत्रेषु विभक्ताः । साक्षात्सम्बन्धिषु सगोत्रेषु च विवाहादिनिषेधात् दूराद्दूरमुपगतास्तेनैवोपभाषा बहुधा भिन्नास्तेषाम् परस्परशत्रवश्च पुरदेव सुरदेव शिश्नदेव सूरदेवादयः सञ्जाताः ।

ऋग्वेदे—देवगणानां गवामपहारकैः पाणिभिर्युद्धं जातम् । तत्र तत्र देवगणानां नेतृत्वं सरमया कयाचिन्नार्य्या कृतम् । सरितोऽरण्यानि चातिक्रम्य तपापणयोऽन्विष्टाः । साम्यसङ्घस्य शान्तिकालीनोऽध्वर्य्युरेव युद्धकाले युद्धनेतृत्वं करोति स्म । स च न शोषकवर्गस्य सेनापतिरिवोच्चवेतनभागी अपरिहार्य्यश्च किन्तु साम्यसंघवृतः साम्यसङ्घस्य कार्यं करोति स्म, अन्यसदस्यानामिव सामूहिकोत्पादनात्तस्यापि भागो धनोत्पादने युद्धे च समानः यानि धननामानि तानि युद्धनामान्यपि । गवादिप्राप्त्यर्थं युद्धमपि यज्ञ एवासीत् ।' इति तदपि तुच्छम्—कपोलकल्पितत्वेन प्रमाणशून्यत्वात्, तदभिमतवेदवचनानामन्यपरत्वेन प्रकृते प्रमाणाभासत्वाच्च । वेदानामनादित्वेन धर्मबोधकत्वेन चेतिवृत्तपरत्वं नास्त्येव । अन्यपरैरपि वचनैर्यद्वृत्तं विज्ञायते तन्न वन्यार्धवन्यावस्थाज्ञापकं शतचक्ररथशतारित्रनौकाऽन्तरिक्ष-यानादिव्यवस्थाया ज्ञापकत्वात्, स्वर्णभूषणरथारोहणधनुर्बाणवज्रादि-दिव्यास्त्रबोधकत्वाच्च दूरात्संदेशप्रेषणादिकर्मापि नासीदिति न वक्तुं शक्यते । मन्त्रभावनादिबलेन दूरस्थदेवानां यागादावावाहनदर्शनाच्च ।

समुद्रे दूरात्सुदूरे विपन्ननौकानां ज्ञानमाश्विनप्रार्थनया साहाय्य-प्रेषणञ्च ऋङ्मन्त्रैरेव विज्ञायते । सामान्यजनानान्त्वद्यापि तन्त्रीसंदेशयन्त्र-वार्तादिकं दुर्लभमेव । न च सुदूरगमनसन्देशप्रेषणदौर्लभ्ये भाषाभेद-

प्रयोजके भवतः। मात्रादिव्यवहारेण मातृभाषाया शिक्षणदर्शनात्। तेनाशक्त्या भाषान्तरसंसर्गेण च भाषाभेदोऽङ्गीकरणीयः। व्याकरणज्ञस्याप्यनभ्यासविस्मृत्यादिनाऽशुद्धशब्दोच्चारणं भवति। बालानामनधीतव्याकरणानां विस्मृतितद्विद्संसर्गराहित्येन च शब्दानामशुद्धयोगापत्तेः। वेदेभ्योऽपि संस्कृता वाचो भिन्ना ततोऽपि भिन्ना मानुष्यो वाचो विज्ञायन्ते। अत एव यज्ञादिप्रसंगे मानुषीवाग्व्याहरणेन प्रायश्चित्तं श्रुतम्। 'स यदि मानुषीं वाचं व्यहरेत् वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेत्।' तेन पुण्यपापयोरिव साध्वसाधुशब्दानामप्यनादित्वमेव। तत एव साध्वसाधुशब्दानां मिश्रणं जायते। 'दैवी वाग्व्यवकीर्णेयमशक्तैरभिधातृभिरि'ति (ब्र. का. १५४) वाक्यपदीयरीत्या—शुद्धाशुद्धसंस्कृतापभ्रंशशब्दसाङ्कर्य्यं जायते। व्याकरणलक्षणैरसाधुशब्देभ्यः साधुशब्दानां विविच्य ग्रहणं भवति। तदेव 'तितउना पुनन्तो' इत्यादिना यथा चालन्याऽग्राह्येभ्यो विविच्य ग्राह्यान् गृह्णन्ति, तथैवासाधुशब्देभ्यो लक्षणैर्विविच्य साधुशब्दान् गृह्णन्ति। अयमेव संस्कारस्तेनैव शब्दानां संस्कृतत्वम्, नत्वत्र मलापनयनातिशयाधानादिलक्षणः संस्कारः संभवति शब्दानां नित्यत्वात्।

एवं गणगोत्राणां परस्परासम्बन्धोऽपि न शक्यसमर्थनः, विवाहसम्बन्धस्यागोत्रेष्वेव विधानात्।

'असगोत्रा च या पितु' (म. ३।५) रित्युक्तत्वात्। संस्कृतभिन्नभाषाणां शुद्ध्यशुद्ध्योर्व्यवहारमूलकत्वेन व्यवहारभेदाद् भेदो युज्यते। तत्र सामाजिकपरिवर्त्तनमपि संभवति, न संस्कृतशब्दानाम्, तच्छुद्ध्यशुद्ध्योः पुण्यापुण्यमूलकत्वात्। पुण्यापुण्ये चापौरुषेयवेदमूलके, न व्यवहारमूलके, व्यवहारस्याव्यवस्थितत्वात्, तयोश्च नियतत्वात्। तेन संस्कृतभाषया सार्द्धमनेका मानुष्यो भाषास्तत्तद्देशानुसारिण्यो भवन्त्येव। तासां संमेलनेन सांकर्य्यमपि जायते। यथा गौर्जरी महाराष्ट्रीयादिभाषासु उर्दू इङ्गलिश प्रभृतिभाषाणां शब्दा मिश्रिता दृश्यन्ते।

एवमेव व्रात्यस्तोमानुष्ठानेनान्यगणस्थानां शुद्धिः क्रियते स्म इत्यपि निर्मूलम्। वैदिकसंस्कारशून्यानामधिकारिणामेव कृते व्रात्यस्तोमविधानात्। नहि वेदानधिकारिणामत्रैवर्णिकानां व्रात्यस्तोममात्रेण

वैदिककर्मार्हता भवति । न वा संस्कृतानां त्रैवर्णिकानामन्यगणस्थानामपि प्रायश्चित्तार्हता । तस्माद्यत्किञ्चिदेतत्, तादृग्गणस्य खपुष्पायितत्वाच्च । गणानन्तर्गतत्वाद् गणानङ्गत्वादेव च कश्चन निष्कारणं मार्य्यते स्मेत्यपि निराधारम् । गोचरभूमिप्राप्त्यर्थं निवासार्थञ्च सर्वदैव भूमिरपेक्षिता भवति, तल्लाभाय संघर्षोऽपि स्वाभाविकः । परन्तु महाभारते तादृग्युद्धवर्णनमस्तीति निर्मूलमेव ।

वसुरुद्रादिगणास्तु देवगणाः । देवा, दिव्या भवन्ति, न तेषां गोचरभूम्याद्यर्थं युद्धं संभवति । तेषां मानुषत्वे प्रमाणाभावात्, देवत्वे प्रमाणस्योक्तत्वात् ।

आदित्या दैत्या दानवाः काद्रवेया इतिमातृनाम्ना तत्पुत्राणां प्रसिद्धयो न गणप्रसिद्धयः । काद्रवेया अपि दिव्यशक्तिसम्पन्नाः सर्पनागादयो न मानवाः । वैनतेयास्तु पक्षिण एव । सुदासदिवोदासादियुद्धकालः पितृसत्ताकाल इत्यपि निर्मूलकल्पनम् । मातृसत्ता कालः पितृसत्ताकालः तद्भेदमूलकश्च संघर्षो न वेदेषु ।

एवमेव व्यक्तिगतसम्पत्तिदासत्ववर्गसंघर्षादि कल्पनाऽपि वर्गवादिनां कपोलकल्पनैव, वेदे तत्प्रमाणानुपलम्भात् । ज्योतिष्टोमादिकर्मणां न कालविशेषो निर्धारयितुं शक्यस्तेषामनादित्वात् । तेषाञ्चानुष्ठानं व्यक्तिगतसम्पत्त्यैव । तत्रैको यजमानो भवति । तदङ्गभूता अन्ये ऋत्विजस्तु दक्षिणाभिः परिक्रीयन्ते । दासत्वप्रथाऽपि सर्वदैवासीत्, अङ्गत्वशेषत्वरूपस्यैव दासत्वात् । अङ्गाङ्गिभावस्तु सर्वदैव भवति । गुरूणां सविधे शिष्या दासा एव भवन्ति । "हरिदासस्य राजर्षेः" 'हरिदासवर्य्य' इति भागवतादौ राजादावपि दासपदप्रयोगदर्शनात् । अत एव अहयः दासा आर्य्याश्च न जातिविशेषा नवा गणविशेषाः किन्तु अहयः सर्पा भवन्ति । क्वचित्कौटल्यगुणयोगेन दैत्येष्वेवाहिपदप्रयोगः । तेऽपि मानवभिन्ना एव । आर्य्यदासाश्च यद्यपि मानवास्तथापि न जातिविशेषाः । तद्व्यवहारस्य तु आचारश्रेष्ठत्वाश्रेष्ठत्वाऽङ्गत्वानङ्गत्वभेदमूलकत्वमेव । अत एव कीथ महाशयोऽपि आर्यशब्दं जातिपरं न मन्यते, न वा सायणादयस्तथा अभ्युपगच्छन्ति ।

दैत्या आदित्याश्च कश्यपपुत्रास्तत एव सर्वेऽपि यज्ञाधिकारिणो भवन्त्येव । मन्त्रोच्चारणाशुद्धिस्तु प्रमादकृता, नाभिसन्धिमूलिका। अशुद्धयुच्चारणपराभवहेतुत्वेन वर्जनीयमिति प्रदर्शनार्थमेव 'तेऽसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वन्तः पराबभूवुस्तस्माद् ब्राह्मणो न म्लेछितैव नापभाषित वै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्दः' इति महाभाष्योद्धृतश्रुत्या अशुद्धोच्चारणेनासुराः पराबभूवुरित्याद्युक्तम् ।

एवं युद्धाहृतधनवितरणं गणप्रणाल्यैव भवति स्मेत्यपि यत्किञ्चित्। यतः सामूहिकयुद्धे व्यक्तिविशेषस्य फलभागित्वाभावः स्वाभाविक एव। एवमेवादिमसाम्यसंघस्य सामूहिकोत्पादनप्रणाली च मनःपरिकल्पितैव।

यदुक्तं 'देवानां व्यापकत्वामृतत्वं यद्यप्यारोपितं तथापि तेषां मर्त्यत्वादिकमप्युक्तमेवे' ति तत्तुच्छम्, मनुष्यापेक्षया देवानां चिरस्थायित्वेनामृतत्वेऽपि कल्पान्ते तेषामपि नाशाभ्युपगमेन मर्त्यत्वोक्तेर्युक्तत्वात्। न च काल्पनिकं देवानाममृतत्वादिकं 'अपाम सोमममृता अभूम' अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती' ति प्रमाणसिद्धत्वात् । 'आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।' इति रीत्या महाप्रलयपर्य्यन्तावस्थायित्वेन तेषाममृतत्वाभिधानात् ।

'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुत्या 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति स्मृत्या च तेषां कल्पान्ते पुण्यान्ते वा नाशश्रवणान्मर्त्यत्वमपि युक्तमेव। अनपेक्षिकममृतत्वन्तु ब्रह्मभावापन्नानामुक्तानां केवलिनामेव ।

अग्न्यादित्यादीनां विश्वोत्पत्तिस्थितिहेतुत्वेन विश्वरचयितृत्वमप्यापेक्षिकमेव मुख्यं रचयितृत्वन्तु परमेश्वरस्यैव ।

वसोरष्टगणा रुद्रस्यैकादशगणा इत्यादि कल्पनाप्यशुद्धा निष्प्रमाणत्वात्। 'अष्टौ वसव' इत्यादिवचनन्तु वस्वादिसंख्यानिर्धारकं न गणसंख्या निर्धारकम्। मरुताञ्च नैकविंशतिगणाः किन्तु मरुत एकोनपञ्चाशत्संख्याकास्तद्विवरणस्यान्यत्रोक्तत्वात् ।

एवमेव सगोत्रविवाहनिषेधेन भाषाभेदः शत्रुभावः परस्परं विप्रकर्षश्चेत्यादि कल्पनमपि निःसारम् । विवाहादिना सम्बन्धस्थापनेन मित्रत्वसन्निकृष्टत्वपरस्परभाषाभिज्ञत्वादीनां वृद्धिदर्शनात् ।

एवमेव पुरदेवशिश्नदेवादिकल्पनापि तुच्छा । शिश्नोदरपरायणानां निन्दितत्वेन देवत्वाभावात् । सुरदेवादिशब्दानां पर्य्यायवाचकत्वाच्च । देवदूती सरमा च न नारी किन्तु शिक्षिता देवशुनीति तस्यापि ऋङ्मन्त्रैरेव विज्ञानात् ।

एवमेवादिमसाम्यसङ्घस्य यज्ञकर्त्ता अध्वर्य्युरेव युद्धनेता भवति स्मेत्यपि निर्मूलम् । यज्ञानां यजमानकर्तृकत्वेन व्यक्तिगता भिन्ना एवाध्वर्य्यवो भवन्ति । ते च ब्राह्मणा भवन्ति । युद्धनेतारस्तु प्रायेण क्षत्रिया अभूवन् । गणयाजकत्वस्य निन्दितत्वाच्च नादिमसाम्यसङ्घकर्तृको यागः संभवति । सत्रेऽपि व्यक्तिगतसामग्रीसम्पन्नाः कृताग्निष्टोमा विभिन्ना यजमाना एव संभूय सत्रं संपादयन्ति । सत्रान्ते पुनश्च पृथक् पृथक् नित्याग्निहोत्राद्यनुष्ठायिनो भवन्ति ।

अध्वर्य्युरपि दक्षिणया परिक्रीयते । तेन सोऽपि रूपान्तरेण वेतनभागेव ।

यदुक्तम्–'समानत्वेनैव युद्धं यज्ञश्च समाननामनी भवत इति' तदपि न । सिंहवानरविष्णूनां विलक्षणानामपि हरिपदवाच्यत्वदर्शनात् । धर्मबुद्ध्यानुष्ठीयमाने युद्धेऽप्यादरातिशयादेव यज्ञत्वाभिधानं क्वचिद् दृश्यते । नहि तद्भिन्नस्य यज्ञस्य यज्ञशब्दवाच्यतैव न संभवति ।

यदुक्तम्—"सशस्त्रस्य साम्यसंघस्य सर्वेऽपि युद्धन्ते स्म, कालान्तरे श्रमविभागादिना क्षत्रियाणां युद्धम्, ब्राह्मणानां पौरोहित्यं विभक्तम् । प्राचीनतमे युगे सामूहिके संघटने सर्वं ब्रह्मसम्बद्धमासीत् । पश्चात् ब्राह्मणो नेता बभूव अर्धवन्यावस्थायां यथा सर्वजातीयाः सर्वाणि सामूहिकवस्तूनि वितरणानि वा देवत्वेन धार्मिकानुष्ठानरूपेण प्रतिष्ठापयन्ति स्म । तथैवार्या ब्रह्मणा साम्यसंघेन युद्धाद्यर्थं वृतो युद्धपरिचालको ब्रह्मणस्पति—बृहस्पति-गणपतिप्रभृतिरूपेणाद्रियते स्म । युद्धसम्बन्धे योग्यमन्त्रणादातृत्वेन कश्चिद्विद्वान् बृहस्पतिर्गणपतिस्त्वद्यापि पूज्यते ।

वस्तुतः स्वसाम्यसंघस्य नेतैवासीत् । तेनैव संघस्तस्मै सामूहिकोत्पादने हविर्यज्ञे भागं ददाति स्म । तदर्थमेव तदाह्वानम् । स रक्ताम्बरः पाशहस्तश्च शूलहस्तिदन्तधरः शत्रुभिर्युद्ध्यते स्म । शत्रुपराजयानन्तरं

तदीयपशुधनस्त्रीबालादीन् वशीकृत्य भोग्यवस्तूनि गणे वितीर्यन्ते स्म। तत्र केन्द्रस्थाने वेद्यामासन्द्यां गणपतिमुपवेश्य सहभोजे गणो गणपतिश्च स्तूयते स्म । स गणपतिः स प्रियपतिः स निधिपतिस्तस्यैव निरीक्षणे धनवितरणम् । शत्रुप्रदेशे प्रथमप्रविष्टोऽश्वोऽश्वमेधयज्ञस्य मुख्यः पशुः। पवित्रभोजनञ्च तं स्नपयित्वा यूपे बध्नन्ति स्म । तन्मारणात् प्राक् सुरामांसादिभक्षणैः शृङ्गाररसपूर्णैर्नृत्यै र्यौनसम्भोगैश्च महोत्सवं कुर्वन्ति स्म।

विजितगणस्य सुन्दर्यो यद्यप्युपहाररूपेण गृहीता भवन्ति स्म तथापि तासां सौन्दर्यप्रभावाद्यूथपत्न्य उपेक्षिता भवन्ति स्म। तासां विलापः क्षतृ-पलगली संवादे दृश्यते। यद्यपि तदश्लीलं परं यज्ञे तत्पवित्रमुचितञ्च। गण-स्य मूलपत्न्यो गणिका उच्यन्ते स्म । ततः पुरुषमेधयज्ञे विजितवशीकृतशत्रूणां हत्या ब्रह्ममेधे शवसंस्काराः क्रियन्ते स्म इति।

तदपि तुच्छम्, भवदुक्तसर्वकल्पनानां प्रमाणाभासयुक्त्याभासमूल-कत्वेन निःसारत्वात् । पूर्वं सर्वे सर्वकार्य्यकरा आसन् पश्चात् श्रम-विभागेन क्षत्रियादयो जाता इति श्रुतिविरुद्धमेव। पुरुषसूक्ते मुखजत्वादिना जन्मनैव ब्राह्मणादीनामुत्पत्तिश्रवणात्। 'मुखबाहूरुपज्जाना-(म० १।८७ तथा १०।४५) मिति मन्वादिभिस्तथैव व्याख्याततत्वाच्च । ऋग्वेदादिप्रमाण-मन्तरा त्वत्कल्पनामात्रेण वेदमन्त्रेषु प्राचीनार्वाचीनत्वादिकं नाभ्युपगन्तुं शक्यम् त्वत्कल्पनाया निष्प्रामाणिकत्वात्। अत एवादिमसाम्यसङ्घस्य ब्रह्मपदवाच्यता तन्नेतुश्च ब्रह्मणस्पतित्वमिति कल्पनं निःसारम्, सायणादिभिर्ब्रह्मणस्पति-शब्दस्य यथास्थानं भिन्नार्थत्ववर्णनाच्च। अर्धवन्यावस्थायां ज्ञानविज्ञान-विकासाभावात् कथं दिव्यशक्तिसम्पन्नदेवादिज्ञानं, कथं वा लौकिकेषु वस्तुषु तदारोपः संभवति । देहातिरिक्तनित्यात्मविज्ञानाभावादामुष्मिक-फलाय धर्मानुष्ठानं धर्मस्य च गम्भीरस्वरूपविज्ञानं नार्धवन्यानां संभवति। तत एवेश्वरीयवेदानुसारेणैव धर्मोपासनादिज्ञानं संभवति । गणपति-बृहस्पति—ब्रह्मणस्पत्यादिशब्दैरादिमसाम्यसङ्घस्य सेनापतिरभिधीयते इति कल्पना सर्वथा निर्मूलैव । गणपत्यथर्वशीर्षादिरीत्या वक्रतुण्डत्वगजा-ननत्वलम्बोदरत्वादिविशिष्टदेवविशेषस्य गणपतिनाम्नाभिहितत्वात् । तस्य

च ब्रह्मरूपता प्रपञ्चोत्पत्तिस्थितिलयकारणता चोक्ता । नहि तत्सर्वमौपचारिक वर्णयितुं शक्यम् । उपक्रमोपसंहारादिभिर्लिङ्गैस्तत्रैव तात्पर्यानिर्णयात् । शासनसत्तानङ्गीकारेण त्वन्मते तस्य गणपतित्वासंभवाच्च । निधिपतित्वमपि तस्य न संभवति । त्वन्मतरीत्या निधीनां सामूहिकत्वात् । मूलवचनेषु न तस्य हस्तिदन्त आयुधम् किन्तु तस्यैव हस्तिमुखत्वेन दन्तधरत्वेन परशुरामेण युद्धेऽपरस्य दन्तस्य भग्नत्वादेकदन्तत्वमुक्तम् । न चात्र सहभोगादिकं प्रकृतं न वा वचनसिद्धम् । युद्धाहृतधनस्त्रीवितरणमपि न वचनसिद्धमिति निर्मूलमेव तत्कल्पनमपि । बृहस्पतिस्तु ततो भिन्नो देवगुरुः । देवाश्च मनुष्यापेक्षया भिन्ना दिव्यशक्तय इत्यप्युक्तमेव ।

अश्वमेधीयोऽश्वो वैधो न तु युद्धाङ्गभूतोऽश्वः । अश्वमेधे तु युद्धमङ्गं केनचिदश्वमेधीयाश्वग्रहण एव तत्संभवात् । साधारणे युद्धे तु बहवोऽप्यश्वाः भवन्ति । अत एव न तद्भोजनाय भवति । किन्तु यजनाय तदपेक्षा भवति ।

वस्तुतः लोकायतभूता मार्क्सीयाः सर्वमपि वेदं लोकायतीकर्त्तुमिच्छन्ति । तत्र एवादृष्टपरमपि वेदं दृष्टार्थं कर्त्तुमिच्छन्ति ।

एवमेव पूर्वमीमांसापि लोकायतीकृताऽसीत् । तामास्तिकपथे प्रतिष्ठापयितुमाचार्याणां महान् प्रयत्नो जातः ।

"प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता ।
तामास्तिकपथे नेतुं सैष यत्नः कृतो मया ।" श्लोकवार्त्तिके ।
"लोकायतिकमूर्खाणां नैवान्यत्कर्म विद्यते ।
यावत्किञ्चिददृष्टार्थं तद् दृष्टार्थं हि कुर्वते ।
वैदिकान्यपि कर्माणि दृष्टार्थान्येव ते विदुः ।
अल्पेनापि निमित्तेन विरोधं योजयन्ति ते ।

एवमेव वर्गवादिनोऽश्वमारणं भोजनार्थं मन्यन्ते । सुरामांसभक्षणं रसपूर्णं नृत्यसंभोगादिकञ्चाश्वमेधे मन्यन्ते । परं सर्वमेतन्निर्मूलम्, शास्त्राज्ञानविजृम्भितञ्च । अपौरुषेयवेदग्रन्थस्य धर्मप्रतिपादने प्रवृत्तिर्न संभोगादिप्रबोधने, तस्य लौकिकत्वेन लोकगम्यत्वेन शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात्, अश्वमेधप्रकरणे सुरापाननृत्यसंभोगादिबोधकपदवाक्याद्यभावाच्च । अश्वमेधयागस्वरूपञ्चैतद्ग्रन्थेऽन्यत्रोट्टङ्कितमेव ।

एवमेव विजितगणस्य सुन्दर्य्यो गृह्यन्ते इत्यपि निर्मूलम्, तद्बोधकपदानां मन्त्रेष्वभावात् । स्वकलुषितभावनामेव मन्त्रेष्वारोपयन्ति वर्गवादिनः । तासां सौन्दर्य्येण यूथपत्न्य उपेक्षिता भवन्ति ।

एवमेव गणानां मूलपत्न्यो गणिका भवन्ति स्म इत्यादि शब्दसाम्यदर्शनमूलिकादुष्कल्पनैव, निर्मूलत्वात् । किन्तु स्वस्वरूपानुसारिण्येवैषा कम्युनिस्टानां कल्पना । यदि च भावत्कस्यादिमसाम्यसङ्घस्य पत्न्यो-गणिकास्तदा तत्पतयोप्यादिमसाम्यसङ्घीया भण्डा एवेत्यपि मन्तव्यम् । त्वदर्थमेव सा कल्पना साध्वी । सा वेदमन्त्रे वैदिकेषु याज्ञिकेषु नारोपयितुं शक्या । एतदादर्शानुसारेण भाविन्यपि साम्यवादे साम्यवादिनो भण्डतमास्तत्पत्न्यश्च गणिकातमा भविष्यन्ति ।

यदुक्तम् "नारीणां दासीत्वं मातृसत्तायाश्च समाप्तिः । वन्यावस्थायां स्त्रीपुरुषयोः सर्वथा समानाधिकार आसीत् । अर्धवन्यावस्थायां शस्त्रास्त्रादिषु पुंसामधिकारो नारी तत्र भोगमात्रभागिनी । वन्यावस्थायां युद्धमृगयादिपरः पुमान् गृहे नार्याः प्रमुखसत्तामभ्युपगम्य तुष्यति स्म । परं तदपेक्षया तु सभ्यः पशुपालनपरायणः पुमान् तत्रातुष्यंस्तस्याः प्रमुखतामपसार्य स्वीयं प्रभुत्वं स्थापितवान् । तदाश्रिताऽपि नारी संतुष्टैवासीत् । तत्रापि गृहाभ्यन्तरे विद्यमानश्रमविभागानुसारेण संपत्तिविभागोऽप्यासीत् । बहिः श्रमविभागेन सम्बन्धः सर्वथा परिवृत्तः । बाह्यश्रमविभागेनैवान्तस्तस्याः प्रमुखाधिपत्यमासीत् । जीवनोपयोगिवस्तुमहत्त्वापेक्षया यदा गृहश्रमस्य प्रामुख्यं नष्टम् ततो मातृसत्तां समाप्य पितृसत्ता स्थापिता ।" इति,

एवमेव गणस्याभ्यन्तरे भ्रातॄणां युद्धकल्पनाऽपि निर्मूलैव । अदितिपुत्राणां दितिपुत्रैः विनतापुत्राणां कद्रूपुत्रैश्च युद्धं प्रवृत्तमित्यनेन सर्वत्र सर्वदा च राजसतामसभावोद्रेके मातृषु पितृषु सगोत्रेषु असगोत्रेषु च युद्धं (संघर्षो) जायते । सत्त्वोद्रेके तु सर्वत्र सौहार्दं सामञ्जस्यञ्च सम्पद्यते इत्येव सिद्धयति ।

व्यक्तिगतसम्पत्त्युदयो गणे वाऽदिमसाम्यसंघे वा नासीदिति कथनमपि निर्मूलम्, सत्रात्पूर्वं वैयक्तिकयागसत्त्वेन वैयक्तिकसम्पत्तिसत्त्वसिद्धेः । गणयुद्धं गृहयुद्धञ्च राजसतामसभाववृद्धौ सर्वत्रैव प्रवर्त्तते । अतएव

सम्पत्तेः शोषणस्य कस्मिंश्चित्कालविशेषे प्रादुर्भाव इति न वक्तुं शक्यते। अतएव विष्णुपुराणे सत्त्वादिविकासानुक्रमेणैव शान्तिलाभादिविकास उक्तः। सृष्टेः प्रारम्भे सत्त्वबाहुल्येन राज्यराजादिनैरपेक्ष्येण सुव्यवस्थोक्ता। धर्मविभ्रमादेव क्रोधलोभादिविकासाद्युद्धादिप्रवृत्तिरुक्ता। नहि कृतादियुगगता मनुष्या वन्यावस्थावन्तस्तेषां ज्ञानविज्ञानसम्पन्नत्वात्। न तु राज्यादिव्यवस्थाज्ञानाभावाद्राज्याद्यभावः किन्तु सर्वेषां परस्परोपकारकत्वात्पोषकत्वाच्च शोषणादिलक्षणस्य मात्स्यन्यायस्याभावादेव व्यक्तिगतसम्पत्तिकामनादिकमपि तमोरजोजनितमोहक्रोधलोभाद्यन्तर्भूतमेव। गुणाश्च यद्यपि विपरिणमनशीला एव 'क्षणविपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्ते' रिति साङ्ख्यसिद्धान्तात्, तथापि साम्येन परिणामे प्रलयो भवति। समष्टिरूपेण कर्मणामुद्भवे सृष्टिरेव भवति। समष्टिरूपेण कर्मणामुद्भवे सृष्टिस्तदुपरमे तु सृष्टिरेव न भवति। समष्टिरूपेण कर्मणामुद्भवे सृष्टिस्तदुपरमे तु प्रलयः। कारणवैलक्षण्यमन्तरा कार्यवैलक्षण्यानुपपत्त्या जगद्वैचित्र्याय तद्धेतुभूतकर्मवैलक्षण्यन्तूपेयमेव। साम्यवादिभिरपि प्रयत्नसहस्रैरपि योन्यादिभेदकृतसुखदुःखतत्साधनादिप्रयुक्तवैलक्षण्यस्यापोहितुमशक्यत्वात्। उत्पादशक्तिषु क्रान्तिकारिपरिवर्त्तने सत्यपि वैमनस्याद्यभावेन युद्धं न भवति सद्भावनया सामञ्जस्यस्थापनसंभवात्।

देवेषु दानवेषु विविधयान्त्रिकविकासेऽपि समन्वय आसीत्। इदानीं तु वैज्ञानिकेषु शिल्पिषु क्रान्तिकारिपरिवर्त्तनहेतुष्वपि सद्भावनया सांमनस्यं, दौर्मनस्यञ्च दुर्भावनया दृश्यते। नैता उत्पादशक्तयोऽपि सर्वथा नूत्ना अनादौ संसारे नैकधोत्पादनशक्तिविकासदर्शनात्। सर्वत्रैव कालक्रमेण ज्ञानक्रियाशक्तिविकसेन साधनसाध्यविकासे समुन्नतिकामनया च संघर्षो मात्स्यन्यायावतारश्च। तदन्ते पुनःसुशासनव्यवस्थया मात्स्यान्यायनिराकरणं सुखशान्तिसमृद्धिश्च जायते।

॥ समाप्तम् ॥

पूज्य स्वामी श्री करपात्री जी के ग्रन्थ

वेदार्थपारिजात	१८०·००
रामायण मीमांसा	४०·००
श्रीविद्यारत्नाकर	३०·००
मार्क्सवाद और राम-राज्य	२५·००
विचार-पियूष	२२·००
श्रीभगवत्तत्व	२०·००
भक्ति-सुधा	२५·००
चातुर्वर्ण्य संस्कृति विमर्श प्रथम भाग	५·००
द्वितीय भाग	१५·००
संकीर्तन मीमांसा एवं वर्णाश्रमधर्म	२·५०
श्रीविद्यावरिवस्या	८·००
वेद का स्वरूप और प्रामाण्य (२ भाग)	७·५०
अहमर्थ और परमार्थसार	६·००
राष्ट्रीय स्वयं सेवक संघ और हिन्दू धर्म	५·००
भक्तिरसार्णव	५·००
वेदस्वरूपविमर्श	७·००
पूँजीवाद, समाजवाद और राम-राज्य	५·००
संघर्ष और शान्ति	४·००
क्या सम्भोग से समाधि	२·२५
राहुल जी की भ्रान्ति	४·००
वेदप्रामाण्यमीमांसा	१·००
काल-मीमांसा	३·००
तिथ्यादिनिर्णयः कुम्भनिर्णयश्च	१·००
धर्म और राजनीति	१·००
संक्षिप्त जीवनी	१·००
ईश्वर साध्य एवं साधन	१·००

प्रकाशक—श्री स्वामी वेदान्ती जी, धर्मसंघ, दुर्गाकुण्ड, वाराणसी।